ABC CERTIFIED

مهراڻ

نمبر 3/2012ع

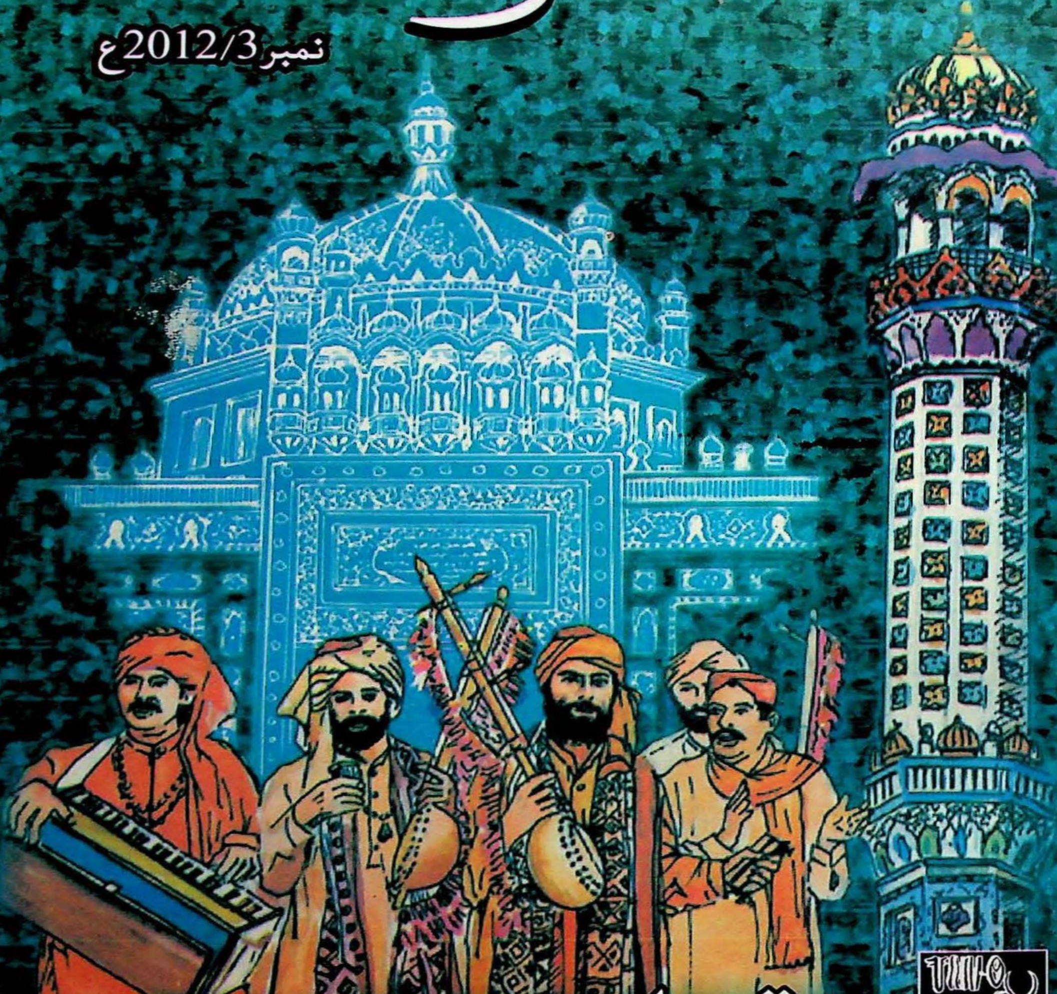

سنڌي ادبي بورڊ

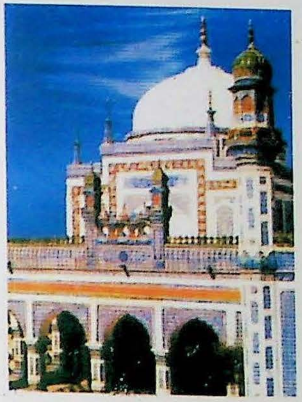

هيءَ جا لات "لطيف" جي

اَللهَ جِئَن نالوءِ، تِئَن مُون وڏو آسِرو،
خالِقَ! تُنهِنجيءَ کانڊِ جو، پَرو پانڊُ نہ ڪوءِ،
نالو، رَبّا! سَندوءِ، رَهِيو آهِہِ روحَ ۾.
(سُر ڏهر)

***

وڏن بزرگن جو ادب ۽ ريتين رسمن جو لحاظ، سنڌي تهذيب جو لازمي جز آهي، جنهن کي شاهہ لطيف پڻ وڏي اهميت ڏني آهي. هُن جي پنهنجي تربيت ۾ پڻ وڏن جو هٿ هئو. هينئر جڏهن هُو پاڻ اخلاق ۽ ڪردار جي اعليٰ منزل تي پهتو، تڏهن وڏي احسانمنديءَ سان پنهنجن وڏن جي آثارن جي سنڀال ۽ تعمير ڏانهن ڌيان ڏيندو رهيو. شاهہ لطيف سڀ کان پهرئين بلڙيءَ ۾ ميين شاهہ ڪريمَ جي درگاهہ ڏانهن توجهہ ڏنو؛ جيئن تہ

سندس والد شاهہ حبيب، ڏاڏو شاهہ عبدالقدوس، پڙ ڏاڏو جمال شاهہ (جلال شاهہ) سڀ اُتي جاوا ۽ نپنا هئا. عبدالقدوس شاهہ، وفات بہ اُتي ئي ڪئي ۽ ميين شاهہ ڪريم جي مزار جي ويجهو ئي دفن ٿيو.

شاهہ صاحب جو ميين شاهہ ڪريم سان گهرو روحاني رشتو هئو. هُو پنهنجي هر سفر ۾ 'بيان العارفين' ڪتاب هميشہ پاڻ سان گڏ کڻندو هو. ۽ بيحد محبت ۽ عقيدت مان بلڙيءَ واري درگاهہ تي پيرو ڪندو رهندو هئو. اُتي سماع ۽ ذڪر جي شغل ۾ پنهنجو پٽ وارو راڳ پڻ شروع ڪرايائين. ڪريمي فقيرن 'شاهہ جو راڳ' سکيو ۽ ان طرح پٽ ڪانپوءِ شاهہ ڪريم جي درگاهہ تي پڻ 'شاهہ جو راڳ' ٿيندو رهيو، جو اڄ تائين هلندو پيو اچي.

شاهہ صاحب، ميين شاهہ ڪريم جي مزار تي روضي جوڙائڻ ۽ پرسان جامع مسجد ٺهرائڻ جو ارادو ڪيو. 1156-1154هجريءَ واري عرصي ۾ اُتي سهڻي گنبذ سان روضو ۽ اُن جي اُتر طرف، عاليشان جامع مسجد ۽ ويجهو ڏکڻ اوڀر طرف پنهنجي ڏاڏي عبدالقدوس شاهہ جي تربت تي وڏي محبت ۽ محنت سان 1156هجريءَ ۾ هڪ قبو جوڙائي راس ڪيائين.

(ڪتاب "شاهہ ۽ سچل جو تقابلي اڀياس" تان ورتل)

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

سائين سدائين
ڪرين
مٿي سنڌ
سڪار
دوست
تون دلدار
عالم سڀ
آباد ڪرين

سچل سرمست جو ڪلام

ڪافي

سچا سي سخن هاديءَ جا، يارو، اڄ ياد آياسي،
ٿنهن ڏينهَن لاڪُون اڄ تائين، آهي بَر چشم چاياسي.
ڪِيو تان قولُ سائِين هي، مِڙن آڏو پَڪو مون سان،
هونداسين دمبدم توسان، اِنهيءَ وعدي وناياسي.
ڏيو هِي تن طاعَت ۾، ڳڏيو هِي جان جانان سان،
پَري ڄاڻيجو پاڻيءَ ڪي، لاڙي هِن يارَ لاياسي.
روزا ڪيئي، نفل نِمازان، توڙي سَو ورد وظيفا،
سَڀيئي لڳَ ظاهِر آهن، سبق ساڄن پڙهَاسي.
پٺو جي خيال خاصي ۾، سُڄاڻو پانهنجِي صورتہ،
ٻڌِي ٻولي ڏِسي ٿو ڪير، فڪرَ ٻيا سَڀ ڦلاياسي.
وِٺو مَنجهہ بادشهہ محليِ، ٻولي ٿو ڪيئن اُهي ٻولِيُون،
اُهو بادشاهہ اُهو بنگلو، نہ ٻي ٻولي ٻُلاياسي.
جيڪي ڪيا دوستن مون سان، اُهي ڳڻ تان نہ وسَرن ٿا،
هُئا ڳڏ جي حبيبن سان، چڱا سي دمَ لنگهاياسي.
شڪر الحمداللهِ ٿو پڙهان لکَ بار شڪرانا،
اُهي پيهي پَڪي آيا، جَنِين لءِ پَنڌ پُڄاياسي.
”سَچو“ سگ آهي دروازي اَزل جي روز سائِن جو،
پَنهنجو سي ڪِيئن ڇڏيندا هي، توڙي عيبَن اُناياسي.

ڪافي

آءُ اسان وٽِ يارَ تون، آهي هِت اُسان جو حالُ هِي!

اُباڻِڪو آهِيان گهڻو توريءَ پرين پرديسَ ۾،
آءُ مِڙيوئِي معلومُ ڪر، عاشق سَندو احوالُ هِي.

آهِ اوسيڙو اوهان جو، شب روزا اکڙين ۾ ميان،
جاني سَندءِ مون جاڳندي، آهہ خواب ۾ بہ خيالُ هِي.

دوست ٿُنهنجي درَ اُتي، ڏونهين وجهي ويهِي رهان،
منهن ڏيکارج محب مون کي، نہ تہ آهہ ويهڻ هت وبال هِي.

درد مَند جي در پيهِي، آءُ دوستَ دل خوشحال ڪَر،
صدقي ڪريان سِرُ ساهَ سان، ڇا مِلڪ ۽ ٻيو مالُ هِي.

ويني نِهاريان واٽڙي، تنهنجي اچڻ جي لئہ ميان،
لهوءِ سُڌِ سَنديَم ساڄن اچي، نہ تہ آهہ جِيڻ جنجال هي.

پاڻون پَري نہ ڪريو مونکي، ڪي دوستَ دلداريون ڏيو،
هوءِ تون سَدائِين ساڻ مون، آهي ”سچوءَ“ جو سوالُ هِي.

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 62 — جولاءِ- سيپٽمبر 2012ع — نمبر 3

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

ثميڻه ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

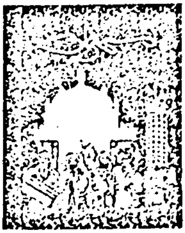

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol:62 , No3/2012
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by ***SINDHI ADABI BOARD***

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Quarterlymehran@Yahoo.com
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

ٽائيٽل پينٽنگ: سعيد منگي

خريداريءَ لاءِ رابطو.
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: چار سؤ روپيا فون نمبر: 022-2633679 في پرچو: هڪ سؤ روپيا

Printed & Published by Secretary, Sindhi Adabi Board, University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan

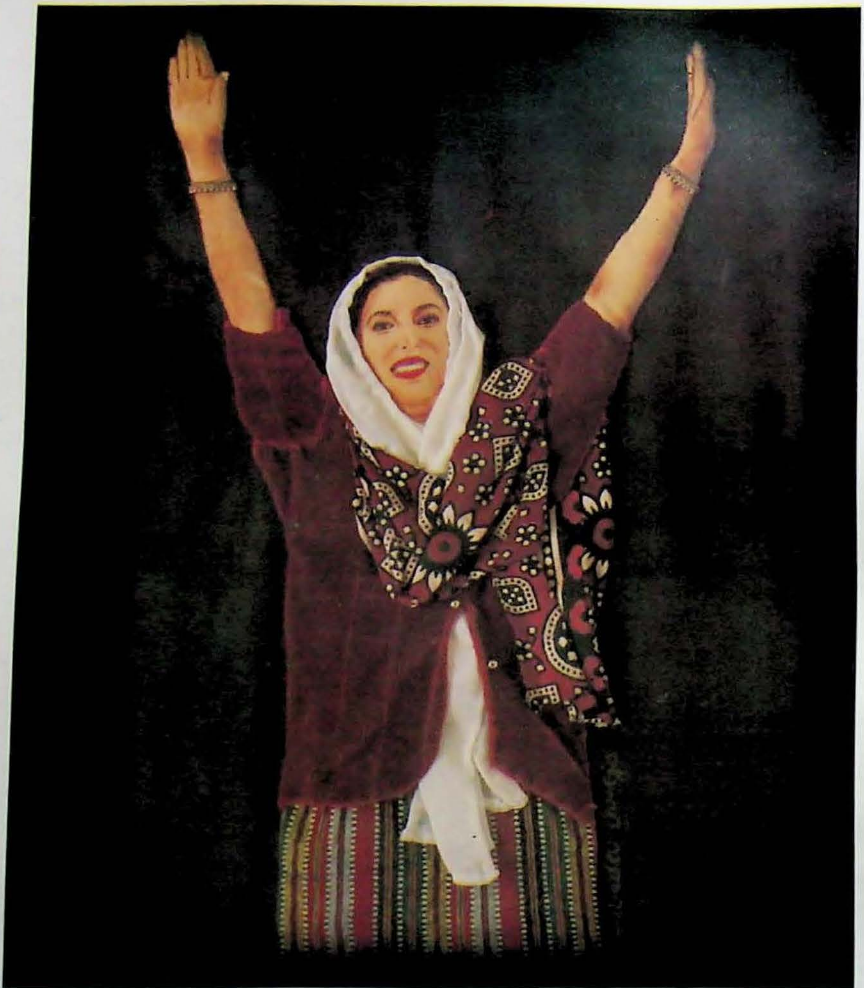

شهيد راڻي بينظير ڀٽو جي هڪ شاهڪار تصوير

آرٽسٽ ڊاڪٽر زبيده جوڻيجو

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

سوچ -لوچ

ٹ ماهي ”مهراڻ“ سنڌي ٻوليءَ، ادب، تاريخ، تهذيب ۽ تمدن ۽ زندگي جي گهڻي پاڳي هر رخ ۾ پنهنجي اشاعت کان وٺي هڪ پائدار ۽ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. ان لاءِ ٹ ماهي ”مهراڻ“ سان سلهاڙيل سڀ توڙي بورڊ انتظاميہ جون ڪوششون ٹ ماهي ”مهراڻ“ جي هر شماري جي صورت ۾ پنهنجي پڙهندڙن سامهون اينديون رهيون آهن.

ادب زندگي آهي ۽ ادب جيترو سنو سرجندو اوترو ئي اهو لاڳاپيل معاشري جي مضبوطي ۽ سگهاري هجڻ لاءِ فائديمند ثابت ٿيندو. اهڙي طرح ادب تخليق ڪندڙ عالم ۽ اديب بہ سدائين پنهنجي معاشري جي ترقيءَ لاءِ ان سوچ ۽ اُن ذهن سان ادب جي تخليق ڪي آڏو رکيو آهي تہ سندن تخليق سندن معاشري کي وڌيڪ مضبوط بڻائي معاشري ۾ موجود ڪمزورين ۽ اوڻاين جي خاتمي لاءِ هڪ وڌيڪ قدم ثابت ٿين.

سنڌي معاشري جي ترقيءَ لاءِ ادب سرجڻهارن جي محنت ۽ محبت واري پورهئي جو ڪو ملهہ ڪٿڻ ناممڪن آهي، ۽ مختلف حالتن ۽ دورن ۾ دلجوئي سان ۽ جنهن جذبي سان اڻٿڪ ۽ اورچائيءَ سان ادب جي مختلف صنفن کي سرجيو آهي، اهو اسان جي معاشري لاءِ هڪ طرف ترقي جي ڏاڪڻ ثابت ٿيو آهي تہ ٻئي طرف اسان جي معاشري کي سرجندڙ مختلف ٻولين ۾ ادب جي پيٽ ۾ پنهنجو اوچو مقام قائم ڪيو آهي.

ٹ ماهي ”مهراڻ“ کي تاريخي حيثيت ڏيارڻ ۾ مهراڻ جي لکندڙن جو تمام وڏو حصو آهي ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌي ادب، تخليقڪارن هر دور ۾ مشڪلاتن ۽ مختلف مرحلن تي پيش ايندڙ مسئلن جي باوجود وڏي دل ۽ نئين ولولي سان پنهنجي پنهنجي صنفن کي ايترو پيار، محبت سان ادبي پورهيو ارپيو آهي، جنهن مهراڻ کي تاريخ ۾ ايتري اهم حيثيت ڏياري آهي، جيتري سنڌو درياءَ جي اهميت آهي.

مهراڻ جي ان تاريخي حيثيت ۽ اهميت کي برقرار رکڻ توڙي مختلف صنفن تي سرجندڙ معياري ادب جي اشاعت سان ئي سنڌي ادب جي معيار ۽ ساک کي ان تاريخي پسمنظر ۾ برقرار رکي ۽ کي وکون اڳتي وڌائي سگهجن ٿيون، سنڌي ادب جي مختلف صنفن کان علاوه تخليق ۽ تحقيق جي ميدان ۾ مهيا ٿيندڙ ادب کي ڏسي وائسي شايع ڪرڻ لاءِ مهراڻ کي سينگاري سنواري سندس پڙهندڙن جي هٿن ۾ آڻڻ لاءِ اوترو ئي ڪوشش ڪيون ٿا جيترو پڙهندڙن کي انتظار رهي ٿو، پر معياري ادب جي اشاعت لاءِ اسان هميشہ تخليقڪارن جي ڀرپور موٽ جو انتظار ڪندا رهنداسين.

هن جديد دؤر ۾ جتي فاصلا گهٽ ٿيا آهن اتي تحقيق لاءِ سهولتون پڻ ميسر آهن ۽ انهن سهولتن مان سنڌي، ادب جا سرجڻهار وڌ کان وڌ فائدو وٺندي معياري سنڌي ادب جي تحقيق ۾ لاڀائتو ۽ پائدار ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا.

ان لاءِ نون لکندڙن سان گڏ شاهڪار ادب تخليق ڪندڙ مانوارن سينئر اديبن، شاعرن، تاريخ نويسن، محققن ۽ اسڪالرن جي پڻ ٻولي ۽ ادب جي واڌاري لاءِ ۽ ٹ ماهي ”مهراڻ“ جي تاريخي معيار

کي برقرار رکڻ لاءِ سنڌن ڀرپور مدد جي ضرورت آهي. سنڌن ادبي سهڪار نه صرف نون لکندڙن لاءِ اُتساهيندڙ هوندو پر خود مهراڻ رسالي جي پڙهندڙن کي معياري ادب پڙهڻ لاءِ ميسر ٿي سگهندو.

اسان کي قوي اميد آهي ته مانوارا اديب ۽ محقق اسان کي ضرور مانُ ڏيندا ۽ پنهنجون لکڻيون موڪلي ته ماهي "مهراڻ" کي خوبصورت نموني سينگارڻ ۾ پنهنجو سهڪار ڪندا.

سچل سارو سچ

سنڌ جي زرخيز ڌرتيءَ کي سلام، جتي شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست جهڙن هادي ۽ صوفي بزرگن جنم ورتو. حضرت سچل سرمست همه اوست جو فلسفو ڏيئي پنهنجي دور جو اهڙو هادي جنهن جي شاعري ۽ فلسفو اڄ ايڪويهين صدي ۾ پڻ اڳ کان وڌيڪ اهميت حاصل ڪري رهيو آهي. سنڌ تي جنم وٺندڙ صوفي بزرگن هميشه انسانذات جي ڀلي سنڌن حقن ۽ ڏکن، امن ۽ سکون، ترقي ۽ پنهنجائپ جو سبق ۽ درس ڏنو ۽ ان کي عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سچل سرمست جو ڪلام هڪ طرف ان دور جي عام زندگي ته ٻئي طرف عوامي سجاڳي جو پيغام آهي. سچل سرمست جي شاعري ۾ اڄ به اهائي خوشبو ۽ تازگي آهي، جيڪا بهار جي مند ۾ ڦوهه ٽڙندڙ خوبصورت گُلن ۾ هجي ٿي. سنڌ جي صوفي بزرگن، خاص طور سچل سرمست جي شاعري سمورو سَچ ۽ ان دور جي عڪاسي ڪري ٿي جڏهن علم ته عام ڪونه هو، پر معاشري جي اوائلي دور جي ترقيءَ لاءِ بنياد هئي. هن دور جي معاشري جي مسئلن ۽ مونجهارن جو اگر ڇيد ڪبو ته هڪ طرف انسان مشين نظر ايندو ۽ ٻئي طرف سچل ۽ لطيف جي شاعري جي پس منظر ۾ اسان جو معاشرو اڄا ان اوائلي دور ۾ ئي بيٺل نظر ايندو. سچل سائين جي پيغام جي روشني ۾ اسان کي پنهنجي معاشري جي قدرن جي پاسداري ڪرڻ جي ضرورت آهي ته جيئن سچل سائين جهڙي صوفين ۽ انهن بزرگن جي فلسفي تي حقيقي معنيٰ ۾ عمل ٿي سگهي.

پڙهندڙن کي گذارش

ته ماهي "مهراڻ" رسالو سنڌي ادبي بورڊ پاران No loss no profit جي بنياد تي شايع ڪيو پيو وڃي. ڪاغذ جي وڌندڙ اگهن جي ڪري مهراڻ جي ساڳي معيار کي برقرار رکڻ لاءِ ڪاغذ ۽ ڇپائي جو هڪ طرف بورڊ تي مالي بوجهه وڌي رهيو آهي ته ٻئي طرف ان مالي مسئلي سبب مهراڻ کي ساڳين صفحن تي شايع ڪرڻ ۾ هڪ وڏو مسئلو درپيش آهي، پر ان جي باوجود بورڊ انتظاميه ان مالي بوجهه کي برداشت ڪرڻ ۽ مهراڻ جي ساڳئي معيار کي برقرار رکڻ جو عزم ڪيو آهي، ۽ مهراڻ جي پڙهندڙن تي صرف -/25 رپيا في ڪاپي جو بار وجهندي مجبوريءَ وچان قيمت وڌائي هڪ سؤ روپيا مقرر ڪئي وئي آهي.

اميد ته مهراڻ جا پڙهندڙ سنڌي ادبي بورڊ جي مالي مجبوري کي محسوس ڪندي پنهنجو ڀرپور سهڪار برقرار رکندا.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر "مهراڻ"

چوليون

آڏوڪر سو وهاءِ

مرزا قليچ بيگ 9

هزهائينس مير علي نواز خان ٽالپر 10

تحقيق

- صوفي سڳورا ۽ سماع
- ڊاڪٽرنوازعلي شوق 13
- ليلارام وطڻ مل لالواڻي
- مظهريوسف 20
- روحانيت جو صاحب: حضرت پير راشد روضي ڌڻي
- ڊاڪٽرمخموربخاري 24
- ڏاهو ڏات ڌڻي: رئيس شمس الدين 'بلبل'
- جوهربروهي 35
- شاهه جو پروانو — ڊاڪٽر گربخشاڻي
- لهام راشدي 42
- بزمِ خليل
- مرزافياض علي بيگ 47
- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي غزل گوئي
- مرزاڪاظم رضابيگ 68
- سنڌ جي ڪوپائي ڪٿا دودي چنيسر جي ڳالهه، لوڪ ادب ۽ تاريخ جي روشنيءَ ۾
- تهمينه مفتي 83
- آتم ڪٿا - شگفته شاهه 91
- برصغير ۾ جديد سنڌي افساني جي ابتدا
- ريحانه نظير 104
- مولوي محمد حسن پهوڙ (شخصيت)
- لستادلغاري 109

شاعري

- مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" 115
- امداد حسيني 116
- عبدالقيوم صائب 117
- ادل سومرو 118
- نياز پنهور 119
- ذوالفقار سيال 120
- سانول ٽيبو 121
- محبوب پٽني 122
- غلام حسين رنگريز 123
- خليل عارف سومرو 124
- گلبدن جاويد 125
- وسيم گبول 127
- سليم سهتو 128
- رخسانه "پريت"/حسين مسرت شاهه 129
- ثمينه ميمڻ 130
- نادر علي شاهه فراق 131
- الطاف حسين باگراڻي 132
- ارباب علي "عادل" چوهاڻ 133
- احمد گل جوڻيجو 134
- فقير "محمد سنڌي 135
- عبدالرزاق ڪلهوڙو 136
- رحمت سومرو 137
- ابرار ابڙو/مسروز ابڙو 138

- دوست سومرو 139
- نياز خالدي 140
- شيخ فرازي 141
- فراخ جانوري 142

ڪهاڻيون

- وڻجارو
- سانول 145
- ڪو جو ٿهر ڪلاچ ۾
- عبدالحفيظ قريشي 150
- ڪردارَ
- سدرة المنتهيٰ 157
- ڪارٽونسٽ پيٽر!
- بهادر ٽالپر 161
- ٻُت ٻڌجي ويل شخص
- رضوان گل 163
- اڪيلائيءَ جي بستري تي پٿاريل سيج
- محسن سلطان/سنڌيڪار: ربنواز ڪنير 167
- انصاف
- حسين مسرت شاهه 169
- اندرچنين اَڄ
- گلاب خان سولنگي 172

متفرق

- ديوان گل (گل محمد هالائيءَ جي غزل تي هڪ نظر)
بخشل باغي 179
- عشق پنهنجو أنا ڪان اڳتي هو- ادل سومرو
(روبينه ابڙو جي شاعريءَ جو تاثراتي اڀياس) 184
- ڪراموبل (ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جو ترجمو ڪيل نظم)
اياز ڦنو 189
- سرڪش سنڌي ۽ مشتاق چنگيزيءَ جي ياد ۾
- رئوف عباسي 192
- عبدالله "شجاع" سنڌي ۽ سنڌس شاعري
- نظام الدين ڪلهوڙو 194
- مٽيءَ مان اُڀرڻ جو سڏ (نثري ٽڪرا)
- سعيد سومرو 207
- پنو عاقل جا چار چنڊ (شخصيت)
- غلام سرور سيف 217
- نيشنل بوڪ ڊي فيئر (رپورٽ)
- حافظ احمدالدين انڍڙ 222
- خوبصورت شاعريءَ جي خالق ۽ اديب شمشيرالحيدري سان رهاڻ
- ادارو 224
- خاندان حضرت غازي عباس علمدار (تبصرو)
- محمد انس راڄپر 225
- ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي 13 ورسي (رپورٽ)
- عاشق علي جوکيو 227

وَڪَرُ سو وِهاءُ

مرزا قليچ بيگ

جي شعرم ڪيل هڪ تاريخي تقرير

صاحبو، آهيو اوهين سڀ سنڌ جا سررشتہ دار
سنڌ جي سيڪنهن سڌاري جو اوهان تي ٿيو مدار
مُلڪي ۽ مالي ترقي جو گهٽن ڪي ٿيو خيال
قومي ۽ علمي ۽ عقلي ڪا ڪريو هاڻي سُڌار
اصلي غلميت منجهان چا سنڌ کي حاصل ٿيو
جيڪڏهن بي.اي ۽ ايم.اي ٿيا اسان ۾ بيشمار
انگريزيءَ جي محبت ۾ ٿيوءَ ماهر مڙئي
چو نہ ڏيو ٿا مادري ٻوليءَ کي پنهنجو ائين پيار
عِشقُ انگريزيءَ لڳو، ويچاري سنڌي وري وئي
لونگ جڏهن اکئين لڳا، تڏهن جافرن جي ٿي ويسار
سنڌ جا پُٽ آهيون سڀ، ٿيو حق اسان تي ماءُ جو
حُبّ ۾ ان جي ترقي جي، رهون گڏ، ٿيون نہ ڌار
هُئي قديمي قابليت ڪيتري هِن سنڌ ۾
عالم ۽ فاضل ۽ شاعر ۽ مُصنف هئا هزار
ٿي ڪماڻي قيد ۾ پيتين جي قابُو تنجي سڀ
جت ٿئي هَئي هئي اڏيهيءَ ۽ سُري جا سا شڪار
فرض تِي اُن جي حفاظت، ظاهرائي ۽ شناختَ
ٿيو اوهين سنڌي پڙهڻ پاڙهڻ سڌارڻ لاءِ تيار
جَسُ هجي سنڌيءَ سندي ساهتَ سوسائٽيءَ کي گهڻي
جا ڪري همت، وطن پنهنجي جي ٿي خدمتگذار
خرچ ۽ محنت ڪري، هِت هُت ٻُڪي، هِن هُن کي چٽي
فائدي لاءِ سڀ جي ڪيئين جاري رسالو ماهوار
خوش ٿئي ٿي خلق سڀ مضمونُ موچارا پڙهي
ٿئي وِندر دل جي ۽ ٻيا پڻ فائدا ان مان اپار
ٿيو وسيلو اِيءَ پڙهڻ توڙي لکڻ جي شغل جو
وقت فرصت جي، جڏهن ٻيو ڪونہ آهي ڪَمُ ڪار
پنهنجي ٻولي پُر ڪرڻ جو ٿيو اهو عمدو اُپاءُ
شُوق سنڌيءَ جو وڌي، ٿئي اُن جي خوبي آشڪار
اوجَ کي پهتيون بين مُلڪن جُون ٻوليون اڄُ وڃي
چو نہ پنهنجي پڻ اچي اخر انهن جي مُنجهہ قطار
جَسُ هجي تن کي جي اهڙي ڪَمَ جا بانيڪار ٿيا
غفلت ۽ سُستي ڪڍي ڪن ٿا اسان کي هوشيار
هِمتائڻ تن کي ۽ هر طرح جي واهَر ڪرڻ
آهي واجب، سنڌ ۽ سنڌيءَ جا ٿيو جي دوستوار
جيڪي ٿئي ٿورو گهڻو، طاقت آهر هرڪو ڪري
مَرُ ڪريو ڪوشش اوهين، پُوري ڪندو پروردگار

(شمس العلماء مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽيءَ جي شايع ڪرايل ڪتاب ”تقريرون ۽ تحريرون“ تان ورتل)

ڪلام

دلبر سنڌي تو جلدي جلدي تون ناز آ،
هلڻو آ يار تو وٽ، وهڻو آ تنهنجي جاءِ.

هڪدم آ يار مشڪل، توکئون سوا پرين،
نظرن ۾ منهنجي ڪونهي ڪو، بيو توکئون سوا.

مان هان غلام دل جو، دل يار جي آ هٿ،
ناحق ڪري گمان، رهن ٿا مون تي خفا

مضبوط دل کي ڪر تون، محبت قدم وڌاءِ،
هن راهه عشق ۾ آهن، نقصان ۽ نفعا.

انگشت پائي هٿ ۾، عمل يار پئي ڪيو،
پنهنجي مريض کي هي، وٺي اڄ کيون دعا.

هزهائينس مير علي نواز خان ٽالپر ولد مير امام بخش خان ٽالپر 9- آگسٽ 1824ع تي ضلعي خيرپور ميرس جي ڳوٺ ڪوٽ ڏيجي ۾ تولد ٿيو ۽ سهريائي ٽالپرن مان هئو. ابتدائي تعليم ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ حاصل ڪرڻ بعد لاهور جي جينس ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. اُتان فارغ ٿي مزيد تعليم لاءِ لنڊن روانو ٿيو. تعليم جون سموريون منزلون طئي ڪرڻ بعد ۾ ولي عهدي واري زماني ۾ ڪيترائي سال دهلي ۽ اُن جي مضافات ۾ مقيم رهيو، انهيءَ دوران کيس اردو ۾ شعر چوڻ جو شوق پيدا ٿيو. سندس والد صاحب 8- فيبروري تي رحلت ڪئي ۽ پاڻ 37 سالن جي عمر ۾ 13 فيبروري 1921ع تي مسند نشين ٿيو

مير صاحب، منڪسر مزاج، ساده طبيعت ۽ فقير منش حاڪم هو. انگريزي، فارسي، سنڌي جو ماهر هو ۽ سرائڪي زبان ته مادري هئس. انگريزيءَ ۽ فارسيءَ کان سواءِ بين زبانن ۾ به طبع آزمائي ڪئي اٿس. مرحوم هزهائينس عاشق مزاج، زنده دل، سخي ۽ ادب نواز شاعر به هو، کيس مجازي عشق جي محبت لڳي، جنهن فقير به بنائي ڇڏيس. 25- ڊسمبر 1935ع ۾ انتقال ڪيائين. وصيت مطابق سندس جسد خاڪي ڪربلا معليٰ (عراق) ۾ دفنايو ويو.

(ڪتاب يادِ رفتگان جي ص 102-103 تان کنيل)

ڊاڪٽر نواز علي شوق

مظهر يوسف

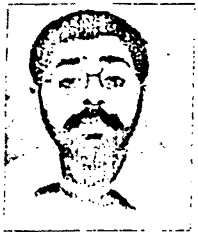

ڊاڪٽر مخمور بخاري

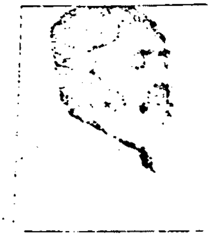

جوهر بروهي

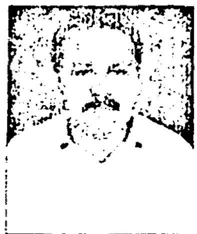

امام راشدي

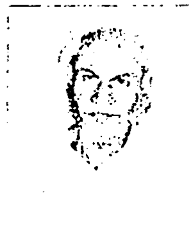

مرزا فياض علي بيگ

مرزا ڪاظم علي بيگ

ڊاڪٽر غفور ميمڻ

تهمينه مفتي

شگفته شاهه

ريحانه نظير

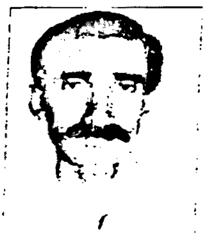

استاد لغاري

تحقيق

سنڌ هجي يا هندستان، عرب هجي يا ايران -- هر هنڌ ۽ هر ملڪ ۾ انساني عادتن کي اُجارڻ ۽ اُسارڻ، بگڙيل سوسائٽيءَ کي سڌارڻ ۽ سنوارڻ، انساني زندگيءَ ۾ هڪ نئين روح ڦوڪڻ ۽ اخلاقي نظام پيدا ڪرڻ لاءِ، ڀلارن بزرگن ۽ صوفين سڳورن جيڪي ڏک ڏولاوا سٺا آهن، روحاني رياضتون ڪيون آهن، خدا جي مخلوق جون خدمتون بجا آنديون آهن ۽ ڪيترن گمراهن جون رهنمايون ڪيون آهن، تن کي دنيا جي تاريخ ڪڏهن به وساري نٿي سگهي. انهن جا اهي سونهري ۽ سپاجها گفتا، قدر ۽ عزت جي قابل ڪارناما اسان جي اڳوڻي شان مان ۽ ڏيک جا اُهي سدائين روشن ڏيا آهن، جن کي زماني جي انڌيرن جون آنڌيون ۽ هيبت ناڪ حادثن جا هنگاما ڪڏهن به اُجهائي نٿا سگهن. سندن گفتار ۽ ڪردار، عمل ۽ فڪر، سچائيءَ ۽ صفائيءَ جو جذبو هڪ اهو اُجريل آئينو آهي، جنهن کي سامهون رکي، هر وقت ۽ هر حال ۾ پنهنجي مستقبل پريشان پيشانيءَ کي اُجاري ۽ سنواري سگهجي.

اسلامي تاريخ جي انهيءَ حقيقت کان ڪڏهن به انڪار ڪري نه ٿو سگهجي ۽ اها ڪنهن به حالت ۾ وسارڻ جوڳي نه آهي، ته جيتوڻيڪ مسلمان حاڪم پنهنجي پنهنجي ملڪ ۾ هڪ وڏي دٻدٻي ۽ اعليٰ اقتدار جا مالڪ هئا، پر تنهن هوندي به ، انهن اسلام جي ڪا اهڙي خدمت ڪانه ڪئي، جا اُنهن تڏي تي وهندڙ ۽ دنيا جي تارڪن کان گوءِ ڪٽي ويئي هجي. تنهنڪري انين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي، ته اسلامي تاريخ جي ٻهڪندڙ چمن ۾ جيڪڏهن سرها ۽ سيبانيندڙ گل آهن، ته اُهي، اهي ئي ڀلارا بزرگ اولياءِ سڳورا آهن، جن جي شخصيت هنڌين ماڳين ممتاز آهي، جنهن تي اسلامي تاريخ جيترو ناز ڪري، اوترو گهٽ آهي.

(ڪتاب "تحفة الطاهرين" جي مقدمي تان ورتل)

ڊاڪٽر نواز علي شوق

صوفي سڳورا ۽ سماع

لفظ صوفي جي تعريف ۽ تشريح تصوف جي ڪتابن ۾ تفصيل سان موجود آهي. هڪ محقق ارد شيرالعبادي جو چوڻ آهي ته ”اصل صوفي از صفوت گرفته اند“ يعني صوفي جو اصل صفوت آهي ۽ تصوف جو اصل صوف آهي. صفوت جي معنيٰ آهي ڪدورت کان پاڪ ٿيڻ، اهو پڳهاريل سون، جنهن مان ڦيڻ ڏار ڪئي وڃي، ان کي صافي چوندا آهن. اها دل جيڪا نفساني خواهشن کان پاڪ هجي، ان کي به صافي چيو ويندو آهي ۽ اهڙي دل واري کي صوفي چيو ويندو آهي. مطلب ته پهريائين پنهنجو اندر اجاري، سينو صاف ڪري ان کان پوءِ صرف (ان) جي پوشاڪ پهري وڃي، جيڪا اهلِ صفا جي پوشاڪ آهي.[1]

لفظ سَماع جي لغوي معنيٰ آهي ٻُڌڻ. مگر ان جي اصطلاحي معنيٰ آهي سهڻو آواز، سُرور، وجد وحال، سرود ۽ رقص. ان کي غنا ۽ موسيقي به چيو ويندو آهي. جيڪڏهن اهو لفظ سِماع پڙهيو ويندو ته فارسي زبان ۾ ان جي معنيٰ سُرود ۽ نغمو آهي.

”سُماع هڪ ڪيفيت آهي، جيڪا الله تعاليٰ طرفان دل ۾ پيدا ٿئي ٿي. دل کي غيب جا احوال ٻڌائي ٿي ۽ عَهدِ ازل (عهد الست بربکم) جي ياد ڏياري ٿي، تذڪرة الاوليا ۾ آيو آهي ته جڏهن سهل بن عبدالله تستريؒ (وفات 238هه) سماع ٻڌندو هو ته وجد ۾ اچي ويندو هو ۽ ڪيترائي ڏينهن ان وجد جي ڪيفيت ۾ رهندو هو. ماني ٽڪي ڪو نه کائيندو هو ۽ سردي جي موسم ۾ به ڪيس ايڏو ته پگهر ايندو هو، جو سندس ڪپڙا آلا ٿي ويندا هئا.“[2]

سماع دوست صوفين جو چوڻ آهي ته سماع زنده انسان لاءِ راحت آهي، پر اها ڳالهه اهلِ دل ۽ عاشقن ئي سمجهي سگهن ٿا.

سماع آرامِ جانِ زندگان است
کس داند که او را جانِ جان است

صوفين جو چوڻ آهي ته منڪرن جي مذهب ۾ سماع حرام آهي، مگر عاشقن جي مذهب ۾ سماع حلال آهي.

در مذهبِ منکران حرام است سماع
در مذهبِ عاشقان حلال است سماع

اهوئي سبب آهي جو سماع صوفي بزرگن جو پسنديده مشغلو رهيو آهي. خاص طور چشتي سلسلي جا بزرگ سماع سان گهڻو چاهه رکندا هئا. ڪنهن بزرگ جو قول آهي ته انسان جي اندر چار شيون آهن: روح، دل، طبع ۽ عقل. جڏهن راڳ ڳايو ويندو آهي ته روح ان راڳ طرف متوجه ٿيندو آهي. دل شعر جي مضمون ۽ موزونيت ۾ محو ٿي ويندي آهي. عقل شاعر جي دانائيءَ تي دنگ رهجي ويندو آهي ۽ طبيعت موسيقيءَ جي فن ڏانهن مائل ٿي ويندي آهي. مطلب ته انهن مڙني کي محفلِ سماع ذريعي غذا ملي ويندي آهي. ان ريت اِنسان جي اندر مان بُغض، حسد ۽ ڏک درد دور ٿي ويندا آهن ۽ کيس دلي سڪون حاصل ٿيندو آهي. انڪري صوفي، سماع جون محفلون مچائيندا رهيا.

حضرت مصطفيٰ ﷺ جو فرمان آهي ته: ”زينوالقرآن باصواتِکم“. يعني قرآن کي پنهنجن آوازن سان زينت ڏيو. مطلب اهو آهي ته قرآن پاڪ سهڻي آواز سان پڙهو. حضرت دائودؑ اهڙي ته سهڻي آواز ۾ زبور پڙهندو هو جو ماڻهو ان آواز تي موهت ٿي بيهوش ٿي ويندا هئا ۽ ڪي ته فنا ٿي ويندا هئا. ايتريقدر جو شيطان کي چِٽِتي ڪائي وئي، هن ڏٺو ته حضرت دائودؑ جو منڊو آواز ماڻهن جي دلين ۾ ايترو ته پينل آهي جو هُو (شيطان) انهن جي دلين ۾ وسوسا يعني شيطاني خيال وجهي نه ٿو سگهي.

ان مان اهو ظاهر ٿيو ته خوش الحاني يعني سهڻو آواز هڪ معجزو آهي ۽ معجزي جو وڏو مقام

(1) صوفی نامہ، ص ص 23-22 بحوالہ سماع و موسیقی تصوف میں، ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی، تخلیقات لاہور، ص-2

(2) سماع و موسیقی تصوف میں، ص-1

آهي. سهڻي آواز ۽ سهڻي شاعري ٻڌڻ سان محفلِ سماع ۾ ماڻهن جون دليون پاڪ ۽ صاف ٿي وينديون هيون.

سماع جي تعريف، تشريح ۽ ان جي آداب متعلق تصوف جي ڪتابن ۾ ٿورو گهڻو مواد موجود آهي، پر ان موضوع تي سڀ کان گهڻو مواد ٻن ڪتابن هڪ "معدن المعاني" ٻيو "مڪتوبات سرحدي" ۾ ملندو.

مڪتوبات سرحدي ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته: سماع حلال به آهي ته حرام به آهي. مڪروه به آهي ته مباح به آهي. جيڪڏهن سماع ٻڌڻ سان دل حق جي طرف مائل ٿئي ته اهو حلال آهي ۽ جيڪڏهن دل مجاز جي طرف مائل ٿئي ته اهو حرام آهي. پر جيڪڏهن دل ڪجهه حق ۽ غير حق طرف متوجه ٿئي ته اهو مڪروه آهي. ۽ حق ۽ مجاز ٻنهي طرفين مائل ٿئي، پر حق جي طرف گهڻو لاڙو رکي ته پوءِ اهو مباح آهي.

مطلب ته سماع حق وارن لاءِ مستحب، زاهدن لاءِ مباح ۽ نفس جي پوئلڳن لاءِ مڪروه آهي.[1] جيڪڏهن سماع ڪنهن دنيوي فائدي لاءِ آهي ته اهو مذموم آهي، پر جيڪڏهن حقيقت جي طالب لاءِ آهي ته پوءِ اهو محمود آهي.[2]

سماع جي محفل لاءِ ٽي شرط ضروري آهن. 1. جڳهه 2. شريڪ ٿيندڙ 3. وقت. جڳهه يعني جتي سماع جي محفل منعقد هجي، اها مشائخن جي جڳهه هجي. اها پاڪيزه، ڪشادي ۽ روشن هجي. ان محفل ۾ شريڪ ٿيندڙ اهو درويش يا ان جا دوست بااخلاق ۽ نظم و ضبط وارا هجن ۽ وقت مان مراد اها آهي ته ان وقت دل سڀني شين کان خالي هجي.[3]

سماع جي مجلس منعقد ڪرڻ مهل ان جي آداب جي پابندي پڻ تمام ضروري آهي. مثلاً شريڪ ٿيندڙ گوڏا کوڙي ادب سان وهن. مٿو اڳين طرف جهڪيل هجي. ساڄي يا کابي نهارڻ نه گهرجي. هٿ يا مٿو لوڏڻ نه گهرجي. اڄ لڳي ته پاڻي نه پيئڻ گهرجي. پاڻ ۾ ڳالهائڻ نه گهرجي. قوال جي فن تي داد نه ڏيڻ گهرجي. شعر سهڻي نموني پڙهڻ جي فرمائش نه ڪجي. دل حق سبحانه تعاليٰ جي طرف مائل رکڻ گهرجي.[4]

ڪن بزرگن جو چوڻ آهي ته محفل سماع ۾ راز جون ڳالهيون ٻڌائڻ نه گهرجن. مشهور صوفي بزرگ شرف الدين احمد ڪي سندن مرشد نصيحت ڪئي هئي ته محفلِ سماع جي موقعي تي ڪڏهن به ڳجهيون ڳالهيون ظاهر نه ڪجو. جڏهن به سماع جي محفل ٿيندي هئي ته وجد ۾ اچي ويندا هئا. پوءِ اڪيلا ٿي ويندا هئا ۽ ڪمري جو در بند ڪري ڇڏيندا هئا، اتي ڪنهن کي به وڃڻ جي اجازت ڪانه هوندي هئي.

مشهور بزرگ شيخ احمد عبدالحق نوشه رودلوي جو سماع سان تمام گهڻو شوق هوندو هو. جڏهن سماع جي محفل ۾ هوندا هئا ته سندن ٻئي اکيون هوا جي رخ تي هونديون هيون. ڪڏهن رئندا هئا، ته ڪڏهن وري کلندا هئا. سندن منهن مبارڪ لال ٿي ويندو هو. هڪ ڏينهن هڪ درويش ڪانئن پڇيو ته: سماع جي محفل ۾ اوهان ڪڏهن اهڙيءَ ريت رئندا آهيو، جو سڄي مجلس رئڻ لڳندي آهي، ڪڏهن وري کِلندا آهيو ته هنن جو مُنهن پيلو ٿي ويندو آهي." فرمايائون ته، "جڏهن سماع وارا سماع جو جمالي صفت ۾ مشاهدو ڪندا آهن ۽ ان جو بي انداز لطف ۽ ڪرم ڏسندا آهن، ته مُرڪندا آهن ۽ جڏهن ان جو جلالي منهن ڏسندا آهن ته پريشان ٿي ويندا آهن ۽ سندن رنگ پيلو ٿي ويندو آهي." سماع جي محفل کان پوءِ جيڪو ڪجهه گهر ۾ هوندو هون سو قوالن کي ڏيئي ڇڏيندا هئا.

هڪ ڏينهن جُمن قوال جي ڳائڻ تي مٿن وجد ۽ ذوق واري ڪيفيت طاري ٿي وئي. جُمن جي ڳائڻ کان تمام گهڻو خوش ٿيا. فرمايائون ته: "جيڪو گهرڻو اٿيئي، سو گهُر." هن سندن خُرقو (درويشي لباس) گهريو. فرمايائون ته: "جمن! تون اهو برداشت نه ڪري سگهندين. ڪا ٻي شيءِ گهُر." پر هن وري به اها ساڳي

---

(1) مڪتوبات سرحدي، مخدوم الملڪ شرف الدين احمد منيري ص 276

(2) معدن المعاني، مولانا زين بدر ص 467

(3) ايضا، 462-63

(4) مڪتوبات سہ صدي، ص 270-71

استدعا ڪئي تہ "اوهان جو خُرقو گهرجي." جمن جي زور پرڻ تي ڪيس پنهنجو خُرقو ڏيڻي پڻيائون.

هن ٽي ڏينهن اهو خُرقو پاتو، چوٿين ڏينهن دانهون ڪندو اچي سندن حضور ۾ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين تہ: "سائين! واقعي اهو پهرڻ جي مون ۾ سگهہ نہ آهي. ٽي ڏينهن آءٌ جڻ باهہ جي درياهہ ۾ هوس ۽ چوڌاري جو ڪو ڪنارو نظر نہ ٿي آيو." اهو چئي اهو خرقو کين موٽائي ڏنائين. تنهن تي فرمايائون تہ: "تون اهو بہ وڏو ڪم ڪيو آهي جو ٽن ڏينهن تائين هن فقير جو اهو خرقہ و برداشت ڪيئي."[1]

خواجہ معين الدين چشتيؒ (وفات 627هہ) کي سماع سان گهڻو چاهہ هو. سماع جي محفل ۾ مٿن غير معمولي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي. هڪ ڀيرو خواجہ ابو يوسف چشتيؒ جي خانقاهہ ۾ ترسيل هئا، اتي مجلس سماع ۾ قوالن هي بہ شعر ڳايا.

عاشق بہ هواي دوست بيهوش بَود
وزياد محبت خويش مدهوش بَود
فردا کہ بہ حشر خلق حيران مانند
نامِ تو درونِ سينہ و گوش بَود

ترجمو: عاشق دوست جي طلب ۾ بيهوش هوندو آهي ان جي محبت جي ياد ۾ مدهوش هوندو آهي. قيامت جي ڏينهن جڏهن خلق حيران ۽ پريشان هوندي منهنجي دل ۾ تنهنجو نالو موجود هوندو.

حضرت خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪيؒ کان روايت آهي تہ حضرت معين الدين چشتيؒ جي محفلِ سماع ۾ شيخ الشيوخ حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديؒ، شيخ محمد ڪرمانيؒ، شيخ محمد صفاهانيؒ، مخدوم زاده شيخ برهان الدين چشتيؒ، مولانا بهاؤالدين بخاريؒ، مولانا محمد بغداديؒ، خواجہ اجل سجزيؒ، شيخ سيف الدين باخرزيؒ، شيخ احمد بن محمد اصفهانيؒ، شيخ جلال الدين تبريزيؒ، شيخ اوحد الدينؒ، شيخ احمد واحدؒ، شيخ برهان الدين غزنويؒ، خواجہ سليمانؒ، خواجہ عبدالرحمانؒ ۽ بغداد جا ٻيا وڏا مشائخ پڻ شريڪ ٿيندا هئا.[2]

مشهور صوفي بزرگ خواجہ بختيار الدين ڪاڪيؒ کي پڻ سماع جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. پاڻ سماع جون محفلون گهڻو ڪري پنهنجي رهائش واري جاءِ تي منعقد ڪرائيندا هئا، تہ ڪڏهن وري حضرت خواجہ قاضي حميدالدين ناگوريؒ وٽ، تہ ڪڏهن ڪنهن ٻئي درويش وٽ منعقد ٿيندڙ سماع جي مجلسن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. هڪ ڀيرو هڪ مجلسِ سماع ۾ جڏهن قوالن هيءُ شعر پڙهيو تہ لڳاتار ست ڏينهن ۽ راتيون بيهوش رهيا. فقط نماز جي مهل اٿندا هئا. نماز پڙهڻ کان پوءِ وري بيهوش ٿي ويندا هئا.

سُرود چيست کہ چندين فسونِ عشق دَرو ست
سُرود محرمِ عشق است و عشق محرمِ اوست

ترجمو: راڳ ڇا آهي؟ ان ۾ ڪيئي عشق جا جادو سمايل آهن. راڳ عشق جو محرم، ۽ عشق ان جو محرم آهي.

خواجہ صاحب جو وصال بہ سماع جي اثر سبب ٿيو. هڪ ڀيري شيخ علي سجزي جي خانقاہ تي محفلِ سماع جي محفل رهي هئي. ان موقعي تي ڪيترائي صوفي بزرگ موجود هئا. قوالن جڏهن شيخ احمد جام جو هيءُ شعر پڙهيو:

ڪُشتگانِ خنجر تسليم را
هر زمان از غيب جانِ د يگر است

تہ مٿن وجد طاري ٿي ويو ۽ اڌ ڪُٺل پکيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳا. حضرت شيخ حميد الدين ناگوري ۽ مولانا بدرالدين غزنوي کين انهيءَ ئي حالت ۾ گهر کڻي آيا. جڏهن کين هوش آيو تہ وري اهو ساڳيو شعر پڙهڻ جي فرمائش ڪيائون. شعر ٻڌي وري بيهوش ٿي ويا. چار ڏينهن چار راتيون سندن اها ڪيفيت رهي. پر جڏهن نماز جو وقت ايندو هو تہ وضو ڪري فرض ۽ سنتون ادا ڪندا هئا ۽ وري ان ساڳي سڪر (بيهوشي) واري حالت ۾ اچي ويندا هئا، تان جو

---

(1) بزم صوفيہ، ص 417

(2) بزم صوفيہ، ص 56

واصل باالله ٿي ويا. تنهنڪري کين ”شهيدِ محبت“ چيو ويو آهي. مير حسن ان شعر تي هڪ غزل چيو آهي، جنهن ۾ حضرت قطب صاحب جي شهادت جي طرف اشارو ڪندي فرمائي ٿو:

جان برين يک بيت داد ست آن بزرگ
آري اين گوهر ز ڪانِ ديگر است
ڪشتگانِ خنجرِ تسليم را........
هر زمان از غيب جانِ ديگر است

سندن وصال 14 ربيع الاول سنہ 633ھ ۾ ٿيو[1]

سنڌ ۾ صدين کان هيءَ روايت موجود آهي تہ حضرت بهاؤالدين زڪرياؒ جا مريد ۽ عقيدتمند هر سال عرس جي موقعي تي پيادل ملتان ويندا هئا. هُو مختلف هنڌن تي منزلون ڪندا هئا ۽ اتي سماع جي محفل منعقد ڪندا هئا. سماع جي پهرين مرحلي ۾ سنڌ جي مشهور صوفي شاعر شاهہ عنايت رضوي (متوفي 1713ع) ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ (متوفي 1752ع) جا توحيد، رسالت ۽ معرفت جي مضمونن وارا شعر پڙهندا هئا. ۽ ان سان گڏ ”ها، ها، هُو“ جو ذڪر پڻ ڪندا هئا. ٻئي مرحلي ۾ شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ اشرف جو ڪلام ڳايو ويندو هو. ٽئين مرحلي ۾ مختلف شاعرن جا مرشد جي مدح ۾ چيل شعر پڙهندا هئا. پر گهڻا شعر شاهہ عنايت ۽ شاهہ اشرف ڪاماري واري جا پڙهندا هئا. نموني طور شاهہ عنايت جو هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

غوثان ختم بهاؤالدين، نبيان ختم رسول
حاضر حضرت پير، مولي در مقبول
قادر ڪج قبول، اڳلايون عنات چئي[2]

حضرت قاضي حميدالدين ناگوريؒ جو سماع سان بيحد شوق هو. ۽ ان ذوق جي ڪري علمائي ظاهر سندن خلاف فتوائون ڏنيون، پر پاڻ ان جي پرواهہ ڪانہ ڪيائون ۽ پنهنجي ان ذوق کي قائم رکيائون. حضرت خواجہ بختيار ڪاڪيؒ پڻ ساڻس گڏ سماع جي محفلن ۾ شريڪ ٿيندا هئا.

هڪ ڀيري سلطان التمش جي محلات ويجهو هڪ درويش جي گهر سماع جي محفل جاري هئي. حضرت خواجہ بختيار ڪاڪيؒ ۽ حضرت حميدالدين ناگوريؒ ان محفل ۾ موجود هئا. ان زماني جي جيد عالمن مان مولانا رڪن الدين سمرقندي سماع جو وڏو مخالف هو. جڏهن کيس پتو پيو تہ خواجہ بختيار ڪاڪيؒ ۽ حضرت حميدالدين ناگوريؒ ان محفل ۾ موجود آهن تہ ڪجهہ ماڻهو ساڻ ڪري ان درويش جي جاءِ تي پهتو تہ جيئن اها محفل بند ڪرائي. حضرت حميدالدين ناگوريؒ کي جڏهن ان عالم سڳوري جي اچڻ جي خبر پئي تہ گهر جي مالڪ کي چيائون تہ، ”تون ڪٿي لڪي وڃ تہ جيئن مولانا رُڪن الدين سمرقندي تنهنجي گهر ۾ اچڻ جي توکان اجازت گهري نہ سگهي ۽ جيڪڏهن هُو بنان اجازت تنهنجي گهر ۾ گهڙي آيو تہ اهو شرعي حڪم جي خلاف ٿيندو.“

گهر جي مالڪ ائين ڪيو. مولانا رڪن الدين ان درويش جي گهر جي در تي اچي اندر اچڻ جي اجازت گهري. جڏهن گهر جي مالڪ کان کيس اندر اچڻ جي اجازت نہ ملي، تہ در تان ئي واپس موٽي ويو. ٻين موقعن تي بہ حضرت حميدالدين ناگوريؒ کي سماع کان روڪڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، پر هن، ان ڳالهہ جي ڪا پرواهہ نہ ڪئي[3].

سلطان غياث الدين تغلق هڪ دیندار ۽ حق شناس حڪمران هو. سلطان جي ان دينداريءَ مان فائدو وٺندي علمائي ظاهر ڪانئس سماع جي ممانعت ۾ هڪ حڪم جاري ڪرايو. پر محبوب الاهيؒ وٽ سماع جي محفل ٿيندي رهندي هئي. مغرور عالمن سندس خلاف گوڙ شور ڪيو. سلطان غياث الدين انهيءَ مسئلي تي هڪ مَحضر جو اهتمام ڪيو تہ جيئن سماع جي مسئلي تي عالم ۽ مشائخ هڪ هنڌ گڏ ٿي بحث مباحثو ڪري ڪا فتويٰ جاري ڪئي وڃي.

جڏهن عالمن ۽ مشائخن جو بحث شروع ٿيو تہ ٻنهي طرفن کان سماع جي چڱاين ۽ براين بابت دليل پيش ڪيا ويا. محبوب الاهيؒ بہ ان محضر ۾ موجود

[1] فوائد الفواد، ص 144 ۽ بزمِ صوفيہ، ص 86-85

[2] ميين شاهہ عنايت جو ڪلام، ص 90

[3] بزم صوفيہ ص 92-91

هو. صبح پهرين پهر کان سج لهڻ تائين مناظرو ٿيندو رهيو. بَحث مُباحثي ۾ وڏي گرما گرمي رهي. محبوب الاهيؒ نفس غنا جي جواب ۾ جڏهن حديثون پيش ڪيون ته حنفي عالمن چيو ته: ”تون مُقلد آهين، تنهنجو حديث سان ڇا وڃي، جيڪڏهن حنفي فقه جي ڪا روايت هجي، ته اها پيش ڪر.“

اهو ٻڌي محبوب الاهيؒ فرمايو: ”اهو ملڪ ڪهڙيءَ طرح آباد رهندو. جنهن ۾ ماڻهن جي راءِ کي احاديث نبوي کان وڌيڪ معتبر سمجهيو وڃي.“ آخر شيخ بهاؤالدين زڪرياؒ ملتاني جي ڏوهٽي مولانا علم الدين، جو پنهنجي دور جو هڪ وڏو عالم هو ۽ سلطان غياث الدين به سندس معتقد هو، تنهن محبوب الاهيؒ جي حق ۾ فتويٰ ڏني، ان کان پوءِ سلطان غياث الدين تغلق محبوب الاهيؒ کي وڏي عزت ۽ احترام سان مجلس مان رخصت ڪيو. محبوب الاهيؒ جڏهن پنهنجي خانقاه موٽي آيو ته ظهر جي نماز مهل ضياء الدين برني، مولانا محي الدين ڪاشاني ۽ امير خسرو کي مخاطب ٿي فرمايائون ته، ”دهليءَ جي فقيهن کي مون سان ڏاڍو بُغض ۽ ساڙ هو، ڪين موقعو ملي ويو، هنن منهنجي دشمنيءَ ۾ منهنجي خلاف پنهنجي اندر جو اوبر ڪڍيو. وڏي ساڙ ۽ دشمنيءَ جو مظاهرو ڪيائون، پر مون ان موقعي تي هڪ وڏي تعجب واري ڳالهه ڏٺي ته استدال جي موقعي تي رسول الله ﷺ جن جون صحيح حديثون ٻڌڻ لاءِ تيار نه هئا ۽ مون کي چئي رهيا هئا ته، اسان جي شهر ۾ فقهي روايتن تي عمل ڪرڻ حديث کان مقدم سمجهيو ويندو آهي ۽ ان قسم جون ڳالهيون اهي ماڻهو چون ٿا، جن کي رسول الله ﷺ جي حديث تي اعتقاد نه آهي. جڏهن رسول الله ﷺ جي صحيح حديث بيان ڪئي وئي ته مچرجي پيا ۽ چيائون ته: ”ان حديث مان امام شافعي استدلال ڪيو آهي ۽ هُو اسان جي عالمن جو دشمن آهي، تنهن ڪري اسان ڪجهه به نه ٻڌنداسون.“ حاڪم جي آڏو هُو (شهر جا فقيه) غرور ۽ تڪبر ۾ بحث ڪن ٿا ۽ صحيح حديث نه ٿا مڃين.

مون ڪوبه اهڙو عالم ڪونه ڏٺو ۽ نه ٻڌو، جو سندس آڏو محمد مصطفيٰ ﷺ جون حديثون بيان ڪيون وڃن ۽ هُو چئي ته آءٌ ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهيان. هي ڪهڙو زمانو آهي. هيءُ شهر جنهن ۾ اهڙو غرور سان پريل بحث ٿئي. ڪيئن آباد ٿي سگهندو؟ ممڪن آهي ته هيءُ شهر برباد ٿي وڃي.

بادشاهه، امير ۽ عوام، شهر جا قاضي ۽ علماء ڇاڪاڻ ته هن شهر ۾ حديث تي عمل نه ٿو ٿئي، ڪهڙي ريت نبي سڳوري ﷺ جي حديثن تي پختو يقين ۽ پڪو عقيدو رکي سگهن ٿا. مون کي خوف آهي ته هن شهر جي عالمن جي ان بد اعتقاديءَ جي ڪري هن شهر تي ڏڪار يا ڪنهن وبا جي مصيبت نه اچي وڃي“[1]

سيرالاوليا جي مصنف سيد مبارڪ امير خورد جو بيان آهي ته ان واقعي کان چار ورهيه پوءِ دهلي جو شهر واقعي ڏڪار ۽ وبا سبب تباهه ٿي ويو ۽ سلطان محمد تغلق پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ديوگير ۾ منتقل ڪيو ۽ علماء به ڪيترين ئي مصيبتن ۾ اچي ويا[2].

سنڌي ۽ سرائڪي زبان جو مشهور شاعر ۽ لعل شهباز قلندرؒ جو دوست گنج شڪرؒ (وفات 664هه) سماع سان تمام گهڻي دلچسپي رکندو هو. هڪ ڀيري ڪنهن سندس آڏو هيءُ رباعي پڙهي ته هڪ ڏينهن هڪ رات بيهوش رهيو.

آن عقل کجا کہ در کمالِ تو رسد
وان دیدہ کجا کہ در جمالِ تو رسد
گیرم کہ تو پردہ برگرفتی ز جمال
آن روح کجا کہ در جلالِ تو رسد

هڪ ڀيري هڪ مجلس سماع ۾ هيءُ غزل ڳايو ويو:

ملامت کردن اندر عاشقی راست
ملامت کے کند آنکس کہ بیناست
نہ ہر تر دامنے را عشق زیبد
نشانِ عاشقی از دور پیدا ست
نظامی ناتوانی پارسا باش
کہ نور پارسائی شمع ولہاست

---

(1) سيرالاوليا، امير خورد، ص 802

(2) ايضاً، ص 806

تہ مٿس بيقراري طاري ٿي وئي ۽ انهيءَ بيقراريءَ سبب ست ڏينهن سکر بيهوشيءَ جي عالم ۾ رهيا. بيچيني ۽ بيقراريءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن رقص بہ ڪندا هئا. نماز جي مهل عالمِ محو هوش واري حالت ۾ ايندا هئا. نماز کان پوءِ وري بيهوش ٿي ويندا هئا.

هڪ ڀيري سماع جي حلال ۽ حرام بابت بحث ٿي رهيو هو تہ پاڻ فرمايائون تہ: "سبحان الله! ڪو سڙي خاڪ ٿي وڃي ۽ ٻيا اختلافي بحث ۾ مشغول هجن."(1)

سماع ۽ راڳ لاءِ چيو ويندو آهي تہ انساني روح جيڪو "روح ڪل" کان جدا ٿي هن جهان ۾ آيو تہ 'روح ڪل' (اصلي وطن) جي جدائي ۾ نغما ڳائي ٿو. رومي فرمايو آهي:

بشنو از نی چون شکایت می کند
وز جدائیها حکایت می کند

رومي رُوح کي ني (بانسري) سڏي ٿو. جنهن کي بانسن جي ٻيلي مان وڍي آندو ويو ۽ بانسري ناهي وئي، تہ اها بانسري پنهنجي اصلي ماڳ يعني بانس جي ٻيلي جي جدائي ۾ فرياد ڪري ٿي، جنهن کي اسان ني جو نغمو يا آواز سڏيون ٿا. ني وارو مذڪوره شعر مثنوي معنوي جو پهريون شعر آهي. ڀٽائي مثنوي رومي جو گهرو مطالعو ڪيو هو.

سندن ڪلام تي مثنوي معنوي جو گهرو اثر آهي. رسالي جي قديم نسخن ۾ جيڪو پهريون بيت نظر اچي ٿو. اهو جڻ مثنوي معنوي جي ان پهرين شعر جي هوبهو تصوير آهي، فرمائين ٿا:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪَنل ڪوڪاري،
هُن ڀَن پنهنجا سارِيا، هُو هنجهون هڻن لئہ هاري.

صوفين جو سماع بہ ان حقيقت جي عڪاسي ڪري ٿو، تنهنڪري سماع جي وڏي اهميت آهي. جهڙي ريت شريعت جا حڪم غور سان ٻڌڻ سان سمجهہ ۾ اچن ٿا. اهڙي ريت طريقت واري واٽ بہ سماع جي ذريعي حاصل ٿئي ٿي. ڪن محققن سماع کي "روح جو رقص" سڏيو آهي. سماع ڪن صوفين لاءِ روحاني سفر، راهہ جو توشو نہ بڻيو آهي پر اهو انهن لاءِ ڪڏهن بہ منزل مقصود ڪونہ هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪي صوفي سونهارا سماع کي روح جي غذا سمجهن ٿا تہ ڪي صوفي سماع جا مخالف بہ آهن.

اسان جڏهن مولانا روميؒ جي زندگيءَ تي نظر وجهون ٿا تہ معلوم ٿئي ٿو تہ شمس تبريزيؒ جي ملاقات کان اڳ هو وڏو عابد زاهد انسان هو. درس ڏيندو هو ۽ فتوائون لکندو رهندو هو ۽ سماع کان ڪوهين ڏور هو. پر جڏهن شمس تبريزيؒ قونيہ آيو تہ رومي سندس عاشق بڻجي ويو. شمسؒ کين جو ڪجهہ چيو، هُو ان تي عمل ڪندو رهيو.

هڪ ڏينهن شمس کيس چيو تہ: "سماع ٻڌندو ڪر، تنهنجي من ۾ جيڪا خواهش آهي ان ۾ اضافو ٿيندو. سماع ماڻهن لاءِ انڪري حرام آهي جو عام طور ماڻهو دنيا جي حرص و هوس ۾ مبتلا رهن ٿا. اهڙا ماڻهو جڏهن سماع ٻڌن ٿا تہ سندن بدصورتي ۽ بڇڙائي ۾ اضافو ٿئي ٿو ۽ اهي وڏائيءَ ۽ ٻين خواهشن ۾ مبتلا ٿي وڃن ٿا.

بيشڪ اهڙن ماڻهن لاءِ سماع ممنوع آهي. ٻئي طرف اهي ماڻهو جيڪي جيڪي حقيقت ۽ عشق الاهي ۾ مبتلا آهن، انهن لاءِ سماع سندن انهن خواهشن ۾ واڌارو ڪندو ۽ خدا کانسواءِ انهن جي وجدان ۾ ڪو ٻيو گهڙي نہ ٿو سگهي، اهو ئي سبب آهي جو اهڙن ماڻهن لاءِ سماع جي اجازت آهي."

روميؒ انهيءَ هدايت موجب سماع ٻڌڻ منظور ڪيو ۽ پنهنجي اکين سان اها منزل ماڻي، جنهن طرف شمس کيس توجهہ ڏياري هئي ۽ هو سڄي زندگي ان تي عمل ڪندو رهيو.

هيءَ حقيقت آهي تہ رومي رقص ۽ موسيقيءَ جو عاشق ٿي ويو هو. سماع رومي جي الوهي محبت جي خوراڪ بڻجي ويو. ۽ هُو ان ۾ گم ٿيندو رهيو. انڪري سندس دل کي سڪون مليو ۽ سندس تخليقي تصور جو وهڪرو شروع ٿي ويو ۽ پوءِ هن هزارين شعر تخليق ڪيا. سماع سان لنوَ لائڻ سان رومي هڪ فلسفي ۽ واعظ مان بدلجي تصوف ۽ سرمستيءَ ۾ گم ٿي ويو. هينئر هُو مقبول خطيب نہ رهيو هو ۽ نہ ئي عالم زاهد ۽ مدرسي جو معلم، پر هُو هڪ اهل دل صوفي بزرگ بڻجي ويو هو."(2)

(1) بزم صوفيہ ص 136

(2) ظفر عظيم، "رومی کے نغمے" ص 151، لبرٽي بکس سن 2002ع

بهرحال، مولانا روميؒ جو سماع سان ايڏو عشق هو، جو هُو قونيہ ۾ سماع جون محفلون مچائيندو رهيو. سماع جي مخالفن کي ڏاڍي مٺيان لڳي. هنن قونيہ جي قاضي کي درخواست ڏني تہ سماع حرام آهي، تنهنڪري سماع جون محفلون بند ڪرايون وڃن، پر هُو هڪ روشن خيال قاضي هو، تنهنڪري هن اها درخواست رد ڪري ڇڏي، پر پوءِ بہ ڪي تنگ دل ۽ تنگ نظر ملان ۽ مولوي مولانا کي ڏاڍو تنگ ڪندا رهيا، پر هن ان جي ڪا پرواهہ نہ ڪئي. هن اعلان ڪيو تہ هُو دنيا جا سمورا منصب ۽ خواهشون ڇڏڻ لاءِ تيار آهي، پر سماع ڪونہ ڇڏيندو. هن سماع جي حمايت ۾ اهڙا تہ دليل ڏنا جو مخالفن پشيمان ٿي ڪانئن معافي ورتي ۽ واعدو ڪيو تہ هُو آئنده انهيءَ موضوع تي ڪنهن بہ ڪنهن جي دل آزاري نہ ڪندا.

مولانا رومؒ وانگر حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ جي رڳ رڳ ۾ راڳ سمايل هو. اهو ئي سبب آهي جو فرمايائون:

رڳون ٿيون رباب، وڄن ويل سڀ ڪنهين

مولانا روميؒ وانگر شاهہ لطيفؒ جو بہ راڳ سان اهڙو عشق هو، جو هُو سڀ ڪجهہ ڇڏڻ لاءِ تيار هو، پر راڳ ڇڏڻ لاءِ هرگز تيار نہ هو. هن اُهو نينهن جو ناتو توڙ نڀايو. سندن وصال بہ راڳ واري محفل دوران ٿيو.

سڄي دنيا ۾ صوفين جون فقط بہ خانقاهون اهڙيون آهن، جتي هر وقت راڳ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. هڪ قونيہ (ترڪي) ۾ مولانا رومؒ جي خانقاهہ، ٻي سنڌ ۾ ڀٽ شاهہ تي شاهہ لطيفؒ جي خانقاهہ هن فقير کي مولانا رومؒ جي مزار پُرانوار جي زيارت جو شرف حاصل ٿيو آهي. اتي چوويهہ ئي ڪلاڪ مثنوي جي ڪيسٽ هلندي رهي ٿي. رڳو عرس جي موقعي تي ڪجهہ فقير مخصوص لباس ۾ رقص ڪن ٿا، جنهن کي درويشي رقص سڏيو وڃي ٿو. پر ڀٽائي جي درگاهہ تي چوويهہ ئي ڪلاڪ راڳ ٿيندو رهي ٿو. رڳو نماز جي مهل وقفو ڪيو ويندو آهي. مولانا روميؒ ۽ شاهہ لطيفؒ جو راڳ سان اهڙو عشق ٿي ويو هو، جو ان عشق جو اظهار اڃا جاري آهي جيڪو روح کي راحت ۽ دل کي فرحت ڏيندو رهي ٿو.

◙

ڪتاب: امن موئاني ڏيو
موضوع: شاعري
شاعر: گوهر سنڌي
ڇپائيندڙ: ڪنول پبليڪيشن قنبر 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 192
قيمت: -/150 رپيا

ڪتاب 'امن موئاني ڏيو' جو مصنف گوهر سنڌي آهي. ڪتاب تي راشد مورائي، مشتاق تماچاڻي، آزاد بخاري، فيض الله جوڻيجو، علي نواز ڀُٽ، خان محمد ڀيو، استاد رحيمداد راهي، غلام محمد غازي، غلام علي چنہ، وحيد محسن جا تاثرات لکيل آهن. هن ڪتاب ۾ قومي مزاحمتي طويل نظم ڏنا ويا آهن. مزاحمتي شاعريءَ کي بيان ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي پرحق ۽ سچ کي منظرعام تي آڻڻ بہ جهاد کان گهٽ نہ آهي، اهو جهاد قلمي آهي. گوهر سنڌي جي فهم ۽ فراست فڪر و تخيل، دانش ۽ ديانت جي ڇٽي تصوير سندس ڏنل نظمن مان ظاهر ٿئي ٿي.

ڊاڪٽر عبدالرزاق 'راز' سومرو

◙

مظهر يوسف

ليلارام وطڻ مل لالواڻي_ ڀٽائيءَ جو اولين اڀياسي

اوڻهين صدي ڌاري، سنڌ جي تهذيبي آسمان تي جيڪا عالمن جي ڪهڪشان چمڪي ۽ ڏمڪي رهي هئي، تُنهن جو هڪ منور ستارو ليلارام وطڻ مل لالواڻي به هو. ان ڀيڪيدار آڪاس نديءَ جا ٻه اهم ترين واسي مرزا قليچ بيگ ۽ ڏيارام گدو مل به هئا.

انهن مان هر هڪ پنهنجي سوءِ وڏو ودوان ۽ عالم هو. هو سنڌ جي علم ۽ ادب جي پرورش ۾ عام طور تي عظيم شاعر شاهه لطيف جي اڀياس ۾ خاص طور ڀاڱي ڀائيوار بنيل هو. جيتوڻيڪ لالواڻي صاحب مرزا قليچ بيگ وانگر ڪتاب لکيا(1)، يا پنهنجي ويجهي دوست ڏيارام گدومل وانگر گهڻو لکندڙ نه هو، پر هن شاهه صاحب جي عالم طور پاڻ موڪيو آهي. سندس لکيل ڪتاب "The Life, Religion and Poetry of Shah Abdul Latif" انگريزي زبان ۾ ڇپيل ڀهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ شاهه ڀٽائيءَ جي زندگي ۽ فن جو بالترتيب اڀياس ڪيو ويو آهي.

هن صاحب انهيءَ ڪتاب کان سواءِ، سنڌي زبان ۾ "ڪچو پاهه" جي نالي سان هڪ پمفليٽ لکيو هو، جنهن ۾ صوفي مت ۽ ويدانت جا اصول سمجهايا ويا هئا(2). ان کان علاوه هيءُ صاحب سنڌ جو بانيڪار ڊرامہ نويس پڻ آهي، جنهن ڪافي سارا اسٽيج ڊراما تحرير ڪيا، جن مان ڪافي ڊراما ڊي.جي سنڌ ڪاليج جي اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي سال 1895ع کان 1905ع جي وچ ۾، ۽ حيدرآباد پليئرس ڊراميٽڪ ڪلب وارن سال 1905ع کان 1908ع جي عرصي ۾ اسٽيج تي پيش ڪيا(3).

هي صاحب شاعر به هو ۽ سندس اشلوڪ "لطيفي لات" جي سري هيٺ شايع ٿيا هئا(4). بهرحال شاهه صاحب تي لکيل سندس ڪتاب کيس هميشہ لاءِ نامور بنائي ڇڏيو آهي.

جيتوڻيڪ هيءُ هن ڪتاب جي اصلي ليکڪ هئڻ جي هام نٿو هڻي، پر اسان سندس اهڙي روش کي هڪ حقيقي عالم جي نمرتا سمجهون ٿا(5). جو ته اسان کي خبر آهي ته هن عربي زبان ۽ قرآن حڪيم کي سمجهڻ لاءِ ڪافي ڪشالا ڪڍيا آهن. ان سلسلي ۾ سندس خيال هو ته هو عربي ۽ قرآن جي سمجهڻ بغير شاهه لطيف جي شاعريءَ جي فني باريڪين کي پُرجهي نه سگهندو.

لالواڻي صاحب جي تحقيق موجب، هن پورا اٺ سال انهيءَ ڪتاب جي تياريءَ تي لڳايا آهن. هن پورا ٻه سال ته قرآن شريف کي انگريزي، هندستاني ۽ فارسي ترجمن جي مدد سان پڙهي سمجهڻ جي ڪوشش ۾ لڳايا. سندس ڀاران قرآن مجيد کي پڙهڻ جو مکيہ مقصد اهو هو ته هو پنهنجي سر انهن قرآني آيتن کي سمجهي سگهي، جيڪي شاهه جي رسالي ۾ جا بجا ڏنل آهن(6).

ليلارام پنهنجي سر ائين ڪرڻ لاءِ ان ڪري مجبور ٿيو، جو جڏهن هن ان وقت جي اهم قاضين يا ملن کان ڪنهن آيت جو مطلب ٿڻ پڇيو ته هنن بي رخي ٿي اختيار ڪئي. شايد اهي صاحب ڪنهن ڪافر سان قرآن پاڪ جي حڪمت جي سمجهه کي ڀائيوار ڪرڻ نه پيا چاهين(7).

ليلارام، مرزا قليچ بيگ سان ضرور پنهنجا ناتا استوار ڪيا هوندا، جيڪو سندس جيان عدليہ جو رڪن هو ۽ وڌيڪ ته اهو صاحب به ان زماني ۾ ئي شاهه صاحب جي زندگي ۽ فن جي مطالعي ۾ رڌل هو. حقيقت ڪري مرزا قليچ بيگ ته پاڻ اڳ ۾ 1887ع ۾ انگريزي زبان ۾ شاهه جي زندگيءَ تي ڪتاب لکي چڪو هو، جيڪو پوءِ هن سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو(8). مرزا قليچ بيگ صاحب نه رڳو هن جي سوالن جا جواب خطن ذريعي اماڻيا پر کيس مذڪوره ڪتاب جو مسودو به ڏنو، جنهن مان هن ڀرپور استفادو ڪيو(9). بهرحال اها وقت جي ستم ظريفي چئبي ته جيڪو ڪتاب اڳ ۾ مڪمل ٿيو ۽ ان مان ليلارام ڪافي مدد ورتي، سو هڪ ڏهاڪي کان پوءِ ٿي سال 1910ع ڌاري شايع ٿيو(10). ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي

تحقيق موجب مرزا صاحب جي ڪتاب جو سنڌي ترجمو سنہ 1897ع ڌاري شڪارپور جي پوڪرداس ڇپايو(11).

جيتوڻيڪ ليلارام پنهنجي ڪتاب ۾، مرزا قليچ بيگ جي مسودي ۾ ڏنل معلومات کي پنهنجي ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي. جيئن هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ ان واسطي مرزا صاحب جو قرض تسليم ڪيو آهي، پر حقيقت اها آهي تہ مرزا صاحب وري هڪ ٻئي عالم مير عبدالحسين خان سانگي کان اها ڄاڻ حاصل ڪئي هئي(12). سانگي صاحب جو تعلق سنڌ جي ٽالپر گهراڻي سان هو ۽ هن ڪلڪتي جي قيد مان آزادي ملڻ بعد 1863ع ۾ سنڌي، فارسي ۽ اردو زبانن تي مهارت حاصل ڪئي ۽ سنڌي، اردو ۾ شعر گوئي شروع ڪئي. جڏهن هو عمر جي ٽيهن واري ڏهاڪي جي آخر ۾ پهتو تہ هن شاهہ لطيف جي شاعري ۽ زندگي جو ترتيب وار مطالعو شروع ڪيو. پنهنجي انهي اڀياس ۽ تحقيق جي آڌار تي هن صاحب هڪ علمي ڪتاب لکيو. اهو ڪتاب 19 جولاءِ 1888ع تي 'لطائف لطيفي' جي نالي سان مڪمل ٿيو، پر اهو ڀٽ شاهہ ڪلچر سينٽر پاران سال 1967ع ڌاري ڇپيو، جنهن جو تعارف ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو هو(13).

سانگي صاحب جيڪا ڏاڪڙن سان ڄاڻ گڏ ڪئي هئي، سا هن پاٻوهہ سان مرزا صاحب جي حوالي ڪئي ۽ پوءِ مرزا صاحب بہ سرهائي سان ليلارام کي پنهنجو مسودو ڏيکاريو پر سانگي صاحب اها ڄاڻ ڪٿان ورتي. اهو سوال اسان کي هڪ ٻئي حوالي يا بنياد ڏي وٺي وڃي ٿو، جيڪو حقيقت ۾ مکيہ حوالو يا ذريعو آهي، جنهن وٽان ئي شاهہ صاحب متعلق بنيادي ڄاڻ حاصل ڪئي ويئي. سانگي صاحب کي اها معلومات ڀٽ شاهہ جي آخوند احمدي کان حاصل ٿي، جيڪو ان وقت اتي جو عالم ۽ استاد هو. ليلا رام پنهنجي مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ آخرڪار هن کي بہ ڄاڻ واسطي ڀٽ شاهہ جي ڪراڙي آخوند احمدي وٽ وڃڻو پيو، جنهن جو پڙ ڏاڏو ڀٽائي صاحب جو استاد هو(14).

ليلارام پنهنجي نوڙت جو اظهار ڪندي لکيو آهي تہ:

"جيڪر آخوند احمدي نہ هجي ها تہ مون کان سوين غلطيون ٿين ها ... بيشڪ سنڌ ۾ هن جهڙو ڪو ٻيو نہ آهي، جنهن کي هن جي اڌ جيتري بہ ڄاڻ هوندي(15)."

ليلا رام شاهہ ڪريم جي ملفوظات تي مبني ڪتاب بيان العارفين جي حوالي سان پنهنجي خاص تشڪر جو ذڪر ڪري ٿو. هيءُ صاحب شجرن مان شاهہ ڪريم کي لطيف سرڪار جو پڙ ڏاڏو(16). ثابت ڪري ٿو، نہ ئي ڏاڏو، جيئن سگما پنهنجي ڪتاب "Something about Sindh" ۾ ڄاڻايو آهي(17).

ليلارام 'بيان العارفين' جي فارسي مسودي توڙي سنڌي ترجمي مان استفادو حاصل ڪيو آهي. جنهن سنڌي ترجمي جو هن حوالو ڏنو آهي، سو ڪڇ جي هڪ عالم عبدالصمد ڪيو هو(18).

ليلارام پاڻ ڪافي ٻولين جو ماهر هو، جيئن هن پاران ڪم آندل ڪتابن جي ڏنل فهرست مان ظاهر ٿئي ٿو. سنڌي هن جي مادري زبان هئي. هندو برادري جي هر ان رڪن جيان، جيڪو سرڪاري ملازمت جو گهرجائو هو، هن انگريزي زبان اسڪول ۾ پڙهي. ان وقت جي هر پڙهيل شخص جيان فارسي تي مهارت بہ حاصل ڪئي. پر عربي زبان رڳو شاهہ صاحب جي درست مطالعي واسطي سکي. ٿي سگهي ٿو تہ هن انهيءَ زماني ۾ هندستاني ۽ پنجابي (گرمکي لپي ۾) سکي هجي. هن فضل الله ۽ ٻين پاران ترتيب ڏنل هير رانجها واري پنجابي قصي مان بہ استفادو ڪيو آهي(19).

هن جنهن نموني شاهہ صاحب جي مزار تي اڪريل فارسي عبارتن ۽ تحريرن جو استعمال ڪيو آهي، تنهن مان لڳي ٿو تہ هن جو فارسي زبان تي مڪمل عبور هو. شاهہ صاحب جي ڄم توڙي وصال جي درست تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ مزار يا قبر تي اڪريل فارسي تحريرن کي هن سڀني عالم جيان پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ان مان ئي اهو حساب ڪيو تہ شاهہ صاحب جو وصال سال 1165هجري ۾ ٿيو(20)، ۽ نہ سال 1160 هجري ڌاري، جيئن سگما پنهنجي ڪتاب "Something about Sindh" ۾ ڄاڻايو آهي(21)، يا

1161 هجري جيئن ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي مرتب ڪيل 'شاهه جي رسالي' ۾ لکيو آهي(22). سنڌس ڇيد ڪيل تاريخ جي تصديق آخوند احمدي جي ڏنل فارسي مسودن مان به ٿي.

ليلارام، شاهه تي لکيل ڪتاب کي ٽن ڀاڱن ۾ ورڇيو آهي. پنهنجي مهاڳ ۾ هنن دوستن، واقفڪارن ۽ ٻين ذريعن جا ٿورا مڃيا آهن، جن سنڌس سهائتا ڪري، هن ڏکي ڪم کي مڪمل ڪرايو. هن خاص طور تي آخوند احمدي جا ٿورا مڃيا آهن. ان کان پوءِ هن مرزا قليچ بيگ صاحب جي نوازشن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن هن کي پنهنجي اڻ ڇپيل ڪتاب مان ڀرپور استفادو ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو. آخر ۾ هن صاحب پنهنجي ويجهي دوست ڏيارام گدو مل جو به ٿورو مڃيو آهي، جنهن جي اِڇا تي هن رسالي جي ڏکين لفظن جي لغت ڪتاب جي آخر ۾ شامل ڪئي.(24)

پهرئين جلد ۾ شاهه صاحب جي زندگيءَ جو احوال ڏنل آهي، جيڪو هن گهڻي ڀاڱي يا ته شاهه ڪريم جي ڪتاب 'بيان العارفين' مان ورتو آهي، يا آخوند احمدي جي زباني جاڻ ۽ مهيا ڪيل فارسي مسودي مان حاصل ڪيو آهي. ان جلد ۾ هن جي پنهنجي تحقيق به شامل آهي، جيڪا هن مزار تي اڪريل فارسي عبارتن تي ڪئي آهي.

ٻئي جلد جي پهرئين حصي ۾ شاهه جي رسالي ۾ ڪم آيل قرآني آيتن ۽ حديثن جي معنيٰ ڏني ويئي آهي.

انهيءَ لغتي جاڻ ۾ ليکڪ نه رڳو قرآني آيتن ۽ حديثن جو حوالو ڏئي ٿو، پر ساڳئي وقت مختلف صوفي شاعرن جهڙوڪ: فريدالدين عطار، شيخ سعدي، سچل سرمست ۽ بلهي شاهه جا بيت به پيش ڪري ٿو. يقيني طور جڏهن هو رسالي ۾ ڏنل آيتن سان ملندڙ ٻين قرآني آيتن جو ذڪر ڪري ٿو ته اهو عمل سنڌس عالم هئڻ جي دلالت ڪري ٿو. مثال طور رام ڪلي ۾ جاٽايل آيت رضي الله عنہ و رضوا عنہ (الله انهن مان راضي آهي ۽ هو الله مان راضي آهن.) (بمبئي ڇاپي جي صفحي 363 تي) جو بنياد ڳولي ٿو ته قرآن مجيد جي سورة 5، 58، ۽ 98 جو ذڪر ڪري ٿو(25). اهڙا ڪافي حوالا ان ڀاڱي ۾ ملن ٿا.

جلد ٻئي جي ڀاڱي ٻئي ۾ ڏنل لغت ۾ ليکڪ، شاهه جي رسالي جي 1500 کان وڌيڪ ڏکين لفظن يا محاورن جي سمجهاڻي ڏني آهي. جيڪڏهن اسان مٿدي لفظن کي ڳڻيون ته پوءِ سمجهايل لفظن جو تعداد وڌي وڃي ٿو. مثال طور ڏوڪ(ٻن نون ڏندن وارو اٺ) لفظ جي سمجهاڻي ڪندي، هن صاحب اٺ جي عمر ڳوُرو (جوان اٺ)، ٻهاڻ (ٻہ سالہ اٺ)، ٽهاڻ (ٽي سالا اٺ)، چٽ (چار سالا اٺ) چوڳو (چئن ڏندن وارو ڇهه سالا اٺ)، ڇڳو (ڇهن ڏندن وارو ست سالا اٺ) نيش (8 ورهين وارو اٺ) آرموش (پنجن سڻ کان پوءِ پورو نسريل اٺ) جو ذڪر ڪيو آهي(26).

پنهنجي اڀياس ۾ هن شاهه جي رسالي جي ٻن اشاعتن کي ڪم آندو آهي. هڪڙو شاهه جو رسالو ته ڊاڪٽر ٽرمپ جو ترتيب ڏنل آهي ۽ 1866ع ۾ ليپزگ جرمني مان بمبئي حڪومت ڇپارايو هو(27) ۽ ٻيو رسالو پوربندر جي نالي سان مشهور هو، جيڪو 1867ع ۾ بمبئيءَ ۾ ڇپيل هو. هن نه صرف ٻنهي رسالن جي مواد جو موازنو ڪيو آهي، پر ٻين ذريعن وٽان مليل مسودن سان به هن انهن جي ڀيٽ ڪئي. ان کان پوءِ ڪراڙو آخونڊ احمدي به سنڌس رهنما ۽ صلاحڪار آهي. نتيجي ۾ هو ڪن بيتن جي اصليت تي سوال واري ٿو ۽ اهو ٻڌائي ٿو ته رسالي ۾ ڏنل هندستاني، پنجابي ۽ فارسي زبان وارا بيت ڀٽائي صاحب جا نه آهن. ان کان سواءِ هن صاحب جو اهو به رايو آهي ته ڪافي بيت، شاهه صاحب جي جوشيلن مريدن شامل ڪيا آهن ته ڪي وري مزار جي روايتي ڳائڪن شامل ڪيا آهن، جيڪي دهليءَ مان آيا هئا(28).

ان حساب سان هن کي ڊاڪٽر گربخشاڻي جو پيشرو سڏي سگهجي ٿو، جنهن سان 1923ع ڌاري ڇپيل پنهنجي شاهه جي رسالي جي پهرئين جلد ۾ هزار ڪن بيتن کي ڪوڙو (ڌاريو) قرار ڏنو هو(29).

پر حيرتناڪ حقيقت اها آهي ته جڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ هڪ ٻئي عالم، اخبارنويس ۽ ٿياسافٽ ڄيٺمل پرسرام (جنهن 'Sindh Soofi Saints and Poets'

نالي ڪتاب بہ لکيو هو) جي وچ ۾ ان ماهري تي اخبارن پارت واسي ۽ پرڪاش ۾ گرما گرم بحث مباحثو متل هو(30). تڏهن هن صاحب جيٺمل پرسرام جو پاسو ورتو هو. ياد رهي تہ ان وقت جا ڪجھ ٻيا عالم جهڙوڪ: فتح محمد سيوهاڻي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو (جيڪو ڪيمبرج ۾ پڙهي رهيو هو) لالچند امر ڏنومل، پيرو مل آڏواڻي وغيره گربخشاڻي صاحب جي نُڪتہ نظر جا حمايتي هئا(31).

ليلارام لالواڻي صاحب جو ڪتاب 'The Life, Religion and Poety of Shah Abdul Latif' هڪ اهم ترين دستاويز آهي ۽ شاھ سائين تي ٿيل ڪم جي سوني جڙت ۾ هڪ ماڻڪ مثل آهي.

حوالا

1. پير حسام الدين راشدي پنهنجي حوالي سان خاص نمبر طور شايع ٿيل ڪنهن سنڌي اشاعت ۾ لکيل مضمون ۾ مرزا قليچ بيگ جي پوٽي مرزا اعجاز علي بيگ جي حوالي سان لکيو آهي تہ مرزا صاحب 457 ڪتاب لکيا، جن مان 150 اڻڇپيل آهن.
2. 5، 6، 7، 9، 14، 15، 16، 17، 19، 20، 21 کان 26 وارا حوالا ليلارام وطڻ مل جي ڪتاب "The Life, Religion and Poetry of Shah Abdul Latif" تان کنيل آهن.
3. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ ڄاڻائي ٿو تہ پهرئين اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي ڪي ڪراچي ۾ 1894ع ۾ ڊي.جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال مسٽر جئڪس ۽ وائيس پرنسپال پادشاھ جي آڏواڻي ناهيو، ۽ ان کي ڊي.جي سنڌ ڪاليج اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي سڏيو ويو. ان سوسائٽي پاران 1895 ۾ ليلا رام جو لکيل 'راجا هرش چندر' نالي ڊرامو پيش ڪيو ويو. سنڌس-بن قسطن ۾ لکيل ڊرامي 'رامايڻ' کي 1898ع ۾ پيش ڪيو ويو. ان کان پوءِ 1905ع ۾ ڏريا پڌي ڊرامو پيش ڪيو ويو. ڊي.جي سائنس ڪاليج سوسائٽي کان پوءِ حيدرآباد پليئرس ڪلب 'خورشيد' 1905ع ۾ "نل دمينتي" 1908ع ۾ پيش ڪيا.

   جيٺمل- ليلارام، ديوان ليلارام جو پٽ حيدرآباد پليئرس ڪلب جو سرگرم حصيڪار هو ۽ ڊرامي 'عزيز شريف' ۾ 1919ع ڌاري مکيہ رول ادا ڪيو هو.

   پيرو مل ميرچنداڻي "Sindhi Literature and its Pioneers"، سنڌين ورلڊ، جلد- 1، 1940ع ۾ لکيو آهي، تہ مرزا قليچ بيگ توڙي ديوان ليلارام سنگھ جا ڊراما پڙهيل طبقي ۾ تمام مقبول هئا.

   هتي اهوڄاڻائجي تہ 1913ع ڌاري ليلارام سک مت اختيار ڪئي هئي.
4. "A Poet Laureate of Sindhi" مضمونن جومجموعو، جيڪو ڊائريڪٽر پبلڪ رليشن، سائوٿ زون، ويسٽ پاڪستان، حيدرآباد پاران ڇپايو ويو.
8. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، تعارف، شاھ جو رسالو، پٽ شاھ سينٽر.
10. 12، 14. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ تعارف، شاھ جي رسالي جا سرچشما، پٽ شاھ سينٽر.
11. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : تعارف، شاھ عبداللطيف ڀٽائي جو احوال، پٽ شاھ سينٽر.
18. هيءَ معلومات مون کي مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ڏني.
27. فضل الله ۽ ٻيا: Tale of Heer Ranjha Introduction by late Hafiz Hoshiarpuri، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
28. عبدالحسين سانگي: لطائف لطيفي.
29. دين محمد وفائي: شاھ جي رسالي جو مطالعو.
30. سگما: Something about Sindh
31. اِي ٽرمپ: شاھ جو رسالو، تعارف. ليپزگ ۾ 1866ع ۾ ڇپيل.

ڊاڪٽر مخمور بخاري

روحانيت جو صاحب ـ حضرت پير راشد روضي ڌڻي

سنڌ جي سجاڳي جا جتي ڪيترائي حوالا ڳڻي سگهجن ٿا اتي تصوف، علم، دانش ۽ شاعري سنڌ جا سداحيات حوالا آهن، اهڙي ريت سنڌ جي جدا جدا حصن جي سجاڳي ۾ وري بنهه منفرد نالا موجود آهن. سنڌ جي جاگرافي حدبندي جي لحاظ کان آڳاٽي رياست خيرپور جنهن کي موجوده وقت ۾ اتر سنڌ پڻ سڏيو وڃي ٿو ان جي جهوليءَ ۾ تصوف ۽ علم و دانش جا گوهر بي مثال جرڪن ۽ چمڪن پيا. اسان ڏسون ٿا ته شعور جي لاٽ کي جن روشن ڪيو انهن ۾ خواجه صاحبڏنو، روحل فقير، سچل سرمست ۽ موجود پاڳاري خاندان جو جدامجد سيد راشد روضي ڌڻي، جان شاهي خاندان ڪنڊڙي جا ڪلتار سڀ کان اهم حيثيت رکن ٿا. هت هنن صفحن ۾ اسان مختصر طور سيد راشد روضي ڌڻي بابت ويچار ونڊينداسين.

سيد راشد روضي ڌڻي، سيد محمد بقا شاهه شهيد جي گهر رمضان المبارڪ 1171 ھ/1757ع ۾ تولد ٿيو(1). سندس والد پنهنجي وقت جو وڏو عالم، عارف شخص هو، سيد محمد بقا شاهه "پٽ ڌڻي" ولد سيد امام علي شاهه پهرئيـــــن شعبان سن1135ھ/1722ع ۾ ڳوٺ رسول پور عرف سائيندي نندي ضلع خيرپور ۾ تولد ٿيو. سيد بقا شاهه جو والد مشهور و معروف عالم باعمل ۽ پير طريقت هيو. جنهن جي نظرداريءَ هيٺ سيد بقا شاهه جي تربيت ٿي ۽ هو ننڍي عمر کان ئي فقيري ڏانهن مائل رهيو(2).

سيد بقا شاهه، قادري ۽ نقشبندي ٻنهي سلسلي ۾ بيعت ڪئي. قادري سلسلي ۾ حضرت سيد عبدالقادر آخرين جن ڪان بيعت وٺي فيض حاصل ڪيائون، جنهن ڪانپوءِ نقشبندي سلسلي ۾ مخدوم اسماعيل پرياڻ لوئي (پريالو) کان بيعت ورتائون(3). سيد بقا شاهه وڏو عالم فاضل شخص هو ڪين قرآن و حديث پاڪ جي علمن تي دسترس حاصل هئي، طريقت ۽ سلوڪ جي رستي ۾ رهنما جي حيثيت رکندا هئا. سڀني صفتن سان موصوف هجڻ ۽ بلند مقامات طئي فرمائڻ بعد به پاڻ کي مخلوق جي نظرن کان لڪائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ۽ پنهنجي زندگي ۾ مشهوري کي قطعي پسند نه ڪندا هئا. سندن طرز زندگي نهايت سادو ۽ فقيراڻو هوندو هيو(4).ڪين سيد راشد جي ولادت ڪانپوءِ مخدوم اسماعيل پريالوءِ واري ننڍڙي صاحبزادي متعلق آگاهي ڏيندي چيو هو ته "هي اهوئي جوان آهي جنهن جي فيض کان سنڌ جو تمام گهڻو حصو فيضياب ٿيندو"(5).

سيد بقا شاهه پنهنجي روحاني اڃ اجهائڻ لاءِ ٻين ڪيترن ئي اهل الله ڏانهن ويندو رهندو هو، جن ۾ فقير صاحبڏنو فاروقي، مفتي محمد هيرائي، مخدوم امير احمد ڪهڙن وارو، الحاج فقير الله علوي، مخدوم يار محمد ڪوٽڙي ڪبير وارو ۽ شاهه عبد اللطيف ڀٽائي شامل آهن(6).

سيد راشـد روضي ڌڻيءَ جي ابتدائي تربيت پنهنجي والد سيد بقا شاهه ۽ استاد حضرت حافظ زين الدين مهيسر ۽ حافظ محمد اڪرم جي زير اثر ٿي، جنهن ڪان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ناميارو عالم دين حاجي فقير الله علوي جي درسگاهه ۾ داخل ڪيو ويو، پر بعد ۾ ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم يار محمد جي مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو. جتي سيد راشد روضي ڌڻي ظاهري علمن جي تحصيل کان سواءِ اندر اجارڻ لاءِ عبادت ۽ رياضت ۾ پڻ مشغول رهيو(7).

ڪوٽڙي ڪبير ۾ تعليم مڪمل ڪرڻ بعد آخري فراغت ۽ دوره حديث پڙهڻ لاءِ ڳـوٺ خير محمد آريجا تعلقو ڏوڪري ضلع لاڙڪاڻي ۾ حضرت مولانا مخدوم محمد آريجو (جيڪو ان وقت استاد الڪل جي نالي سان مشهور هو) جي درسگاهه ۾ داخل ٿيو ۽ باقي سمورن علمن جي تڪميل ڪيائون(8).

سيد راشد روضي ڌڻي جي والد سيد بقا شاهه جي نقشبندي ۽ قادري ٻنهي سلسلن ۾ بيعت ڪيل هئي، تنهنڪري هن اول پنهنجي فرزند سيد راشد کي نقشبندي سلسلي ۾ داخل ڪيو، پر پوءِ جڏهن ڏٺائون ته ان سلسلي ۾ سيد راشد تي ڪابه ڪيفيت طاري نٿي ٿئي ته پوءِ کين قادري طريقي موجب بلند آواز ۾ ذڪر الهي جي تلقين ڪندي باقائده بيعت وٺي قادري سلسلي ۾ داخل ڪيائون(9).

سيد راشد روضي ڌڻي ست شاديون ڪيون، جن مان کين ارڙهن فرزند تولد ٿيا. جن جا اسماءِ گرامي هن طرح آهن:

1. پيرسيد صبغت الله شاهه(اول) سجاده نشين
2. سيد محمد حسن شاهه
3. سيد هدايت الله شاهه
4. پير سيد محمد يٰسين شاهه (جهنڊي وارو)
5. سيد محمد بقا شاهه
6. سيد محي الدين شاهه
7. سيد احسن شاهه
8. سيد مهدي شاهه
9. سيد محمود شاهه
10. سيد شاهنوازشاهه
11. سيد مبارڪ شاهه
12. سيد اسماعيل شاهه
13. سيد حامد شاهه
14. سيد صادق شاهه
15. سيد شاهنواز شاهه
16. سيد مبارڪ شاهه
17. سيد حامد شاهه
18. سيد اسماعيل شاهه (10)

سيد راشد روضي ڌڻي جا چار فرزند ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا تنهنڪري ڏسجي ايئن ٿو ته انهن ننڍڙن سيد زادن جا نالا پيهر ٻين ٻارن تي رکيا ويا. سيد راشد جو اولاد سندن نالي پويان راشدي سڏائڻ شروع ڪيو

سيد بقا شاهه لڪياري جي شهادت 1198 ھ /1783ع (11) کان پوءِ سيد راشد روضي ڌڻي مسند نشين ٿيو. قادري سلسلي جي بيعت هجڻ ڪري روضي ڌڻي مريدن کي ذڪر جي تلقين ڪندا هئا. وقت جي عارف ڪامل پنهنجي پٽن توڙي مريدن جي شريعت موجب تربيت ڪئي. خاص طور نماز جي ادائگيءَ لاءِ ڏاڍي سختي پڻ ڪندا هئا. سندن تربيت جي اثر جي نتيجي ۾ سندن پٽ عالم ۽ عارف بڻجي ويا ۽ ٻي طرف سندن مريدن جي جماعت شريعت جي اصولن تي ڪاربند رهڻ لڳي.

سيد راشد روضي ڌڻي جي هوندي ئي خليفن جو تعداد تمام گهڻو آهي، پر سندن هميشه ساٿ ۾ رهڻ وارن خاص خليفن ۾ سيد محمد حسن شاهه جيلاني سوئي وارو، محمود نظاماڻي، فقير عبدالله ڪاتيار، نبي بخش لغاري، سارنگ فقيرڪلهوڙو، ميان الهه رکيو، جان محمد شاهه بخاري چرائي وارو، خاص طور ذڪر لائق آهن(12).

سيد راشد پنهنجي وقت جو وڏو اهل الله، عارف ڪامل عالم هو. هو روحانيت جي اعليٰ منزل تي پهتل هو، پر ان جي باوجود هو شريعت جو سخت پابند هو. هن جي نظر ۾ شريعت ئي انسان کي مادي ڪان روح تائين سفر طئه ڪرائي ٿي ۽ پوءِ ئي روح الله جي عشق ۾ پڇي ڪندن بڻجي وڃي ٿو. پاڻ هميشه سالڪن ۽ طالبن کي پنهنجي مريد بڻائڻ ۾ خوشي محسوس ڪندا هئا. چاڪاڻ ته سندن خيال هو ته اهڙي طرح سالڪن کي پنهنجي منزل جو ڏس ملي پوندو. سندن ملفوظات ۾ اچي ٿو ته وصال واري وقت ۾ هڪ شخص مسجد شريف ۾ اچي ظاهر ڪيو ته مولا جي طلب ۽ مريـــد ٿيڻ لاءِ آيو آهيان. خادمن ان جي عرض کي روضي ڌڻي بادشاهه جن وٽ بيان ڪيو، جنهن پاڻ ان طالب کي پنهنجي آرام واري جاءِ تي گهرائي تلقين فرمائي ۽ ان وقت الله تعاليٰ جو شڪر بجا آڻيندي فرمايائون ته الحمد لله جيڪو ڪم هن فقير تي رکيو هو، اڄ وصال جي وقت به ان ڪم ۾ مشغول آهيان(13).

هدايت ۽ عرفان جوَ چمڪندڙ سج، سالڪن جو رهنما، بيمار دلين جو دارون ۽ دوا، شريعت طريقت، حقيقت ۽ معرفت جو موجزن درياء 63 ورهين جي ڄمار ۾ پهرئين شعبان 1234 ھ/1818ع ۾ هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. ڪين پراڻي درگاهه شريف ڳوٺ رحيم ڏني ڪلهوڙي ۾ دفنايو ويو، جتان سندن پوٽي سيد علي گوهر شاهه عرف بنگلي ڌڻي(14)، درياءُ چڙهڻ جي خوف سبب سنہ 1250ھ/1834ع ۾ موجود درگاهه واري هنڌ ڪڻائي دفن ڪيو(15). سيد راشد روضي ڌڻي جي وفات جي تاريخ فقير قادر بخش بيدل هيٺين ريت چئي آهي(16).

شد محمد راشـد انک در رشد،	مي بود ز جد فـــزون ڪمالـــش.
دلهـــاي جهان بجنبش آورد،	آوازه فيـض لا يزالـــش.
از هستي مير هاند في النـور،	يک جرعـۂ ساغرِ زلالـــش.
صد در بدل از شهود بکشـد،	يکبـار مشاهده جمـالـــش.
در خرمن عالم آتش افـروخـت،	تاثيـــر تجلـــيء مثالـش.
روپوش چوشد ز خلق خـاصـــان،	خـــو گير شدند بـآن خيالـــش.
مرشد بکمال مهدي الـــوقـت،	گفتد عيان ســن وصـالـــش.

1233ھ

سيد راشد روضي ڌڻي جي وفات بعد سندن فرزند صبغت الله شاهه راشدي(اول) (1193ھ/1779ع- 6 رمضان1246ھ/1830ع) مسند نشين ۽ پهريون پاڳارو ٿيو، توڙي جو هو ڀين ڀائرن کان عمر ۾ ننڍو هو پر باطني فيض ۽ عرفان ۾ ڀين سڀني کان مٿيرو هو. سيد صبغت الله وڏو عارف ڪامل انسان هو. پنهنجي والد جي هٿ تي خلافت جو خرقو ڍڪيائين. علم، فضل ۽ فهم فراست ۾ ڪوبہ سندن ثاني نہ هو. جهڙي طرح ظاهر علمن ۾ تمام وڏو عالم هو، اهڙي طرح باطني فيض ۽ عرفان ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ هو(17). پاڻ سکن خلاف جهاد ڪيائون ۽ مريدن جو هڪ لشڪر پڻ تيار ڪيائون (18) جن کي "حُرُ" سڏيو ويو. ابتدا ۾ ڪجهہ شاعري ڪرڻ جي روايت پڻ موجود آهي پر شايد بعد ۾ اها ڪِرت ترڪ ڪيائون(19). سندن ملفوظات شريف "خزانة المعرفت" ۽ مڪتوبات شريف "خزانة الاسرار" جي نالي سان سندن شاعر فرزند پير علي گوهر شاهه "اصغر" ڪانئن پوءِ مرتب ڪيا(20).

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، سيد صبغت الله اول جي ڪتب خاني بابت سيد حميد الدين جي حوالي سان لکي ٿو:

"پيرسيد صبغت الله جو عجيب ڪتب خانو نظر آيو جو ڪنهن امير ۽ بادشاهه وٽ بہ اهڙو ڪتب خانو نہ هوندو. هن ۾ پندرهن هزار مجلد معتبر ڪتابن جا نسخا موجود آهن، جن مان ايراني مطلاخط ۽ سؤ تہ فارسي جا ديوان آهن. 65 جلد معتبر تفسيرن جا آهن. شاهنامہ فردوسي جا پنج نسخا آهن، جن مان ٽي مصور طلائي آهن. ڪتاب بہ جيڪي مشهور آهن سي سڀ هتي آهن. شرحن سميت جامع الاصول، تيسر الوصول پڻ هت آهن. احياء ۽ فتوحات جا بہ ٽي ٽي نسخا شاهي ڪتابت سان موجود آهن" (21).

سيد راشد روضي ڌڻي جهڙي عارف جي مسند تي ويهندڙسيد صبغت الله شاهه راشدي اول پڻ عارف شخص هو. سندن مسند تي ويهڻ جي شروعات ۾ سندن ڀاء سيد ياسين شاهه (1212ھ/1797ع- 1275ھ/1858ع) جي والد واري مسند جو دعويدار ٿيو. هو ان وقت جي حڪمرانن ميرن وٽ پڻ دانهين ٿيو، تنهن تي نواب ولي محمد خان لغاري ان فيصلي جي نبيري لاءِ درگاهه تي آيو ۽ فيصلو سيد صبغت الله جي حق ۾ ڏنائين. جنهن ڪان پوءِ سيد محمد ياسين شاهه پنهنجي والد جي تبرڪات مان طلب ڪئي ۽

جدا رهڻ جو ارادو ڪيو. تڏهن ڪيس هڪ سائو جهنڊو جنهن تي سوني تند سان ڪلمو طيب لکيو هو، اهو ڏنو ويو ۽ هي اهو جهنڊو هيو جيڪو پيرسيد راشد روضي ڌڻي ڪي والي افغانستان زمان شاهه بن تيمور کان اصلاح جي تبليغ خاطر تحفي طور ڏنو هو. ان ڪانپوءِ سيد ياسين "شاهه جهنڊي" واري لقب سان مشهور ٿيو. سندس وفات سنه1275ھ/1858ع دوران ٿي. سندن مزار ۽ روضو ٺل نند باقراڻي اسٽيشن ضلع لاڙڪاڻي ۾ آهي(22).

سيد ياسين شاهه صاحب ذوق انسان هو. سندس تربيت پير سيد راشد روضي ڌڻيءَ جهڙي باڪمال بزرگ جي سائي هيٺ ٿي، جنهن ڪري سيد ياسين شاهه جن جي طبيعت تي به فقيري رنگ به مائل رهيو. هن صاحب ڪافيون چيون آهن، پر افسوس جو سندس گهڻو ڪلام زماني جي دستبرد ٿيل ڏسجي ٿو. سندس ڪجهه سنڌي ڪافيون ڇاپي هيٺ آيون آهن. هت نموني طور سندس به ڪافيون پيش ڪهون ويندون.

سيد ياسين شاهه جو اولاد جهنڊي وارن پيرن جي نالي سان مشهورآهي. هن خاندان مان پڻ ويجهي دور تائين ڪيترائي عالم، اديب، عارف، ڪامل ۽ روحاني شخصيتون پيدا ٿي چڪيون آهن.

علمي ادبي خدمتون

سيد راشد روضي ڌڻي نه رڳو اعليٰ روحاني رتبو رکندڙ هستي هئي پر پاڻ تصنيف و تاليف سان پڻ لاڳاپيل رهيا. هن وقت تائين اسان کي سندن ستن تصنيفن جو پتو پوي ٿو.

1. مجمع الفيوضات (ملفوظات)
2. صحبت نامه (ملفوظات)
3. آداب المريدين
4. جامع الجوامع
5. شرح اسماء الحسنيٰ
6. مڪتوبات شريف
7. سنڌيءَ ۾ شاعري (بيت، مولود ۽ ڪافي)

هت اسين مختصر طور سيد راشد روضي ڌڻي جي علمي ڪارنامن بابت مختلف عنوانن هيٺ مطالعو ڪنداسين.

شاعري:

سيد راشد روضي ڌڻي پنهنجي وقت جو عارف، ڪامل ۽ وڏو عالم هو. ڪيس نه رڳو ڪتب بيني جو شوق هو پر وٽس شاندار ڪتب خانو پڻ موجود هو. پير حسام الدين شاهه راشدي ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

"علم لغت ۾ خاص طرح ڪمال هئن، انهي فن ۾ چئن جلدن جو هڪ ضخيم ڪتاب به لکيائون. وٽن هڪ زبردست ڪتبخانو به موجود هو، جنهنجو مقابلو ان وقت ڪنهن جو به ڪتبخانو ڪونه ٿي ڪري سگهيو. سندن چوڻ هو ته "جيڪو ڪتاب خريد ڪندو ان گويا بهشت خريد ڪيو، وٽن جيڪي به ڪتاب ايندا هئا ته واڌاري قيمت به ڏيئي وٺندا هئا". (23)

پير راشد روضي ڌڻي جي اسان کي سنڌي ۾ شاعري پڻ ملي ٿي. جيڪا بيت ۽ ڪافي جي هيئت آهي. پير صاحب جو هن وقت تائين ملندڙ سمورو ڪلام ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري پنهنجي پي.ايڇ.ڊي جي تحقيقي مقالي "مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات پير محمد راشد روضي ڌڻي" ۾ شامل ڪيو آهي. اسان جي سامهون پڻ روضي ڌڻي جي شاعري جي مطالعي لاءِ مذڪوره ڪتاب رهندو. پير راشد روضي ڌڻي جي ڪلام ۾ وحدت الوجود حقيقت، خود شناسي، حضور ﷺ جن سان عشق، حسن و جمال جا مضمون بيان ٿيل آهن. سچو سالڪ هر گهڙي يار کي پاڻ سان گڏ پائي ٿو. جانب هن جي جيءَ ۾ رهيل آهي. پير راشد روضي ڌڻي اهڙو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

گڏيو وتين گڏ، سڄڻين ساهه پساهه سان،
کهڙا ڪبنا سڏ، اهڙي هوت هيڪاند کي.

(ص229)

عشق جي راهه تي سالڪ کي پاڻ سڃاڻڻو آهي. پاڻ سڃاڻڻ کان پوءِ حقيقي منزل پلئه پوي ٿي. روضي ڌڻي پاڻ کي سڃاڻڻ جي تلقين ڪجهه هن طرح ڪري ٿو.

پـــــر سڃاڻـــــڻ سئـــــرو، پـــــاڻ سڃاڻڻ ڏک،
تيسين ڪر مَ سک، جيسين پاڻ نہ سڃاڻين پنهنجـــو.

(ص228)

سيد راشد روضي ڌڻي، حضرت محمد ﷺ جن جي ثنا ۾ مولود پڻ لکيا آهن، جن ۾ حضور ﷺ سان پنهنجي محبت، عقيدت ۽ سڪ جو اظهار ڪيو آهي.

پير راشد روضي ڌڻي، سچل سرمست جو همعصر شاعر هو. ٻئي هڪ ئي علائقي ۾ هڪ ئي وقت موجود هئا. سچل سائين جي عشق ۽ تصوف واري فڪر جو اثر موجوده راشدي خاندان جي هن سرواڻ راشد روضي ڌڻي تي بہ پيو. سيد راشد جي ڪلام ۾ ڪيترائي خيال ۽ سٽون سچل سائين جي ڪلام سان مطابقت رکن ٿيون.

سچل سائين وحدت تان ڪثرت ۽ ڪثرت وحدت ڪل وارو بيان هن طرح ڪيو آهي.

”سچو“ سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪـــل،
الف مئون آدم ٿيو، ڪري هنگامو هـــــل،
هندومؤمن هڪ ٿيو، پول نہ ٻئي ڪنهن پل،
”خلـــق الاشياء فهوعينـــــها“ اهو آڻ عمـــل،
ٿج گلابي گل، مر مارنئي منصـــــــور جيان.

(24).

سيد راشد روضي ڌڻي اها ساڳي ڳالهه هن ريت ڪري ٿو:

وحدت ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪـــــل،
اندر پرين ٻاهر پرين، ٻئي پـــول نہ ڪنهن پل،
هوءِ هلاچو هل، مڙئي آهه محبوب جـــــو.

(ص222)

عقل جا اختيار عشق جي حدن کي ڇهي نہ ٿا سگهن ۽ عشق جي خود ڪا بہ حد ناهي. هو لاحد آهي ۽ عاشق عقل جو حدون اورانگهي عشق جي حد ۾ جڏهن داخل ٿي ويندو آهي تہ دنيا وارا کيس ”چريو“ ڪري ڪوٺيندا آهن، پر ڪين اها سڌ نہ هوندي آهي تہ اهو ”چريو“ ئي لاحد ۾ داخل ٿي پنهون جو پرتو بڻجي ويندو آهي. سچل سائين اهڙو اظهار ڪندي چئي ٿو:

چـــــري چـــــري مَ چئو، چريو آهي لـــــــوڪ،
جو چرئي لڌو ٺوڪ، سو ”سچل“ آهي نہ سڪ هيـــــن.

(25)

اهڙو خيال اظهار ڪندي پير روضي ڌڻي چئي ٿو:

چريو سوئي لوڪ، جو چرين کي چريو چوي،
چرين ڏنو سو ٿوڪ، سياڻا سڪن تنهنڪـــي.

(ص228)

سيد راشد روضي ڌڻي جي ڪلام تي سچل سائين جي اثر بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو:

”پير صاحب، سچل سرمست جو همعصر هو. ٽيڪنڪ جي لحاظ کان پير صاحب جي ڪافي تي سچل سرمست جو رنگ نظر اچي ٿو. سچل سرمست کان اڳ هن نموني جي ڪافين واري ٽل ۽ وراڻي جو وجود ڪونهي.“ (26)

سيد راشد روضي متشرع عالم ۽ باڪمال صوفي هو. هن پنهنجي ڪلام ۾ جابجا حقيقت ۽ خود شناسي جا نڪتا بيان ڪيا آهن ته ٻئي طرف سندس ڪلام ادبي خوبين سان پڻ ٽمٽار آهي، تشبيهه، استعاري، تجنيس حرفي، ٻهاڪن، محاورن جو استعمال سيد راشد پنهنجي ڪلام ۾ خوب ڪيو آهي.

ملفوظات

پير راشد جي خليفن سندن ملفوظات پڻ جـــوڙي تيار ڪئي. خليفي محمد حسن، پير صاحب جي حياتي ۾ سندن فرمودات جو هڪ مجموعو ”صحبت نامو“ جي نالي سان تيار ڪيو. جيڪو فقير عبد الرحيم سڪندري سنڌي ۾ ترجمو ڪري 1993ع ۾ شايع ڪرايو. ان کان سواءِ سندن هڪ خليفي محمود نظاماڻي ڪڙئي گهنور واري 1248ھ/1833ع ۾ پيرصاحب جي مڪمل ملفوظات بنام ”مجمع الفيوضات“ فارسي زبان ۾ گڏ ڪئي. جنهن جو سنڌي ترجمو پڻ شايع ٿي چڪو آهي. اهڙي طرح پير راشد روضي ڌڻي جا فارسي زبان ۾ لکيل مڪتوبات پڻ سنڌي ۾ ترجمو ٿي شايع ٿي چڪا آهن.

هت مختصر طوز سندن ملفوظات شريف مان ڪجهه روحاني نقطا نموني خاطر پيش ڪيون ٿا.(27)

1. عارف شخص جو وجود گلاب جي گل مثل آهي. جنهن جي فيض جي سرهاڻ هر خاص ۽ عام جي دماغ کي (سندس دلي ارادت مطابق) پهچندي آهي. عارفن جو ڪلام وري عرق گلاب جي مثل آهي جو انهن جي وصال کان پوءِ هرهڪ شخص پنهنجي پنهنجي قابليت ۽ اهليت مطابق انهن جي فيض جي خوشبوءِ سان پنهنجي دماغ ۽ روح کي معطر ڪندو رهندو آهي.
2. صوفي ۾ چار اکر (ص،و،ف،ي) آهن. ص معنيٰ اندر جو صادق هجي، و معنيٰ وفا ڪندڙ قول جو هجي، ف معنيٰ فاني نفس هجي ۽ ي معنيٰ ياري (مدد) خدا تعاليٰ کان طلبي.
3. عارف ۾ چارف حرف (ع،ا،ر،ف) آهن. ”ع“ معنيٰ عالي همت هجي. ”الف“ معنيٰ الله پاڪ کي ياد ڪري، ”ر“ معنيٰ هر حال ۾ راضي هجي، ”ف“ معنيٰ فارغ جهان ۽ خلق هجي.
4. ماڻهو پنهنجي پاڻ ولي پائين ٿا. (پر) انهن ۾ ولايت جو ڪوبہ اثر ڪونهي ۽ جيڪو شخص پاڻ کي پرهيزگار پائني ٿو اهو بہ تقويٰ جو صاحب نہ آهي. اولياء الله کي پاڻ تي نظر نہ هوندي آهي نڪي ٻين جي عيبن تي.

شرح اسماء الحسنيٰ:

سيد راشد روضي ڌڻي جو هيءُ ڪتاب سندن رحلت کان پوءِ قلمي حالت ۾ رهندو آيو. تازو ئي ان جو سنڌي ترجمو شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ روضي ڌڻي بادشاهہ، الله تبارڪ و تعاليٰ جي نوانوي اسم مبارڪن جي فارسي زبان ۾ نهايت ئي اعليٰ فڪر جي روحاني معنيٰ سمجهائي آهي، جيڪا سندن عرفان جي بدولت ٿي آهي. هيءُ ڪتاب توڻي جو اصل فارسي اجان تائين شايع نہ ٿيو آهي، پر ان جو

سنڌي ترجمو محمد اسماعيل ميمڻ سڪندري عمل ۾ آڻي سن 2008ع ۾ اشاعت هيٺ آندو آهي. ڪتاب اسماءِ الحسنيٰ مان مالڪ مهربان رب ڪريم جي سمورن پاڄهارن اسم گرامي مان هت روضي ڌڻي بادشاهه جي ترجمي خاطر الله عزوجل جي هڪ اسم مبارڪ جي شرح ڏجي ٿو(28).

الخالق، الباريءُ، المصور:

هونئن ته اهي ٽئي اسم جن جي (مصدرن جي) معنيٰ ٿيندي پيدا ڪرڻ، وجود بخشڻ ۽ نئين سر بنائڻ يا جوڙڻ. اهي لفظ جيتوڻيڪ پاڻ ۾ تقريباً هم معنيٰ آهن پر پوءِ به هرهڪ کي پنهنجي مخصوص معنيٰ آهي جيئن "خلق" معنيٰ اندازو ڪرڻ. "برءُ" معنيٰ پيدا ڪرڻ ۽ "تصوير" معنيٰ صورت ڏيڻ. هنن ٽنهي معنائن جو پاڻ ۾ ربط ۽ تعلق هن ريت سمجهڻ کپي ته: جيڪا شيءِ عدم کان وجود ۾ آڻبي آهي ته، پهريان ان جو خاڪو مقرر ڪيو ويندو آهي، ان کان پوءِ ان کي وجود ۾ آڻبو آهي، تنهن کان پوءِ ان کي ڪا شڪل يا صورت ڏني ويندي آهي. ان کي سمجهڻ لاءِ هڪ جڳهه جو مثال ڏجي ٿو. جنهن جو پهريان خاڪو تيار ڪيو ويندو آهي، يعني نقشو تيار ڪيو ويندو آهي ان کان پوءِ ان نقشي کي وجود ۾ آڻبو آهي. پوءِ جڏهن تيار ٿيندي آهي ته اها هڪ صورت ۽ شڪل وٺي بيهندي آهي. جيتوڻيڪ الله تعاليٰ جي خلقڻ وقت اهي ٽئي مرحلا هڪ ئي وقت طئي ٿيندا، پر پوءِ به هر منزل درجي بدرجي طئي ٿئي ٿي ۽ جيڪي ڪجهه مٽي يا هيٺين عالم يعني عرش کان زمين جي تهه تائين پيدا ٿيل آهي يا پيدا ٿيندو يا وري جيڪو ڪجهه ملڪ ۽ ملڪوت ۾ ظاهر ٿي چڪو آهي يا ٿيندو اهي سڀ ان خلقڻ، خاڪي تيار ڪرڻ، وجود ڏيڻ ۽ صورت بخشڻ جا شاهڪار آهن ۽ هن ساري جهان جو پيدا ڪرڻ وارو اهو ئي آهي. جنهن مضبوط ترتيب سهڻي صورت، حڪمت ۽ بيشمار مصلحتن سان پرپور هن سڄي سنسار کي وجود عطا ڪيو آهي ۽ ان سڄي مخلوق کي وڏي حڪمت سان هڪ مربوط قانون تحت ترتيب سان پيدا ڪيو آهي.

پڄاڻي:

سيد راشد روضي ڌڻي نه رڳو پنهنجي وقت جو عارف ڪامل انسان هو پر هن علمي لاٽ کي روشن رکڻ ۽ ان جي ذريعي روحاني روشني ڦهلائڻ خاطر تصنيف و تاليف سان گڏوگڏ شاعري پڻ ڪئي. سندس دور سنڌ جي سياسي حالتن جو بدلجندڙ ۽ بگڙجندڙ دور هو ته ساڳي وقت سنڌي علم و ادب جي حوالي سان هي دور شاندار دور رهيو. هت اسان مختصر طور سيد راشد روضي ڌڻي جي سوانح ۽ علمي آثارن متعلق ويچار ونڊيا آهن، جنهن مان سندن علمي مرتبي ۽ اعليٰ عرفان جو پتو پئي ٿو.

ضميمو

1. سيد بقا شاهه پنهنجي وقت جو وڏو عالم فاضل شخص هو. سندس ڪجهه سنڌي بيت ملن ٿا، جيڪي تذڪره لطيفي (جلد اول) ۾ درج آهن. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو انهن بيتن بابت لکي ٿو:

"سيد بقا شاهه هڪ پڪو پختو شاعر هو. وقت جي شاعري جي روايت سان ڳنڍيل هو. سندس بيت مارئي، سسئي ۽ مجاز جي موضوعن تي آهن" (سنڌي ادب جي تاريخ (جلد پهريون) ص205)

سيد بقا شاهه لڪياري جا بيت نموني طور هن ريت آهن.

بيت (سنڌي)

1. اوڏا جي هئام، ته نت نياپا آئيا،
سنگهارن سانگ پئي، ونهيا وس ٿيام،
مارو ٿر ٿيام، ڏيان ڏوراپا ڪنهن کي.

2. سچڻ ڪ ساريـن، آءُ ساريان صحي،
اديون آريجن جا، پڇان روز پهي،
ويندي ڪيچ ڪهي، جيئندس ڪين جتي ري.

3. جي ڪهان تہ ڪوڪ نہ نڪري، صبر آءُ نہ سهان،
اڪيون آليون پرڪي، آءُ ويني سور سهان،
ڪنهن کي ڪين چوان، تن ڪنهن پر اڪندي آهيان.

4. سج لهي سانجهي ٿي، پکي پيا وٺين،
اڏر هينئڙا پوُنر ٿي، اسهه پرمٺين،
ٿوري ڏينهن گهٽين، ميڙو ٿيندءِ سجڻين.

5. پير پريان جي پڙ ۾، ڪير چوئي تون پاءِ،
تون ٿي سک طلبئين، هڪ سجڻ سور سهاءِ،
هو هينئن هٽني ڪاني، هئہ هئہ ڪج مَ هاءِ،
پائي مکڻ شيخ ۾، اگيان پر پڇاءِ،
عجب جهڙي آهہ آ، ڪاڪيون ڪان قريب جي.

(تذڪره لطيفي (جلد اول) ص3-282)

2. سيد راشد روضي ڌڻي جي شاعري

مولود

ٿلهہ: مون کي سيد جي سڪ ناريو الا، آءُ، چاجي ڪارڻ پهہ پڇان،
مون کي سيد جي سڪ ناريو.

1. هي جڳ، هو جڳ هر دو جهاني، آهي پرين جو پاچولو الا.
2. دوست چڏي جنهن دنيا ورتي تنهن هارن هوت وڃايو الا.
3. سونهن منجهان هڪ سرکي ساهڙ، تنهن لئہ سهڻي وهڻ نہ ساريو الا.
4. پرتو پر جو هڪ پنهون تي، تنهن لئہ سسئي سپ جر ساريو الا.
5. سنگ چن سڪ ڪڻ ساڻ سياڻي، آهي محب بنا منهن ڪارو الا.
6. قيد جي ڪوٽ ۾ ڪيئن سا گهاري، جنهن مطلق ماڳ گذاريو الا.
7. راءَ سُئي هڪ رمز اوهان جي، تنهن گهايل ٿي سر گهوري الا.
8. هر جاءِ هر دم هوت ڏنوسي، آهي ٻيو سڀ ڪوڙ بکيڙو الا.

ڪافي(1)

ٿلهہ: توريءَ جيءُ نہ جاءِ، سگهو مل محب موچارا ميان.

1. دل نماڻي دوست ريءِ ميان الا، آهي هيڪلڙي هن جاءِ.
2. سمهون ويهي سيدا ميان الا، ڪي مون ڳڻن پريا ڳالهاءِ.
3. رئندن کي راحتون ميان الا، اچي پاڻ پرين پرچاءِ.

4. ڪس لڳي پيو ڪين ڪين ميان الا، مون کي سيد تنهنجي سواءِ.
5. عالم اجاري منجهان ميان الا، تـــوکي سڀ چـــڏائڻ چـــاهه.
6. ماڻا مشتاقــن سان ميان الا، پرين جانـــب تـــو نہ جـــڳاءِ.

ڪافي(2)

ٿلهه: آئي لکڻي لڻن لائي، وو آءُ کــا جــوڙ جـــتن جي جيڏيون.
1. جي مون نيهنم پاڻ سان، دائـــن جـــي ٿيـــان دائـــي.
2. پسي پنهنجا ڪمـــڙا ميان لا، لالـــڻ آهيـــان لڄائـــي.
3. ڪن پارسي پاڻ ۾، ميان لا لالڻ، آءُ تان ڪينئن سمجهان سا وائي.
4. سرتيون انهي ســـور ۾ ميان لا، مون ســـان ڏيرن ڪانہ نپائي.
5. ونـــي ور واڻ ٿيـــا ميـــان لا، ڏيـــرن ڪئـــي ڏاڍائـــي.
6. دروازي تي دوست جي ميان لا، آءُ تان جيـــڏيون ويندس جائي.

(مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات سيد راشد روضي ڌڻي، ص6-212)

3. پير صبغت الله شاهه (اول) پاڳارو

غزل

زدرت دلفگار باک گويـــم
ز هجرت بيقرارم باک گويم

زگردش گيتي و بيمهري يار
شکايتهائي دارم باک گويم

غم خودار بهر کس عالم اندر
چو گويم خواري ندارم باک گويم

(حضرت پير محمد راشد روضي ڌڻي ۽ ان جون علمي ادبي ۽ روحاني خدمتون، ص94)

4. سيد محمد ياسين شاهه (جهنڊي وارو)

ڪافيون

(1)

حـــال تہ منهنجـــو هي، توکي سائين معلوم آهي.
1. تـــوَن تمـــاچي تـــڙ ڌڻي، آءُ مهاڻي مي.
2. ڪوجها ڪيم ڪمڙا، سي معاف ٿين مان تي.
3. جا نالي سئي تنهنجي، تنهـن ڏهـــاڳ مَ ڏي.
4. علم، حلم لدني ڏيو، صاحـــب "ســـيـــد" کي.

(2)

گولي گنهگار، دوست! اوهان جي در جي.
1. منهنجي سارڻ ڪين ڪيو، هاڻي سڄڻ تون کي سار.
2. وارث! هـــن وجـــود ۾، اڇـــي گـــڏ گـــذار.
3. "ســـيـــد" کي تون سهڻا سائين، پنهنجو پـــاڻ ڏيکار.

(ڪافيون (جلد پهريون) ص198)

5. پير علي گوهر شاهہ "اصغر"

ڪافي

ٿلهہ: اڪيون اتي وڃي اٽڪيون، جاءِ وڃڻ جي جاتي ناهي

1. دلڙي ڦري ويو دلبر سائين ڦرب جون چاڙهي ڪٽڪيون
ساهہ وٺي نيائين ساهي
2. حسن هادي جون فوجان باري، چشمن سان چشمان چٽڪيون
ڳالهہ وڌائون سو ڳاهي
3. روز روحن جي ڪئون هن هيٺي جون، هٽڪي ڪنهن جون نہ هٽڪيون
لوڪئون چڏيائون سو لاهي
4. زلفان ظالم جو ول ول چلڙا، لالڻ جي ڳل لٽڪيون
ڦٽيل چاڙهن سو ڦاهي
5. سهسين سهايون سرتي سرتيون، جهوري وارن جهٽڪيون
سر ڏنائون تن سين ساهي
6. "اصغر" عاشق تي عشق عجيب جي جون، سهسين سانگان سٽڪيون
ورهئون هنجهون وٺيو واهي

(اصغر سائين جو ڪلام، ص265)

حوالا/حاشيا

1. محمد قاسم مشوري (مترجم) ملفوظات شريف (جلد اول) سنڌي، ص15، مولي والي پرنٽرس لاهور 1981ع
2. فقير رحمت الله وندير، تاريخ پاڳاران عرف گلزار راشدي، ص23، ماسٽر جي بڪ اسٽال شاهي بازار خيرپور ميرس 1959ع - ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري، مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات، ص4-33 مدرسہ صبغة الهديٰ شاهپورچاڪر 2002ع.
3. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص6-35 (حوالو اڳ آيل آهي).
4. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص45 (حوالو اڳ آيل آهي).
5. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص55 (حوالو اڳ آيل آهي).
6. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص51 (حوالو اڳ آيل آهي).
7. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص62 (حوالو اڳ آيل آهي).
8. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص63 (حوالو اڳ آيل آهي).
9. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص5-64 (حوالو اڳ آيل آهي).
10. مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات ص75 (حوالو اڳ آيل آهي).
11. سيد بقا شاهہ ڪي علم سان وڏو چاهہ رهيو ڪيڏانهن بہ ويندو هو تہ پاڻ سان ڪتاب بہ ڳڏ ڪٺي ويندو هو هڪ سفر دوران ڪتابن جي پڙهڻ مٿي تي. هجڻ هڪري دولت جي شڪ ۾ چورن ڪيڻ شهيد ڪيو سندن شهادت 10 محرم الحرام سنہ1198هہ/1783ع آهي(245). سيد بقا شاهہ جي وفات جي تاريخ هيٺين شعرن مان نڪري ٿي(246).

چون محمد بقا شد شهيد، حلاوت زرحمت الهي چشيد،
بسي بود نافع بهر خاص و علم، ڪزو زود طلب خدا شد رسيد،
خرد سال تاريخ او درد الم، بگفتا بدرجہ شهادت رسيد.

1198هہ

فقير عبدالرحيم سڪندري (مترجم) صحبت سپرين جي ترجمہ صحبت نامہ ص36، مدرسہ صبغة الهديٰ شاهپور چاڪر 1993ع.
12. حوالو نمبر3، مختلف صفحا، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، تذڪره شعراء سکر ص41.
13. ملفوظات شريف (جلد پنجون) ص391.
14. پير علي گوهر شاهہ "اصغر" جنم 14 رجب 1231ھ/1815ع تي سندس جنم پاڳار اول پير صبغت الله شاهہ اول جي گهر ٿيو. سندس تعليم ۽ تربيت سندن والد جي زير نگراني ٿي. فارسي ٻولي، ادب ۽ لغت تي ڪماليت حاصل ڪيائون. والد جي وفات بعد 15 ورهين جي ڄمار ۾ مسند نشين ٿيا. ڪافي جا اعليٰ شاعر ٿي گذريا آهن، اصغر تخلص ڪندا هئا. پنهنجي حياتي ۾ پنهنجي والد جي "ملفوظات خزانة المعرفت" جي عنوان سان سهيڙي ۽ پنهنجي والد جي ٿي خطن کي "خزانةالاسرار" جي عنوان هيٺ گڏ ڪيو. سندس ڪافين جو مجموعو ويجهي دور ۾ جماعت سڪندري درگاهہ پير ڳوٺ طرفان شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ سندن شاعراڻي ڪمال ۽ اعليٰ عرفان جو عڪس موجود آهي. سندن خاص خليفن ۾ ناميارا شاعر فقير عبدالله ڪاتيار، خليفو نبي بخش قاسم ۽ سنڌي ٻولي جو ٻهريون صاحب ديوان شاعر خليفو گل هالائي شامل آهن. اصغر سائين پنهنجي حياتي ۾ درگاهہ جي نئين سر تعمير ۽ جماعت کي منظم ڪرڻ ۾ پڻ وڏو ڪردار ادا ڪيو. سندس رحلت 11 جمادي الاول 1263ھ/1846ع ۾ ٿي.
(اصغر سائين جو ڪلام، مقدمي جا مختلف صفحا)
15. ملفوظات شريف (جلد ڇهون) ص67-66، مڪتوبات شريف — صحبت نامہ ص113.
16. سيد عبدالحسين شاهہ موسوي، ديوان بيدل، ص386 سنڌي ادبي بورڊ.
17. مڪتوبات شريف، ص76 اصغر سائين جو ڪلام
18. اصغر سائين جو ڪلام، ص16.
19 ڊاڪٽر خان محمد لاڙڪ، حضرت پير محمد راشد روضي ڌڻي ۽ ان جون علمي، ادبي ۽ روحاني خدمتون، ص94 روشني پبليڪيشن حيدرآباد 2008ع.
20. اصغر سائين جو ڪلام.
21. مڪتوبات شريف ص76.
22. مڪتوبات شريف ص77.
23. سيد حسام الدين شاهہ، ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، ص602، 1981ع .
24. سچل جو ڪلام (سنڌي ڪافيون ۽ بيت) ص328.
25. سچل جو ڪلام (سنڌي ڪافيون ۽ بيت) ص328.
26. تذڪره شعراء سکر 43.
27. صحبت نامہ (مختلف صفحا).
28. سيد راشد روضي ڌڻي، شرح اسماء الحسنيٰ، ص70، سنڌي ترجمو، محمد اسماعيل ميمڻ سڪندري، 2008ع.

جوهر بروهي

ڏاهو ذات ڏٽي: رئيس شمس الدين ’بلبل‘

سنڌ جي مشهور علمي ادبي هستي رئيس شمس الدين بلبل ولد رئيس بهادر خان شينا (ابڙو) 1857ع تي ميهڙ شهر ۾ ڄائو. سندس ڏاڏو ڪمال خان، بلوچستان جي علائقي پاڳناڙي مان سنڌ جي فريد آباد ڳوٺ لڳ رهائش اختيار ڪئي جتي ڪيس جائيداد حاصل ٿي. هيءُ گهراڻو هڪ عرصو هتي رهڻ کان پوءِ ميهڙ شهر ۾ سڪونت پذير ٿيو.

بهادر خان کي پنج پٽ هئا جن مان ٽي پٽ: وڏيرو پير بخش خان، موسيٰ خان ۽ ڪمال خان فريد آباد ۾ ڄاوا، ٻه پٽ: عيسيٰ خان ۽ شمس الدين ميهڙ ۾ ڄاوا. هن گهراڻي جي نسبت سان ”ابڙن جي ڪور“ اڄ به فريد آباد تعلقي ميهڙ ۾ آهي ۽ رئيس شمس الدين، ديهه واهي گاهي يونين ڪائونسل ٻليدائي تعلقي ميهڙ ۾ ڳوٺ ٻڌايو جيڪو ڳوٺ شمس الدين جي نالي سان اڄ به موجود آهي، جتي بلبل وارن جي زمين به آهي.

بلبل مرحوم ابتدائي تعليم ميهڙ لڳ ڳوٺ گاهي مهيسر جي ديني درسگاهه ۾ مولانا عصمت الله پيرزادي وٽان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ ڪجهه وقت ڳوٺ ٻاگو تيوٽو تعلقي ميهڙ ۾ مولانا نبي بخش مهيسر وٽ به تعليم پرائي. پوءِ بلبل پاٽ شريف جي مشهور ديني درسگاهه ۾ رهي سال 1872ع ۾ فاضل ٿيو. پاٽ شريف ۾ علمي ڪمال سان گڏ ڪيس ادبي ذوق ۽ سياسي مطالعو حاصل ٿيو. ساڳي وقت رئيس بلبل کي وقت جي ڪامل شخص حضرت نظام الدين صديقي پلالائي (رحمة الله عليه) جي صحبت نصيب ٿي ۽ سندس هٿ تي بيعت به ڪئي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم، پنهنجي ڪتاب ”مشاهير سنڌ“ (جلد اول) ۾ بلبل مرحوم کي وقت جو ولي لکيو. سندس روحاني سلسلو هن ريت ڏنل آهي:

شمس الدين بلبل، شاهه نظام الدين صديقي پلالائي، شاهه غلام صادق، خواجه غلام محمد معصوم ثاني مجددي، خواجه محمد صبغت الله مجددي، حضرت امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد فاروقي سرهندي.

1879ع ۾ (عام چواڻي مطابق) شمس الدين ماڻهن کان ناراض ٿي لاهور هليو ويو. لاهور ۾ ڪجهه عرصي کان پوءِ، هو دکن هليو ويو. هن اتي مختلف اخبارن جهڙوڪ: زميندار، اوڌ، انتخاب لاجواب خورشيد دکن، دکن پنچ، ۾ صحافتي خدمتون بجا آنديون. هو حيدرآباد دکن ۾ رهندو هو.

ميهڙ ۾ سندس ڪمي خاص طور محسوس ڪئي وئي. جنهن ڳالهه تان هو ناراض ٿي هليو ويو. سنڌن عزيزن ان جي اها ڳالهه مڃي ۽ ميهڙ جي معززن ڏٽي بخش ٿيبو، خان بهادر محمد پريل خان ڪلهوڙو، رئيس ڪريم بخش خان جتوئي، وڏيرو محمد اسماعيل خان مهيسر منٺ ميڙ جو وفد ٺي حيدرآباد دکن ويا ۽ بلبل جا شرط قبوليندي ڪيس ميهڙ وٺي آيا. ميهڙ ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجن دوستن جي اصرار تي سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ به رهيو. ڪراچي مان نڪرندڙ اخبار ”المعاون“ جو ايڊيٽر ٿيو. ان لاءِ مٿس جناب حسن علي آفندي زور پريو ته وڏي صلاحيت سان ”المعاون“ کي هلايو. ساڳئي وقت سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي جي فقه جي معلم مولانا محمد عثمان نورنگزادي جي ادارت هيٺ مدرسة الاسلام جو ماهوار رسالو ”جامع العلوم“ ڪن سببن جي ڪري ناڪام ٿيو ۽ اهو رسالو جڏهن ته بند به ٿي ويو، ته مدرسة الاسلام جي

انگريز پرنسپال مسٽر وائيٽسر صاحب به بلبل کي ”جامع العلوم“ جي ادارت لاءِ گذارش ڪئي. هن اهو علمي ڪم قبول ڪيو. بلبل مرحوم جي لکيتن جي ڪري المعلون، يا جامع العلوم کي سنڌ ۾ وڏي پذيرائي حاصل ٿي.

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل لکي ٿو ته:

”بلبل جي قلمي صلاحيتون ڏسي، عالي جناب سيد علي اڪبر شاهه صاحب موجوده ايم.ايل.اي ۽ پارليمينٽري سيڪريٽري، سنڌ اسٽوڊنٽ ۽ رجسٽرار جامع عربيه حيدرآباد سنڌ، رسالي ”علمي دنيا“ ماهه اپريل 1930ع ۾ لکيو، ته معاون اخبار جي چارج وٺندي ئي، بلبل پنهنجي پر زور رنگين مضامين سان ان کي اهڙو ته زور ونرايو، جو ساري سنڌ ۾ غلغلو پئجي ويو. جيڪي ماڻهو سندس سنڌي جي رنگينيءَ کان غير مانوس هئا، سي نهايت عجب ۽ حيرت ۾ پيا. هن اهڙي فصاحت ۽ بلاغت سان صنعتون ۽ استعارا ڪم آندا، جنهن جي مطالعي سان خود اهل قلم به دنگ رهجي ويا. سنڌي زبان ۾ ان فن جو ڪيس ’سنڌي انشاء جو موجد‘ چئي سگهجي ٿو“.

انهن اخبارن ۽ رسالن کان سواءِ بلبل ”ڪراچي گزٽ“ ڪراچي- اخبار ”الحق“ سکر پوءِ حيدرآباد- اخبار ”خيرخواهه“ ”لاڙڪاڻو“ اخبار ”مسافر“ حيدرآباد جو ايڊيٽر به هو. آخرڪار سالن جا سال ”آفتاب سنڌ“ سکر جو ايڊيٽر بڻيو سندس ادارت هيٺ نڪرندڙ هن اخبار کي بلبل مرحوم جي ادارت ۾ نڪرندڙ آخري اخبار چيو ويندو آهي.

سکر جي رهڻ دوران يا آفتاب سنڌ جي ادارت جي ڪارگذارين بابت ناميارو مؤرخ مولائي شيدائي لکي ٿو ته:

”سيٺ حاجي احمد فريئر روڊ تي پرنٽنگ پريس کولي روزانه ”آفتاب سنڌ“ سنڌيءَ ۾ جاري ڪرائي بلبل سنڌ مرحوم شمس الدين بلبل کي ايڊيٽر جي واڳ حوالي ڪئي جو وقت جو جيد عالم ۽ نظم ۽ نثر ۾ يد طولي رکندڙ اديب هو. روزاني ”آفتاب سنڌ“ جو بلاڪ به حضرت استاد بلبل تيار ڪرايو هو. آفتاب نالي جي پاسي ڪجيءَ جو وڻ هلال پر تاري بدران برطانوي بادشاهه جو تاج هو. انهن ٽن شڪلين جو مقصد هن طرح هو ته ڪجيءَ جو وڻ هلال معنيٰ ”آفتاب سنڌ“ اسلامي اخبار هئي. برٽش تاج معنيٰ هئي ته اخبار، انگريزن جي طرفدار ۽ وفادار. بلبل جو قلم ۽ اخبار جي مزاحيه پر ظرافت ڪالم سيني جا ڏيڊر ڏيرا ڪري ڇڏيا.“

مولائي شيدائي پنهنجي مضمون ۾ هڪ واقعو لکيو:

”هڪڙي ڏينهن مون ڪاغذ تي ڪين ممبئي ڪاٽي جو نقشو ڪڍي ڏيکاريو. منهنجي هٿ جي صفائي ڏسي مون کي چوڻ لڳا، پٽ رحيم، انشاء الله جيڪڏهن اهڙو ذوق شوق جاري رکندين ته پڪ ڪنهن ڏينهن چمڪندين!“

بلبل صاحب، 1904ع ۾ هڪ تعليمي تنظيم ”انجمن اتفاق الاسلام ميهڙ“ جوڙي! انجمن طرفان 1906ع ۾ سنڌ مدرسة الاسلام نالي تعليمي ادارو ميهڙ ۾ قائم ڪيو جتي شاگردن کي انگريزي تعليم جو موقعو فراهم ٿيو ۽ ٻاهرين شاگردن لاءِ فري بورڊنگ هائوس (شهر جي اندر تلاءُ جي اولهه ۾ موجوده پريس ڪلب وٽ) قائم ڪيو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ بورڊنگ هائوس کي هڪ شاندار عمارت ۾ منتقل ڪيو ويو. اداري جي ڪاميابي لاءِ علائقي ۾ شعور رکندڙ ماڻهن ۽ زميندارن خوب تعاون ڪيو. هن مدرسي ۾ مڊل اسڪول تائين تعليم هلندڙ هئي. بلبل سائين جي وفات واري سال 1919ع ۾ هن مدرسي کي هاءِ اسڪول جو درجو مليو. يعني هيءُ ڪم علائقي واسين لاءِ بلبل مرحوم جي آخري تعليمي خدمت هئي.

1931ع ۾ ضلعي دادو جي پهرين ڪليڪٽر مسٽر جڳت سنگهه آئل مل هن اسڪول جي ترقي ۾ خاص دلچسپي ورتي پر هن اسڪول جو اصل نالو ”سنڌ مدرسة الاسلام“ مٽائي! جڳت سنگهه جي نالي سان ”اي جي هاءِ اسڪول ميهڙ“ رکيو ويو. هاڻي هن اسڪول کان سواءِ سندس لڳ اولهه ۾ ٻيو هاءِ اسڪول پنهنجي جدا انتظام سان به قائم ڪيو ويو آهي پر هن علمي ۽ ترقي واري دور ۾ به پراڻي هاءِ اسڪول کي ”ون“ ۽ نئين هاءِ اسڪول کي ”ٽو“ ڪوٺيو ٿو وڃي. هتان جي سڄاڻ حلقن هر دور ۾ مطالبو ڪيو آهي ته هاءِ اسڪولِ ون

جو نالو حضرت بلبل ساڻ منسوب ڪيو وڃي ۽ هاءِ اسڪول- ٻو ڪي ميهڙ جي نامياري شخصيت پرڪ استاد ۽ تعليمي ماهر محترم سيد علي اصغر شاهه رضوي سان منسوب ڪيو وڃي. تعليم ڪاڻي لاءِ هيءَ ننڍڙو مطالبو ڪو لوڪو ڪونهي.

مارچ 1913ع ۾ سيٺ عبدالله هارون جي سرواڻيءَ ۾ هلال احمر جو هڪ وفد، ترڪي جي بادشاهه لاءِ امداد حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪراچي کان ميهڙ آيو. هن وفد جي خاطر رات جو هڪ علم جلسو ميهڙ ۾ منعقد ٿيو. ميهڙ واسي وڏي تعداد ۾ شريڪ ٿيا! پرجوش تقريرن کان پوءِ بلبل مرحوم هڪ غزل پڙهيو.

ٻلي آيا! ٻلي، اي سر گروهه- قوم دين پرور
مجاهد في سبيل الله، فائز في هلال احمر

اوهان جي خاص خدمت آ خدا جي راهه ۾ ورنه،
ڪٿي بستان، ڪٿي ويران، ڪٿي بنگلا، ڪٿي هي ٻر.

هنن جي خير مقدم ۾ اسان ڪي هيئن چوڻ گهرجي،
اجها هي زر، اجهي زيور، اجهي هي گهر، اجهي بستر.

شعر ٻڌڻ سان جلسي ۾ موجود ماڻهن وفد کي ايترو چندو ڏنو جيڪو سنڌ ۾ مثال ليکيو ويو. جلسي ۾ موجود رئيس پيارو خان لغاري پوهه پارو هوندي، پنهنجو ڪوٽ لاهي، هلال احمر جي وفد جي حوالي ڪيو جيڪو جلسي اندر 125 رپين ۾ ڪتو!

بلاشڪ بلبل مرحوم، هڪ متحرڪ شخص هو پنهنجي همه گير صلاحيتن جي ڪري، خيرپور ميرس ۾ رياست جي نصابي ڪميٽيءَ جو مستقل ميمبر هو. سينيٽري ڪميٽي ميهڙ، اسڪول ڪميٽي ميهڙ ۾ ڊسپينسري ڪميٽي ميهڙ- تعلقه لوڪلبورڊ جو سرڪاري ميمبر ۽ تعلقي جي پبلڪ ورڪس ڪميٽي جو ميمبر رهيو. 1917ع ۾ ميهڙ جي آنريري بينچ مئجسٽريٽن جو چيئرمن مقرر ٿيو.

سنڌي زبان سان گڏ بلبل مرحوم کي اردو، هندي، انگريزي، فارسي ۽ عربي تي عبور حاصل هو.

انهن ٻولين ۾ سندس تحريرن (نثر، نظم) ملن ٿيون. هن ڪيئي ڪتاب ٻه لکيا. سندس 38 ڪتاب ڇپيا. انهن مان ڪجهه نالا هن ريت آهن:

1. ديوانِ بلبل (سنڌي) 2. ڪلامِ بلبل (سنڌي) 3. نيچرل ڪريما 4. قلندري ميلو 5. چٽ سوال پٽ جواب 6. بهار عشق 7. آئينهٔ تجارت مايهٔ ظرافت 8. حل تجربات يعني شمس اللغات 9. ظريف الدوله 10. گلزار لطائف 11. بخت بازي 12. ڪارو نيشن 13. رحيما سنڌي 14. بهارستان بلبل 15. تيرهن چار مڪرن جا مار 16. صدپنسودمند 17. عقل ۽ تهذيب 18. جام جم 19. مسلمان ۽ تعليم 20. انگريز ۽ مسلمان 21. مسلمانانِ سنڌ جي تعليم ۽ سرڪار 22. حرز البنياد علي شرح قانون وقف الاولاد 23. قرض جا مرض ۽ ان جا علاج 24. پليگي ڪريما 25. نيچري ما مقيما.

اڻ ڇپيل ڪتاب:

1. ديوانِ بلبل (فارسي) شمس المڪتوب (فارسي) 3. احسن التواريخ 4. مداح سرور 5. گنج معرفت.

بلبل مرحوم جي نثر ۽ نظم ۾ ظرافتي انداز کان سنڌ ۽ سنڌ واسي اهڙا متاثر ٿيا جو وقت جي اديبن سندس ان اسلوب جي ڪاميابيءَ جي ڪليءَ طرح ڳالهه ڪئي. ان سلسلي ۾ ڪيترن عالمن جا رايا صفحن جي سينن تي سانديل آهن. انهن مان ناخلجي محمود خادم جي راءِ هن ريت آهي:

"ديوان نظامي سنڌي شاعريءَ تي تبصرو لکندي مون اڳي ڄاڻايو آهي ته سنڌي شاعريءَ جو جديد دور بلبل مرحوم کان شروع ٿئي ٿو. آءٌ وڌيڪ چوندس ته صحيح معنيٰ ۾ قومي شاعري بلبل مرحوم شروع ڪئي. جنهن لاءِ هن هيٺيان پنج طريقا استعمال ڪيا:

1. بلبل، قصيدي کي قا آني جي منزل تائين پهچائي، ان کان هر طرح نهايت مفيد ڪم ورتا.

2. توحيد، رسالت ۽ بين اسلامي ۽ قومي ۽ اخلاقي موضوعن تي شاعري ڪري ايمان ۽ اسلامي روح کي تازو ڪيائين.

3. نيچرل شاعري ڪري قوم کي قدر آشنا ۽ حقيقت پرست بنايائين.

4. سعدي جي ڪريما کي نئين پيرايي ۾ سنڌي جي چاشني ملائڻ سان محفوظ ڪيائين.

5. نوان استعارا، نيون تشبيهون، نيون تمثيلون، نيون ترڪيبيون، چست بندش، شوخ ادا، فصاحت بلاغت جهڙيون خالص فني خوبيون سنڌيءَ ۾ پيدا ڪري ٻوليءَ جو ادبي پهلو روشن ڪيائين.

حاجي محمود خادم وڌيڪ لکي ٿو ته:

”هو سياسي ميدان جو به هڪ سرگرم ڪارڪن، عمدو ليڊر، مفڪر، مدبر ۽ عوام جو دلدادو، مجلسن جو مور ۽ جادو بيان مقرر پڻ هو.

• هن مرحوم حسن علي آفندي سان گڏ پونا ڪميشن ۾ وڃي نهايت جفاڪشي سان انگ اکر ڪڍي تحريڪ هلائي ”دڪن اگريڪلچر ريليف ايڪٽ“ کي سنڌ سان لاڳو ڪرايو.

• خاندان جي ملڪيتن بچائڻ لاءِ قائداعظم جي پيش ڪيل مسوده جو فائدو وٺي سنڌ لاءِ وقف علي الاولاد جهڙو مفيد قانون پاس ڪرايائين.

• سال 1907ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچي ۾ ٿي تڏهن سنڌي مسلمانن جي تعليم لاءِ هڪ نهراءُ پيش ڪري پاس ڪرايائين ۽ فارسي کي نصاب ۾ داخل ڪرڻ جي رٿ جي تائيد خود نواب وقار الملڪ صاحب ڪئي هئي.

• مسلمان ۽ تعليم نالي ڪتاب ڇپرائي شايع ڪيائين.

• پنهنجي ڳوٺ ۾ انگريزي اسڪول برپا ڪيائين جو پوءِ وڏي هاءِ اسڪول ٿيو.

• بلبل مرحوم پهريون ملي جذبي وارو شخص هو جنهن ترڪي جي جنگ يا جنگ بلقا دوران هلال احمر جي تحريڪ کي سرزمين تي آندو ۽ زور وٺايو.

• ايني بيسنت جڏهن هندستانين کي مذهبي رنگ ۾ پنيلائي، انگريزي حڪومت جي چار ۾ اڻ سڌيءَ طرح وڌيڪ مضبوط جڪڙڻ جو ڍونگ رچايو ۽ هوم رول جي تحريڪ جاري ڪئي، تڏهن بلبل مرحوم رول چال جي اصليت کي پروڙي، ان جي خلاف زوردار تحريڪ هلائي ۽ مسلمانن کي خبردار ڪيو ته هن جي ٻيڄ ۾ نه اچن“.

برصغير ۾ پاڪستان تحريڪ جو دور هڪ سياسي هلچل جو دور هو. اڳ ۾ ”ٻنو قومي نظريو“ وجود ۾ آيو. يعني مسلمان جدا ۽ هندو الڳ قومون آهن. ان نظريي پٺيان جدا رياست جو هجڻ ضروري سمجهيو ويو. ان ريت پاڪستان وجود ۾ آيو.

عام طور اهو چيو ٿو وڃي، اهو نظريو ۽ جدا مملڪت جو تصور ڏيندڙ علامه اقبال آهي جنهن الله آباد ۾ مسلم ليگ جي اجلاس ۾ هندستان جي مسلمانن لاءِ هڪ جدا وطن بابت 1938ع ڌاري پنهنجو نظريو پيش ڪيو. پر بلبل مرحوم جا سوانح نگار ان ڳالهه جي ترديد ڪن ٿا. ڊاڪٽر محمد ابراهيم شيخ لکيو يا حاجي محمود لکي ٿو ته:

”اهڙي طرح مسلمانن لاءِ جدا قوميت جي صدا بلند ڪرڻ وارو پهريون مفڪر بلبل مرحوم هو. پنهنجي ڪتاب ”جام جم“ جي صفحي 56 تي لکي ٿو:

’خدا کي ڏانهن آهي ته مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري، ان جو اهو مطلب ناهي ته مسلمان اصل پوليٽيڪل ميدان تي نه اچن. ماٺ ڪري سمهي پون. نه! نه! بي شڪ هو واسطو رکن ۽ شدمد سان حصو وٺن. مگر جداگانه پنهنجا قومي مذهبي ملڪي حق گهرن. غلاميءَ کان آزادي جا پهه پچائن. اسان جي قوميت جو آواز بلند ڪيو وڃي جا سيني کان مٿي هئڻ گهرجي. ان ريت روايت ڪئي ٿي وڃي ته بلبل مرحوم سڪرات وقت آخري لفظ چيا: هندن جا ٻُجڪا ڌار ڪيو، ۽ مسلمانن جا ٻُجڪا ڌار ڪيو.“

بلبل مرحوم جون ٻه گهرواريون هيون. سندس وڏي گهرواري ’گل بيبي خاتون‘ مان ڪيس پٽ رئيس عبدالفتاح ڄائو ۽ ٻي گهرواري ’بيبي خانزادي‘ مان ڪيس پٽ نالي ’ضياءُ الدين‘ ڄائو. ٻئي پٽ ادبي ذوق جا مالڪ هئا. مگر رئيس ضياء جون ادبي خدمتون ملڪان ملڪ مشهور هيون. ميهڙ شهر جو ناميارو استاد ۽ تعليمي ماهر سنڌ جي ادبي دنيا ۾ سنڌ جو خليل جبران طور سڃاتل اديب محمد نواز محزون پٽني مرحوم، رئيس عبدالفتاح خان جو سڳو ڏهٽو هو. رئيس شمس الدين بلبل ذات جا شينا آهن. اها تصديق مرحوم بلبل جي پوٽي ۽ سندس علم و ادب جو وارث رئيس شمس الدين (ثاني) به ڪئي. نا معلوم سببن جي ڪري هنن ابڙو به سڏايو. البت پراڻي تاريخ ۾ اهڙا اهڃاڻ ملن ٿا جو شينا (چينه) ابڙا ذاتين مان هڪ آهي.

وقت جو مشهور عالم ڏاهو رئيس شمس الدين بلبل مرض ۾ ورتجي ويو. جنهن کي "بلي ڳڙ" چيو وڃي ٿو. آخرڪار ڇنڇر ڏينهن 17 ذي الحج 1337 هجري، مطابق 15 سيپٽمبر 1919ع تي لاڏاڻو ڪري ويو. ڪيس ميهڙ ۾ سندس گهر جي پرسان سندس ئي جوڙايل مسجد جي لڳ ڏکڻ ۾ جاءِ ڏني وئي. اها مسجد شينن واري مسجد جي نالي سان مشهور آهي.

بلبل جي ڪافي شاعري ۾ تمام گهڻو نثر ملي ٿو. هڪ غزل ملاحظ ٿئي:

اي! جاني! هي جڳ فاني اٿوَ! ڪن لوڪ صدا، بلبا!
هر عمر روان رواني اٿوَ! آخر تہ فنا هي فنا، بلبا!
ڳياني نہ رهيا، ڌياني نہ رهيا، ڪيئي جوتش لاثاني نہ رهيا،
ٿيا آخر سڀ فاني نہ رهيا، فاني کي نہ آهہ بقا، بلبا!
ڏسُ! ڪهڙا ڪهڙا شاهہ ويا، افسوس نہ تن جا نشان رهيا،
نہ نشان رهيا، نہ مڪان ميڪن، نہ ڪي ماڙي باغ سرا، بلبا!
نہ ڪو شاهہ رهي، نہ وزير رهي، نہ ڪو دانشمند دبير رهي،
نہ امير رهي نہ فقير رهي، هڪ رهندو پاڻ خدا، بلبا!
ڌنُ دولت خواب خيال اٿوَ، اقبال ڪمال زوال اٿوَ،
هي ملڪ پرائو مال اٿوَ! پنهنجي نہ اٿوَ شيءِ ڪا، بلبا!
هن دم جو قدم ٿيو سوءِ عدم، هن موت ڪيا لک مڙس هضم،
هي ناز نعم يا جاهہ حشم، ڪنهن سان بہ ڪندا نہ وفا، بلبا!
هلُ هيڻو ٿي، ڪَر هورو هٿ چڙي ماڙيون ڪر نہ خزانو گڏ،
ٿئي آخر نيٺ اجل جو سڏ ۽ ٽرندي ڪين قضا، بلبا!
گلزار ۾ گل ڦل ڪين رهي، ۽ باغ ۾ بلبل ڪين نہ رهي،
هي غو غاغل غل ڪين رهي، نہ ادا، نہ ندا صدا، بلبا!

ياد رهي تہ بلبل مرحوم ڳاهي مهيسر جي درسگاهہ ۾ تعليم دوران شاعري شروع ڪئي. تخلص "بلبل" تجويز ڪيو. ان بابت ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل جي ڪتاب "بلبل سنڌ" جو هيءُ اقتباس گهڻو ڪجهہ اظهار ڪري ٿو:

"جيڪڏهن بلبل جي غزلن جي مختلف مقطعن کي غور سان جاچبو تہ معلوم ٿيندو تہ ان جا بجا گل ۽ بلبل جو ذڪر آندو آهي. ائين پيو معلوم ٿئي، ڄڻ لفظي رعايت کان ڪم ورتو اٿس. اصل ۾ ڳالهہ ٻي ٿي معلوم ٿئي. يعني ان ۾ هڪ حقيقي راز رکيل آهي. جو هيءُ آهي تہ مرحوم بلبل ٻهرين شادي عشق ۽ محبت جي ڪئي هئي. اسان جڏهن سندس فرزند ضياءُ الدين ضياء کان ان بابت لکي پڇيو، ان اسان جي ڳالهہ جي تصديق ڪئي. اهو ئي سبب آهي، جو 'ديوان بلبل' ۾ گل ڏانهن هر هر خطاب ٿيل آهي. اهو تخلص بہ شايد انهي ڪري رکيو هئائين. ٻي طرح سندس طبعيت جي رنگيني ۽ وسعت سبب بہ موزون آهي. 'ديوان بلبل' بہ انهيءَ عشق جو نتيجو ٿو ڏسجي."

رئيس شمس الدين بلبل جي وڇوڙي وقت سنڌ ۽ سنڌي ادبي حلقن ڪافي ڏک محسوس ڪيو. سندس ياد ۾ سنڌي ۽ اردو ۾ مرثيا لکيا ويا. جيڪي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپيا. هتي هدايت الله تارڪ نجفي جو بلبل مرحوم جي ياد ۾ لکيل فارسي غزل پيش ڪجي ٿو:

چون رئيس آن شمس الدين رحلت نمود،
شد دل- احباب زين رحلت دونيم.
چون رئيس و نامدار نيڪ- نام،
سالڪ و فرزانہ با طبع- سليم.
مشتغل بودي بہ شغل- دنيوي،
هَم بہ راهہ- شرح بودي مستقيم.
شاعر و زيرڪ خردمندو سخي،
بافراست بود باقلب- صميم.
از مهہ- ذوالحج، روز هفدهم،
صبح شنبہ گشت درجنت مقيم.
يا الاهي، بهر مقبولان تو،
مسڪن- اوڪُن بہ گلزار نعيم.
باڪرم چون ياد سال رحلتش،
گفت تارڪ، "بلبل- باغ ڪريم."
1337

بلبل مرحوم اوائل کان "سنڌ محمدن ايسوسي ايشن" جو بنيادي ميمبر هو. جنهن ۾ ميهڙ جا ٻيا ماڻهو بہ ميمبر هئا. ان کان سواءِ 1925ع ۾ بزم بلبل قائم ڪئي وئي. جنهن جو پهريون صدر رئيس عبدالفتاح خان بن رئيس شمس الدين بلبل هو. ان کانپوءِ رئيس ضياءُ الدين ضياءُ صدر بڻيو. شروعات کان وٺي پڇاڙي تائين مشهور شاعر شاهہ محمود صوفي، بزم جو سيڪريٽري رهيو.

ميهڙ ۾ هن بزم ڪافي طرح ۽ غير طرح مشاعرا ڪرايا ۽ جمعيت الشعراء سنڌ جي سهڪار سان ميهڙ ادبي ڪانفرنسون به ڪرايون. ان ريت بزم طرفان "بوستان بلبل" جي نالي سان ماهوار ادبي رپورٽ جاري ڪئي وئي، جنهن جو سرپرست رئيس ضياءُ الدين ۽ مرتب جمع خان 'غريب' هو.

حافظ محمد احسن چنا، پنهنجي مضمون ۾ رئيس شمس الدين بلبل جي دوستن ۽ ساٿين جي نالن جي فهرست ڏني آهي، جيڪا هن ريت آهي:

شاعر ۽ اديب:

1. مولانا شفيع محمد مسجدي حقير تعلقو ميهڙ.
2. مولانا غلام محمد سوڍر، تعلقو ميهڙ.
(هي مجذوب شخص رئيس بلبل وٽ رهندو هو ۽ رئيس ضياءُ الدين ضياء جي خدمت به ڪئي.)
3. مولانا غلام رسول سوڍر تعلقو ميهڙ.
4. مولانا دين محمد اديب، فيروز شاهي.
5. ماستر جمع خان غريب، تعلقو ميهڙ.
6. حڪيم شاهه محمود صوفي، تعلقو ميهڙ
7. سرائي اميد علي زرداري، بورڙي خيرپورناٿن شاهه.
8. خان بهادر چاڪر خان شاهاڻي تعلقو جوهي
9. حافظ حاجي محمد احسن چنا- دادو
10. مخدوم نظام الدين صديقي، پاٽ شريف.

دادو ضلعي جا ٻيا نيڪ مرد:

11. حافظ ڪمال الدين ڏيپر
12. سيد امير علي شاهه، ٻٽ سرائي
13. رئيس قادر بخش خان سيهتو، ميهڙ
14. وڏيرو دوست محمد خان ٽيبو
15. مولانا محمد سليمان واعظ الاسلام
16. وڏيرو شير محمد خان ناريجو
17. سيد حاجي علي اڪبر شاهه، ميهڙ
18. وڏيرو محمد صادق جلنوري.
19. رئيس پيارو خان لغاري

سياستدان ۽ وڪيل:-

20. خان بهادر غلام محمد خان لغاري
21. نواب حاجي امير علي لاهوري
22. جناب سر شاهنواز ڀٽو
23. جناب سر حاجي عبدالله هارون.
24. جناب حسن علي آفندي
25. جناب سيد الهڏنو شاهه ڊيرئي وارو
26. جناب غلام محمد "شيدي"، شڪارپور
27. جناب سر غلام حسين هدايت الله
28. سردار محمد يعقوب خان
29. شيخ محمد ابراهيم
30. خان بهادر نانا
31. ميان غلام محمد پرڳڙي
32. سردار عبدالباقي
33. جناب مير رحيم داد مولائي شيدائي
34. نواب ولي محمد لغاري
35. آغا گل محمد خان، شڪارپور
36. آخوند عطا محمد، منياري
37. خان بهادر غلام محمد غلام نبي شاهه، ميرپورخاص
38. مير مقبول خان

مذهبي پيشوا:

39. ميان حسن الله صديقي پاٽائي
40. مولانا عبدالغفور صاحب همايوني
41. مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي
42. مولانا محمد عثمان نورنگزاده- ڪورائي
43. مخدوم محمد امين هالائي
44. حضرت شاهه مردان پير پاڳارو
45. خواجه عبدالرحمان سرهندي
46. خواجه حافظ حسن جان سرهندي
47. ميان عبدالڪريم مهيمر قاضي عارف
48. حضرت آغا محمد جان سرهندي.
49. پير رفيع الدين صاحب سرهندي
50. سيد ڏنل شاهه (رتيڏيرو جيج)
51. جناب محمد اڪمل، روهڙي

صحافي ۽ اديب:

52. جناب محمد هاشم "مخلص"
53. جناب مير بشارت حسين زيدي، خيرپورميرس
54. مولوي نور محمد صاحب نورل نظاماڻي

بلبل مرحوم جا هندو دوست:

55. سيٺ جيٺو مل، ميهڙ

56. مکي گوئومل، ميهڙ
57. سيٺ پريتم داس، ميهڙ
58. ديوان چند رام وڪيل، ميهڙ
59. برجومل، ميهڙ
60. ديوان هاساسنگ- مدرسة الاسلام ميهڙ جو هيڊماستر
61. مسٽر مول چند- رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر، دادو.

لاڙڪاڻي ضلعي جا شاعر:

62. حافظ عبدالله حافظ
63. مولانا در محمد خاڪ ڪانڌڙو
64. حاجي خانڻ چنجڻي
65. هدايت علي تارڪ نجفي
66. جناب نواز علي نياز
67. حاجي محمود خادم
68. ميان علي محمد قادري

سنڌ جا شاعر:

69. سيد غلام محمد شاهه گدا، حيدرآباد
70. سيد فاضل شاهه
71. مير عبدالحسين سانگي
72. پير نصير نوشهروفيروز
73. پير ڪمال نوشهروفيروز
74. ميان وڏل حيدري
75. اسد الله شاهه ٽڪڙائي
76. سيد نواز علي شاهه ٽڪڙائي
77. حافظ حامد ٽڪڙائي
78. حافظ هارون ٽڪڙائي
79. حافظ عبدالله بسمل ٽڪڙائي
80. غلام مرتضيٰ شاهه مرتضائي، ٺٽو.
81. محمد ابراهيم صديقي خليل
82. مرزا قليچ بيگ
83. مرزا احمد علي جهرڪ
84. مير محمد شاهه حسيني لڪوي
85. آخوند عبدالقادر بيدل، شڪارپور
86. حافظ محمد حيات شاهه نابين
87. زمان شاهه ساقي، ٺٽو
88. ميان غلام احمد نظاماڻي، ڪراچي
89. مولوي محمد عاقل
90. شاهه محمد ديدڙ
91. عثمان فقير سانگي
92. چتو فقير سانگي
93. دريا خان
94. خير محمد فقير هيسباڻي
95. مير حسن علي خان حسن
96. امام بخش خادم شڪارپور
97. پاون علي شاهه ساقي، بدين
98. مل محمود- پلي
99. پير امير علي شاهه
100. مننار فقير راڄڙ
101. محمد فقير کٽياڻ
102. سيد ميران محمد شاهه (اول)
103. آخوند عزيز الله متعلوي، هالائي
104. محمد صديق "مسافر"
105. ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقي
106. حڪيم مولانا فتح محمد سيوهاڻي
107. جناب محمد بخش واصف.

حافظ محمد احسن صاحب چنا جي هن فهرست ۾ ڪيترا بيا نالا ڳَٽائي سگهجن ٿا. جهڙوڪ: رئيس رضا محمد مهيسر، رئيس ولي محمد ولي، پير شاهه دوران هٽ سرائي، مولانا عبدالڪريم ڏيرو ميهڙ، حاجي رسول بخش صاحب ڏيرو فريدآباد وغيره

رئيس شمس الدين بلبل ۽ نواب غيبي خان چانڊيو جي دوستاڻي تعلق بابت، جناب خليفو عبدالحميد صاحب چانڊيو پنهنجي ڪتاب "سوانح حيات نواب سر غيبي خان چانڊيو" ۾ لکيو آهي ته:

"نواب غيبي خان کان (رئيس بلبل) عمر ۾ گهٽو وڏو هو. نواب صاحب جي والد ماجد سان به بلبل مرحوم جا گهرا تعلق هئا."

خليفو عبدالحميد صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته:

"نواب صاحب بلبل جي معرفت ڪيترن تعليمي مدرسن ۽ اسڪولن لاءِ پيسا ڏنا. مثلاً 1911ع ۾ ميهڙ جي هاءِ اسڪول ون (سنڌ مدرسته الاسلام ميهڙ) جو گهٽي پاڳي خرچ، نواب صاحب جي طرفان ڪيو ويو."

امام راشدي

شاهه جو پروانو_ ڊاڪٽر گربخشاڻي

سنڌ علم وارن جو ديس آهي. هتان جي عالمن نه صرف هت ويهي تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪيو، پر سنڌ کان ٻاهر به وڏيون علمي خدمتون سرانجام ڏنيون. علمي حوالي سان سنڌ ڌرتيءَ جو نالو روشن ڪندڙن ۾ مسلم توڙي هندو اسڪالر پيش پيش رهيا آهن. ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي تعليم ۽ ادب جي ميدان ۾ هندو عالمن جي گهڻائي هئي. ادب جي هر شعبي ۾ سنڌن علمي خدمتون تمام گهڻيون آهن. تعليم جي حوالي سان هندو مسلمانن کان گهڻو اڳتي هئا. هندن انهن شعبن ۾ ترقي ڪئي ۽ خير خواهي، نيڪي ۽ ڀلائيءَ جا ڪم به ڪيائون، سماجي معاملن ۾ شوق سان حصو وٺندا هئا. سنڌ جي خدمت به واهه جي ڪيائون. پير حسام الدين راشديءَ پنهنجي يادگيرين واري ڪتاب "هُوڏوڻي هُو ڏينهن" ۾ لکيو آهي ته:

"هندو هر قوم جي سربراهن خواه شاهوڪارن پنهنجي ڪمائيءَ کي هميشه قومي ورثو ۽ اثاثو سمجهيو، امانت ۽ اوقو سمجهيو. هنن پنهنجي تعليم لاءِ ڪاليج ۽ بورڊنگ تعمير ڪرايا، عام خلق خداءِ جي فائدي ۽ بهبوديءَ لاءِ اسپتالون ٺهرايون ۽ سينيٽوريم قائم ڪيا. يتيم گهر، هنري اسڪول ۽ بيوهه خانا جوڙايا. عام خلق جي آرام ۽ آسائش لاءِ پارڪ باغ ۽ تفريح خانا تعمير ڪيا. حتاڪ باغن ۾ بينچون به هنن ئي خريد ڪري رکيون تاڪ هندو- مسلمان ٻئي اچي ٻهر پاڇو ساهي پٽي سٽير ٿين. جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ هوديون به جاءِ بجاءِ هنن جي خيراتي فنڊن مان ٺهيون، جن مان هميشه مسلمانن جي ئي ڳئن ڳهوڙن پاڻي پيتو. اهڙيءَ طرح نه ڇڙو اهي قومي ۽ انساني ڪارج هنن جي هٿان سڌا ٿيا. بلڪ سچ ۽ ڪوڙ ۾ جيڪڏهن تميز ڪبي، بوڌ ۽ ڏانڌل کي ڇڏي ڏبو ته معلوم اهو ئي ٿيندو ته حقيقت ۾ سنڌ کي هندن آڏيو، ملڪ کي انهن سينگاريو ۽ سنواريو." (ص 60)

انگريزن جي سڄي دؤر ۾ پڻ هندو عالمن کي تمام گهڻي پذيرائي ملي ۽ انگريزن به سندن علم ۽ هنر مان خوب فائدو ورتو. انهيءَ زماني ۾ هندو عالمن جي هڪ وڏي کيپ علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪم ڪار ۾ سرگرم رهي. جن سنڌي ٻولي، ادب، ثقافت، تاريخ ۽ قديم آثارن کي اُجاگر ڪرڻ ۾ نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون. اهڙن ئي هندو عالمن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو نالو تمام گهڻي اهميت رکي ٿو.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو نالو هوتچند ۽ پِتا جو نانءُ مولچند هو. انهيءَ سبب پنهنجو مڪمل نالو 'هوتچند مولچند' لکندو هو. گربخشاڻي سندس پاڙو/ ذات هئي.

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي 8- مارچ 1883ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو. زندگيءَ جون چوهٺ بهارون ماڻي 11- فيبروري 1947ع ۾ پرلوڪ پڌاري ويو. سندس وڏڙا جهوڪ واري بزرگ صوفي شاهه عنايت شهيد جي درگاهه سان وڏي عقيدت رکندا هئا ۽ خيال به صوفياڻو رکندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جو خاندان "حيدرآبادي عامل" سڏبو هو. هِن جو ڏاڏو ديوان نئن سڪداس زميناري ڪندو هو. جڏهن ته سندس پِتا روينيو کاتي ۾ ملازم هو.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ حيدرآباد، ڪراچي، بمبئيءَ ۾ تعليم حاصل ڪئي. بعد ۾ تعليم کاتي سان ئي وابسته ٿي ويو. اول ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو، بعد ۾ انهيءَ ڪاليج جو پرنسپال مقرر ٿيو. ان وچ ۾ لنڊن يونيورسٽيءَ مان "انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف" جي عنوان سان مقالو لکي، پي ايڇ. ڊي ڪيائين. سندس شاگردن ۾ علامه عمر بن محمد دائود پوٽو، ميران محمد شاهه ۽ خانبهادر محمد ايوب کهڙو

مشهور آهن. پاڻ سنڌي، فارسي ۽ انگريزيءَ جو عالم هو. سندس چوهڻ سال زندگي مسلسل علمي جدوجهد ۾ رهي. هُن فقط علم پڙهيو ۽ علم ورهايو. سندس شخصيت جو خاڪو پير علي محمد راشديءَ هن ريت پيش ڪيو آهي:

”ڊاڪٽر گربخشاڻي ظاهري علم ۾ گهڻو اڳي، دنيوي معاملات ۾ وڏيڪ ٻَڪڙ، گفتار ۾ جاندار، لباس ۾ شاندار، مُنهن تي اڪثر مُرڪ، گفتگو ٻُڌڻ جهڙي، کِلڻ شيو. جيڪڏهن رنگ جو مسئلو نه هجي ها ته انگريز! پي ايچ. ڊي هو، فارسي ۽ انگريزي شاعرن جا هزارين ٻول ياد. هر ماڻهوءَ سان سندس مزاج مطابق گفتگو ڪندو. ڪنهن پڙهيل لکيل ماڻهوءَ سان ڳالهه ٻولهه ٿيس ته حافظ، سعدي، قاآني، خاقاني، خيام، ملٽن، ورڊس ورٿ، ٽينسن ڪي آڏي موجود ڪندو، مزو وٺي پيو انهن جو ڪلام ٻڌائيندو ۽ معنيٰ بيان ڪندو.“ (اُهي ڏينهن اُهي شينهن -2،ص 343-344)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي عالمانه حيثيت کان ڪنهن کي انڪار ڪونهي. تصوف جو مطالعو ڪندي جڏهن شاهه لطيفؒ جو ڪلام پڙهيائين ته پاڻ کي شاهؒ ڏي وڌيڪ متوجهه ڪيائين. اهڙيءَ طرح شاهه لطيفؒ جي ڪلام جي جديد طريقي سان ڇنڊ ڇاڻ شروع ڪيائين. بلڪل نئين ۽ جديد انداز ۾ ڪم ڪري پاڻ کي شاهه جو شارح بڻائي ڇڏيائين. سندس شمار صفِ اول جي شاهه جي شارحن ۾ ٿئي ٿو. جڏهن به شاهه عبداللطيفؒ جو نالو ڪڄندو، تڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو نالو به ڪنيو ويندو. سندس سڄاڻپ جو وڏي ۾ وڏو حوالو ”شاهه جو رسالو“ آهي. هونئن به سندس تحريرن جو محور شاهه لطيفؒ ئي رهيو آهي. البت سندس بنيادي سبجيڪٽ تصوف هو. پاڻ نه رڳو شاهه جو ڪلام نئين سرتاليف ڪيائين، پر سنڌيءَ ۾ ڪتابن ايڊٽ ڪرڻ جو جديد سليقو به ڏنائين. پير حسام الدين راشدي لکي ٿو ته:

”ڊاڪٽر گربخشاڻي، خدابخشيس، پهريون سنڌي آهي، جنهن انگريزي وضع قطع تي اسان کي ڪتاب ايڊٽ ڪرڻ ۽ ان جي تصحيح ڪرڻ جو نمونو ڏيکاريو ۽ راز سمجهايو. برٽش ميوزيم جو نالو يا اُن ۾ به ڪي سنڌي ڪتاب ٿيندا آهن. اها خبر به ڪانئس ئي اسان کي پئي.“ (هُوڏو ٿي هُو ڏينهن-ص 80)

ڊاڪٽر گربخشاڻي لطيف سائينءَ جي ڪلام کي نئين سرتاليف ڪري ٽِن جلدن ۾ مڪمل ڪيو. انهن مان ٽي جلد ترتيبوار 1923ع، 1924ع ۽ 1931ع ۾ شايع ٿيا. چوٿين جلد لاءِ مختلف اطلاع آهن ته اهو غائب ٿي ويو هو. اُن بابت ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو چوڻ آهي ته:

”چوٿين جلد جو دستخط، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي اچانڪ ديهانت سبباڻ اڻ ڇپيل ئي رهجي ويو.“ (لطيف ڊائجيسٽ- جُون 1986ع ص-13)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو هيءُ ڪم وڏي اهميت وارو ۽ سراسر علمي نوعيت جو هو. شاهه جو رسالو شايع ٿيڻ کان پوءِ علمي حلقن ۾ تمام گهڻو بحث ڇڙي پيو. انهيءَ ڪم کي عالمن گهڻو ساراهيو. گهڻا بحث مباحثا ۽ مٿس تنقيدون به ڪيون ويون. ايتري تائين به چيو ويو ته: ”گربخشاڻيءَ شاهه جي بيتن جو خُون ڪيو آهي.“

ڊاڪٽر گربخشاڻي شايد پهريون اسڪالر آهي، جنهن شاهه لطيفؒ کي ”لاڙ جو شاعر“ ڪري پيش ڪيو آهي. شاهه جي ڪلام کي هن صاحب لاڙي لهجي ۾ پيش ڪرڻ جا بنيادي سبب شاهه لطيف جو پنهنجو ۽ سندس وڏڙن جو تعلق لاڙ سان ۽ ڪلام جو لاڙي تلفظ ڄاڻايا آهن. پاڻ ئي لکي ٿو ته:

”لفظن جي هِجي هٿوڪي صورتخطيءَ ۾ ڏني وئي آهي، مگر تلفظ اصلوڪو لاڙي ٻوليءَ وارو قائم ڪيو ويو آهي. انهيءَ جا سبب هي آهن: هڪڙو ته شاهه جا ابا ڏاڏا جهڙوڪ: شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو لاڙ جي نزديڪ رهندا هئا ۽ خود شاهه عبداللطيفؒ جو به لاڙ سان لڙهه وچڙهو، جنهن ڪري سندس تلفظ لاڙي هو.“ (مقدمه لطيفي- ص 229- 230)

ان جي باوجود جڏهن شاهه صاحب جي زندگيءَ ڪي ڏسجي ٿو تڏهن خبر پوي ٿي ته شاهه لطيفؒ ته سڄي سنڌ گهميو آهي. هن جو واسطو سموري سنڌ سان هو. هُو

ڪنهن بہ مخصوص يا محدود علائقي جو شاعر هرگز ناهي. ان جي برعڪس گربخشاڻيءَ جي انهيءَ نظريي کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ’حقيقت جي خلاف‘ سڏيو آهي.

جنهن دؤر ۾ جن حالتن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي ’شاهہ جو رسالو‘ شايع ڪيو، اهو شاهہؒ تي ڪوجنا وارو ابتدائي دور هو. تحقيق ۽ مواد جي ڪوٺ سان گڏ آمد رفت ۽ ذرائع جا وسيلا پڻ محدود هئا. گربخشاڻيءَ کي رسالو شايع ڪرڻ ۽ نيڪال ڪرڻ ۾ جيڪي تڪليفون سَهڻيون پيون، انهن جو احساس ۽ اهميت جو قدر بہ ڪير ئي هوندو. هن صاحب ڪيئن بہ، ۽ ڪهڙي بہ طريقي سان شاهہ جو رسالو سنڌ جي زميندارن ۽ وڏيرن تائين رسايو. پير علي محمد راشديءَ لکيو آهي تہ:

”شاهہ صاحب جي ڪلام جي مقبوليت ۽ سندس اعليٰ شخصيت جي ناقدريءَ جو هيءُ حال هو جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رسالو شايع ٿيو تہ ان کي خريد ڪرڻ وارو ڪو نہ ٿي مليو. ڊاڪٽر صاحب ڪتاب جي تياري ۽ ڇپائيءَ تي پنهنجي هَرّان گهڻو خرچ ڪري چڪو هو. نفعو تہ نهيو، پر اهو خرچ بہ ٻُڇيءَ ۾ پئجي ويو هوس. مجبور ٿي هن صاحب پنهنجن ڪتابن جا نسخا ذاتي دوستن ۽ اڳوڻن شاگردن ڏانهن، جيڪي هينئر سرڪاري عهدن تي چڙهيل هئا، موڪليا تہ هُو زور مس ڪري سنڌ جي زميندارن مٿان مڙهين ۽ ڪانئن قيمت وصول ڪن. قيمت بہ ايڏي وڏي ڪانہ هئي، پر خوشيءَ سان وٺڻ وارو ڪو نہ ٿي مليو. مختيارڪارن ۽ ڊپٽي ڪليڪٽرن جي زور بار پوڻ ڪري ڪيترن وڏيرن ڪتاب خريد ڪيا، پر گهر پهچڻ کان پوءِ ڪُنڊ پاسي اُڇلائي پئي ڇڏيا. گهڻن زميندارن جي اوطاقن ۾ مون ان لاجواب ڪتاب تي پکين کي وِٺيون لاهيندي ڏٺو.“ (اُهي ڏينهن اُهي شينهن- 2، ص 345-346)

پير علي محمد راشديءَ جي انهيءَ راءِ ۾ شاهہ جي ڪلام سان سنڌي ماڻهن جي عدم دلچسپي ۽ ناقدريءَ تي خوب ڇنڊ ڪئي وئي آهي، جيڪا درست بہ آهي. انهيءَ زماني جون حالتون ئي اهڙيون هيون. تعليم جو فقدان سنڌي مسلمانن وٽ گهڻو هو. پوءِ بہ گربخشاڻي صاحب جي هِن ڪم کي وڏي قدر جي نگاهہ سان ڏٺو ويو. پاڻ بہ لکيو اٿس تہ:

”رسالي جو پهريون جلد گهڻ وقت کان ناياب آهي ۽ ان جي طلب ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهي.“ (مقدمہ لطيفي- ديباچو)

انهيءَ مان ظاهر ٿيو تہ سندس مرتب ڪيل ’شاهہ جي رسالي کي‘ ڀرپور موٽ ملي هئي. ان جي مقبوليت جو ٻيو سبب اهو بہ ڏسجي ٿو تہ، شاهہ جي رسالي جا جلد ٽڪرا ٽڪرا شايع ٿيا. ڀلي ڪٿي گربخشاڻي صاحب آفيسرن يا شاگردن جي مدد سان رسالو نيڪال ڪيو، پر ان سان گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو فائدو ضرور ٿيو جو سنڌين جي گهرن ۾ شاهہ جو رسالو پهچي ويو. پوءِ ڀل تہ ان کي پوٿيون پارائي قرآنن سان گڏ رکيو ويو هجي، پر سنڌين وٽ شاهہ جي رسالي جي سُڃاڻپ قائم ٿي. يا ائين ڪٿي چئجي تہ شاهہ جو ۽ سنڌين جو پاڻ ۾ سُبنڌ جُڙيو. پير حُسام الدين راشديءَ لکيو آهي تہ:

”خدا بخشي گربخشاڻي مرحيات کي جنهن حقيقت ۾ ’شاهہ جو رسالو‘ جديد طرز تي انگريزي نموني جي تحقيق سان سهڻي نموني ڇاپرائي ڪامورن جي ذريعي زوريءَ مسلمانن تائين پهچايو.“ (هُو ڏوٿي هُو ڏينهن- ص 77)

گربخشاڻيءَ جو هيءُ ڪم پنهنجي نوعيت جو جديد طريقي سان سرانجام ڏنل هو، جنهن اڳتي هلي وڏي پذيرائي ماڻي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ:

”ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي پهريون ڀيرو خالص علمي تحقيقات جي بناء تي شاهہ جو رسالو مرتب ڪيو.“ (شاهہ جو رسالو- جلد پهريون- ص 82)

بلوچ صاحب وڌيڪ لکيو آهي تہ:

”رسالي جي وڌيڪ صحيح مَتن ۽ ترتيب ڏانهن توجهہ هن پوئين ويجهي دؤر ۾ ٿيو. 1920ع- 1930ع واري عرصي ۾ ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي پهريائين انهيءَ طرف توجهہ ڏنو ۽ رسالي کي نئين سر تاليف ڪيائين.“ (ص 140)

شاهہ جو رسالو شايع ڪري ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ هڪ وڏو ڪارنامو سرانجام ڏنو. پير علي محمد راشديءَ ايترو بہ لکيو آهي تہ:

”ڊاڪٽر صاحب رسالي جو مقدمو ۽ اندر ڪي عشقيہ قصا ۽ ڪھاڻيون پنھنجي نئين طرز ۾ لکي، ھڪ انقلاب آندو ۽ ھيءُ ثابت ڪيو تہ سنڌي ھڪ مڪمل، زندہ، بي انتھا وسيع ۽ زور دار زبان آھي، جيڪا ھر ضرورت کي پورو ڪري سگھي ٿي.“ اُھي ڏينھن اُھي شينھن- 2 ص 347)

راشدي صاحب وڌيڪ اھو بہ لکيو آھي تہ:

”سنڌي ٻولي ۽ لٽريچر تي سندس ھڪ اھڙو ۽ ايڏو احسان آھي، جنھن جو بار سنڌ جا ماڻھو ڪڏھن لاھي ڪون سگھندا. ھن صاحب شاھ عبداللطيف رحمة الله عليه جي رسالي کي ڇئن جلدن ۾ مرتب ڪيو....“ (ص 345)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کان اڳ ارنيسٽ ٽرمپ جو مرتب ڪيل شاھ جو رسالو پڻ شايع ٿي چڪو ھو. ان کان بہ گھڻو اڳ شاھ جي ڪلام جا ڪيترائي ڇاپي نسخا پڌرا ٿي چڪا ھئا، پر صحت ۽ تحقيق جي حوالي سان اھي معياري بلڪل نہ ھئا. گربخشاڻيءَ پنھنجي مطالعي کي نھايت سليس ۽ سَولي سنڌيءَ ۾ وڏي غور ۽ فڪر سان پيش ڪيو آھي. پاڻ ئي لکيو اٿس تہ:

”ڏاريا ۽ ڄڙتو سُر ۽ بيت گھڻي غور ۽ تنقيد بعد رد ڪري شاھ جي رسالي جو حتي المقدور سچو ۽ صحيح نسخو تيار ڪيو ويو آھي.“ (مقدمہ لطيفي- ص 229)

گربخشاڻي صاحب کي شاھ جي رسالي جوڙڻ ۾ پنھنجي پياري شاگرد ۽ ھاڪاري عالم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو علمي سھڪار بہ رھيو. لکيو اٿس تہ:

”آءٌ پنھنجي اڪيلي پياري شاگرد ۽ ھاڻ ھم ڪار پروفيسر عمر الدين دائود پوٽي ايم. اي، جو تھدل شڪر گذار آھيان، جنھن ھن جلد جي نسخي تيار ڪرڻ، شرح لکڻ، ڇاپي جي درستين ڪرڻ وغيره ۾ مون سان دل وجان سان شراڪت ڪئي آھي. ھيءُ صاحب جيڪڏھن اھڙو اُتساھ نہ ڏيکاري ھا تہ، شايد ھيءُ ڪم منزل تي اھڙو جلد نہ رسي ھا.“ (شاھ جو رسالو- ڊاڪٽر گربخشاڻي. ص 16)

نہ صرف ايترو پر سنڌي ادب جي مُحسن مرزا قليچ بيگ جي پڻ انھيءَ ڪم ۾ قابلِ قدر مدد شامل رھي. گربخشاڻي صاحب لکيو آھي تہ:

”مرزا قليچ بيگ سنڌ جي مشھور مصنف بہ ھن ڪم کي راس ڪرڻ لاءِ منھنجي ھر طرح جي ھمت افزائي ڪئي. شاھ تي پنھنجي تصنيف ڪيل ڪتابن مان مدد وٺڻ جي فراخدليءَ سان اجازت ڏني آھي. انھيءَ لاءِ آءٌ سندس گھڻو شڪر گذار آھيان.“ (- ص 16)

اِھا بہ تحقيق جي جستجو آھي جو جڏھن گربخشاڻي صاحب شاھ جو رسالو مرتب پئي ڪيو تڏھن شاھ جي ڪلام جا ڇھ ڪن نسخا سندس آڏو رھيا ۽ علامه دائود پوٽي رسالي جا ٽيھن کان وڌيڪ نسخا ھٿ ڪري رسالو جوڙيو ھو. جڏھن تہ شاھ جو رسالو ڏھن جلدن ۾ تيار ڪندڙ مثالي عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي آڏو ڇاليھارو ڪن نسخا رھيا.

شاھ لطيف“ جي حوالي سان ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڪم کي سنڌ ۽ ھند ۾ وڏي پذيرائي مليل آھي اھو ئي سبب آھي جو تحقيق ۽ تاليف جي لحاظ کان سنڌ ۾ مثال پيش ڪيو ويندو آھي تہ ”سچل کي گربخشاڻي نہ ملي سگھيو.“ ان مان ئي ظاھر آھي تہ گربخشاڻيءَ جي تحقيق جو معيار ڇا ھو؟ جي. ايم. سيد لکيو آھي تہ:

”شاھ صاحب تي گھڻن صاحبن لکيو آھي، پر انھن مان ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ڪوبہ مقابلو نٿو ڪري سگھي. ھن جي شرح کي پروفيسر نڪلسن جي مثنويءَ جي شرح، مسٽر برائون جي ايراني شعر جي تاريخ ۽ حڪيم ثنائي جي ’حديقہ الحقيقت‘ جي شرح (ميجر اسٽيفنسن) سان مشابھت ڏيئي سگھجي ٿي. انھيءَ شرح لکڻ وقت ھِن شاھ صاحب جي رسالن ۾ آيل ڏارين بيتن ۽ سرن جي گھڻي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ڪلام جي صحيح مَتن ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آھي. انھيءَ سلسلي ۾ ٻيو جو مکيہ ڪم ھن ڪيو آھي، سوھيءُ تہ شاھ صاحب جي ھر پھلوءَ تي روشني وجھڻ لاءِ ھڪ نھايت عمدو مقدمو لکيو اٿس جنھن ۾ شاھ صاحب جي سوانح عمري، صورت ۽ سيرت، مذھب، ويدانت ۽ تصوف سان تعلق ۽ سندس شعر ۽ شاعريءَ تي تفصيلي نظر وڌي اٿس. ان ۾ شاھ صاحب جي شعر جي مضمون جي عبارت، نظم، ان جي ٻوليءَ جي نحوي بناوتن جو پوريءَ طرح ذڪر ڪيو اٿس. افسوس آھي تہ سندس شرح جو ڇوٿون جلد ڇپجي نہ سگھيو

ء عدم پيدا آهي. هن وقت جڏهن شاهه صاحب تي سوين مضمون، ڪتاب ۽ شرح لکجي چڪا آهن ته به ڊاڪٽر صاحب جو شرح سڀ کان مٿانهون مفصل ۽ سنو پيو نظر اچي. سچ ائين آهي ته جهڙيءَ طرح شاهه صاحب سنڌ جي تهذيب، ڪلچر، روايتن، اخلاق کي گمناميءَ جي عالم مان ڪڍي روز روشن وانگر ظاهر ڪري ڇڏيو آهي، اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ هڪ غواص يا ٽوبي جو ڪم ڪيو آهي، جنهن ان بحرِذخار ۾ ٽُبي هڻي املهه ماڻڪ ڪڍي صرافن جي سامهون آڻي رکيا آهن. انهيءَ شرح لکڻ ۾ هن جا محنت ڪئي آهي، ان جو پتو انهن کي پئجي سگهي ٿو، جن پوري توجهه سان اهو ڪتاب نظر مان ڪڍيو هوندو. سنڌس مقدمه، شاهه جي ڪلام ۽ مسئله تصوف جي معلومات جو ڪوزه ۾ درياء بند ٿيل آهي. شاهه صاحب جي رسالي تي وڏي پئماني تي ڪوجنا جي اها پهرين ڪوشش هئي ۽ اجا تائين ڪو به ماڻهو هن کان زياده ان جو سنو شرح لکي نه سگهيو آهي." (جَنب گذاريم جن سين- جلد ٻيو، ص 306)

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جڏهن شاهه لطيفؒ جي ڪلام تي پنهنجي تحقيقي ڪم جو آغاز ڪيو، تڏهن ڪوجنا ڪندي ڪيس ڪتابن ۽ رسالن مان ڪي اهڙا حوالا ۽ اشارا مليا جن ۾ شاهه صاحبؒ ۽ لنواري شريف جي هاڪاري بزرگ خواجه محمد زمانؒ جي تعلقات ۽ ملاقات جو ذڪر ٿيل هو. گربخشاڻي صاحب انهيءَ سلسلي کي وڌائيندي پنهنجي تحقيق جاري رکي ۽ مواد جي ميڙا چُونڊي ڪندي هڪ اهم ڪتاب "لواريءَ جا لال" جوڙي ورتو. اهو ڪتاب 1934ع ۾ شايع ٿيو. هيءُ ڪتاب اصل ۾ لواري بزرگن جو تذڪرو آهي.

اهڙي طرح گربخشاڻي صاحب جو پهريون ڪتاب "نورجهان" ناول آهي، جيڪو 1915ع ۾ ڇپيو. هن ناول لاءِ ادبي تاريخن ۾ آيو آهي ته، هي سردار جوگيندر سنگهه جي اردو قصي جي آڌار تي لکيل آهي. خود گربخشاڻيءَ به اهو تسليم ڪيو آهي ۽ ڪتاب جي مُنڍ ۾ ان جي وضاحت پيش ڪئي آهي. ان کان سواءِ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو اهم ڪتاب "مقدمه لطيفي" آهي، جنهن کي سنڌي ادب ۾ وڏو مرتبو حاصل آهي. ان ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1936ع ۾ شايع ٿيو. جڏهن ته سنڌس اهم ڪتاب "روح رهاڻ" آهي، جيڪو پڻ ادبي دنيا ۾ اهميت رکي ٿو. حقيقت ۾ گربخشاڻيءَ جي تحريرن کي سنڌي ادب ۾ وڏو مانُ ۽ مرتبو حاصل آهي.

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي اڄ هن دنيا ۾ ناهي، پر شاهه لطيفؒ جي نسبت سان هُو سدائين زنده رهندو. جيسين شاهه صاحب تي تحقيق ٿيندي رهندي تيسين سنڌس نالو ۽ ڪم ياد رکيو ويندو. پير حسام الدين راشدي سچ چئي ويو آهي ته:

"آخر جنهن وقت گربخشاڻي مرحوم خدا جنت نصيب ان کي ڪري مان پانيان ٿو پيو ته مولوين جي اعتقاد مطابق گربخشاڻي کي بهشت نه ملندو، ڇاڪاڻ ته هو هندو هو پر مان سمجهان ٿو پيو ته قطعاً اسان سيني کان به اڳ ۾ بهشت ۾ هليو ويندو." (ڳالهيون منهنجي سنڌ جون- ص 204)

مددي ڪتاب

1- شاهه جو رسالو- هوتچند مولچند گربخشاڻي- شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد سنڌ 1992ع.
2- مقدمه لطيفي- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪراچي ايڊيوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني 1936ع.
3- هُو ڏوٿي هُو ڏينهن- پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ- 1977ع
4- اُهي ڏينهن اُهي شينهن- جلد ٻيو- پير علي محمد راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ- 1980ع
5- ڳالهيون منهنجي سنڌ جون- (پير حسام الدين راشدي) مرتب: غلام محمد لاکو- سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو- 1992ع
6- شاهه جو رسالو- جلد پهريون- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ- شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه- 1989ع
7- جَنب گذاريم جن سين- جلد ٻيو- جي.ايم.سيد سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ- 1979ع
8- مهراڻ- 3/ 1988ع- سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنڌ
9- سنڌي ادب- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو- جنوري- جون ۽ جولاءِ- ڊسمبر 2002ع

ميرزا فياض علي بيگ

بزمِ خليل

بزمِ خليل جو شمار سنڌ جي ناميارين بزمن ۾ ٿئي ٿو. هِن بزم جو باني ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' هو، جنهن غزل کي زور وٺائڻ خاطر هيءَ بزم سال 1948ع ۾ قائم ڪئي. بزمِ خليل طرفان هڪ ئي وقت ۾ سنڌي، اردو ۽ فارسي زبانن ۾ طرحي ۽ غيرطرحي مشاعرا ٿيندا هئا، جنهن ۾ سنڌ جا ناميارا غزل گو شاعر پنهنجا غزل اچي پڙهندا هئا.

بزمِ خليل جو سرواڻ
ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل'

بزمِ خليل سال 1948ع ۾ قائم ٿي ۽ سال 1966ع تائين باقاعده قائم رهي. اُن زماني ۾ ڊاڪٽر خليل ويسٽ ڪچا حيدرآباد ۾ رهندو هو، جتان سال 1966ع ڌاري لڏي وڃي لطيف آباد نمبر-2 ۾ رهيو. جنهن ڪري اِهو سلسلو 1972ع تائين مس هليو ۽ پوءِ هميشه جي لاءِ منقطع ٿي ويو! جنهن جا منهنجي خيال ۾ ٻه سبب آهن: هڪڙو سبب اِهو ته، شاعرن جي مشاعرن ۾ شرڪت ڪرڻ سان دلچسپي گهٽجي وئي ۽ ٻيو سبب اِهو آهي ته، ڊاڪٽر صاحب شهر کان پري وڃي رهيو ۽ ڪيترن شاعرن ايڏو پنڌ ڪري فقط شعر پڙهي وه واه ٻڌي، ايترو پري وڃڻ کان ٽٽائيندي مشاعري ۾ وڃڻ ڇڏي ڏنو. جنهن ڪري بزمِ خليل اٽڪل 25 سال خوب مشاعرا ڪندي 1972ع ۾ پڄاڻي کي پهتي.

ڪجهه ڏينهن ٿيندا ته، مون دوران ڪچهري، اِهو ذڪر پنهنجي پٽ ميرزا دبير سان پئي ڪيو. جيڪو ٻڌي، منهنجي ڀاءُ ميرزا منظور علي بيگ مون کي چيو ته، اوهان کي جڏهن بزمِ خليل جي باري ۾ ايتري معلومات آهي ته پوءِ اهو سڄو احوال شاعرن جي نالن، پارن پتن ۽ جيڪي شعر ان مشاعري ۾ پڙهيا ويا، ان سميت مڪمل لکي ڇڏيو. ڇو جو اِها به حيدرآباد ۾ ٿيندڙ مشاعرن جي هڪ دور جي اهم تاريخ آهي، جنهن جو قلمبند ڪرڻ علمي، ادبي ۽ تاريخي طور اوهان تي فرض آهي ۽ اِهو علمي ادبي سرمايو سنڌي قوم تائين پهچايو. منظور علي جي ان بهتر صلاح کي مڃيندي قلم کنيو اٿم. جيئن ته ڪم تمام مشڪل آهي، پر همت مردان مدد خدا جي چواڻي موجب ان مشڪل ڪم ۾ هٿ وڌو اٿم. دعائي خليل سان رب پاڪ ڪاميابي عطا ڪندو.

بزمِ خليل جي قائم ٿيڻ کان اڳ حيدرآباد ۾ جيڪي محفلون ۽ بزمِ مشاعره قائم ٿيا، تن جو اختصار سان ذڪر ڪرڻ به ضروري ٿو سمجهان! ته جيئن، پڙهندڙن کي اهو به معلوم ٿئي ته حيدرآباد ۾ ڪڏهن کان اِهي محفلون ۽ بزمِ مشاعره شروع ٿيا.

حيدرآباد ۾ ڀهرين ڀهرين مشاعرن جي ابتدا فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي دور حڪومت ۾، لڳ ڀڳ 1790ع ڌاري شروع ٿي. ٽالپر حڪمرانن جي دربار ۾ سنڌ، هند ۽ ايران جا ڪيترائي شاعر، عالم ۽ اديب اچي گڏ ٿيا ۽ باقاعده شعر و شاعري جي محفل مچي وئي. هر ڪو شاعر پنهنجي علمي استطاعت سان پاڻ کي موکي رهيو هو. هيءَ دور سنڌ ۾ فارسي ٻوليءَ جي بلڪل عروج وارو دور هو. اُن دور ۾ ته ڪيترا شاعر ۽ اديب ايران مان اچي ٽالپرن جي دربار ۾ سهڙيا. سيني جو زور فارسيءَ تي! ...۽ سڀ ڪو فارسي

زبان ۾ زور بيان ڏيکاري ٽالپرن کان انعام اڪرام، خلعتون ۽ جاگيرون پيو حاصل ڪري! اِهو دور 1790ع کان شروع ٿيو ۽ فيبروري 1843ع تي پنهنجي پڄاڻي تي پهتو.

هِتي هڪ ڳالهه لکندو هلان، جيڪا دلچسپي سان گڏ تاريخي به آهي. 52 سال برابر ٽالپرن جي دربار عالمن، شاعرن ۽ اديبن سان سٽيل ۽ سنواريل رهي; پر افسوس! جو انهن ٻاونجاهه سالن ۾ ڪهڙا ڪهڙا عالم، شاعر ۽ اديب اُن ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ انهن دربار ۾ ڪهڙا شعر پڙهيا؟ اُن جو ڪوبه احوال نه ٿو ملي!! سواءِ چند شاعرن ۽ هڪ ٻن شعرن جي، باقي سڄو خانوخالي نظر ٿو اچي!! نه اهڙو ڪو احوال تذڪري يا تاريخ جي صورت ۾ لکيو ويو ۽ نه ئي ڪنهن ياداشت طور ڪا اهڙي يادگار لکت لکي ويئي، جنهن مان ان ٻاونجاهه سالن جي علمي ادبي تاريخ جي پروڙ پئجي سگهي. اُن ٻاونجاهه سالن ۾ علمي، ادبي ۽ تاريخي طور جيڪي ڪجهه ٽالپرن جي دربار ۾ پڙهيو ويو، سو يا ته قلعي جي چوڏيواري ۾ ئي سمائجي ويو يا وري اڏوهي جو کاڄ ٿي وڃي دريا حوالي ٿيو. باقي جيڪو بچيو سو وري ڪنهن تائين محدود رهيو آهي! ممڪن آهي ته ڪنهن سڄڻ کي ان بابت ڪا معلومات هجي ۽ وٽس ڪو تحريري مواد پڻ هجي، سو خدا بهتر ٿو ڄاڻي؟ باقي مون کي ان باري ۾ ڪا به تاريخي ۽ تحقيقي تحرير يا مواد نه ملي سگهيو آهي.

ٻي محفل مشاعره سنڌ جي مشهور مرثيه نگار ۽ مرثيه خوان ميرزا فتح علي بيگ 'فتح' 1850ع ۾ پنهنجي تعمير ڪرايل امام بارگاهه علي آباد ۾ شروع ڪرائي. جتي پاڻ ايام محرم جي مجلسن ۽ خوشي جي محفلن کان علاوه هر جمعرات تي محفل يا مجلس جو سلسلو پڻ قائم ڪيو. جنهن ۾ حيدرآباد، خيرپور، ٺٽو، سکر، روهڙي ۽ سنڌ جي ٻين مقامات مان ڪيترائي عالم ۽ شاعر شريڪ ٿيڻ لڳا.

اِهو آغاز ٿيو ته 1850ع کان شروع، پر ان زور 1863ع ۾ ورتو. ان دوران لکنؤ مان مولانا سيد ابوالحسن لکنوي کي مير حسن علي خان ٽالپر گهرايو، جيڪو امام بارگاهه علي آباد ۾ رهندو هو ۽ سنڌ جو مايه ناز غزل گو شاعر سيد غلام محمد شاهه 'گدا' به انهيءَ دور ۾ ئي اچي ٽنڊو آغا ۾ ميرزا فتح علي بيگ وٽ رهيو. جن جي اچڻ سان ڀرپور نموني علمي، ادبي ۽ شعر و شاعري جون محفلون ٿيڻ لڳيون ۽ سال 66-1865ع ڌاري مولانا ابوالحسن لکنوي ۽ گدا شاهه جي خواهش ۽ مشوري سان امام بارگاهه علي آباد ۾ بزمِ فتح پڻ قائم ٿي.

اِهوئي دور هو، جو مير حسن علي خان ٽالپر مولانا سيد ابوالحسن لکنوي کي هندوستان ۾ موڪليو، ته اردو جي نامور مرثيه گو شاعرن ميرزا دبير ۽ مير انيس کي اسان جي دعوت تي سنڌ ۾ وٺي اچو. مولانا صاحب مير انيس سان مليو ۽ کيس مير صاحب جو پيغام ڏنو. جنهن تي هن ان وقت هندوستان ۾ نامساعد حالات سبب سنڌ ۾ اچڻ کان معذرت گهري ۽ تحفي طور بطور يادگار پنهنجا سلام، مرثيه ۽ پنهنجي هڪ تصوير مولانا صاحب هٿان ميرصاحب ڏي ڏياري موڪلي. مير صاحب اهي مرثيه ۽ سلام پاڻ پڙهي، پوءِ ميرزا فتح علي بيگ کي ڏنا ۽ مير انيس جي تصوير پڻ کين ڏني، جيڪا ميرزا عباس علي بيگ سال 1970ع واري "ماه نو" رسالي ۾ شايع ڪرائي.

جڏهن مولانا صاحب، ميرزا دبير سان مليو ۽ کين مير صاحب طرفان سنڌ اچڻ جي دعوت ڏني ته، ميرزا صاحب اِها دعوت قبول ڪئي ۽ مولانا صاحب سان گڏجي حيدرآباد سنڌ ۾ آيو. جتي پاڻ مير حسن علي خان ٽالپر سان مليو ۽ مير صاحب جي خواهش ۽ ميرزا فتح علي بيگ جي دلي تمنا تي ميرزا دبير امام بارگاهه علي آباد ۾ تقريباً 6 مهينا مهمان ٿي رهيو. هندستان جي هِن ٻن نالي وارن مرثيه گو شاعرن کي سنڌ جي ادبي ايوان ۽ مذهبي ميدان ۾ ميرزا فتح علي بيگ ۽ مير حسن علي خان ٽالپر روشناس ڪرايو.

بزمِ فتح پاران ٿيندڙ محفلن ۽ مشاعرن ۾ حمد، نعت، قصيده و منقبت، سلام ۽ مرثيه پڙهيا ويندا هئا. پر سال 72/1870ع ڌاري گدا شاهه جي چوڻ تي بزمِ فتح طرفان غزليه مشاعره به ٿيڻ شروع ٿيا. جنهن ۾ گدا شاهه جي بيحد اصرار ۽ خواهش تي ميرزا فتح علي بيگ جي ٻن پٽن ميرزا غلام حيدر بيگ 'قنبر' ۽

ميرزا قاسم علي بيگ غزل چوڻ ڏي توجهه ڏنو. اهي غزليہ مشاعره ميرزا غلام حيدر بيگ جي اوطاق جيڪا ٽنڊو آغا ۾ آغائي سيدن جي مسجد جي اڀرندي طرف هئي، اُن ۾ ٿيندا هئا. جتي آخوند محمد قاسم هالائي، فقير محمد عاجز، غلام محمد شاهه گدا، ميان امام علي 'رهي'، سيد غلام مرتضيٰ شاهه 'مرتضائي ٺٽوي' ۽ ٻيا شاعر شريڪ ٿيندا هئا. پوءِ ميرزا ٻڍل بيگ ۽ ميرزا دوست محمد بيگ پڻ انهن مشاعرن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳا. اهي مشاعره 1905ع ۾ سيد غلام محمد شاهه گدا ۽ ميرزا قاسم علي بيگ جي انتقال ڪري وڃڻ بعد ختم ٿي ويا. پوءِ سال 1906ع کان 1916ع تائين ميرزا ٻڍل بيگ پنهنجي اوطاق ۾ غزليہ مشاعره ڪرايا.

اِهو غزليہ مشاعرن جو سلسلو چڱي جاءِ والاري ويو ۽ نتيجي ۾ هِن خاندان ۾ ميرزا ٻڍل بيگ، ميرزا دوست محمد بيگ، ميرزا قربان علي بيگ، ميرزا حسين علي بيگ ۽ ڊاڪٽر ميرزا مدد علي بيگ بهترين غزل گو شاعر ٿيا. بعد ۾ وقت بہ وقت ٻيا بہ بهترين غزل گو شاعر پيدا ٿيندا رهيا ۽ هنن تمام سٺا غزل چيا آهن. راقم الحروف "غزلن جي گونج" جي عنوان سان پنهنجي خاندان جي غزل گو شاعرن جو تذڪرو ترتيب ڏنو آهي، جنهن ۾ تقريباً ڇهه صاحب ديوان شاعر موجود آهن. خود راقم الحروف 3 غزليہ ديوان مڪمل ڪيا آهن، جن ۾ هڪ هزار کان بہ مٿي غزل آهن.

سال 1970ع ۾ سيد احسن الهاشمي ٽنڊو آغا ۾ اچي رهيو. پوءِ اُن جي ساٿ ۾ امام بارگاهه ۾ مذهبي توڙي غزل جا بهترين مشاعره پڻ ٿيا. هڪڙو غزليہ طرحي مشاعرو سال 1974ع ۾ جناب مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰ' جي صدارت ۾ ٿيو، جنهن جي طرحي مصرع هئي:

لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾

اِهو سلسلو سال 1850ع کان شروع ٿيو ۽ اڄ 2012ع اچي ختم ٿيو آهي، ان حساب موجب 162 سالن کان بلاناغہ امام بارگاهه علي آباد ۾ طرحي ۽ غيرطرحي مشاعره ٿيندا پيا اچن.

سال 1882ع ۾ غزل جي شهنشاهه مير عبدالحسين خان 'سانگي' پنهنجي بنگلي ٽنڊو حاجي مير نورمحمد (موجوده لطيف آباد نمبر-4) ۾ غزليہ مشاعره شروع ڪرايا. جنهن ۾ سڄي سنڌ جا نامور غزل گو شاعر شريڪ ٿيندا هئا. اِها بزم "بزمِ سانگي" جي نالي سان مشهور هئي. بزمِ سانگي طرفان 1882ع کان 1912ع تائين مسلسل سنڌي غزلن جا يادگار مشاعرا ٿيندا رهيا.

قاضي امام علي سال 1883ع ڏاري ٺوڙهي چاڙهي مٿان فقير جي پڙ لڳ پنهنجي اوطاق ۾ پڻ مشاعره شروع ڪرايا. قاضي صاحب پاڻ تہ شاعر ڪونہ هو، پر سخن فهم ۽ سخن شناس هو. هن وٽ فقط فارسي ۾ غزل پڙهيا ويندا هئا. گهڻو ڪري عيد برات جي موقعي تي مشاعرن جو اهتمام ڪندو هو. انهن مان ڪيترن مشاعرن جو ڪارروايون اخبار "مفرح القلوب" ۾ ڇپيل آهن. قاضي امام علي، علامہ آءِ.آءِ. قاضي جو والد هو ۽ حيدرآباد ۾ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ هو.

سال 1920ع تائين حيدرآباد ۾ غزل جي پيڙهہ پڪي ٿي چڪي هئي. حيدرآباد ۾ ڪيترا لاجواب غزل گو شاعر غزل جي ميدان ۾ نڪري آيا ۽ انهيءَ دور ۾ ناهين ۽ واڍن جي پڙ ۾ حافظ حيات شاهه، محمد بخش واصف ۽ ٻين گڏجي بزمِ مشاعره قائم ڪئي ۽ هر مهيني باقاعده مشاعره ٿيڻ لڳا.

ٽنڊو ولي محمد ۾ وري محمد اسماعيل چانڊيو 'طالب المولىٰ' بزمِ مشاعره قائم ڪئي. جنهن ۾ هن جي عزيزن مان شهمير خان چانڊيو، ماستر خير محمد افقر ۽ ٻيا شاعر جهڙوڪ: محمد صديق مسافر ۽ ماستر پير بخش بشير بہ شريڪ ٿيندا هئا. ڊاڪٽر ميرزا مدد علي بيگ ۽ ڊاڪٽر قاضي علي احمد پنهنجي خانگي اسپتال ٽنڊو ولي محمد ۾ کولي. هي ٻئي اعليٰ پايہ جا اديب ۽ شاعر هئا، جن انهن مشاعرن کي گهڻو زور وٺايو.

حيدرآباد ۾ اهڙي ريت مشاعرن جو آغاز شروع ٿيو، جنهن ۾ روز بروز ڀرپور واڌارو ايندو رهيو. حيدرآباد جي مشاعرن جي طفيل ئي سڄي سنڌ ۾ مشاعرن جو رواج پيو ۽ جڏهن حيدرآباد ۾ ڪنهن حد

تائين بزم مشاعره سرد ٿيڻ لڳي، تڏهن لاڙڪاڻي ۾ بزم مشاعره گرم ٿي. جنهن جي گرمائش سڄي سنڌ جي بزم مشاعره کي گرمائي گرم ڪري ڇڏيو ۽ جعفري خاندان، قادري گهراڻي، حاجي محمود خادم ڀرپور نموني ۾ انهن مشاعرن جو آغاز ڪيو ۽ سنڌ ليول تي هڪ وڏي جماعت ”جمعيت الشعراء سنڌ“ نالي سان قائم ٿي. جنهن جو سرواڻ حاجي محمود خادم هو ۽ ٻيا نامور شاعر ان جا عهديدار ۽ ميمبر هئا. ٿوري وقت ۾ ئي جمعيت الشعراء سنڌ ۾ وڏو مقام حاصل ڪري ورتو. جمعيت الشعراء سنڌ طرفان سڄي سنڌ ۾ مشاعرا ٿيندا رهيا ۽ چئن مشاعرن جون شعر سميت رپورٽون پڻ ڇپيل آهن. ان کان علاوه جمعيت الشعراء سنڌ هڪ ماهوار رسالو ”اديب سنڌ“ نالي ٻه شايع ڪيو، جنهن ۾ تمام بهترين مضمون ۽ شعر شايع ٿيندا هئا.

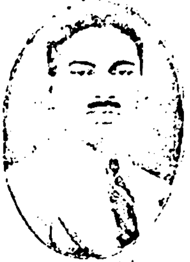

ڊاڪٽر محمد ابراهيم ’خليل‘ (جواني جي هڪ يادگار تصوير)

اُن دوران ڊاڪٽر خليل ٻه 1922ع ڌاري اشرف شاهه محلي ويسٽ ڪچا حيدرآباد ۾ اچي رهيو ۽ صدر بازار حيدرآباد ۾ پنهنجي خانگي اسپتال کوليائين. ڊاڪٽر صاحب کي ننڍي هوندي کان ئي ادبي ذوق هو، جنهن ڪري پاڻ ڪوشش ڪري حيدرآباد ۾ جيڪي ٻه اديب، شاعر ۽ علم دوست هئا، تن سان ملڻ لڳو ۽ حيدرآباد ۾ ٿيندڙ هر محفل ۽ مشاعري ۾ شريڪ ٿيڻ لڳو. ڊاڪٽر صاحب ٿوري ئي عرصي ۾ ادبي دنيا ۾ ڇانئجي ويو ۽ پاڻ هر مشاعري ۾ نمايان نظر ايندو هو. ان وقت حيدرآباد ۾ چڱا خاصا شاعر هئا، جن ۾ هن شاعرانه شعور ۽ شاعريءَ سان چاهه ڏسي هِن فن شاعري تي ٽن جلدن ۾ هڪ ناياب ڪتاب ”رهنمائي شاعري“ نالي لکيو. جيڪي 1935ع، 1936ع ۽ 1948ع ۾ سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي طرفان شايع ٿيا، جن کي شاعرن طرفان سٺي موٽ ملي.

ڊاڪٽر خليل ڪيترن ئي ادبي ادارن ۽ بزمن کي ڪامياب ڪرائڻ ۾ دلي طرح ڪوشان رهيو ۽ ڪيترن مشاعرن کي هِن گهڻو زور پڻ ورتايو. پاڻ جمعيت الشعراء سنڌ جو مسلسل 12 سال، 1946ع کان 1957ع تائين، صدر رهيو ۽ جمعيت الشعراء سنڌ کي ان پائي تي پهچائڻ ۾ سندس ڪيل خدمتون نمايان آهن. جناب مخدوم طالب المولىٰ ٻه سالن جا سال هِن بزم جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو.

محمد صديق ميمڻ، ميمڻ محلي ۾ مسافرخانه اسڪول جي اُلهندي طرف گهٽي ۾ هڪ جاءِ ۾ مشاعره شروع ڪرايا. جن ۾ محمد صديق مسافر پُرجوش ڀرو ورتو ۽ پوءِ ترت 1930ع ڌاري سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي جو اجراع ٿيو، جنهن جو باني محمد صديق ميمڻ هو. هِن اداري طرفان سنڌي ڪتابن جي اشاعت ۽ مشاعرن جو سلسلو شروع ٿيو ۽ وڏي پيماني تي مشاعرا ٿيا، جن ۾ طرحي ۽ غيرطرحي مشاعره ٿيندا هئا. انهيءَ اداري جو صدر ميران محمد شاهه، نائب صدر ڊاڪٽر خليل ۽ سيڪريٽري محمد صديق ميمڻ هئا. هن اداري حيدرآباد ۾ اشاعتي ۽ مشاعرن جي سلسلي ۾ يادگار خدمتون سرانجام ڏنيون.

سال 1930ع ڌاري ميرزا قربان علي بيگ جي خواهش تي مير نبي بخش خان جي بنگلي ٽنڊو مير محمود حيدرآباد ۾ مير علي احمد خان ادبي نشست قائم ڪئي. جنهن ۾ سرائي محمد موسىٰ ۽ ٻيا حيدرآباد جا چند اديب ۽ ادبي ذوق رکندڙ شريڪ ٿيندا هئا. پوءِ ترت ئي مير صاحب سياست ڏي موڙ کاڌو ۽ اها ادبي نشست برخواست ٿي وئي.

مذهبي طور ميان علي بخش پٽي جي اوطاق (ڏينو جو پڙ) ۾ مولودن جون محفلون ٻه پنهنجي دور جون يادگار محفلون آهن. ميان علي بخش، سنڌ جي نامور شاعر عبدالله خواب جو والد محترم هو.

سال 1936ع کان انجمن اماميه سنڌ ساليانه جلسا شروع ڪرايا. جن ۾ ميرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘، ميرزا احسن ڪربلائي، مرزا قنبر علي ۽ ميرزا علي بخش ’ڪوثر‘ جي ڪوشش سان هڪ نشست ۾ مشاعره شروع ڪرايا ويا. ابتدا ۾ فقط مذهبي مشاعره ٿيندا هئا، پوءِ ڪجهه سال قومي نظم مشاعرن ۾ پڻ پڙهيا ويندا هئا.

سيد حاجي شاھ جي درگاھ صدر بازار لڳ هڪ جاءِ ۾ ميرزا فيض علي، ڊاڪٽر خليل ۽ ٻين شاعرن مشاعره شروع ڪرايا. جن ۾ عبدالله 'خواب' به شريڪ ٿيڻ لڳو. انهن مشاعرن ۾ سنڌي ۽ اردو شعر پڙهيا ويندا هئا. لونگ ڀڳت جي گهٽي چڙهي ۾ قبرن واري احاطي ۾ غلام محمد عرف نٿو ڦٽي گر مشاعرا ڪرايا ۽ وري ڊاڪٽر قاضي علي احمد جي پاءُ قاضي غلام مصطفيٰ، ميان سرفراز واري درگاھ وٽ غزليه مشاعره شروع ڪرايا، جيڪي 5-6 سال باقاعدہ ٿيندا رهيا.

ٽنڊو آغا ۾ آغا حامد علي ايم. 'انور' احمدزئي رهندو هو. هن کي شاعري جي شوق سان گڏوگڏ مشاعرن ڪرائڻ جو به شوق هو. ان سلسلي ۾ هن چڱو پيسو خرچ ڪري دريائي مشاعره، آفتابي مشاعره، ماهتابي مشاعر وغيره ڪرايا. هن جي مشاعرن ۾ مخدوم طالب المولىٰ، ڊاڪٽر خليل، مولانا غلام محمد گرامي ۽ ٻيا اعليٰ پايي جا شاعر شريڪ ٿيندا هئا.

مخدوم طالب المولىٰ صاحب پڻ پنهنجي حيدرآباد وارن بنگلن ۾ مشاعره شروع ڪرايا، جنهن سان حيدرآباد ۾ مشاعرن ۾ وڌيڪ رونق اچڻ لڳي. انهن مشاعرن ۾ ڪڏهن طرحي ته ڪڏهن غيرطرحي شعر پڙهيا ويندا هئا.

سيد سردار علي شاھ ايڊيٽر روزانه اخبار مهراڻ پڻ اخبار جي دفتر ۾ مشاعره ڪرائڻ شروع ڪرايا. ان اخبار جو دفتر ٽنڊو ولي محمد ۾ هو، ڪجھ سال اهي مشاعره ٿيندا رهيا. بلاول پرديسي به ان ڏس ۾ ڪيترائي مشاعرا ڪرايا. ٽنڊو آغا، ٽنڊو مير محمود، گوٺ صاحب خان مرزاڻي ۾ هن طرحي ۽ غير طرحي مشاعره پڻ ڪرايا.

ٽڪڙائي سيدن مان ڪيترا سيد جهڙوڪ. اشرف شاھ، اڪرم شاھ ۽ ٻيا پڪي قلعي وارين جائين ۾ اچي رهيا. ٽڪڙ جا شاعر سنڌ ۾ مشهور آهن. سيد، ميمڻ ۽ ٻيون قومون جي ٽڪڙ ۾ رهندڙ هيون، تن مان ڪيترا بهترين شاعر ٿي گذريا آهن. سيد اسدالله شاھ ۽ ٻيا سادات ۽ سندن متعلقين پڻ قلعي وارين جائين ۾ مشاعره ڪندا هئا.

صدر واري ڪراچي هوٽل ۽ گاڏي کاتي واري سلطان هوٽل ۽ افضل هوٽل شاعرن، اديبن، عالمن ۽ ادبي ذوق رکندڙن جو مرڪز هيون، جتي شعر و شاعري سان گڏ علمي ادبي بحث مباحثا به ٿيندا هئا. تڏهن عابد لغاري، رهبر ڊائجسٽ شايع ڪئي، جنهن جي آفيس قاضي عبدالقيوم روڊ وٽ هئي، هن اتي ماهوار مشاعره شروع ڪرايا ۽ ڪڏهن طرحي ته ڪڏهن غير طرحي مشاعره ٿيندا هئا.

سال 1947ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو ۽ ڪافي لڏپلاڻ ۽ نامساعد حالات سبب ادبي دنيا ۾ ڪنهن قدر مانائي اچي وئي. هندوستان مان ڪيترائي شاعر، اديب ۽ صاحبانِ علم و ادب سنڌ ۾ آيا، جن مان ڪيترا مشاعرن جو ذوق شوق رکندڙ هئا. هندوستان ۽ سنڌ جي اديبن شاعرن ۾ ميل جول شروع ٿي وئي ۽ هاڻي از سر نو مشاعرن ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪندي ۽ سنڌي غزل کي زور وٺائڻ خاطر ڊاڪٽر خليل، محمد بخش واصف، ميرزا احسن ڪربلائي ۽ ٻين هم خيال دوستن جي مشوري سان حيدرآباد ۾ سال 1948ع ۾ بزم خليل قائم ٿي. جنهن جو صدر ڊاڪٽر خليل ۽ سيڪريٽري مظفر حسين جوش کي ڪيو ويو.

ساڄي کان کٻي: رئيس ضياء الدين 'ضيا'، ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'خليل' ۽ حاجي محمود 'خادم'

اِهي مشاعره ڊاڪٽر خليل جي ويسٽ ڪچا

واري گهر جي الهندي طرف خالي ميدان ۾ ٿيندا هئا. مشاعرن ۾ سنڌي ۽ اردو جا بلند پايي جا شاعر شريڪ ٿيندا هئا ته سيڪڙن نو آموز شاعر به شريڪ ٿي شعر پڙهندا هئا، جن جي شاعري جي ڪهنه مشق شاعر دلي طرح سان همت افزائي ڪندا هئا. هر هفتي ڇنڇر جي ڏينهن آچر جي رات سومهڻي ويل عشاء جي نماز بعد مشاعرو شروع ٿيندو هو ۽ اسر جو فجر جي نماز مهل مشاعرو ختم ٿيندو هو. ڪي مشاعره موڪلن جي ڏينهن جي حساب سان ٻين ڏينهن تي به ڪيا ويندا هئا. مشاعري ۾ سنڌي ۽ اردو شاعر شريڪ ٿيندا هئا، جنهن ۾ عمر رسيده بزرگ شاعرن جو تعداد مڙئي سَوايو هوندو هو. جيڪي فارسي جا دلداده هوندا هئا، جنهنڪري مشاعري ۾ هڪ ئي وقت ٽن ٻولين سنڌي، اردو ۽ فارسي ۾ شعر پڙهيا ويندا هئا.

بزمِ خليل جا مشاعرا ويسٽ ڪچا، سيد منظور علي نقوي جي مطب شاهي بازار حيدرآباد، مينٽل هاسپيٽل جي لان، روٽري ڪلب، پڪا پير درگاهه محمد اسماعيل ماهي جي جاءِ ۽ خليل بلڊنگ لطيف آباد نمبر-2 ۾ ٿيندا رهيا.

ميرزا گل حسن 'احسن ڪربلائي'

بزمِ خليل ۾ ٿيندڙ مشاعرن جي صدارت لاءِ اُن وقت موجوده شاعرن مان ڪهنه مشق بزرگ شاعرن کي منتخب ڪيو ويندو هو. جن ۾ ڊاڪٽر قاضي علي احمد، ميرزا احسن ڪربلائي، حاجي محمود خادم، محمد بخش واصف، حافظ بسمل ٽڪڙائي، حافظ حيات شاهه، آغا تاج محمد، حافظ احسن چنه ۽ ٻيا چوڻ ۾ اچن ٿا. اردو شاعرن مان مولانا محمد اسماعيل رزي جئپوري، برگ يوسفي، سعيد، قابل اجميري، حمايت علي شاعر، عظيم دهلوي، دانش، صادق دهلوي جا نالا شامل آهن. جڏهن ته هڪڙي مشاعري جي صدارت جوش مليح آبادي پڻ ڪئي.

جڏهن اِهي مشاعرا شروع ٿيا، تڏهن سنڌي اديبن ۽ شاعرن ۾ ڪاٻه شڪررنجي ۽ ناراضگي ڪونه هئي. سڀني ۾ هڪ ٻئي لاءِ عزت ۽ پيار محبت هو ۽ ڪاٻه نفرت ڪونه هئي.

ميرزا علي بخش بيگ 'ڪوثر' ۽
ميرزا حامد علي بيگ 'منظور'

گهڻو ڪري سڀ شاعر بلا تفريق انهن مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. انهن شاعرن ۾ مولانا غلام محمد گرامي، نياز همايوني، تنوير عباسي، پروانو ڀٽي، سرور علي سرور، عبدالله خوابه مظفر حسين جوش، منظور نقوي، حافظ بسمل ٽڪڙائي، محمد بخش واصف، عبدالقيوم صائب، ميرزا احسن ڪربلائي، ميرزا علي بخش بيگ ڪوثر، ميرزا حامد علي بيگ 'منظور'[1]، ميرزا فيض علي (صدر وارو)، سرائي اميد علي، آغا تاج محمد، قاضي علي احمد، غلام احمد نظامي، حاجي محمود خادم، عطا محمد حامي، حافظ احسن چنه، ضياءالدين 'ضيا' ايس. بلبل، غلام حسين اوستو، الطاف حسين شاهه احقر، راشد علي شاهه، آغا عبدالنبي، علي محمد خالدي، بلاول پرديسي، محمد اسماعيل ماهي، رشيد احمد لاشاري، عبدالعزيز قنڌاري، ۽ اردو جي شاعرن مان مولانا محمد اسماعيل رزي جئپوري، برگ يوسفي، عزيز دانش، سعيد، قابل اجميري، حمايت علي شاعر، عظيم دهلوي، صادق دهلوي، خليل بڙودوي ۽ ٻيا شريڪ ٿيندا هئا. محترم دوست عبدالقيوم 'صائب' خليل بڙودوي جي نالي سان گڏ سندس هڪ شعر به ٻڌايو:

جو جا کے نہ آئے وہ جوانی دیکھی
جو آ کے نہ جائے وہ بڑھاپا دیکھا

---

[1] ميرزا حامد علي بيگ (راقم الحروف جو والد) پهرين 'منظور' تخلص تجويز ڪيو، پوءِ 'حامد' تخلص اختيار ڪيائين.

ميرزا علي بخش ڪوثر ۽ ميرزا حامد علي بيگ (راقم الحروف جو والد) جي دلي دوست مرزا اسد بيگ جي پٽ مرزا مختار علي پڻ بزمِ خليل جي هڪ مشاعري ۾ شريڪ ٿي شعر پڙهيو هو.

بزمِ خليل طرفان مشاعرن سان گڏ و گڏ سال 55-1954ع ڌاري سنڌ جي سدا حيات شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه جو ڏهاڙو به مَلهايو ويو، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي ۽ منظور نقوي اسٽيج سيڪريٽري هو. اِهو پروگرام پڪا پير درگاهه محمد اسماعيل ماهي جي جاءِ ۾ ٿيو ۽ اُن ۾ شاهه صاحب جي فن ۽ شخصيت تي مقالا ۽ مضمون پڙهيا ويا هئا.

ميرزا سلطان حيدر بيگ

بزمِ خليل جي مشاعرن ۾ ڪڏهن مصرع طرح ڏني ويندي هئي ته ڪڏهن غيرطرحي مشاعرو ڪيو ويندو هو. سال 1948ع کان 1966ع تائين بزمِ خليل جا مشاعره وڏي پيماني تي ٿيندا رهيا، پوءِ جڏهن ڊاڪٽر خليل ويسٽ ڪچا مان لڏي لطيف آباد نمبر-2 ۾ اچي رهيو، تڏهن اُتي به هِن بزمِ خليل جي مشاعرن کي قائم رکيو، جنهن جو آخري مشاعرو 1972ع ۾ ٿيو. اُن مشاعري ۾ آءٌ ۽ منهنجو مامو ميرزا سلطان حيدر بيگ ۽ عبدالقيوم 'صائب' گڏجي وياسين ۽ مشاعري ۾ غزل پڙهياسين. مشاعري جي صدارت جناب مخدوم طالب المولىٰ ڪئي، جيڪو ان وقت جمعيت الشعراء جي 23- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي سلسلي ۾ آيل هو. اُهو مشاعرو 3-4 ڊسمبر 1973ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو، جنهن جي مڪمل ڪاروائي "گلدستهٔ لاڙڪاڻه" نالي سان جمعيت الشعراء سنڌ، لاڙڪاڻو، جولاءِ 1974ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پريس مان ڇپائي پڌري ڪئي.

11- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس جيڪا 9-10 نومبر 1950ع ۾ هوم اسٽيڊ هال ۾ ميران محمد شاهه جي صدارت ۾ ٿي ۽ ان ۾ مصرع طرح "قصهء منصور ٿي يا طور جو افسانو ٿي" ڏنل هئي. ان مشاعري ۾ سڄي سنڌ مان شاعر ۽ اديب آيل هئا، جن جو گروپ فوٽو ماهوار نئين زندگي فيبروري 1964ع ۾ ڇپيل آهي. ان ڪانفرنس جو به بندوبست بزمِ خليل طرفان ڪيل هو.

پاڪستان بنجڻ کان ڪجهه سال اڳ سنڌي شاعريءَ ۾ ڪنهن قدر تبديلي اچڻ لڳي ۽ سنڌي شاعري نين صنفن ۽ جديد شاعريءَ سان ڪَرَ موڙڻ لڳي. هاڻي شاعر پنهنجي شعرن ۾ فارسي اکرن، تشبيهن ۽ استعارن وغيره جي جاءِ تي، سنڌي اکر استعمال ڪرڻ لڳا، جيڪو طريقو سنڌي شاعرن ۽ شعر جي ذوق رکندڙن ۾ جهڙ مقبول ٿيڻ لڳو. وري اڳتي هلي سال 1955ع ۾ ٽماهي "مهراڻ" رسالو نڪتو، ان ۾ پڻ نئين دور مطابق جديد شعر ڇپجڻ لڳا. ڪراچي ۾ سنڌي ادبي سنگت قائم ٿي چڪي هئي.

مولانا غلام محمد گرامي

1970ع واري ڏهاڪي يعني 1961ع/1962ع ڌاري حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت قائم ٿي. جنهن ۾ ڪجهه ڪهنه مشق شاعر، اديب ۽ نوجوان ٽهيءَ جا شاعر شريڪ ٿي ڀرپور حصو وٺڻ لڳا. ان ۾ شيخ اياز، مولانا غلام محمد گرامي، نياز همايوني، تنوير عباسي، محمد ابراهيم جويو ۽ ٻيا شريڪ هئا ۽ حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت کي اڳتي وڌائڻ جون ڀرپور ڪوششون ڪيون ويون. جنهن ۾ هي ڪامياب ٿيا ۽ ڪافي سنڌي اديب، شاعر، نثرنويس، ناول نگار ۽ ڪهاڻيڪار ان سنگت ۾ شريڪ ٿيا ۽ باقاعده شعر ۽ افسانه وغيره پڙهيا ويندا هئا، جنهن تي صحتمند تنقيدون به ٿينديون هيون. سنڌي ادبي سنگت ۾ شريڪ اديبن ۽ شاعرن جو چڱو خاصو تعداد آهي، جن سڀني جون ڪوششون ۽ قلمي ڪاوشون سنڌي ادب لاءِ نيڪ فال ثابت ٿيون.

'جمعيت الشعراء سنڌ جي ٻارهين ڪانفرنس، منعقد حيدرآباد 1950ع هيءُ گروپ فوٽو هوميسٽيڊ هال جي باغ ۾ ورتل آهي.

ساڄي کان کاٻي ڪرسين تي ويٺل: مسٽر محبوب علي چنا، حافظ احسن چنا، حاجي محمود خادم (مرحوم)، ميان غلام احمد نظامي (مرحوم)، پير شاهنواز عارف المولي، ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'خليل'،

مخدوم محمد زمان 'طالب المولي'، (مرحوم) محمد بخش 'واصف'، (نامعلوم)، حبيب الله حبيب شهدادڪوٽي، مولانا گرامي، ماسٽر قادر بخش 'بشير/حقير' ۽ سيد منظور نقوي

ساڄي کان کاٻي پهرين بيٺل قطار: نياز همايوني، مظفر حسين جوش، عبدالقيوم صائب، (نامعلوم)، محمد علي جوهر لاڙڪاڻوي، جمعو خان غريب، راز بلڙائي، پنجي صاحبن کان پوءِ مسٽر مرزا، ٽن صاحبن کان پوءِ امير بخش قريشي.

ساڄي کان کاٻي ٻي بيٺل قطار: محمد خان مجيدي، پير حمزو (ڪراچي)، جمن هالو. کاٻي کان ساڄي: علي محمد خالدي ۽ رشيد احمد لاشاري

ٽين بيٺل قطار: ساڄي کان کاٻي: پهريون قاضي عزيزالله جروار ۽ پنجون مصطفيٰ جتوئي. (ماهوار "نئين زندگي" فيبروري 1964ع جي ٿورن سان)

سنڌي ادبي سنگت سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ ڪوششون ڪري رهي هئي ته بزمِ خليل به پنهنجون مخلصانہ ڪوششون سنڌي شعر و شاعري ۽ ادب کي عام ڪرڻ جون ڪري رهي هئي.

شيخ اياز

سنڌي ادبي سنگت پنهنجي پوري اوج تي پهچي چڪي هئي ۽ بزمِ خليل خزان ۾ بهاري لڳايو پي آئي ته پوءِ اوچتو الائجي ڪهڙو واءُ وريو جو سنڌي اديبن ۽ شاعرن ۾ ڦوٽ پوڻ شروع ٿي. جنهن جي ابتدا ڊاڪٽر خليل ۽ مولانا گرامي جي وچ ۾ ادبي جهيڙي سان شروع ٿي، وڏو ممڻ مچي ويو! هڪ ٻئي کي سوال و جواب ۾ لڳي ويا، جيڪي ان وقت هلال پاڪستان ۽ ڪاروان اخبارن ۾ شايع ٿيندا هئا. هنن ٻنهي جي تنازع ۾ اڃا مس ناپر آئي، ته وري بحث جو ميدانِ ڪارزار گرم ٿيڻ لڳو! ٻه شيخ شيڪرجي شينهن ٿي ادبي ميدان ۾ ڪاهي پيا ۽ پوءِ ته دمادم مست قلندر لڳي وئي...! اهي ٻه شيخ هئا: ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل ۽ شيخ اياز! انهن ڏينهن ۾ شيخ اياز جي شاعري جا ٻه مجموعا "ڀؤنر ڀري آڪاس" (1962ع) ۽ "ڪلهي پاتم ڪينرو" (1963ع) شايع ٿيا. جن تي ڊاڪٽر خليل تنقيد ڪئي. اهو تنقيدي سلسلو هلي رهيو هو، جو مولانا غلام محمد گرامي هڪ طويل مقالو "مشرقي شاعري جا فني قدر ۽ رجحانات" جي عنوان سان لکيو، جيڪو مهراڻ رسالي 3-1964/2ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ هن شيخ اياز جو بهتر دفاع ڪيو آهي. ان مقالي جو جواب ڊاڪٽر خليل ۽ شيخ عبدالرزاق ڏنو. ماشاءالله هتي به مدِمقابل شيخ صاحبان ئي هئا! ڊاڪٽر خليل ۽ عبدالرزاق راز کي ان مقالي ۾ ڪي فني اوڻايون نظر آيون، جن ان جو تنقيدي ۽ تحقيقي تجزيو ڪندي جواب ڏنو، جيڪو اخبارن ۾ شايع ٿيندو رهيو.

"مشرقي شاعري جا فني قدر ۽ رجحانات" سال 1992ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڪتابي صورت ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. جنهن تي ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب هڪ تحقيقي مقدمو لکيو. ڊاڪٽر صاحب مقدمہ جي صفحي 40 تي لکي ٿو ته "ڪهڙو نہ بهتر ٿئي ها جو هن ڪتاب جي آخر ۾ انهن تنقيدي مقالن ۽ مضمونن کي بہ ضميمي طور شامل ڪيو وڃي ها جن جو گرامي صاحب بہ ذڪر ڪيو آهي ۽ جيڪي اُن وقت جي قابل اديبن ۽ شاعرن لکيا هئا." بهتر هو بہ ائين، ته ان مقالي سان گڏ ڊاڪٽر خليل ۽ عبدالرزاق راز جو تنقيدي جواب به هڪ ئي ڪتاب ۾ شايع ٿئي ها ته پڙهندڙن جي اڳيان ٻئي پهلو اچي وڃن ها ۽ ڪتاب جي افاديت وڌي وڃي ها!

اهوئي ادبي بحث هلي رهيو هو، جو سيد سردار علي شاهہ ۽ ٻين ڪن اديبن ڏهين رمضان تي محمد بن قاسم جو ڏهاڙو ملهائڻ شروع ڪيو ۽ مهراڻ اخبار ۾ ان سلسلي ۾ مضمون وغيره به شايع ٿيڻ لڳا. هاڻي هڪ طرف ڊاڪٽر خليل، رشيد احمد لاشاري، سردار علي شاهہ ۽ چند ٻيا هنن جا هم خيال تعلق رکندڙ اديب ۽ شاعر هئا ۽ ٻي طرف شيخ اياز، مولانا گرامي، محمد ابراهيم جويو ۽ ٻيا نئين ٽهي جا شاعر ۽ اديب هنن سان لاڳاپيل هئا، سي بحث کي لڳي ويا، جن سان محترم پير حسام الدين راشدي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ ٻيا وڏا وڏا اديب پڻ شامل هئا. سوال جواب جو سلسلو جاري هو، آخر معاملو مچندي مچندي وڃي ڪورٽ جي ڪٽهڙي تائين پهتو...! خدا ڀلو ڪري علائقہ مئجسٽريٽ حيدرآباد مسٽر مجنون صاحب جو، جنهن سڀني کي ڪيسن مان بَري ڪري ڇڏيو.

اِهي سنڌي اديب شاعر جي ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا ۽ خليل واري ٽولي کي رجعت پسند ۽ اياز جي طرفدار اديبن شاعرن کي ترقي پسند جا نالا لقب القاب ڏئي هڪ ٻي تي گند اڇلائيندي هڪڙي ڌماچوڪڙي مچائي ڇڏي. جنهن سنڌي اديبن ۽ شاعرن ۾ حد کان وڌيڪ ويڇو وجهي ڇڏيو ۽ اهڙو نفرت جو ٻج ڇٽيو جو طرفين هڪ ٻئي کان ٽهي هڪ ٻئي کان بيحد نفرت ڪرڻ لڳا! آخر مولانا گرامي، جنهن کي رب پاڪ جنت ۾ جايون ڏي، ان هڪ قطعہ ان سلسلي ۾ لکي اِهو سلسلو منقطع ڪري ڇڏيو.

ادب جي آڙ ۾ الله اڪبر، ٿي آهي دوستن ۾ گرم جوشي.
چيو سچ فارسي واري 'گرامي' جواب جاهلان باشد خموشي.

فريقين جو في الحال جهيڙو تہ ختم ٿي ويو، مگر نئين ٽهيءَ ۽ ڪن بزرگن جي هلين ۾ جيڪا نفرت پيدا ٿي، سا اڄ ڏينهن تائين قائم آهي ۽ ختم نہ ٿي سگهي آهي. توڙي جو نہ اهي بزرگ رهيا ۽ نہ ئي اهو دور رهيو! انهيءَ ڳالهہ ۾ بہ ذرو شڪ نہ آهي ۽ نہ ئي ڪو وڏاءُ آهي، تہ سنڌي شاعري ۽ سنڌي ادبي تصنيفات ۾ جيتري محنت ۽ جاکوڙ ڊاڪٽر خليل ڪئي، اوتري ئي محنت شيخ اياز پڻ ڪئي آهي. ٻنهي پنهنجي پنهنجي ليکي سنڌي شاعري کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. فرق صرف هنن ٻنهي جي عمر ۽ دور جو آهي. ڊاڪٽر خليل، شيخ اياز کان ٽيويهہ سال وڏو هو ۽ نج فارسي دور جي پيداوار هو. هِن جا شاعري ۾ استاد حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ ميان عبدالله فضا جهڙا فارسي جا دلداده ۽ علم عروض جا استاد ڪامل هئا، جن جو اثر هِن جي شاعري تي هو. شيخ اياز، ڊاڪٽر خليل کان ٽيويهہ سال ننڍو هو ۽ هِن جڏهن فن شاعري ۾ قدم رکيو، تڏهن فارسي ٻولي سنڌ مان موڪلائڻ جا پورا سانباها ڪري چڪي هئي ۽ سنڌي شاعري نج سنڌي روپ ۾ ڪَرَ موڙي چڪي هئي. ان کان علاوه شيخ اياز جو شاعري ۾ استاد ڪيئلداس فاني هو، جنهن جي شاعري جو اثر هن جي شعر تي آهي. شيخ اياز نئين جديد دور جي شاعري جو نمائندو هو، جنهن جي شاعري جو تاثر نئين ٽهيءَ جي شاعرن ورتو ۽ جن جي شاعريءَ تي هن جو ڪافي اثر پيو.

ڊاڪٽر خليل ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ تي انهن جي دور ۾ انهن جي استادن جو لامحالہ اثر پيو آهي، جيڪو هنن جي شعر مان نمايان آهي. مون ڊاڪٽر خليل جي ڪلام جو ڪافي مطالع ڪيو آهي ۽ سندس ڪليات پڻ مرتب ڪئي اٿم. اهڙيءَ ريت مون شيخ اياز جي بہ شعري مجموعن جو مطالعو ڪيو آهي. هر هڪ جي منزل پنهنجي آهي، هر هڪ جي پرواز پنهنجي آهي. ڪنهن کي گهٽ ۽ ڪنهن کي وڌ چوڻ يا هنن جي شعرن جو موازنو ڪري پنهنجي طبعيت موافق راءِ ڏيڻ منهنجي خيال ۾ بلڪل غلط بلڪ ٻاراڻي حرڪت آهي.

هِتي مون کي نهايت افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ، هنن ٻنهي محترم ڏرين جي بي صبري ۽ انانيت سنڌي شاعري ۽ سنڌي ادب کي بلڪ سنڌي قوم کي ڪافي نقصان پهچايو. جنهن جي نتيجي ۾ بزمِ خليل جهيڙن ۽ نفرت جي نذر ٿي پنهنجي پڄاڻي تي پهچي ختم ٿي وئي! باقي سنڌي ادبي سنگت پڻ ترت تڪڙا تڪڙا قدم کڻي ڪاميابي حاصل ڪري وئي سا بہ ويچاري آخري پساهن تائين پهچي وئي. ياد رهي تہ جي هي حضرات ٿورو دانشمندي ۽ صبر کان ڪم وٺن ها تہ بزمِ خليل بہ قائم رهي ها، جا سنڌي ادبي سنگت جي ساٿ ۾ رهي سنڌي علم و ادب ۽ شعر و شاعري کي چار چنڊ لڳائي ڇڏي ها، مگر افسوس جو ڪن اسلام جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ ڪن کي ڪفر جو ڪوندو ڪلهي ڪانڌي ڪرڻو پيو. ڪن محمد بن قاسم جي دامن جهلي، تہ ڪن راجا ڏاهر جا پلاند جَهليا! نتيجي ۾ نقصان ٿيو تہ فقط سنڌي علم و ادب ۽ شعر و شاعري کي، ٻيو ٿيو پلو!

انهي سڄي معرڪي ۾ اول کان آخر تائين سنڌ جي بزرگ اعليٰ شخصيت سنڌ جو مشهور ۽ معروف شاعر جناب مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ پري رهيو. جنهن جي سعي ۽ ڪوشش سان سڄي سنڌ ۾ وڏي پيماني تي مشاعره ٿيا ۽ پڻ ڪيتريون بزمون قائم ٿيون. ڪيترا بهترين شاعر شاعري جي ميدان ۾ آيا ۽ ڪاميابي حاصل ڪيائون. مخدوم صاحب جا توڙي جو انتهائي بهتر تعلقات ڊاڪٽر خليل سان هئا ۽ جميعت الشعراء سنڌ جي پليٽ فارم تي ٻئي گڏ و گڏ نمايان نظر ايندا هئا. اهڙي طرح هن جا شيخ اياز سان بہ واسطا هئا، پر هن ڪڏهن بہ هنن کي پنهنجي مشاعرن ۾ مدعو نہ ڪيو. ڇاڪاڻ جو هيءُ هميشہ اهڙن جهيڙن جهٽن تنازعن کان پاسيرو رهيو ۽ سڀني سان صاحب سلامت وارو رستو رکندو آيو.

اهڙي ريت مرحوم ميرزا احسن ڪربلائي پڻ پاسيرو رهيو. هُن جا ڊاڪٽر خليل سان تمام قريبي

تعلقات هئا ۽ مولانا گرامي، محمد ابراهيم جويو ۽ ٻين سان پڻ ادبي ناطي گهرا واسطا هئا. هيءُ مرحوم پڻ سيني سان محبت ڀريا تعلقات قائم رکندو آيو. ان دور جو ٻيو نهايت اهم شاعر عبدالقيوم صائب آهي، جنهن جا تعلقات ٻنهي طرفين مخلصانه رهيا. ڊاڪٽر خليل وٽ ويندو هو ته، هو خوش آمديد ڪندو هئس ۽ وري جڏهن مولانا گرامي وٽ ويندو ته، هُو پليڪار ڪندو هئس. پڇڻ واري ڪائنس پڇو ته، صائب صاحب هي ڇا آهي!؟ ته جواب ڏنائين، آئون آزاد اميدوار آهيان. پنهنجي مڙهي پاڻ وسائڻ وارو آهيان، ٻين تي ڪو نه ڀاڙيندو آهيان. اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪي شاعر اديب انهن معرڪن ۾ پاسيرا رهي ڪنهن جا به طرفدار ڪو نه بڻيا.

بزمِ خليل جو سڄو رڪارڊ بلڪ ان دور جو اِهو سڄو ادبي سرمايو ڪجهه منظور نقوي صاحب وٽ هو ۽ ڪجهه محترم برگ يوسفي وٽ هو. انهيءَ سڄي رڪارڊ جو ڇا حشر ٿيو، سو ته خدا بهتر ڄاڻي! پر منهنجو خيال آهي ته، اِهو سڄو رڪارڊ هِن صفحهءِ هستي تان هميشه لاءِ ختم ٿي ويو!

برگ يوسفي اردو جو نامور شاعر هو، پر سنڌي ۾ به شعر چوندو هو، جو تمام بهترين شعر اٿس. هيءُ ڪل مک هوندو هو. بزمِ خليل جي مشاعرن جو اهم شاعر هو ۽ منهنجي والد جو دوست هو. جيڪو ڪيس چوندو هو ته، تون اردو شعرن ۾ 'برگ' تخلص آڻ ۽ سنڌي شعرن ۾ 'ٻن يوسفي' تخلص آڻ، ته پاڻ ڏاڍو کلندو هو. منهنجي ڪيترائي دفعا هِن سان ملاقات ٿي، ماڻهو واقعي بهترين هو.

ساڄي کان کاٻي: ميرزا فتح علي بيگ، ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، ميرزا فياض علي بيگ ۽ ميرزا منظور علي بيگ (تصوير: 22- ڊسمبر 1974ع)

بزمِ خليل متعلق آءٌ مٿي جيڪي ذڪر ڪري آيو آهيان، اُن ۾ مون حتي المقدور اُهو ئي ذڪر ڪيو آهي جيڪو مون ڪي نهايت اهم ۽ ساک رکندڙ اديبن ۽ شاعرن ٻڌايو. جن ۾ بزمِ خليل جي سرواڻ ۽ منهنجي محترم استاد ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' جو نالو سرفهرست آهي. جنهن پاڻ خود هِن بزم جو ڪافي ذڪر مون کي ٻڌايو ۽ ڪي مصرع طرح جيڪي بزمِ خليل ۾ ڏنيون ويون، سي پڻ ٻڌايون هيون. ڪجهه احوال وري منهنجي والد مرحوم ميرزا حامد علي بيگ 'منظور' ٻڌايو، جنهن پڻ بزمِ خليل جي ڪيترن ئي مشاعرن ۾ شريڪ ٿي شعر پڙهيا.

بزمِ خليل جي ٻن بزرگ شاعرن مظفر حسين 'جوش' ۽ عبدالله 'خواب' کان به ڪجهه معلومات حاصل ٿي ۽ احمد نبي بخش شيخ، جيڪو گهڻو ڪري بزم جي هر مشاعري ۾ شريڪ ٿيندو هو. توڙي جو هيءُ شاعر نه هو، پر علمي ۽ ادبي ذوق رکندڙ هو ۽ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندڙ شاعرن کي دعوت ڏيڻ هن جي ذمي هو. ان مرحوم سان به بزمِ خليل متعلق گفتگو ٿيندي رهندي هئي. ان کان علاوه مهربان دوست عبدالقيوم 'صائب'، جيڪو مسلسل بزمِ خليل جي مشاعرن ۾ ابتدا کان انتها تائين شريڪ ٿيندو رهيو ۽ مشاعرن جو اکين ڏٺو شاهد آهي. پاڻ بزم جي طور طريقي نشست و برخواست، شاعرن، سامعين ڪرام ۽ مصرع طرحن جي پڻ پوري ڄاڻ رکندڙ آهي، جنهن کان پڻ اِن ڏس ۾ معلومات حاصل ڪيم. 'صائب' صاحب ڪانسواءِ هِن وقت محترم پروانو ڀٽي پڻ انهن مشاعرن جو

عبدالقيوم 'صائب'

عيني گواهه آهي. جنهن سان هڪ دفعي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ محترم دوست نصير مرزا وٽ ملاقات ٿي. جتي هن دوران گفتگو مون کي بزم خليل بابت احوال ٻڌائيندي چيو ته، منهنجي مشاعرن ۾ شرڪت ڪرڻ بزم خليل ۾ شريڪ ٿيڻ سان شروع ٿي.

نياز همايوني

محترم دوست مرحوم نياز همايوني، جنهن سان اڪثر ادبي بحث مباحثا ٿيندا هئا، ان ادبي سنگت ۽ مسٽر مجنون علائقه مئجسٽريٽ واري حقيقت مون کي ٻڌائي. پاڻ هڪ دفعي ڊاڪٽر خليل جي ادبي ميدان ۾ ڪيل خدمتن کي ساراهيندي چيائين ته، جيڪڏهن ڊاڪٽر خليل پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ترت حيدرآباد ۾ مشاعره شروع نه ڪرائي ها ته سنڌي ادبي سنگت ۽ ٻيون ادبي بزمون ايترو جلدي حيدرآباد ۾ قائم نه ٿين ها. چاڪاڻ جو سنڌي ادبي سنگت جا ڪيترائي شاعر بزم خليل جا شاعر هئا، جن جي شاعري جي اوسر بزم خليل کان ٿي.

بزم خليل جي شاعرن مان مون کي ڊاڪٽر خليل، ميرزا احسن ڪربلائي، ميرزا علي بخش ڪوثر، ميرزا حامد علي بيگ، عبدالقيوم صائب ۽ چند ٻين شاعرن جو ڪلام هٿ اچي سگهيو آهي ۽ ڪن مصرعن تي ميرزا سلطان حيدر بيگ جا چيل غزل به مليا آهن، جن سڀني شعرن جو انتخاب پڙهندڙن جي معلومات خاطر ۽ آئينده محفوظ ٿيڻ خاطر پيش ڪري رهيو آهيان:

ڊاڪٽر خليل جو ٽن ٻولين، سنڌي، فارسي ۽ اردو ۾ غزل

هڪ سوز اهو جنهنجو ته ڪو ساز نه آهي، هڪ درد اهو جنهن جو ڪو آواز نه آهي.
هر ساهه جي پردي ۾ ته خود تون پيو ڳولين، هي سرمد و منصور جو آواز نه آهي.
منهنجي ته نظر آهه رهي عشق ۾ هر سُو، انداز نظر پڻ نظر انداز نه آهي.
بيڪار ’خليل‘ آهه رهائي جي تمنا،
بازو ۾ اگر قوت پرواز نه آهي.

فارسي غزل

سوزِ دل من خوش که به کس ساز نه دارد، و این ساز غم طرفه که آواز نه دارد.
هر ذره به یکتائی حسن است گواهی، آیا مگر این حسن تو اعجاز نه دارد.
از پردهٔ هر ساز هم آواز تو آید، منصور که سرمد بود آواز نه دارد.
هشدار خلیل آه که آزاد نه باشی،
بازوت اگر قوت پرواز نه دارد.

اردو غزل

راز و نیاز عشق کے قابل بنا دیا، ان کی نظر نے دل کو میرے دل بنا دیا.
یہ اے ستم ظریفیٔ الفت کمال تھا، راہ فنا کو زیست کا حاصل بنا دیا.
تکمیل عشق ہوگئی اسی سے میری خلیل،
جس نے ہلال کو مہ کامل بنا دیا.

مصرع طرح: گهٽا وحشت جا نذرانہ ٿين ٿا

خليل

هٿن ۾ ڪن جي پيمانہ ٿين ٿا، اکين ۾ ڪن جي ميخانہ ٿين ٿا.
رڳو چاڪ گريبان ئي نہ آهي، گهٽا وحشت جا نذرانہ ٿين ٿا.
ڪري دنيا سان نفرت ڇو نہ انسان، جڏهن پنهنجا ئي بيگانہ ٿين ٿا.
زماني ۾ جي گذرن واقعا ٿا،
’خليل‘ اڳتي سي افسانہ ٿين ٿا.

ڪوثر

گهٽا جي عشق ۾ دانہ ٿين ٿا، حقيقت ۾ سي ديوانہ ٿين ٿا.
رڳو هڪ قيس ٿيو مجنون نہ هو، پر گهٽا وحشت جا نذرانہ ٿين ٿا.
ٿو تڏ ’ڪوثر‘ کي اک ڏيکارين ساقي،
جڏهن پُر تنهنجا پيمانہ ٿين ٿا.

منظور/حامد

هٿن کان دور پيمانہ ٿين ٿا، اکين جي سامهون ميخانہ ٿين ٿا.
دورنگي آهي دنيا جنهن ۾ يارو، گهٽا وحشت جا نذرانہ ٿين ٿا.
ٿين ٿا روز جت گانا بجانہ، اتي ڪيئي ديو ديوانہ ٿين ٿا.
جتي ’منظور‘ ميخانہ کلن ٿا،
اتي وارد تہ مستانہ ٿين ٿا.

تنوير عباسي

وري لبريز پئمانہ ٿين ٿا، وري آباد ميخانہ ٿين ٿا.
پَراون کي اتي پنهنجو ڪجي ڪيئن، جتي پنهنجا ئي بيگانہ ٿين ٿا.
غزل ’تنوير‘ ديواني جو پڙندين،
خرد وارا بہ ديوانہ ٿين ٿا.

مصرع طرح: نہ گهر هن جو ڄاڻان نہ گهر نامہ بر جو

خليل

وساريل کي پنهنجي ڪري ياد ٿو ڪو، رکي ئي اٿي درد هر هر جگر جو.
لکي خط اماڻيان ڀلا ان کي ڪيئن مان، نہ گهر هن جو ڄاڻان نہ گهر نامہ بر جو.
ملائڪ بہ ان جا ٿيا معترف ها،
’خليل‘ اهڙو هو مرتبو هڪ بشر جو.

ڪوثر

نشانو ٿيو سينو تير نظر جو، الٰهي تون ڪر خير دل ۽ جگر جو.
ڪٽي ٿو وڃين خط مگر اي ڪبوتر، ڪري خير خالق سندءِ بال و پر جو.
ڪو مون جهڙو بيڪس ۽ نادار ’ڪوثر‘،
نہ ٻل ٻانهن جو ٿيو نہ ٿيو زور زر جو.

منظور/حامد

تون ڄاڻين نہ ٿو حال دل جي اندر جو، سنڌ ۾ عشق ۾ ٿي ويس دربدر جو.
مقدر سندم نيڪ ڪيڏو ٿيو، جو نہ گهر هن جو ڄاڻان نہ گهر نہ نامہ بر جو.
نهاري نہ 'منظور' ڪنهن ٻي طرف ٿو،
محبت جو تنهنجي مٿيس آ اثر جو.

صائب

اجل آهي مهمان گر ڪنهن بشر جو، نہ چارو هلي ڪيئن ڀلا چاره گر جو.
ڪٿان چو نہ ٿورو ڀلا راهبر جو، نہ گهر هن جو ڄاڻان نہ گهر نامہ بر جو.
فريب مسلسل ۽ صحرا ۽ منزل،
خدا خير ڪج 'صائب' بي ثمر جو.

مصرع طرح: هوا بدلي وئي آهہ اڄ زماني جي

خليل

هوا بدلجي وئي آهہ اڄ زماني جي، مگر 'خليل' نہ بدلائي لئي تراني جي.
تباهہ ٿي وئي سا شاخ آشياني جي، جا يادگار هئي منهنجي ڪنهن زماني جي.
ڏسو 'خليل' جي وحشت مزاج حالت کي
پڇو قفس جو ٻڌائي ٿو آشياني جي

منظور/حامد

نشاني پنهنجي مٽائي مون آشياني جي، چمي مون چونٽ اچي تنهنجي آستاني جي.
ويو ڦٽين ڪلهہ تون روئڙيءَ ڪلب ۾، اڄ پلي هليو وڃ دعوت ٿئي جيم خاني جي.
زماني ساڻ هلڻ گهرجي هاڻ جو 'منظور'،
هوا بدلجي وئي آهي اڄ زماني جي.

صائب

فضا عجيب بڻي آهہ قيدخاني جي، اسير جي بہ فغان ۾ ٿي لئي تراني جي.
نظام دهر سڄو آهہ ٿي ويو برهم، هوا بدلجي وئي آهي اڄ زماني جي.
شباب مثل حباب آهہ 'صائب' نادان،
لڳي چو عشق جي توکي ۽ شادماني جي.

مصرع طرح: چون تا حشر جنهن کي سا نگاه شرمگين هوندي

خليل

عجب لذت انهي ۾ اي دل اندوهگين هوندي، نگاهہ ناز جي بڻجي جڏهن ٿي دل نشين هوندي
خرام ناز سان پيدا ٿيا هوندا سوين فتنہ، چون تا حشر جنهن کي سا نگاه شرمگين هوندي
'خليل' ان جي ئي ذات پاڪ ۾ رک عفو جي اميد،
جهڪائي جيڪڏهن سجدي ۾ ان جي تو جبين هوندي

ڪوثر

قيامت دل سندي دنيا ۾ برپا باليقين هوندي، چون ٿا حشر جنهن کي سانگاهه شرمگين هوندي.
تو مڃندين ڪينڪي ڪڏهين مگر اي سنگدل تنهنجو، جتي پي سنگ در هوندو اتي منهنجي جبين هوندي.
ڪٿي خنجر اچي تون آزمائي ڏس مون کي قاتل، دهان زخم بسمل تي صدائي آفرين هوندي.
لب ڪوثر ملي 'ڪوثر' کي ويندو ڪاسهء ڪوثر،
عنايت جيڪڏهن تنهنجي شفيع المذنبين هوندي.

مصرع طرح: دست ساقي مان ڪِريو جام خدا خير ڪري

خليل

درد و غم حسرت و آلام خدا خير ڪري، هي ٿيو عشق جو انجام خدا خير ڪري.
پنهنجي قسمت ۾ هئي ڪيڏي نہ برگشتہ ڏسو، دست ساقي مان ڪِريو جام خدا خير ڪري.
ڪعبہ ۾ ڪلمون پڙهين ٿو بت ڪافر جو 'خليل'،
آهہ چو تنهنجو هي اسلام خدا خير ڪري.

ڪوثر

عشق مون کي ڪيو بدنام خدا خير ڪري، سر ۾ سودا ڏنو سر سام خدا خير ڪري.
عاشق لال پري جون ڏسي اڄ لال اکيون، دست ساقي مان ڪريو جام خدا خير ڪري.
بي وفا ۾ تو اي 'ڪوثر' رکين اميد وفا،
هي خيال آهي سندءِ خام خدا خير ڪري.

منظور/حامد

دست ساقي ۾ ٿيو جام خدا خير ڪري، ڪيئن پيان آئون مئي گلفام خدا خير ڪري.
مست نظرن جو قسم حسن تبسم جو قسم، پنهنجي هٿ ۾ مون وتو جام خدا خير ڪري.
پنهنجي ويجهو ايندو ڏسندي مون کي يارو يڪ لخت، دست ساقي مان ڪريو جام خدا خير ڪري.
منتظر جنهن جي لئي 'منظور' هيس سالن کان،
گهر سندم آيو سو گلفام خدا خير ڪري.

مصرع طرح: آشنائي عجب مصيبت ٿي

خليل

بي وفائي تہ جنهن جي عادت ٿي، تنهن جفا جُو سان چو محبت ٿي.
ياس و حسرت الم ٿيا حاصل، آشنائي عجب مصيبت ٿي.
ڪيئن ڇڏي پوءِ 'خليل' تنهن کي وڃي،
جا گهٽي تنهنجي آهہ جنت ٿي.

ڪوثر

چا ٿيو تنهنجي خوب صورت ٿي، پر زماني ۾ نيڪ سيرت ٿي.
دل ڪٿي دلربا هليو پرديس، آشنائي عجب مصيبت ٿي.
سرس ساري ٿي چغل خورن جي،
هر جا 'ڪوثر' انهن جي عزت ٿي.

منظور/حامد

بي مثل يار سان محبت ٿي، اڻ ڪٿ يار ساڻ الفت ٿي.
ڪيو منظور ساقي حامد کي، ميڪده ۾ سندس جا شهرت ٿي.
هيءَ بزمِ خليل مان ٿي صدا، آشنائي عجب مصيبت ٿي.
خوب 'منظور' مصرع آهي ملي،
آشنائي عجب مصيبت ٿي.

مصرع طرح: شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي

7- جولاءِ 1955ع ۾ بزمِ خليل طرفان منظور نقوي جي ڏنل مصرع طرح تي سيد منظور نقوي جي مطب ۾ مشاعرو ٿيو.

خليل

دل کي بازي ۾ محبت جي ڪو هاري ته سهي، جيت ان جي ٿي ٿئي جان جو واري ته سهي.
حال معلوم ڇا پرواني جو ٿيندو ڪنهن کي، شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.
عار توکي نه 'خليل' ان جي اچڻ ۾ ٿيندو،
ها، مگر پنهنجي خطائن کي وساري ته سهي.

احسن ڪربلائي

صبر سان سوز ۾ ڪو پاڻ کي ڳاري ته سهي، شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.
حُسن شيرين سندو ڪوئلي ٿو هر ڪو فرهاد، جان شيرين کي مگر ان تان ڪو واري ته سهي.
سڀ سخندان سڏائين ٿا مگر اي 'احسن'،
شاهه وانگر ٻه ڪو سنڌي کي سنواري ته سهي.

ڪوثر

نير نيڻن مان شب هجر ڪو هاري ته سهي، برهه جي باهه کان دل پنهنجي ٻه ٺاري ته سهي.
ڪيئي پروانا اچي زينت محفل ٿيندا، شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.
وه کي مان ان جي ته امرت جي برابر پايان،
پرت مان مون کي اي 'ڪوثر' هو پياري ته سهي.

عبدالله خواب

جنهن کي وسري ٿو وڃان ياد ڏياري ته سهي، ياد جنهن کي ٿو ڪريان مون کي وساري ته سهي.
آهه تڪميل محبت جي گهٽڻ کي دعويٰ، شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.
گر ته آهيان جي خيالن ۾ مگر هوش اثر،
عالم 'خواب' مان ڪو مون کي اٿاري ته سهي.

منظور/حامد

وصل جي رات صبر سان ڪو گذاري ته سهي، وصل جو صبح اهو شڪر سان گهاري ته سهي.
هي صدا آئي ٿي پرواني جي محفل ۾ ڏسو، شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.
يار قاصد کي چيو آئون اچان پيو، پنهنجو،
چئج 'حامد' کي اڳڻ ڀرين ٻهاري ته سهي.

سلطان

بحر الفت ۾ ڪوئي پاڻ سنڀاري ته سهي، ڪشتيءِ دل کي ڪٺي پار اڪاري ته سهي.
تيغ ابرو جا مون کي زخم به منظور آهن، چشم الفت سان مگر هو به نهاري ته سهي.
ٿيا گهڻا طالب ديدار اي سلطان ليڪن،
شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.

مصرع طرح: ڪنهن کي نه پنهنجي دل جو ڪڏهن رازدان ڪجي

خليل

ڳوڙهن کي روڪي هجر ۾ ضبط فغان ڪجي، طوفان اٿي جو دل ۾ سو اک ۾ نهان ڪجي.
رسوا ٿيڻ گهرين ٿو نه دنيا ۾ جيڪڏهن، ڪنهن کي نه پنهنجي دل جو ڪڏهن رازدان ڪجي.
مشتاق آهه تنهنجي جبين سجدي لئي جڏهن،
ڳولي 'خليل' هٿ ۾ ته ڪو آستان ڪجي.

ڪوثر

دک درد پنهنجي قوم جو اڄ ڪو بيان ڪجي، گڏجي انهيءَ جو داروئي درد نهان ڪجي.
آهي ايهو اصول سياست جو اصل ڪان، ڪنهن کي نه پنهنجي دل جو ڪڏهن رازدان ڪجي.
سنڌي ادب جي باغ کي 'ڪوثر' جي آب سان،
سرسبز رکجي ثانيءَ باغ جنان ڪجي.

منظور/حامد

محبوب ڪنهن کي پنهنجو اگر آس مان ڪجي، ان جو مثال ڪنهن کي نه پوءِ آسمان ڪجي.
جو عام پنهنجي غم جو ڀلا داستان ڪجي، ڪنهن کي نه پنهنجي دل جو ڪڏهن رازدان ڪجي.
'ڪوثر' به فيضاب ٿيو فيض 'خليل' کان،
توصيف ان جي 'حامد' شيرين بيان ڪجي.

مصرع طرح: مستي ۾ آهي ساقي گردش ۾ جام آهي

خليل

محفل ۾ ميڪشن جي اڄ ڌوم ڌام آهي، مستي ۾ آهي ساقي گردش ۾ جام آهي.
محفل سڄي ۾ ساقي محروم مان رهيس، جو سخت مون کان ورتو تو انتقام آهي.
ٻڌندي ته مست ٿيندي بزم سخن سراسر،
اهڙو 'خليل' رنگين تنهنجو ڪلام آهي.

منظور/حامد

بزم خليل ۾ اڄ هي ڌوم ڌام آهي، مستي ۾ آهي ساقي گردش ۾ جام آهي.
رندن کي پيئڻو اڄ ڪوثر جو جام آهي، بزم خليل ۾ ٿيو جو انتظام آهي.
'حامد' ڪلام آهي رنگين تنهنجو بيشڪ،
رنگين تنهنجو بيشڪ حامد ڪلام آهي.

مصرع طرح: اجان تنهنجا جلوا ستارن ۾ هوندا

ڪوثر

سرافراز جي نامدارن ۾ هوندا،   سي ٿي تنهنجي اميد وارن ۾ هوندا.
شب هجر تارن سان تارن ملي چو،   اجان تنهنجا جلوا ستارن ۾ هوندا.
’خليل‘ اڄ سڏيو دوستن کي ڪلب ۾،   مزا خوب اڄ قلب وارن ۾ هوندا.

مرصع ڏسي نظر تنهنجا اي ’ڪوثر‘،
سنڌ ۾ چرچا اڄ علم وارن ۾ هوندا.

منظور/حامد

جي شامل ٿيا حُسن وارن ۾ هوندا،   اهي خوبتر اڄ نظارن ۾ هوندا.
هليو ويو تون آهين مگر يار جاني،   اجا تنهنجا جلوا ستارن ۾ هوندا.

رقيبن جي پرواهه ’منظور‘ ناهي،
سڄڻ منهنجا خود پاسدارن ۾ هوندا.

صائب

خم و جام جن جي اشارن ۾ هوندا،   الائي سي ڪهڙن خمارن ۾ هوندا.
يدِ بيضا ۽ طُور پُرنور ها، پر   اجا تنهنجا جلوا ستارن ۾ هوندا.

لڪيو هوندَ تہ ’صائب‘ ڪنارا وڃن ٿا،
لڪل ڪيئي طوفان ڪنارن ۾ هوندا.

تنوير عباسي

چڙي منزلون جيڪي ڳوليندا رهبر،   اهي گم سدا رهگذارن ۾ هوندا.
نہ هوندا تہ دريا ۾ ڀي ڪين هوندا،   جي هوندا تہ طوفان ڪنارن ۾ هوندا.

اهو وقت ڀي نيٺ ’تنوير‘ ايندو،
جو افلاڪ پنهنجي اشارن ۾ هوندا.

مصرع طرح: هي سرمد و منصور جو آواز نہ آهي

خليل

هڪ سوز اُهو جنهنجو تہ ڪو ساز نہ آهي،   هڪ درد اُهو جنهنجو ڪو آواز نہ آهي،
هر ساز جي پردي ۾ تہ خود تون پيو ٻولين،   هي سرمد و منصور جو آواز نہ آهي.

بيڪار ’خليل‘ آهي رهائي جي تمنا،
بازو ۾ اگر قوت پرواز نہ آهي.

منظور/حامد

افسوس مليو مون کي ڪو همراز نہ آهي،   ڪنهن ساڻ سَليَم دل جو ڏٺهن راز نہ آهي.
پر سوز ٻڌي منهنجو تہ آواز چو بلبل،   هي سرمد و منصور جو آواز نہ آهي.

هر حال ۾ تو ساڻ وفادار رهيو آ،
’منظور‘ مٺا، يار دغا باز نہ آهي.

صائب

اڄ ناز جي پاليل ڪي بہ چو ناز نہ آهي، چا، مشڪ جو آهو ڪي بہ انداز نہ آهي.
اڄ حق ڪي ديائڻ جي لئي يار چون ٿا، هي سرمد و منصور جو آواز نہ آهي.
'صائب' تون ڪرين ڪجھ بہ مگر تنهنجي روش ۾
ڪردار جي غازين جو ڪو انداز نہ آهي

سلطان

محفل ۾ ڪو همراهہ ۽ همراز نہ آهي، دک درد ٻڌڻ لئي بہ ڪو دمساز نہ آهي.
هي درد جون دانهون بہ دل زار جون آهن، هي سرمد و منصور جو آواز نہ آهي.
مون عشق جي ميدان ۾ رکيو سر تہ خنجر،
غيرن چيو سلطان جهڙو جانباز نہ آهي.

18- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس 8 مئي 1958ع ۾ سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس حيدرآباد ۾ ٿي. جنهن ۾ ڊاڪٽر خليل مصرع طرح "قصہء منصور ٿي يا طور جو افسانہ ٿي" ڏني. مشاعري جي صدارت حيدرآباد ڊويزن جي ڪمشنر هاشم رضا ڪئي، جو ڪجھ وقت ويهي واپس هليو ۽ پوءِ مشاعري جي صدارت ڊاڪٽر خليل ڪئي. ان ساڳي طرح تي بزمِ خليل طرفان منظور نقوي جي مطب ۾ مشاعرو ٿيو.

مصرعِ طرح: قصہء منصور ٿي يا طور جو افسانہ ٿي

منظور/حامد

يار ڪي گلشن ۾ ڏسندي ان تي ويس ديوانہ ٿي، ان ڪي ويجھو ايندو ڏسندي آئون ويس مستانہ ٿي.
مثل مجنون ڪوهہ صحرا ۾ وڃي ديوانہ ٿي، قصہء منصور ٿي يا طور جو افسانہ ٿي.
هوش ۾ جيڪر هجين 'منظور' پوءِ ميخانہ وڃ،
ائين نہ ٿي جو تون وڃي وحشت جو اٽ نذرانہ ٿي.

صائب

گلشن هستي ۾ اي گل صورت پيمانہ ٿي، چشم عالم ۾ رهي تون زينت ميخانہ ٿي
نعره مستانہ ٿي يا جلوهء جانانہ ٿي، قصہء منصور ٿي يا طور جو افسانہ ٿي.
راند سمجھي ڪيڏ 'صائب' زندگي ۾ موت سان،
سک سبق پرواني کان ۽ خود بہ هڪ پروانہ ٿي.

مصرعِ طرح: منهنجي وطن کي يا رب تسڪين جاودان ڏي

منظور/حامد

هِن گلشن وطن کي ڪو اهڙو باغبان ڏي، جو گلشن وطن کي ڪو رنگ جاودان ڏي.
آهي خليل جو هي بيشڪ خلوص نيت، ٿا هيج مان اچن سڀ استاد مهربان ڏي.
'منظور' التجا ٿي، منظور' مدعا ٿي،
منهنجي وطن کي يا رب تسڪين جاودان ڏي.

صائب

يا رب مصيبتن کان تون امن ڏي امان ڏي، بجلي جو رخ ٿو ڏسجي اڄ منهنجي آشيان ڏي
قيد قفس ۾ ٿي رک يا مون کي آشيان ڏي، مرغ وطن کي يا رب تسکين جاودان ڏي.
ديدار يار توکي مطلوب آهه ’صائب‘،
جان بازيءَ وفا جو پهرين تہ امتحان ڏي.

مصرع طرح: سڪون زندگي حاصل نہ آهي

12- جون 1955ع ۾ بزمِ خليل طرفان صادق دهلوي جي جاءِ ڪورين جي پڙ ۾ ڊاڪٽر خليل جي صدارت ۾ مشاعرو ٿيو.

ڪوثر

ڪڏهن پي شاد منهنجي دل نہ آهي، وفا ڏي دوست جو مائل نہ آهي.
شريفن کي ڪڏهن دنيائي دون ۾، سڪون زندگي حاصل نہ آهي.
صدف کي ڏي نہ ٿو جي بوند ’ڪوثر‘،
تہ دريا خود بہ دريا دل نہ آهي.

منظور

سندءِ ديدار ٿيو حاصل نہ آهي، گهٽيو تڏ منهنجو درد دل نہ آهي.
سڪون زندگي حاصل نہ آهي، جو ڪار خير ٿيو اي دل نہ آهي.
ملڻ چاهيو اگر ’منظور‘ سان تو،
ملڻ ان سان ايڏو مشڪل نہ آهي.

سلطان

پيئڻ مان ڪو مزو حاصل نہ آهي، ديا ڏي دلربا مائل نہ آهي.
گهڙي ساعت هي دنيا آهي تنهن ۾، سڪون زندگي حاصل نہ آهي.
شڪستہ دل چيو اي دلربا ٻڌ،
سندءِ ’سلطان‘ چا گهائل نہ آهي.

مصرع طرح: جبين آسمان هوندي ۽ تنهنجو سنگ در هوندو

15 مئي 1964ع ۾ سيد منظور نقوي جي ڏنل مصرع تي بزمِ خليل طرفان مرزا قنبر علي بيگ جي صدارت ۾ ٿياسافيڪل هال حيدرآباد ۾ مشاعرو ٿيو.

ميرزا قنبر علي بيگ حيدري

جنهين محفل ۾ ذڪر شهنشاهه بحروبر هوندو، انهيءَ محفل ۾ باران ابر رحمت سربسر هوندو.
ضيا نور محمد جو ڪري جي قلب کي روشن، جبين آسمان هوندي ۽ تنهنجو سنگ در هوندو.
آئون ’قنبر‘ حيدري آهيان لحد ۾ روز محشر ۾،
سندم مولا جي قدمن ۾ ڏسج بندي جو سر هوندو.

سلطان

سراپا سرخرو ماه لقا جو سربسر هوندو، نگاهه عاشقن ۾ چڻ اهو شمس و قمر هوندو.
الٰهي درد دل جي ٿي صدا ٻڌ ٻاجهه سان منهنجي، جبين آسمان هوندي ۽ تنهنجو سنگ در هوندو.
غبار گرد کي ڏسندي چوي 'سلطان حيدر' ٿو،
اهو شايد سندم ماه لقا جو نامه بر هوندو.

صائب

سرود مئي جو هي ساڳيو چٽيل نقشو اگر هوندو، خدا ڄاڻي ته مطرب ڪيستائين بي خبر هوندو.
مبارڪ سو سمون هوندو جو پوڄڻ لاءِ اي ٻاپيي، جبين آسمان هوندي ۽ تنهنجو سنگ در هوندو.
ڏسي 'صائب' کي محفل ۾ چيو سڀني مٽئين دل سان،
چريو هوندو، ڪريو هوندو، اهو شوريده سر هوندو.

سال 1972ع ۾ خليل بلڊنگ لطيف آباد نمبر-2 ۾ جناب مخدوم طالب المولیٰ جي صدارت ۾ مشاعرو ٿيو، اِهو بزمِ خليل جو آخري مشاعرو هو. ان ۾ مولانا غلام محمد گرامي پڻ شريڪ هو.

سلطان

ڏسان ٿو جلوه رنگين شباب شيشي ۾، جمال ماه لقا انتخاب شيشي ۾.
نگاهه ناز ملائي چيو ٿي ماه لقا، اچو ڪريون ڪو حساب و ڪتاب شيشي ۾.
اچي چيو سر محفل ڏسو ته 'سلطان' جي،
بغل ۾ ماه ٿيو ۽ شراب شيشي ۾.

فياض

نه آ فراق ۾ ساقي شراب شيشي ۾، پريل هي منهنجو آهي خون ناب شيشي ۾.
هر هڪڙي مست جي هو لب تي نالهء بلبل، شراب شيشي ۾ ٿيو يا گلاب شيشي ۾.
خيال رُئڻ جو دل ۾ جو آيو اي 'فياض'،
طلسم غم ٿي پسايو سحاب شيشي ۾.

راقم الحروف جو اِهو غزل مولانا غلام محمد گرامي صاحب، ايڊيٽر ٽماهي مهراڻ بروقت ڪانئس ورتو، جيڪو مهراڻ 1973/3ع واري پرچي ۾ شايع ڪيو.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي غزل گوئي

فخرالشعراء سنڌ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ هڪ جامع الفنون ۽ جامع الڪمالات شاعر، اديب ۽ دانشور هو. سنڌي، اردو ۽ فارسي زبانن تي يد طوليٰ دسترس رکندڙ هو. هڪ مشاق ۽ استاد شاعر به هو ۽ بلند پايي جو انشاء پردازُ به هو. پاڻ خوش خط به هو ته هڪ سخن سنج، سخن فهم ۽ سخن شناس، سخن گوءِ نقاد به هو. ايترين خوبين جو هڪ هنڌ گڏ هجڻ پنهنجيءَ جاءِ تي ڪرامت ڪان گهٽ نه آهي.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڪي شاعري، خصوصاً غزل ۾ هڪ انفرادي مقام حاصل هو. سندن ڪلام ۽ زبان سليس ۽ رنگين آهي. هڪ قادرالڪلام ۽ ڪهنه مشق شاعر هجڻ جي ثبوت ۾ سندن ديوان (غزليات رباعيات ڪافين ۽ شاعري جي ٻين صنفن جا مجموعا پيش ڪري سگهجن ٿا. سندن غزليات ۾ تخيل جي بلنديءَ سان گڏ استعاري ۽ ڪنايي جو صحيح استعمال ۽ بندش جي چستي ۽ برجستگي نمايان خصوصيتون آهن.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ قديم ۽ جديد دور جي وچ ڏاري پيدا ٿيو. تنهن ڪري سندن ڪلام ٻنهي دورن ڪان متاثر ٿيو آهي. ان ۾ سانگي ۽ گدا شاهه جو رنگ به نظر ايندو ته جديد ۽ قومي رنگ به، جتي صوفيانه نُڪتا ۽ عارفانه اسرار بيان ٿيل نظر اچن ٿا.

سنڌ ۾ فارسي ۽ اردو غزل جي ترقي وترويج ۽ نشرو اشاعت ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي خدمتن جو وڏو عمل دخل رهيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اردو دان ناقدن جيڪي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سنڌي شاعري ۾ روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات، سڪنات جا قاعدا، اقسام قافيه، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب ۽ فڪ اضافت، تنافر، تعقيد ۽ تعقيب جا مباحث، سنڌي ادب ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ئي مروج ڪيا.

غزل هڪ اهڙي صنف سخن آهي، جنهن ۾ عورتن متعلق ذڪر اذڪار ڪيو ويندو آهي، يا انهن سان عشق ۽ محبت جون ڳالهيون ڪيون وينديون آهن. خواجه الطاف حسين حالي، غزل جي تعريف لکندي فرمائي ٿو ته: "لغت ۾ غزل جي معنيٰ- عشق بازي ڪرڻ ۽ عورتن سان مخاطب ٿيڻ آهي."

ڊاڪٽر عبادت بريلوي جو غزل متعلق رايو آهي ته:

"غزل جي صنف جو بنيادي موضوع عشق جي معاملن سان يا عورتن بابت ڳالهيون ڪرڻ، بيان ڪئي ويندي آهي، ۽ اها ڳالهه گهڻي قدر درست آهي، مگر غزل جي اِها تشريح مڪمل ۽ همه گير نه آهي، انهيءَ ۾ وڌيڪ اضافي جي ضرورت آهي."

علامه شبلي نعماني 'شعر العجم' ۾ ايران جي عشقيه شاعريءَ تي بحث ڪندي غزل بابت فرمائي ٿو ته:

"قصيدي ۾ ممدوح جي تعريف ٿيندي آهي، ۽ غزل ۾ معشوق جي...... ۽ غزل ۾ محبوب جي حسن ۽ جمال، نازو ادا ۽ جوروجفا جو بيان ٿيندو آهي."

علامه صاحب اڳتي هلي لکي ٿو ته:

”تصوف جي ابتدا جيتوڻيڪ ٽين صدي جي آغاز ۾ ٿي، پر پنجين صدي، ان جي شباب جو زمانو هو، اهو ئي زمانو غزل جي ترقيءَ جو دور سمجهيو وڃي.“

عورت، انسانن جي دنيا ۾ هڪ لطيف ۽ جاذب شيءِ تصور ڪئي وئي آهي. هر دور ۾ هر ملڪ ۾ عورت، انساني زندگيءَ ۾ هڪ اهم رُتبو ماڻيو آهي ۽ هر دل و دماغ تي هڪ خاص اثر پيدا ڪيو آهي. تنهنڪري غزل جي سرمايي جي شروعات عورت جي مختلف صفات جي موضوع سان شروع ٿي آهي. عشق ومحبت جا جذبا ڪجهه عرصي کان پوءِ تصوف جي صورت اختيار ڪري غزل جو موضوع بڻيا ۽ آهستي آهستي فلسفيانہ مسئلا بہ غزل جي صنف ۾ ڪجهه جاءِ والاري ويٺا. مطلب تہ عشق و محبت ۽ حسن و جمال جو هڪ نفيس دلڪش ۽ مستقل موضوع هو، جيڪو سنڌ جي روحاني پيشوا مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي غزلن ۾ بہ موجود آهي.

غزل، دنيائي شعر وادب جو قابلِ فراموش سرمايو پڻ آهي. مشرق جي متقدمين ۽ شاعر جو تقريباً ٽن سؤ سالن جو بيش بها علمي ۽ ادبي خزانو اسان وٽ غزل جي صورت ۾ موجود آهي. غزل، مشرقي شاعريءَ جي ادبي روايتن ۽ فڪري ارتقا جو هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ اسان مشرقي شاعرن جي بيش بها علمي ادبي خدمتن جو عڪس ڏسي سگهون ٿا. عشق و محبت، انساني سرشت ۾ فطرت جو هڪ اهم حصو آهي، جيڪو انساني دنيا جي زندگيءَ تائين قائم رهندو ۽ غزل ان جو مبلغ اعظم ٿي ڪم ڪندو رهندو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ سنڌ جي رهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي اهم موضوعات مهيا ڪري ڏنا آهن. گل وبلبل جي شاعريءَ سان گڏوگڏ غم دوران جون تصويرون پڻ پيش ڪيو آهن. مخدوم صاحب هجرو وصال جي داستان ۾ غم جانان جون انيڪ ڪيفيتون بيان ڪيون آهن. پراڻن موضوعات ۾ جديد مضمونن ۽ جديد رجحانن کي سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن مان جدت ۽ ندرت جون جهلڪيون نظر اچن ٿيون. انوکن خيالن تي خاص توجهہ ڏنو ويو آهي. انداز ۽ اسلوب جي لحاظ کان غزل جي نرميءَ ۽ نزاڪت کي مقدم رکيو ويو آهي. ان ۾ شڪ نہ آهي تہ مخدوم صاحب سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ جي قديم اساتذہ سخن کان متاثر آهي. مخدوم صاحب وڏي پيار ۽ پاٻوهہ سان سنڌي شاعري ڪئي آهي، ۽ پنهنجي سنڌي شاعريءَ ۾ روايتي لوازم کي پڻ برقرار رکيو آهي، جنهن ڪري سندن ڪلام ۾ انيڪ ترڪيبون، محاورا ۽ تشبيهون پڻ موجود آهن. مثلاً: سندن هڪ شاهڪار غزل ملاحظہ ڪريو:

رشڪ بخت سيہ رشڪِ تاريڪ شب هن جا زلف دوتا خوشنما خوشنما
الله الله جبين ضوفشان ضوفشان، جلوہ گر جلوہ گر يا خدا يا خدا
تيغ برانٔ فگن، غيرت سيف زن، خنجر صف شڪن ابروئي جان من
رشڪ مستيءِ چشم قلندر نظر دلربا دلربا ڪيفزا ڪيفزا.
روح جادو گري هن جا شرم و حيا عشوہ ونازو انداز سڀ معجزا
گفتگو مظهرِ خرق عادات ٿي هن جي هرهڪ ادا اوليا اوليا.
هن جي رمز خموشي ۾ دنيا بہ گم ۽ تبسم سان عالم ڪري زير وزبر
هن جي گفتار ۾ زندگي زندگي هن جي رفتار ۾ ڪربلا ڪربلا
جنهن تان ديرو ڪليسا هميشہ فدا جنهن تي سجدہ ڪنان روز شب بتڪدہ
جنهن تي هر ڪنهن جبين کي سڪون ٿو ملي منهنجي محبوب جا نقش پا نقش پا
هن جي شيرين زباني تان صدقي ٿين دمبدم مطرب وبربط وچنگ ني
هن جي طرز تڪلم تان قفس فدا لحن دائود چئي واهو واهوا

هن جي آڌو صبا آهي جا روب ڪش نگهت گل اچڻو خير مقدم ڪري
هوچمن ۾ اچي گل جهڪئو تا پون ۽ عنادل چون مرحبا مرحبا
هو جا درو الم مايہ دوستي هن جا جورو باعث دلڪشي
هن جا قهرو غضب دل جي آسودگي هن جو ديرينہ درد آشنا آشنا
هن جي رمز ادا تان تصدق ٿيان هن جي طرز محبت تان قربان مان
هن جا ظلم وَ ستم با وفا باوفا هن جا مهرو وفا بي وفا بي وفا
صوفي محتسب واعظ پيرسن منهنجي ساقي اڳيان سي بہ مجبور تر
هوڪپايو نظر جو نهاري ڪٽئو هرڪو گهبرايو چئي ڏي پلا ڏي پلا
ميڪده ۾ مسرت ڪري رقص ٿي ڪيف و مستي تي طاري ٿئي بيخودي
هن جي آمد تي ساغر ٿين خنده زن ۽ صراحي ڪري قهقها قهقها
طالب الموليٰ جورو جفائي صنم غيرتِ ظلم چنگيزي ونادري
هن جي هرهڪ نظر زلزلا زلزلا هن جو تابِ نگهہ فيصلا فيصلا

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جنهن شاعراڻي ماحول ۾ اک کولي، ان ۾ گل و بلبل، گل و گلزار ۽ شمع وپرواني کان سواءِ مئي ۽ ميخانو بہ موجود هو. مخدوم صاحب مئي ۽ ميخاني جي ماحول کي تفصيل سان پنهنجي شعرن ۾ بيان ڪيو آهي. ميخاني جي هر شيءِ اهڙي دلفريب انداز سان بيان ڪئي اٿائون جو مئڪشي جو سمورو نظارو اکين آڏو اچي ٿو بيهي. هڪ طرف ساقي پنهنجي نرگسي نيڻن ۽ مخمور اکين سان هڪ هٿ ۾ صراحي يا مينا ۽ ٻي هٿ ۾ جام جهليو بيٺو آهي، مينوشن جي آڻ آڻ پئي آهي. ڪي آهن جي چُڪي چاڙهڻ سان پنهنجا هوش ۽ حواس وڃائي ٽا ويهن، ٻيا خم خالي ڪريو ڇڏين. هڪ طرف پير ميخان وينو آهي، ميڪده جوهر مينوش سندس معتقد آهي. سندس هر حڪم جي تڪميل عين سعادت سمجهي ٿي وڃي. ميخوارن جي لب تي ڪڏهن ساقي جي قرب جا قصيدا آهن ۽ ڪڏهن بي رخيءَ جو شڪوو ۽ شڪايت آهي. مخدوم صاحب مئي ۽ ميخاني کي حقيقي رنگ ۾ پيش ڪري، ان مان تصوف جا باريڪ نُڪتا بيان ڪيا آهن.

حافظ شيرازي، صائب، فيضي ۽ امير خسرو وغيره، مئي، جام ۽ مينا جو ذڪر نهايت اشتياق سان ڪيو آهي. فيضيءَ مئي جي تعريف ڪندي چوي ٿو تہ: ”

هي ڪهڙي مئي آهي جيڪا ساقي پيالي ۾ وڌي جو مسيح ۽ خضر ان جي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻي کان اڳ ڪڍڻ ٿا چاهين:

اين چہ مئي بودڪ ساقي بقدح ريخت فرو
ڪہ مسيح و خضر از رشڪ ڪشاڪش ڪردند“

امير خسرو مئي جي لاءِ چوي ٿو: ”جڻ پاڻيءَ ۾ باهہ مليل“ آهي:

مئي ميان شيشۂ ساقي نگر
آتشي گويا بہ آب آلوده اند“

حافظ شيرازي وري مئي ۽ جام جي تعريف ڪندي چوي ٿو:“ تہ جڏهن اهو پتو نہ آهي تہ انجام ڇا ٿيندو تہ پوءِ مئي ۽ جام جي فڪر کان وڌيڪ سٺي ڳالهہ ڪهڙي آهي:

خوشتر از فڪر مئي جام چہ خواهدبود
چون خبر نيست ڪدانجام چہ خواهدبود“

'صائب' وري ساقي جو ذڪر نهايت دلفريب نموني سان ڪيو آهي:-

"امشب ازساقي بس گرم است محفل، ميتوان
شمع گرخموش يا شد، آتش از ميناگرفت."

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ بہ مئي ۽ ميخاني جو ذڪر پنهنجي غزليات ۾ هن طرح سان ڪري ٿو:-

ويا جيڪي بہ ساقي وٽ اهي مينوش ٿي موٽيا
صفا صوفي بہ ميخاني منجهان مدهوش ٿي موٽيا
ڪڏهن پريل نہ ڇڏينداسون ساقي پيمانا
اسان جي دم سان ٿي آباد رهندا ميخانا
سندم معيار مينوشي جا ميخانا اٿو شاهد
سڀئي ساغر سُبو ساقي ۽ پيمانا اٿو شاهد
تون پيئڻ کان اڳ اي ميڪش اهل ميخاني کي پڙهہ
ساقيء مهوش کي پيمائش کي پيماني کي پڙهہ
ڏي شرابِ چشم گون جو جام پُر اي ماهوش
تا زماني جي خيالن کي اچي ڪاغش تي غش
جڏهن ساقي جي ابرو مان ٿيم هڪڙي چُڪي حاصل
نشا ٿيا نينهن جا غالب حقيقي ٿي خوشي حاصل
چشم رشڪ مي ئي ٿيندي آهي ميخاني جي دل
۽ شراب لال ٿيندو آهي پيماني جي دل
پلي خُم جا خُم بہ ڪپي وڃن نہ پيئڻ کان موڙبو منهن ڪڏهن
پلا دستِ ساقي جي اڳيان ڪبيون نيٺ کهڙيون قناعتون
اڄ ميڪده ۾ طالب مولا اچي پيو
پيمانا تنهنجي لئي گل ولالہ ڪري وٺون
ڪج ادائن جي هٿان کي جام نيرانا ملن
اڄ وري ميڪش هجن ساقي ۽ ميخانا هجن
ڏي صبوحي جا اي ساقي جام نيرانا بہ ٿي
گڏ ٿيا آهن اچي مئي نوش مستانا بہ ٿي
اي ساقي پنهنجي مستن اهل ميخانن جي پارت ٿئي
مٽان خالي ٿين لبريز پيمانن جي پارت ٿئي
اهي ساقي اهي ميڪش اهي ئي ساغر و مينا
فقط آداب مينوشي جي اڄ آهي ادا بدلي

غزل، اندروني ڪيفيت جو آواز آهي. غزل ۾ داخل ڪيفيت جو اظهار نهايت خلوص ۽ ديانتداريء سان ڪرڻ ۾ اچي ٿو. داخلي احساسات ۽ جذبات جي هوبهو تصوير غزل جي جان آهي. غزل جي شاعريء ۾ ڪنهن بہ قسم جو تصنع، غزل جي معيار کي ڪيرائي وجهي ٿو، تنهنڪري شاعر پنهنجي داخلي حقائق ۽ تجربات کي پيش ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيو پوي. باطني زندگيءَ جي ڪشمڪش ۽ الجهن کي لڪائڻ بد ديانتي ۽ رياڪاري سمجهي ٿو.

اهڙي ڪيفيت کي بيان ڪرڻ لاءِ شاعر پنهنجي وضعداريءَ کي ڇڏي، حقيقت پسنديءَ جو مظاهرو ڪري ٿو. دل ۾ هڪ عجيب و غريب اشتياق پيدا ٿئي ٿو، جنهن جذبي کي بيان ڪرڻ شاعر پنهنجو فرض سمجهي ٿو. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صوفيائي مزاج جو مالڪ هو. سندن مزاج، نِنديءَ وهيءَ کان ئي تصوف کان آشنا هو پر پوءِ به ڪين تمنا رهي ٿي، شوق پيدا ٿئي ٿو ته:-

جو اول هو اهوئي اڄ به آهي طالب الموليٰ
ڏسڻ وارڻ فقط آهن اوهان جا ئي گمان بدليا.
اديون آتڻ وهڻ سولو ڪتڻ ڏاڍو ڏکيو آهي
اڃو سنيري هتي سرتيون جو چرخا چورٽا پوندا
اي واعظ چپ اوهان جي شاهڪارن کي سجاڻون ٿا
بظاهر مست آهيون پراشارن کي سجاڻون ٿا
اسان رندن جي مشرب ۾ شڪايت ئي حرام آهي.
گهٽوئي پاڪبازن پرده دارن کي سجاڻون ٿا
اسان مستن جي مشرب ۾ جهان آباد ويرانو
فقيرن جي ڪيا آباد سي ويرانا گهرجن ٿا.

سنڌي غزل ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ“ هڪ انوکو انداز ۽ منفرد اسلوب پيش ڪيو آهي. پاڻ فارسي شاعرن جي دلڪش انداز ۽ پيرائڻ اسلوب کان نهايت متاثر هو. مخدوم صاحب جي هر شعر جي هڪ مصرع ۾ ئي زندگيءَ جي انيڪ حقيقتن ۽ ڪيفيتن جو بيان سمائجي وڃي ٿو. هڪ معمولي ڳالهه کي به دل ليائيندڙ انداز ۾ پيش ڪرڻ شاعر جو وڏو ڪارنامو بڻجي پوي ٿو. ڪيترائي اهڙي قسم جا اشعار آهن جيڪي مخدوم صاحب کي سنڌي غزل جي بلند مقام تي پهچائن ٿا. سندن مختصر عبارت هڪ دلڪش تاثر پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ ڪيترائي راز پنهان رهن ٿا. سندن ڪلام ۾ وارفتگي ۽ بيساختگيءَ جو عجيب نمونو موجود آ-ي.

ڪئي ڪحل البصر جن خاڪ دلبر تنهنجي قدمن جي،
اهي درويش تنهنجا تو وٽان سلطان ٿي نڪتا.
جهان کي جن جي اڄ نقش قدم تي فخر حاصل آ،
اهي الله جي لئي بي سرو سامان ٿي نڪتا.
هتي عابد ۽ زاهد ساڻ گڏ مي نوش پڻ آهن،
اي واعظ تون نٿو سمجهين هي آهن راز رندانا.
حقيقي عشق جي مستي وري قلبن تي غالب ٿي،
انهي ئي ڪيف ۾ مدهوش ٿيا دانا ۽ ديوانا

جيئن ته غزل ۾ باالخصوص عشقيه مضمون هوندا آهن، تنهنڪري غزل گوشاعر، حسن و عشق جي تعريف، فراق وصال جو بيان، خال و خد، زلف وابرو، قدوقامت جي توصيف، گل وبلبل، شمع وپروانا، شيرين فرهاد ۽ ليليٰ مجنون جون حڪايتون، معشوقن جي بيرخي، جنون وياس جي شڪايت ڪندا آهن. مطلب ته غزل مطلع کان وٺي مقطع تائين مجسم عشق انگيز ۽ جنون آميز خيالن سان مرصع هوندو آهي. ڪٿهن ڪٿهن غزل جي صنف ۾ شاعر پند و نصائح ۽ قومي داستانن جهڙا نُڪتا پڻ بيان ڪندا آهن. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ به محبوب جي حسن جي تعريف اجهو هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو.

نہ خورشيد آهي تنهنجو مٽ قمرپڻ شرمساري ۾
ڏسيو توکي وڃن شرمائجو سيمين بدن پاڻهي.
هي حسن صورت ۽ حسن سيرت خدا جو سنهن لازوال آهي
موازني کان سڄڻ مبرا هو پاڻ پنهنجو مثال آهي.
آٿيان ٿو تصور ۾ انهيءَ رشڪ قمر کي
مون آهي چراغان ڪيو هن طرح سان گهر کي
ڏنم جو هن کي تہ پوءِ ماهتاب وسري ويو
نہ ماهتاب مگر آفتاب وسري ويو

محبوب جي خنو خال، زلف وابرو ۽ سندس قد وقامت جي صفت ۾ عاشق زمين ۽ آسمان کي ملائي هڪ ڪري ٿا ڇڏين. بقول حافظ شيرازي:

اگر آن ترڪ شيرازي بہ ست آرد دِل مارا
بخال هندويش بخشم سمرقندو بخارا را

اهڙي طرح مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ بہ محبوب جي زلفن جو ذڪر اِجهو هِنِ لفظن سان بيان ڪري ٿو:

آزاد هوندا هردم زلفِ دوتا جا قيدي
خوشحال ئي رهن ٿا صبرو رضا جا قيدي
صنم خود جستجو منجهہ هو تہ هي خوشبو ڪٿان آئي
نتيجي ۾ وڃي آخر سندس زلفِ دوتا نڪتي
هو زلف سنبل هو چشم نرگس هولال لب ۽ هو عارضِ گل
انهيءَ تصور ۾ همنشينو خزان بہ فصل بهار آهي
مان هن جي زلفن جي رات ۾ پنهنجي راهِ منزل بہ وڃائي ويٺس
اگرچہ چهري جو ماهِ ڪامل بہ هرگهڙي جلوه بار آهي
آزاد سو وري نہ ٿئي تادم حيات
جنهن کي جڏهن اسير ٿو زلفِ دوتا ڪري

فلسفو، شاعريءَ جو پسنديده موضوع آهي، جتي شاعريءَ جون بيون صنفون فلسفيانہ خيالن سان مالا مال آهن، اتي غزل جي جهولي بہ فلسفي جي املهہ مائڪ موتين سان ڀريل آهي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ فرمائي ٿو:

جي آيا تنهنجي محفل ۾ اهي قربان ٿي نڪتا
وڏا دانا ۽ بينا پڻ اتان حيران ٿي نڪتا
هنئي جن فلسفي جي هام ٿي دنيا اندر يارو
ٻڌي گفتار گلرخ جي همہ تن گوش ٿي موٽيا

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي سنڌي غزليات ۾ جتي مجازي عشق جا گل ۽ ٻوٽا ٽڙيا بينا آهن، اتي مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ حقيقي عشق جي باغ جي بہ آبياري ڪئي آهي ۽ ان ۾ تصوف جا قسمين قسمين جا گل ۽ ٻوٽا بہ لڳايا آهن ۽ مخدوم صاحب تصوف جي مختلف مسئلن کي نهايت دلنشين انداز ۾ سمجهائڻ جي

ڪوشش ٻه اِجهو هِنن لفظن ۾ ڪئي آهي:

خرقو مصلو شيخ جو سجدو عبا قبا
هرشيءِ جي قلب ۾ آهي وقعت جدا جدا
واعظ رڳو مبالغو ۽ رند صاف گو
قدرت بنائي آهه ٿي فطرت جدا جدا
چو نه ان محفل جي باشندن ۾ ايندو وجد و حال
جت قلندر رقص ڪن ۽ ٻيا هجن ميخوار مست
پُر ڪري ڪيئن ٿو پياري جام مئي هو مي فروش
پي ٿين ٿا صاف صوفي بيدڙڪ بيدار مست

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ؒ پنهنجي غزلن ۾ تصوف سان گڏوگڏ اخلاق بابت به گوهر افشاني ڪئي آهي، ۽ پند و نصيحت جا ورق ورايا آهن. اخلاق، انساني زندگيءَ جو زيور ۽ حياتيءَ جو سينگار آهي. اخلاق بنا انسان جانور وڌيڪ ۽ انسان گهٽ ٿو ٿئي، تنهنڪري هن دنيا ۾ انهيءَ ڳالهه جي هر دور ۾ اهميت رهي آهي ته انسان کي سڌي راهه تي هلائڻ لاءِ اخلاق جو لغام ڏنو وڃي. ان ڪري انساني اخلاق جو ڪو به اهڙو موضوع نه آهي، جنهن کي غزل پنهنجي دامن ۾ جاءِ نه ڏني هجي ۽ انسان کي ڀٽڪيل راهه کان بچائڻ لاءِ پندو نصيحت جا ڏيا نه روشن ڪيا هجن:

رهيو چا مال ۽ اسباب دارا وٽ سڪندر وٽ
هو ڪم آٿي ن ٿو آهي مگر سڀ ڪجهه قلندر وٽ
خدا کان ڇو لڪائين ٿو گناهن کي اڙي نادان
يقين رک آهي هر تصوير عريان ٿئي مصور وٽ
نه گردن کي جهڪائي بادشاهن جي اڳيان هرگز
عجيب آهي هي خُو هردم محبت جي گداگر وٽ

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ؒ غزل ۾ جتي ٻيا خارجي اثر قبول ڪيا آهن، اتي هو پنهنجي سماج ۽ ماحول جي تبديل ٿيندڙ حالتن کان متاثر ٿيڻ کان رهي نه سگهيو آهي. سنڌ ۾ جيڪي معاشي، مادي، ذهني ۽ سياسي تبديليون پيدا ٿيون، تن کان مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ؒ جو حساس شاعر جي حيثيت ۾ متاثر ٿيڻ لازمي آهي. زندگيءَ جا ڏک ۽ سک، سماج ۽ طبقاتي فرق، حيات کي اڳتي وڌائڻ جي تمنا، زمين کي جنت ثاني بنائڻ جي خواهش، پنهنجي چوطرف پکڙيل گندگيءَ کان نفرت ۽ ڌرتي جي دوزخ تي انقلاب آڻڻ جي آرزو، اهي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي غزل خاص طرح قديم دور جي غزل جي زيب ۽ زينت آهن. سنڌ جي اڳين غزل گو شاعرن ۾ ان طرف توجهه ڏنو آهي ۽ انهن مان ڪن وٽ سياسي ۽ سماجي تصورات جو هلڪو هلڪو دونهون محسوس پيو ٿئي، مگر موجوده وقت جي غزل گو شاعرن وٽ مچ متا پيا آهن. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ بيان کي وڌيڪ مؤثر بنائڻ لاءِ اشارن ۽ ڪناين کان پڻ ڪم ورتو آهي. ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب فرمائي ٿو:

رڳي ٿي فحش گوئي ۽ رڳي ٿي آهي بيهوشي
هتا جي هوش آور اڄ سي به مستانا ٿيا اٿلي
اجا پيري ۽ مخدومي کي تون چنبڙيو پيو آهين

چريا هو نينهن وارا جي ها ننرانا ٿيا اٿلپ

تصوف، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جي غزل جو روح آهي. سنڌ جي هن عظيم شاعر تصوف جا گهڻو ڪري سمورا پيچده مسئلا نهايت لطيف ۽ پرڪشش انداز ۾ بيان ڪيا آهن. سنڌ صوفين جي سرزمين آهي. انهيءَ ڪري هتان جي انيڪ غزل گو شاعرن پڻ تصوف کي پنهنجي غزل جو سينگار بنايو آهي. روز ميثاق الله تعالىٰ پنهنجي عشق جي امانت جڏهن ملائڪن کي آڇي ته اهي ڏڪي ويا، تڏهن حضرت آدم عليه السّلام اڳتي وڌيو ۽ اهو ٻرهه جو بار پنهنجي سرتي کنيائين.

حافظ شيرازي ان خيال کي هيئن ٿو بيان ڪري:

باز غم عشق تو بهر کس که نمودند
عاجز شدو اين قرعہ بنامم افتاد

مخدوم طالب المولىٰ فرمائي ٿو:

عاشق جان باز جو راهه نما پيِ آهي عشق
مشڪلات عشق جو مشڪل ڪشا پيِ آهي عشق
درد وغم، سوزوالم جو پيشوا پيِ آهي عشق
هر گهڙي ۾ دافع نج و بلا پيِ آهي عشق
عشق جي درياهه ۾ فضل خدا پيِ آهي عشق
ڪشتيءَ بحروالم ناخدا پيِ آهي عشق
حسن بي پروا به ۽ ناز و ادا پيِ آهي عشق
دلبري پيِ آهي عشق ۽ دلربا پيِ آهي عشق
حسن جيِ دربار ۾ گولو گدا پيِ آهي عشق
۽ ڏکن جي ملڪ جو پڻ بادشا پيِ آهي عشق
پرده انسان ۾ ذات ڪبريا پيِ آهي عشق
۽ جبين شوق ۾ سجدو صفا پيِ آهي عشق
خود خدا پيِ عشق محبوب خدا پيِ آهي عشق
طالب المولىٰ امام الاوليا پيِ آهي عشق

جيئن ته مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جي شاعري، عشق مجازيءَ جو هڪ بي مثال شاهڪار آهي، تنهن ڪري سندن شاعريءَ ۾ تپش ۽ تڙپ، سوز ۽ سڪ اتم درجي جي موجود آهي، پر فرق ايترو آهي ته سندن ڪلام ۾ شوخي ۽ شدت پڻ موجود آهي. انهي شان بي نيازيءَ سندن شاعريءَ ۾ ته غزل جو هڪ لافاني حسن پيدا ڪري ڇڏيو آهي. حسن ۽ عشق جي جذبن جي ترجمانيءَ لاءِ پوءِ اهو مجازي هجي يا حقيقي، غزل جو پيرايهٔ بيان نهايت ضروري آهي. غزل نه صرف شڪر کي حسن ۽ رنگيني بخشي ٿو، پر ان سان شڪر کي هم گيري ۽ وسعت به ملي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو اهي سڀ شاعر جن جي شاعريءَ جو جزو اول حسن ۽ عشق آهي. غزل جي پيرايهٔ بيان اختيار حاصل ڪرڻ کان رهي نه ٿا سگهن پر حسن ۽ عشق متعلق شاعر جو نُڪتهٔ نظر جيڏو بلند ۽ وسيع هوندو، سندن غزل جو رنگ به اوڏو ئي اثر انگيز ۽ پاڪيزه هوندو.

ڊاڪٽر غفور ميمڻ

شاهه جي داستانن ۾ عورت جي حيثيت

تاريخ جي ڊگهي سفر ۾ اهي قصا جن کي صديون گذري ويون آهن. اهي روايتن ذريعي نسل در نسل، مختلف مرحلن مان گذري اسان تائين پهچن ٿيون. انهن کي ڏند ڪٿائون چيو وڃي ٿو. پر اهي قصا جيڪي وچ واري دؤر جا آهن يعني تاريخ ۾ ڳڻي سگهجن ٿا. انهن کي لوڪ داستان چئجي ٿو. ڏند ڪٿائن ۽ لوڪ داستانن ۾ فرق اهو آهي ته ڏند ڪٿائون ڌرتي کان آسمان تائين ڦهليل ۽ مبالغي آرائي تي ٻڌل آهن، پر لوڪ داستان صرف ڌرتيءَ سان لاڳاپيل نيم حقيقي ۽ مبالغ آرائي تي ٻڌل آهن. جڏهن ڪنهن به ڊگهي رستي تي توهان نهاريندا ته ويجهيون شيون صاف ۽ چٽيون نظر اينديون. ٿورو پري واريون شيون چٽيون نه پر انهن جا عڪس نظر ايندا، جن مان اندازو لڳائبو ته هيءَ شيءِ آهي، پر اجا پري نهاريندا ته ڪنهن شيءِ جو ڌنڌلو عڪس نظر ايندو، توهان اندازو به نه ڪري سگهندا ته، اها ڪهڙي شيءِ آهي، البته ڪجهه آهي ضرور بس انهي کان وڌيڪ ڪجهه سمجهه ۾ نه ايندو. اهي ڏند ڪٿائون به بلڪل ائين آهن. جڏهن تاريخ وقت جي وهڪري ۾ لڙهي ويندي آهي ته حقيقت ۽ واقعا به ڏند ڪٿا بڻجي ويندا آهن.

سنڌ جي تاريخ ۾ ائين قصا ۽ ڪهاڻيون ملن ٿيون. جن جي حيثيت هاڻ نيم حقيقي ۽ نيم تاريخي لوڪ داستانن واري آهي. جن کي اسان سنڌ جون ڏند ڪٿائون ۽ داستان چئي سگهون ٿا. "ڏند ڪٿائون پاڻ ڪجهه به نه هونديون آهن، اديب ۽ شاعر يا دانشور انهن کي جياريندا آهن"[1]. هُو پنهنجي فڪر کي انهن ڏند ڪٿائن ذريعي ماڻهن تائين پهچائيندا آهن هومر کان وٺي شيڪسپيئر تائين سوفوڪليز کان وٺي سگمنڊ فرائيڊ تائين سڀني ڏند ڪٿائن جو سهارو ورتو. ڪارل مارڪس به ڏند ڪٿائن جو استعمال ڪيو، سندس پسنديده هيرو ڏند ڪٿائي ڪردار "پروميٿس" هو.[2] ان کان علاوه هرڪيوليس، سسيفس، ايڊيپس، پينڊورا، وينس، سڀ ڏندڪٿائي ڪردار آهن. انهن سڀني ۾ عورت جا مختلف تصور موجود آهن. ڪٿي عورت مصيبتن جي علامته پينڊورا آهي،[3] ته ڪٿي ايفروڊائيٽ جنس جي ديوي آهي. ڪٿي وينس حسن جي ديوي آهي. هندستان ۾ به اهڙن ڪٿائن جون ديويون ۽ ديوتا موجود آهن. ڪٿي عورت دُرگا آهي، ته ڪٿي مهالڪشمي، اهڙي طرح سنڌ ۾ عورت ڪٿي ڀاڳوان آهن، ڪٿي ماءُ آهي، ڪٿي ڏُوتي آهي، ته ڪٿي شهزادي ته ڪٿي مايا ۽ ڏائڻ آهي. سنڌ ۾ موهن جي دڙي مان مليل مهرن، مجسمن، رسمن، قدرن سان سوڻن مان ۽ اهڃاڻن مان عورت جي حيثيت جو بنيادي تصور ملي ٿو. قديم سنڌ ۾ مدري نظام جا اهڃاڻ ملن ٿا، جنهن ۾ عورت قبيلي جي يا گهر جي وڏي هئي.[4] اجا ائين چئجي ته قبيلي جي يا گهر جي ديوي هئي ته وڌاءُ نه ٿيندو. سنڌ جي ڪلچر جي نهڻ ۾ يا سنڌ جي بنيادي حيثيت نهڻ ۾ زراعت جي نظام جو ئي هٿ آهي. توهان غور ڪندا ته سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت پنهنجيءَ جو عڪس فطري ۽ زرعي نظام وارو آهي. زرعي نظام ۾ عورتون ۽ مرد گڏجي ڪم ڪندا هئا جن ۾ ٻني ٻارو، مال چارڻ، مال جي سورائي، ويرون، لاٻارو،

---

(1) Camus Albert " The Myth of Sisyphus" , Hamish Hamilton London first Edition P -97

(2) سبط حسن "موسيٰ سي مارڪس تڪ" مڪتبه دانيال ڪراچي، ٽائيٽل ڪور ۽ اندروني ڪور تي تصوير ۽ لکيل اسٽوري

(3) يوسف سنڌي " قديم يونان جون ديويون ۽ ديوتا"، سنڌ بڪ ڪلب، 2003ع، ص 36

(4) ڊاڪٽر فهميده حسين "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" شاهه لطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز 1993ع، ص 32 کان 34

عورت ۽ مرد گڏجي ڪندا هئا ان کان علاوه عورت گهر جو ڪم جنهن ۾، ڏڌ ولوڙڻ، جنڊ هلائڻ، ڏوائي ڪرڻ، رليون ٺاهڻ، پرت پرڻ، پاڙي اوڙي جي پرگهور لهڻ جهڙا ڪم ڪندي هئي جيڪڏهن اسان ائين چئون تہ سنڌ جي ڪلچر جي امين عورت هئي تہ ان ۾ وڌاءُ نہ ٿيندو. هونئن بہ عورت فطرت جي ويجهو آهي، جيڪو فطرت جي ويجهو هوندو آهي اهو ڪلچر جو امين هوندو آهي. ڊاڪٽر فهميده حسين پنهنجي ٿيسز ”شاهہ جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ“ ۾ مختلف حوالن جو جائزو وٺندي انهيءَ ڳالهہ جو اقرار ڪيو آهي تہ ”سنڌ ۾ عورتن جو ڪردار تمام مٿانهون هو“[1] عربن جي اچڻ کان پوءِ سنڌي سماج ۾ تبديلي اچڻ شروع ٿي، جيڪا فطرت کان مذهب ڏانهن وڃي ٿي، تنهنڪري ڪلچر ۾ نوان لاڙا آيا پيري مريدي، عورت جو پردو ڪرڻ، ڪپڙن ۾ تبديلي، وغيره جو سلسلو شروع ٿيو. وڏا وڏا جاگيردار وجود ۾ اچڻ لڳا. حويليون، ملڪيتون، گاديون، ننگريون، ۽ وڏ گهراڻو ڪلچر وجود ۾ اچڻ لڳو. وڏيون جاگيرون ۽ ملڪيتون وجود ۾ اچڻ ڪري انهن جي جائز وارث جي ضرورت بہ پئي. انهيءَ ڪري عورت جي پردي داري ۽ ملڪيت جو احساس پيدا ٿيڻ لڳو، پر سنڌ ۾ پردي جو رواج صرف اميرن ۽ پيرن ۾ رائج هو، باقي گهراڻن ۾ عورتون مردن سان ڪُلهو ڪُلهي سان ملائي ڪيتيءَ جي ڪمن ۾ حصو وٺنديون هيون. مولائي شيدائي پنهنجي ڪتاب ”تاريخ تمدن سنڌ“ ۾ لکي ٿو تہ سنڌ جي عورت جي بيداريءَ جو دور عربن جي دور کان شروع ٿئي ٿو.[2] اها ڳالهہ صحيح آهي تہ عورت جي بيداري عربن کان شروع ٿئي ٿي چو تہ ان کان اڳ هندو ڌرم ۾ تہ عورت مرد جي داسي هئي، سَتي جو رواج ۽ شادي ستن جنم جو رواج عورت جي آزادي جي تصور کي رد ڪري ٿو، پر سنڌ ۾ جين ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم جي اچڻ کان پوءِ عورت جي حيثيت وڌيڪ بهتر ٿي هئي. هونئن بہ عورت جي حيثيت هجي يا مرد جي اها مذهب کان وڌيڪ معاشي نظام طئي ڪندو آهي. انهيءَ جي باوجود جو سنڌي سماج ۾ عربن جي اچڻ جا تمام وڏا اثر پيا، پر پوءِ بہ سنڌ جو اصلي ڪلچر گم نہ ٿيو. جو تہ بنيادي معاشيات ۾ ڪو فرق نہ ٿيو. اهو ئي زرعي نظام اها ئي ٻهراڙي self sufficient system وارا ڳوٺ. تنهنڪري گهر جي وڏي وري بہ عورت هئي. ان وڏي جو لقب ماءُ يا ڏاڏي هو. مرد بہ انهيءَ کي پنهنجو مسئلو ٻڌائيندو هو تہ عورت بہ انهيءَ کي پنهنجا مسئلا ٻڌائيندي هئي. اهو ئي سبب آهي، جو شاهہ لطيف زياده تر ماءُ کي مخاطب ٿئي ٿو:

آيل آئون نہ وسان ، هنجون جي هارين.

يا

مون سي ڏٺا ماءُ، جنين ڏٺو پرين کي.

مرد جو ڪردار سماجي ۽ سياسي ضرور هوندو هو، پر مرد بہ ان وقت فيصلائتو هوندو هو جڏهن ڏاڏو يا بزرگ ٿيندو هو. زرعي سماج ۾ وڏيرو هندوستان جي ٻين جاگيردارن وانگر ظالم نہ هو، نہ وري يورپ جي لارڊ وانگر سندس ڪردار هو، پر وڏيرو سڀني جي وڏي هئڻ جو ڪردار ادا ڪندو هو. حڪمران گهڻو ڪري ڌاريان هوندا هئا، پر اهم ڳالهہ اها تہ سنڌ ۾ جيڪو سنڌين حڪمرانن جو دور آيو يعني ”ڪلهوڙا“ دور بقول ڊاڪٽر فهميده جي تہ سڀ کان وڌيڪ ڪلهوڙن سنڌ کي نقصان پهچايو“[3] ان صورت حڪمرانن سنڌين سان هميشہ ظلم ڪيو معنيٰ عورت هجي يا مرد، پر اصل ۾ مظلوم طبقو هيٺيون طبقو هو، ان ۾ عورت جي تفريق نہ هئي. مطلب طبقاتي ظلم ۾ هميشہ غريب طبقو پيسجندو آهي.

---

(1) ڊاڪٽر فهميده حسين ”شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ“ ڊاڪٽر فهميده حسين ”شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ“ ثقافت کاتو سنڌ 1993 ص 80.

(2) مولائي شيدائي ”تاريخ تمدن سنڌ“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي آف سنڌ ڄام شورو سنڌ 1995ع، ص372

(3) ڊاڪٽر فهميده حسين ”شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ“ شاهہ لطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز 1993ع، ص83

انهيءَ پس منظر ۾ اسان سنڌي داستانن کي ڏسنداسين. ڪتاب روح رهاڻ ۾ اسان کي پهريون داستان ليليٰ چنيسر ”(1)“ جو ملي ٿو. جنهن مطابق ڪوئنرو جڏهن چنيسر تي عاشق ٿي پنهنجي ماءُ سان ان جو ذڪر ڪري ٿي. ماءُ پنهنجي مڙس کي سچي ڳالهه ٻڌائي ٿي ۽ ٻئي خوش ٿين ٿا ته اسان جي ڌيءَ جو آدرش ڪيڏو اعليٰ آهي ۽ اوچو آهي. چنيسر سان رشتو ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، ناڪامي جي صورت ۾ پاڻ ماءُ ۽ ڌيءَ گڏجي چنيسر وٽ نوڪري ڪن ٿيون ۽ ڪوئنرو چنيسر کي پاڻ ڏانهن راغب ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. هڪ ڏينهن ليليٰ ڪوئنرو وٽ نو لکو هار ڏسي هرکي پئي ٿي ۽ چنيسر کي هڪ رات جي عيوض اهو هار حاصل ڪري ٿي. جيتوڻيڪ هن داستان جا ڪردار سڀ مٿئين طبقي سان واسطو رکن ٿا، پر پوءِ به سماجي رسمن ۽ سُڀاءَ مان خبر پوي ٿي ته ان وقت عورت کي پنهنجي پسند جي شادي ڪرڻ جو حق هو. ٻي طرف ڪاري ڪاريءَ جو رواج نه هو. نه ته ڌيءَ ڪنهن تي عاشق ٿئي ۽ ان جو کُلو اظهار ڪري ته ڪاري ٿي مارجي وڃي ها. پر والدين پنهنجي ڌيءَ جي پسند جي شادي جو احترام ڪن ٿا بلڪ خوشيءَ سان ان جو رشتو ڪرڻ جا جتن ڪن ٿا

اها به روايت ملي ٿي ته ليليٰ جا افعال کي چڱا ڪونه هئا. ليليٰ جو ڪنهن جوڳيءَ سان نينهن جي ڳالهه ڪان علاوه هيءُ بيت به ملي ٿو ته:

جڏهن جر هاريو ٿي جڪري، رنو ڏٺري ڊار
ڊولي تڏهن ڊيليي، سو ٻي ٽيڙئي ته سار
چنيسر پتار، حيلو ڪيڙئي هار جو
(ليليٰ چنيسر 3/27)

جڏهن ليليٰ چنيسر کي وهنجاري رهي هئي مٿان پاڻي جو لوٽو وجهندي، ليليٰ جي نظر گذرندڙ جڪري تي پئي ۽ ليليٰ لوٽو پاڻي جو چنيسر مٿان هارڻ بجاءِ جڪري ڏانهن نهارڻ لڳي ته پاڻي جو لوٽو ٻي پاسي هارجڻ لڳو. چنيسر ان وقت ڪجهه ڪين پر ڳالهه دل ۾ رکيائين. روايتن مان ظاهر آهي ته ليليٰ جي ڪا ڳالهه هئي جيڪا چنيسر کي ٻي ڪُڪي پر هار جي مسئلي چنيسر کي موقعو مهيا ڪري ڏنو ته ليليٰ کي ڇڏي ڏي. جو ته ٻڌل ڳالهين ۽ هلڪي ڦلڪين ڳالهين جو اثر ته چنيسر برداشت پي ڪيو، پر جڏهن هار تي وڪڻڻ جو عمل کُلي ڪري سامهون آيو ته چنيسر برداشت نه ڪري سگهيو.

ان ڪان پوءِ ٻيو قصو مومل راڻي(2) جو آهي. مومل ڇا هئي، ڇا نه هئي ان اها ڳالهه راڻي عملن ڪانه ڏني هئي، پر مومل ماڻڻ ڪان پوءِ ڪيس دل سان پنهجو ڪري ڇڪو هو. قصي جي وچ ۾ راڻو جڏهن هڪ رات جو مومل وٽ اچي ٿو ته مومل کي ڪنهن غير مرد سان سُتل ڏسي ٿو. جيتوڻيڪ اها روايت آهي ته مومل سندس ڀيڻ سومل سان مردانو ويس ڪري ستل هئي، پر راڻي کي ڪهڙي خبر؟ هن ته غير مرد ڏٺو جو ته ڪپڙا، پٽڪو، ۽ جُتي به مرداني رکيل هئي. ان وقت راڻو غصي ۾ پنهنجو لڪڻ اتي ڇڏي هليو وڃي ٿو. راڻي جي لاءِ Ground reality جيڪا هئي اها ڏاڍي خراب هئي. ان وقت راڻي مومل کي ڪاري ڪري ڪونه ماريو، بلڪ جڏهن راڻي ڏٺو ته مومل جي پسند بدلجي چڪي آهي ته هن مومل کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏنو

مومل راڻي کي پرچائڻ جا حيلا ڪندي رهي پر راڻو نه پرچيو، ساڳي طرح ليليٰ به چنيسر کي پرچائڻ جا جتن ڪيا پر چنيسر نه پرچيو. ڇا ٻئي مرد ظالم ۽ ڪنور هئا. اصل ۾ بظاهر ائين ٿو لڳي، پر اصل ۾ ائين ناهي مومل پنهنجي شرطن ۽ آزمائشن تي راڻي کي حاصل ڪيو هو. راڻي جو مومل حاصل ڪرڻ وڏي مهر جوئي هئي. راڻي پنهنجي بهادري ۽ وجود جي مڃتا ماڻڻ لاءِ اها مهر جوئي ڪئي ۽ قبيلائي رواج دنيا ۾ اهڙا به رهيا آهن جن ۾ گهوٽ ڪنهن ٻي قبيلي مان زوري ڪا ملئي ڪٽي ايندو هو ، حصول ڪان پوءِ عورت غير اهم بنجي ويندي هئي، جو ته اها محبت نه پر پنهنجي وجود جي سڃاڻپ لاءِ مهر جوئي هئي. انهيءَ ڪري راڻي جي مهر جوئي ان وقت بي معنيٰ رهجي ويئي جڏهن مومل راڻي کي غير اهم قرار ڏئي ڪنهن ٻي کي سمهاري ڇڏيو. اهڙي طرح

(1) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي ”روح رهاڻ“، اپريل 1980ع، ص 6

(2) ڊاڪٽر گربخشاڻي، روح رهاڻ، ص 11

چنيسر لاءِ هڪ ٻي شادي ڪرڻ ڪو وڏو مسئلو نہ هئي. ان وقت بادشاهہ ڪيترين ئي شاديون ڪندا هئا، ڪوئنرو سان شادي ڪرڻ ڪا وڏي ڳالهہ نہ هئي. پر چنيسر ليليٰ جي شخصيت انڪار مان پنهنجي وجود جو هڪ ٻي پرايو ۽ شڪ ڪي يا ساڙ ڪي دل ۾ جڳهہ نٿي ڏيڻ چاهي، پر اوچتو ليليٰ جي هن عمل مان بي معنويت (Absurdity) ظاهر ٿي پئي. هر منزل ۽ حاصلات ۾ بي معنويت ظاهر ٿيڻ قدرتي هئي زندگي جي علامت جدوجهد آهي، پر زندگي جي بي معنويت ذهني دٻاءَ جو شڪار ڪري سگهي ٿي. وري زندگي ڏانهن موٽڻ لاءِ شاهہ لطيف جي چوائي تہ:

ٻڏندڙ ٻوڙن ڪي ڪي هلتڪ هٿ وجهن

ٻنهي قصن جي پڄاڻيءَ ۾ ڪردارن جي هڪ ٻئي لاءِ محبت ۽ چڪ ظاهر ٿئي ٿي، پر زندگي ۾ انا (ego) حاوي رهي ٿو، انهيءَ جو مطلب اهو بہ ٿيو تہ عورت ۽ مرد جي رشتي ۾ جتي انا حاوي ٿي ويندي اتي ٽريجڊي ٿيندي ۽ وڇوڙو ٿيندو. اڄ ڪلهہ جو جديد فيمينزم جو مسئلو دراصل عورت ۽ مرد جي وچ ۾ حاوي ٿيندڙ انا جي ڪري آهي، اتي آزادي يا غلامي جو سوال ناهي . ٽيون قصو عمر مارئي[1] جو آهي. مارئيءَ جي سونهن ۽ سوٻيا ٻڌي عمر بادشاهہ غريب ڇوڪري کي اغوا ڪري اچي ڪوٽ ۾ قابو ڪري ٿو. ڪيس لالچون ڏي ٿو تہ جيئن ساڻس شادي لاءِ راضي ٿئي. مارئي غريب گهر جي ڇوڪري آهي ۽ عمر بادشاهہ آهي. هتي اهم ڳالهہ آهي طبقاتي ويڇي جي. جي مارئي چاهي ها تہ عمر جي راڻي بنجي وڃي ها، پر مارئي فطرت ۽ وطن سان ايترو رليل مليل آهي جو هوءَ هڪ طاقتور مزاحمتي ڪردار بنجي اڀري ٿي. ٻي طرف عمر وٽ قدرن جي پاسداري جو مسئلو آهي، تہ هو مارئي کي راضي ڪرڻ کان بغير ساڻس شادي نٿو ڪري سگهي. انهيءَ مان اها ڳالهہ ضرور سمجهہ ۾ اچي ٿي تہ عورت جي مرضي کان بغير ساڻس شادي نہ ڪئي ويندي هئي. اها ئي ڳالهہ سهڻي ميهار جي قصي ۾ توهان ڏسي سگهو ٿا، جنهن قصي ۾ سهڻيءَ جي زوري شادي ڏم سان ڪرائي ويندي آهي. اهو قصو پنجاب جو آهي[2] ۽ جيڪو شاهہ قصو ڳايو آهي سو سنڌ جو آهي ڇو تہ شاهہ جن گاهن جو ذڪر ڪيو آهي ، جن مينهين جو ذڪر ڪيو آهي اهي صرف سنڌ ۾ ٿينديون آهن

سنڌ واري قصي ۾ ڏم ۽ سهڻيءَ جي شادي ٿي ۽ ڄڃ پتڻ تي پهتي اتي ڪا رسم اذا ڪرڻ لاءِ ميهار کان ڪير ڇڪو ورتو ويو. ان وقت سهڻي ۽ ميهار جي پاڻ ۾ چڪ پيدا ٿي ويئي.[3] هن قصي ۾ سهڻي پرڻيل عورت ميهار سان رات جو ملڻ وڃي ٿي، جنهن جي خبر سندس سس، نڻان ۽ ڏم کي بہ پوي ٿي، پر سهڻي ڪاري ڪري ماري ڪانہ ويئي. سهڻي داداڏليريءَ سان دريا پار ڪري ميهار سان رس رهاڻ ڪري موٽي اچي ٿي، پر نہ تاريخ ۾ اسان کي نہ ميهار نہ وري سهڻي ڪاري يا ڪارو ڪري مارڻ جي ڪا روايت ملي ٿي. نہ وري ان ڳالهہ جي حمايت ملي ٿي تہ سهڻيءَ کو چڱو ڪم ڪيو .

ڏيهان گهارڻ ڏم سين، راتيان ساڻ ميهار
ڪنيائين ٻہ پار، تڏهن ٻڏي مئي سهڻي

يا وري هيءَ بيت ڏسو:

ور سين وجهيو ڪاڻ، ڪر سين ڪلون پلئين
پوري منڊ اڃاڻ، ڪڻ چڏيو تو ميڙيين

اهڙيءَ طرح سسئي پنهون[4] جي داستان ۾ سسئي جي جو پيتي ۾ لڙهي اچي ڀنڀور کان نڪرڻ ۽ محمد (لالا) ڪتي جو اها پيتيءَ ڪٺي ٻار کي هٿ ڪرڻ ۽ لاڏ ڪوڏ سان پالڻ جي روايت ملي ٿو. سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ ڇوڪريءَ کي پيتي ۾ وجهي لوڙهڻ جي روايت ظالمانا روايت ناهي؟؟ ها بلڪل آهي. اتي اسان کي عورت ۽ مرد جو فرق ملي ٿو. بلڪ ائين چئجي تہ سنڌي سماج تي هندو سماج جو اثر نظر اچي ٿو، جنهن ۾ ذات پلتہ اونچ نيچ، پتي ورتا، ۽ ڀاڳ اڀاڳ جو تصور عورت سان منسوب ٿيندي نظر اچي ٿو. ان جي باوجود بہ سسئيءَ جي شادي پنهنجي مرضي سان ٿئي ٿي. البتہ پنهون جي پيڙن کي اهو اعتراض هو تہ

(1) روح رهاڻ، ص 39

(2) روح رهاڻ، ص 72

(3) روح رهاڻ، ص 73

(4) روح رهاڻ، ص 79

سسئي سنلن ذات برادر جي ناهي تنهنڪري هيءَ ٽريجڊي ٿي. نوري ڄام تماچي ۾ نوري جي حيثيت ۽ اهميت تڏهن اجاگر ٿئي ٿي جڏهن هوءَ عاجزي، ۽ انڪساري اختيار ڪري پاڻ کي راڻي بڻجڻ جي احساس برتري کان بچائي ٿي. ايرڪ فراهم چيو هو "The ordinary man with extraordinary power is the chief danger for mankind – not the fiend or the sadist".[1] پر نوري غريب ضرور هئي، پر هن ثابت ڪري ڏيکاريو ته هوءَ ڪا ordinary مائي نه هئي، نه وري هن پنهنجي اختيار کي غلط استعمال ڪيو نه هن ۾ غرور پيدا ٿيو نه وري ڪنهن به مونجهاري ۾ ڦاٿي، عورت يا مرد ٻنهي جي حيثيت تڏهن شروع ٿئي ٿي جڏهن هو مادي حاصلات کان پوءِ به ماٺيپي ۾ رهي ۽ پنهنجي رويي ۾ انڪساري رکي. بنيادي طرح نوريءَ جو روپ سنڌ جي ان سپاجهڙي عورت جو روپ آهي جيڪا سنڌ جي اصلي فڪر سان گڏ لاڙ جي ملير واري علائقي جي عورت جي ترجماني ڪري ٿي، جيڪا مادي ڏيکاءَ يا مايا جي چڪر ۾ ڦاسڻ بجاءِ عام عوام سان ٻيهڻ پسند ڪري ٿي.

هاڻي اچو ته سنڌي سماج جي تاريخ ۾ عورت کي ڏسون:

موهن جي دڙي مان هڪ ته ناچڻي جي مورتي ملي آهي. ٻيو مهرن مان هڪ عورت جي تصوير آهي جنهن ۾ عورت جي اندر مان وڻ ڦٽندي ڏيکاريو ويو آهي. هن مان هيءَ ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ عورت ۽ ڌرتي جي پوڄا ٿيندي هئي. ٻئي تخليق جا ذريعا هئا ۽ زندگيءَ کي اڳتي وڌائڻ جا ذريعا هئا. وري سنڌ ۾ پٽ کي کير پٽ، مال (چوپايو) خوشحالي ۽ ڀاڳ جي نظر سان ڏٺو ويندو هو. انڪري اڄا چيو ويندو آهي ته "مڙس ته ڀاڳ نه ته ڄاڻيپي جو ساڳ" اهڙي طرح عورت کي وري "نياڻي ست قران" چيو ويندو هو، يعنيٰ نياڻي جي پاڪائي ۽ اهميت جي تشبيهه قران سان ڏنيّ ويندي آهي. نياڻين جي ميڙ سان ست خون به معاف ٿي ويندا هئا .خاص طور سان ڀهراڙي واري ڪلچر ۾ عورت ۽ مرد جي، پر تفريق ۽ رک رکان وارا قدر نه هئا. عورت ۽ مرد پاڻ ۾ هٽ ملائي هڪ ٻئي کي ڀيڪاريندا هئا، آهن. هٽ نه ملائڻ عيب ۽ ناخوش گوار ڳالهه سمجهي ويندي هئي/آهي. اڄا تائين ڀهراڙين ۾ اهو ئي ڪلچر موجود آهي. خاص طور سان لاڙ ۾ ملير واري علائقي ۾ ته ٻولي به ڪلي ڳالهائي ويندي هئي، حق بخشرائڻ وارو لاڙو عربن جي اچڻ کان پوءِ شروع ٿيو، سو به سيد خاندانن ۾، ڪارو ڪاري وارو لاڙو وري ٻروچن جي اچڻ کان پوءِ شروع ٿيو. پر حق بخشرائڻ جو لاڙو هاڻ ختم ٿي چڪو آهي، البته ڪجهه گهراڻن ۾ اڄ به حق بخشايل ناريون موجود آهن، پر عجيب ڳالهه ڏني ويئي آهي ته انهن نارين کي هر قسم جي سهوليت ميسر آهي. سير سفر، شاپنگ، شهرن جي بنگلن ۾ وڃي رهڻ، گهمڻ ڦرڻ جهڙيون سهولتون انهن کي ميسر آهن. باقي ڪارو ڪاري جي رسم سنڌ ۾ اتر واري پاسي اڄ به موجود آهي. زياده تر ٻروچ خاندانن ۾ اها رسم هلي رهي آهي. موجوده دور ۾ سنڌي ميڊيا انهيءَ مسئلي کي ايترو ته اڀاريو جو ماڻهن ۾ ڪاري ڪري مارڻ جو شعور پيدا ٿيو ته هڪ طرح هي به وات آهي قتل ڪرڻ جي، پر ان جي باوجود به لاڙ واري علائقي ۾ ڏهن سالن ۾ چار واقعا ٿيا آهن. ان جي ڀيٽ ۾ اتر ۾ هزارين واقعا ٿيا آهن. وري 99 فيصد اهي واقعا ٻروچ خاندانن ۾ ٿيا آهن. ٻروچن تي وري اهو اثر عربن جو ٿيو آهي، عربن ۾ نياڻي ته ڄمڻ سان زنده پوري ڇڏيندا هئا، چوڪري جي شادي ڪرائڻ هڪ قسم جي گار سمجهندا هئا. بلوچستان ۾ اهڙو به رواج هو جو ڌيءَ جي شادي ۾ پيءُ نه ويهندو هو، جهنگ منهن ڪري هليو ويندو هو، ڌيءَ جي شادي چاچو يا ڏاڏو ڪرائي ڏيندو هو.[2]

ڀهراڙيءَ ۾ مرد جي عزت ته بزرگي اچڻ کان پوءِ شروع ٿئي ٿي پر عورت جي عزت ڄمڻ کان شروع ٿئي ٿي. نياڻي جي اڳيان ته وڏا به سر نوائين ٿا، باقي امير طبقي ۾ جتي وارث پيدا ڪرڻ جو مسئلو هوندو آهي، اتي عورت مرد جي تفريق ضرور آهي. باقي غريب طبقي ۾ اها تفريق ناهي. اڄ به ڪول

---

(1) Erick from: "To have or to be" continuum London 1997 page 37

(2) ڊاڪٽر رحمان گل کان ٻڌل 13 مارچ بحوالو ذاتي ڪچهري.

سنتال، ملاح، ماڇي، کنگاڻي، بنڊ، پٽ يا وري خانہ بلوش ذاتين ۾ وڃي ڏسو، عورت مرد ۾ ڪا بہ تفريق ناهي. سنڌي سماج عورت گهر جي سردار هوندي هئي. رڌ پچاءُ، پاڙي اوڙو، مرڻو پرڻو، رسم رواج، مال جي ڌڻپ، سورائي، جنڊ پيهڻ، پاڻي ڀرڻ، مطلب تہ عورت ڪمزور نہ هئي، نہ وري اڄ بہ عورت ڪمزور آهي، پنهل جي داستان، موکي ۽ متارا ۾ ڏسو عورت نانوائي هئي، ۽ اهو سنڌ ۾ رواج هو تہ عورتون هوٽل جو بزنيس ڪنديون هيون ، مهان خانہ ، سراءِ خانہ، ماني جي هوٽل، گتو، سنڌ ۾ مايون هلائينديون هيون، عورت ڪمزور نہ هئي. ڪمزور تہ هيءُ جديد سماج عورت کي ناهڻ ٿو چاهي، ڇو تہ هن سماج کي عورت سلم سمارٽ کپي، نازڪ ڪانچ جي گڏي کپي، جيڪا صرف گلئمر جو حصو هجي، جيڪا فيشن ڪري، جيڪا شاپنگ ڪري، جيڪا بيوٽي پارلر وسائي، جيڪا فرمائشيون ڪري. حقيقت اها آهي تہ هن نام نهاد آزاد سماج عورت کي جيترو غلام ناهيو آهي اوترو بہ عورت غلام نہ هئي.

سنڌي سماج ۾ نياڻي" اهڙو لفظ آهي، جنهن جو مفهوم وجداني طور عزت و احترام لاءِ ڪتب اچي ٿو. مطلب تہ توهان جيئن ئي نياڻي لفظ جو اچار ڪريو ٿا تہ ذهن ۾ هڪ سباجهڙي، معصوم، عزت واري ڇوڪري جو تصور ابري اچي ٿو ۽ پنهنجي لاءِ شفيق، خداترسي، بزرگي، جو تصور ابري اچي ٿو .

شاهہ لطيف جي گهڻن داستانن جي سورمي عورت آهي، ۽ شاهہ شاعريءَ ۾ پاڻ کي بہ عورت بڻجي ڳايو آهي ۽ مخاطب بہ عورتن کي ٿيو آهي. شاهہ جي شاعري جو سفر "اديون عبداللطيف چئي" کان شروع ٿي "لالڻون لال لطيف چئي" تي ختم ٿئي ٿو، آخر شاهہ عورت کي ايڏي اهميت ڇو ٿو ڏي؟ ڇا شاهہ ڪمزور عورت کي اخلاقي سهارو ڏي ٿو يا مردن کي غيرت ڏيارڻ چاهي ٿو ؟ اصل ۾ ائين ناهي شاهہ جو آئيڊيل سماج عورت کان بغير نامڪمل آهي، شاهہ جي جماليات عورت کان بغير نامڪمل آهي، بلڪ زندگيءَ جو سفر جدوجهد ، اڻانگا پيچرا عورت ئي طئي ڪري سگهي ٿي، مرد تہ ان جو سلٽ ڏئي ٿو، ان مان انسپائيريشن وٺي ٿو. شاهہ جي شاعري ۾ مسلسل ارتقا ۾ آهي، شاعريءَ ۾ هين ڪردارن وانگر عورت جو سفر بہ "وهيڻي" کان پاڻ وهيڻي" تائين جو آهي. عورت ايٽم جي نري وانگر ناچيز آهي. جيڪا شرم، حيا ۽ قدرن، جي خول ۾ قيد آهي، جڏهن ان قيد مان نڪري ٿي تہ خطرناڪ ايٽم بم بڻجي وڃي ٿي، جنهن کي ڪو بہ ڪنٽرول نٿو ڪري سگهي.

نو نير ڏهہ ڏاوڻيون، پنڌرنهن پيند پياس
جڏهن ساجن ياد پياس، تہ چرڪ چنائين هيڪڙي

ان منزل تي پهچي لطيف "لال" جو لفظ ڪتب ٿو آڻي ۽ چوي ٿو:

سسئي لنگهي سو، جنهن مرد مٽ ڪيا.

شاهہ جي سڄي شاعري ۾ جز کان وحدت جو ارتقائي سفر آهي، شاهہ جي هر داستان ۾ عام ڪردار لاشعيت nothingness کان پنهنجو سفر شروع ڪري ٿو. سندس هيءُ ڪردار جو وجود Becoming آهي. عورت جو شروعاتي ڪردار عام وهنوار وارو دنيائي آهي جيڪو ڪنهن وڏي ٽرئجدي کان پوءِ اظطرابي ڪيفيت (Anxiety)۾ اچي وڃي ٿو. ۽ هڪ وڏي جدوجهد مان گذري "شيءِ" (Being) بڻجي ٿو، تڏهن هو وحدت ۾ سمائجي وڃي ٿو .

پنهون پنهون ٿي ڪريان ، پنهون آئون پاڻ

شاهہ جي سورمي ڀرين هڪ عام عورت آهي جيڪا بي چين آهي ، روح راڙو ڪري ٿي:

صبر ۽ شڪر کي، ڪاڏي ڪندي آئون،
آهيان جهڻ سٽي، سو ئي گهرجي ساڻ مون.

پر اها ئي عورت جدوجهد جي مرحلي مان گذري جڏهن "شي" بڻجي ٿي ان وقت ٽانيڪي ٿي وڃي ٿي

صبر ۽ شڪر کي هٽ ڪيو مون هاڻ
پريم اچي پاڻ پٽي کي پچيچ تون.

ڪجهہ دانشورن جا خيال آهن تہ اسان جي ٻوليءَ ۾ عورت جي خلاف لفظ موجود آهن يا مرد ۽ عورت جي تفريق موجود آهي، حقيقت اها آهي تہ دنيا جي ٻين ٻولين ۾ ضرور آهي، پر سنڌي ۾ ناهي،

انگريزي ۾ ضرور Miss مان .Mrs ٿيو پوي، پر سنڌيءَ ۾ ته نياڻيءَ مان ڀاڳوان يا ڀاڳڀري ٿيو پوي. ٻولي "ڀاڻ مرادو علامتن جي تنظيم آهي." تنهنڪري اها فطرت ۽ سماج مان ڦُٽي نڪرندي آهي اها مردن ڪانه ناهي آهي، بلڪ ٻوليءَ جي رکوالي ته عورتن ڪئي آهي.

نتيجو:

بنيادي طرح عورت سنڌي سماج ۾ يورپ جي اونداهي دور واري عورت وانگر ڪمزور يا مظلوم نه رهي آهي . عورت نه ڪُند ذهن، نه نبل، نه غلام رهي آهي، بلڪ سنڌ جي تاريخ ۾ عورت انتهائي مظبوط ۽ ذهين رهي آهي، سنڌ جو پسمنظر، پيش منظر وانگر ناهي، اڄ جديد ڪمرشل دنيا عورت کي وکر ناهي ڇڏيو آهي. جنهن ۾ عورت نازڪ، نفيس، گليئمرازڊ، ڪانچ جي گڏي آهي، عورت به آهستي آهستي ڀاڻ کي مارڪيٽ جو وکر بنائڻ جا جتن ڪندي جنسي گڏي جو نمونو ناهي رهي آهي، پر سنڌ جي تاريخ ۾ عورت مظبوط رهي آهي، گهرڏجاڻي ڪان وٺي حڪمراني ڪئي اٿس، جبل جهاڳيا اٿس، درياءَ پار ڪيا اٿس، سر جو سودو ڪيو اٿس، پر وطن جو سودو نه ڪيو اٿس، جبر اڳيان مزاحمت ڪئي اٿس، اهو ئي سبب آهي جو شاهه عورت جي ڪردار کي ئي پنهنجي سورمي ناهيو. ان جو مطلب اهو نه هو ته شاهه کو فيمينسٽ هو جو ته شاهه کي فيمنسٽ چئي شاهه کي اسان زمان ۽ مڪان جي حدن ۽ واپاري دنيا جو رکوالو نٿا ڪري سگهون، شاهه جو سچ کي زنجير وجهي يا شاهه جي سچ جي معنيٰ مقرر ڪري اسان شاهه جي سچ کي سسئي سوڙهو ڪرڻ نٿا چاهيون.

حوالا

1. Camus Albert " The Myth of Sisyphus", Hamish Hamilton London first Edition P -97.
2. سبط حسن "موسيٰ سي مارڪس تڪ" مڪتبہ دانيال ڪراچي ٽائيٽل ڪور ۽ اندروني ڪور تي تصوير ۽ لکيل اسٽوري .
3. يوسف سنڌي "قديم يونان جون ديوين ۽ ديوتا"، سنڌ بڪ ڪلب 2003 ص 36
4. ڊاڪٽر فهميده حسين "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" شاهه لطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز 1993 ص 32 کان 34.
5. ڊاڪٽر فهميده حسين "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" ڊاڪٽر فهميده حسين "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" ثقافت ڪلچر سنڌ 1993 ص 80.
6. مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سنڌ" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي آف سنڌ ڄام شورو سنڌ 1995ع ص372 .
7. ڊاڪٽر فهميده حسين "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" شاهه لطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز 61993 .
8. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي "روح رهاڻ"، اپريل 1980 ص 6.
9. ڊاڪٽر گربخشاڻي روح رهاڻ ص 11 .
10. روح رهاڻ ص39
11. ڊاڪٽر رخمان گل کان ڏبل 6 مارچ بحوالو ذاتي ڪچهري.
12. Camus Albert " The Myth of Sisyphus", Hamish Hamilton London first Edition P -97. 11.
13. سبط حسن "موسيٰ سي مارڪس تڪ" مڪتبہ دانيال ڪراچي ٽائيٽل ڪور ۽ اندروني ڪور تي تصوير ۽ لکيل اسٽوري.
14. يوسف سنڌي "قديم يونان جون ديوين ۽ ديوتا" سنڌ بڪ ڪلب 2003 ص 36
15. ڊاڪٽر فهميده حسين " شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ" شاهه لطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز 1993 ص 32 کان 34.

نوٽ: شاهه جا سيئي شعر ٻانهي خان جي رسالي تان ورتا ويا آهن.

تهمينه مفتي

سنڌ جي ڪوپائي ڪٿا دودي چنيسر جي ڳالهه، لوڪ ادب ۽ تاريخ جي روشنيءَ ۾ هڪ اڀياس

سنڌ جا قديم داستان ۽ قصا سنڌ جي آڳاٽي تمدن ۽ تهذيب جا نشانبر ۽ يادگيريون آهن، جن جي ذريعي اسان پنهنجي قديم ورثي ۽ لوڪ ادب جي اورچائي تي فخر ڪري سگهون ٿا ۽ اوڻائين جي نشاندهي ڪري اصلاح ڪري سگهون ٿا. هي قديم داستان، ڪٿائون ۽ قصا عوامي تهذيب ۽ تاريخ جا بنيادي ٿنڀا آهن. عوامي لوڪ ڪٿائون ۽ نظمي قصا (Folk Poetic Narration) لوڪ ادب ۽ ثقافت جو هڪ اهم حصو آهن، جنهن مان ان قوم جي مزاج ۽ جمالياتي شعور ۽ سمجهه کي سمجهڻ ۾ مدد ملي ٿي. تصور ۽ تخيل جي منفرد رنگن سان گڏ هيءُ داستان، ڳالهيون ۽ ڪٿائون جذبن ۽ احساسن کان خالي نه آهن، اهي انساني امنگن کي جياريڻ لاءِ آهن.

لوڪ ادب جو مطالعو اهو ٻڌائي ٿو، ته انساني سماج جي ارتقا ۽ نشوونما ڪيئن ٿي. علم البشريات، لوڪ ادب جي مطالعي کي اهميت ڏئي ٿو. قديم تهذيب جي ڄاڻ لوڪ ادب مان ئي معلوم ٿيڻ تي انساني زندگي جو جيوت (Way of life) رهڻي ڪهڻي، واقعن ۽ حالتن جي اوسر مان معلوم ٿئي ٿي. انين صديءَ ۾ ٽيل هيءُ مطالعو ظاهر ڪري ٿو ته:

"A Usually Chronological record of events as of the life or development of people or insdtitution often includes an explanation of or commentery on those. e.g. history of Viking" (1)

'Viking' جو لفظ، سوداگرن، قزاقن ويڙهاڪن جي تاريخ کي ظاهر ڪري ٿو، جنهن جو تعلق، عام ماڻهن ۽ هيٺين طبقي سان هو. تاريخ جو مضمون ۽ موضوع، ماضيءَ جي ورقن، حادثن، جنگين ۽ مقابلن سان واسطو رکي ٿو. مؤرخ پنهنجي دؤر کي ماضي ۾ رونما ٿيندڙ تبديلين سان جوڙي ڇڏي ٿو. اهڙيءَ ريت تاريخ اسان کي ماضي ۽ حال کان واقف ڪرائي ٿي.

مٿي ذڪر ڪيل، سوداگرن، قزاقن، ٺڳن ۽ ويڙهاڪن جي تاريخ جو ذڪر ٿيو. ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾ اهڙن ڪردارن جي تاريخ ۾ به موجود آهي. واقعن ۽ حادثن کي ڪهاڻي يا آکاڻي جي صورت ۾ بيان ڪيو ويو. ڪرشنا ۽ پانڊو ۽ رام جا ڪردار، ويڙهاڪن جي صورت ۾ نظر اچن ٿا. محبت ڪندڙ، عاشق به آهن. سيتا ۽ راڌا جا ڪردار به انهن ڪٿائن ۾ اهم آهن، جو هنن جي ڪري ڪٿائن ۾ رنگيني ۽ سونهن پيدا ٿئي ٿي ۽ ڪٿائن ۾ ڪلائيميڪس يا عروج به ٿئي ٿو. بعد ۾ انهن ڪٿائن منهبي ويس پهريو. حضرت آدمؑ ۽ بيبي حواؑ جو قصو به قرآن پاڪ ۾ پڙهجي ٿو، ته اهو ٻن وجودن جي پيدا ٿيڻ ۽ جنت ۾ رهڻ تائين هڪ سٺو سنئون قصو آهي، پر اڳتي قصي ۾ منع ڪيل حدن کي پار ڪرڻ تي کين جنت کان نيڪالي ملي ۽ ڀوڳنو پوي ٿو ۽ هيءُ سهڻو احسن قصو پنهنجي اختتام تي پهچي ٿو.

مٿي ڏنل پس منظر جي روشنيءَ ۾ تسليم ڪري سگهجي ٿو ته اهي قصا، ڪٿائون ۽ داستان، ادب ۽ تاريخ جو حصو بڻجي ويا، جن جو واسطو صرف لوڪ ادب ۽ روايت سان آهي.

تاريخ جو اهو دؤر جنهن کي سومرن جو دؤر چئجي ٿو. هن دؤر جون آڳاٽيون ڳاهون، عشقيه داستان، ڪوپائي ڪٿا يعني دودي چنيسر جي ڳالهه ڏيان ڇڪائين ٿيون. هيءَ ڪٿا سومرن جي ان دؤر جي نشاندهي ڪري ٿي، جڏهن اُهي ڪمزور ٿيڻ لڳا. هن ڪٿا جو ذڪر سنڌ بابت لکيل تاريخن ۾ موجود آهي ۽ ان کان علاوه به مختلف داستانن ۽ قصن جو ذڪر به جن بابت لکيو ويو، ملي ٿو. جيئن مير محمد معصوم بکري "حسن ناز" جي عنوان سان 1002 هجري سنه کان

اڳ ۾ سسئي پنهون جو قصو لکيو. تاريخ سنڌ ۾ هن ڪٿا جي ڪن اهڃاڻن کي ڏسي سگهجي ٿو. هجري سنه 1017 ۾ ادراڪي بيگلاري پنهنجي ”بيگلار نامي“ ۾ چنيسر نامه (ليلا چنيسر جو قصو) ملي ٿو. بيگلار نامي جو مواد ارغون ۽ ترخان دؤر بابت آهي ۽ ان جي مرڪزي حيثيت سوانح عمري جي آهي، جيڪا ادراڪي بيگلار پنهنجي سرپرست شاهه قاسم خان ارغون جي ڪمن ڪارين بابت لکيو هو.

سيد طاهر محمد نساني ٺٽوي جي تحرير تاريخ طاهري ”تاريخ بلدة المعروف تاريخ طاهري“ ۾ جنگ نامي يعني دودي سومري ۽ سلطان علاءُ الدين جي معرڪي جو احوال ملي ٿو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تعليقات ۾ لکن ٿا: ”جيستائين سيد طاهر محمد جي ڪم جو واسطو آهي، هيءُ لوڪ ڪٿائون ماڻهن ڪان ٻڌل ۽ اکين ڏٺل شاهدن جا بيان ڪيل احوال آهن، جيڪي اصلوڪي حيثيت رکن ٿا. سومرن ۽ سمن بابت تفصيل اڳ جي واقعن تي مبني روايتن متعلق آهن، جيڪي دلوراءِ، اولياءُ چتو عمراڻي ۽ مشهور لوڪ ڪهاڻيون بديع الجمال، عمر مارئي، سسئي پنهون، ليلا چنيسر ۽ مشهور ڪٿا لاکي ڦلاڻي ۽ مشهور جنگنامي دودو سومرو ۽ سلطان علاءُ الدين جو تفصيل ڏنل آهي.“ (2)

سنڌ جي تاريخ جي ماخذن ۾ قصن جي حوالي سان خاص طرح سومرن ۽ سمن جي دؤر جي ڪهاڻين جو زور ۽ اهميت معلوم ٿئي ٿي. قصن ۾ اهي قصا ۽ اهڃاڻ، حاڪمن سان جڙيل هئا ۽ اهي تاريخ جو حصو هئا. جيئن تاريخ جو هڪ سلسلو قائم رهي. ساڳي روايت تحفة الڪرام (1182ھ) ۾ مير علي شير قانع (تاريخ طاهري تان ورتل) پنهنجي تاريخ ۾ درج ڪئي ۽ اختيار ڪان ڪم ورتو.

دنيا جي ادب جي تاريخ تي نظر وجهبي ته ادب جي شروعات رزميه شاعريءَ (Epic Poetry) سان ٿئي ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي هيءَ ڪوپائي ڪٿا روايتي ذخيري ۾ موجود هئي، جنهن کي، ڊاڪٽر بلوچ نروار ڪيو آهي. هن ڪوپائي ڪٿا دودي چنيسر جي ڳالهه جو اثر سنڌي شاعرن تي پڻ ٿيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق موجب ميين شاهه عنات ۽ شاهه لطيف جي بيتن ۾ ڏنل اهڃاڻن، هن ڳالهه مطابق ٽاڻن جي صورت ۾ بيان ٿيل آهي. اهي ٽاڻا هي آهن:

1. علاءُالدين بادشاهه جي لشڪر جي دودي تي ڪاهه ۽ دودو وڙهيو.
2. سومريون سامهون ٿيون. ابڙو ڪڇ جو حاڪم جنهن سر ڏنو ۽ نڀايو
3. ابڙي سامن خاطر سر ڏنو. هو وڏو سورهيه هو. جهڙي ريت ٻيلي ۾ سپڙ جي سخاوت مشهور هئي، تيئن ڪڇ ۾ ابڙي سمي جي سخا، بهادري مشهور هئي.
4. سومرن ۾ باقي هڪ نينگر ڏونگر راءِ وڃي بچيو، تنهن به سامون علاءُالدين کي نه ڏنيون.

مثال جي لاءِ شاهه لطيف ڀٽائيءَ جا بيت ڏجن ٿا:

1. ٻئن مڙني ڏنيون، ڏي نه ڏونگر راءِ،
اڄ ڏنين آڏو ڦري، ڏنيون ڏي ڪياءِ،
لوڙيون لک مٺاءِ، اِن مٿيري موٽائيون.
2. سرڻن جا سوٽا سهي وسيلو ولهين،
لڏي ڪين لطيف چئي اڳيان لال لکن،
جت ڪوڙين ڪين ڪچن! ات پابوهي پٽرو.

(شاهه جو رسالو)

اُڻويهين صدي سنڌي ادب جي ترقي ۽ ترويج لاءِ هڪ اهم صدي هئي، جنهن ۾ به هن جنگي داستان بابت به اهم روايتون جيڪي ڇپيون، سي ملن ٿيون. اهي اسي نوي سالن ڪان به اڳ جون آهن، جن کي ڇپرايو ويو. پهرين روايت منشي اُڌارام ڪنهن سگهڙ ڪان ٻڌي ۽ 1881ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي. هيءَ نثري روايت آهي، جنهن جي وچ ۾ آيل بيت اڳٿا آهن. ٻي روايت مستي نالي سگهڙ جي چيل بيتن ۾ بيان ٿيل ڳالهه آهي. ”ڊاڪٽر نبي بخش مطابق هي ٻئي روايتون اهم آهن، ڇاڪاڻ ته اهي ڦير گهير ڪان محفوظ رهيون ۽ پوئين دؤر جي روايتن جي دست برد ڪان پري رهيون. هي ٻئي روايتون سنَاءَ توڙي صحت جي لحاظ ڪان اهم آهن (3). دودي چنيسر جي ڳالهه ڪان علاوه 1860ع ۾ منشي اُڌارام ٿانور داس طوطي نامو اصل ۾ سنسڪرت ۾ لکيل هو، سنڌيءَ

۾ ترجمو ڪيو. 1861ع ۾ راءِ ڏياچ ۽ ٻيا داستان جن ۾ ڪامسين، ڪامروپ ۽ ماهه منير (Folk Poetic Narration) نظمي قصا شامل آهن. اُڻويهين صديءَ جي آخر ۽ وچ ڌاري ڇپيون. ثابت اهو ٿو ٿئي ته اُڻويهين صديءَ جي وچ ۽ آخر ۾ سنڌي ادب ۾ رزميه شاعري ۽ داستان گوئي لکڻ ۽ سهيڙڻ جو بنياد پيو، جن جي روشني ۾ ڊاڪٽر بلوچ اُدارام ٿانورداس جي لکيل 'ڏودي چنيسر جي ڳالهه' ۽ شاعر مستي جي مواد کي روشني ۾ آندو.

سنڌ جو شاهنامو:

معلوم اهوئي ٿئي ٿو ته رزميه شاعري ۽ جنگي واقعن کي قلمبند ڪرڻ جو رجحان اڳتي وڌيو. خليفي قاسم جي رسالي ۾ سر ڪيڏاري ۾ ڪرڙي جي جنگ کي بيان ڪيو.

سُر ڪيڏاري مان مثال، جنهن ۾ ٻولي ۽ ڪرشماتي پهلو نظر اچي ٿو:

سُر ڪيڏارو:

ڪرڙي ڪائي رت پٽ نه وجهي وات ۾،
پڙ ۾ پهلوانن جي، وينئي پرڪي پٽ،
جني نيڻ نست، نينهن نه لائي تن سين.
(فصل پهريون، بيت 5، ص 40)

سويون سِر گهرن، سِر ري سوپ نه سپجي،
سوپ برابر سسيون توريان تان نه ٽرن،
جي هينئڙي منجهه هرن، سي مُل مهانگا سپرين.
(فصل ٻيو، بيت 3)

فارسي ادب جي تاريخ تي نظر ڪبي ته رزميه شاعريءَ (Epic Poetry) جو وڏو مثال شاهنامه فردوسي آهي. هيءَ تحرير هڪ فرد جي آهي. اهڙو مثال سنڌي ادب ۾ به ملي ٿو. 'سنڌ جو شاهنامو' يا ڪلهوڙن جي هار سنڌ جي آخري حڪمران ٽالپر مير نصير خان جي وڏي فرزند مير حسن علي خان تحرير ڪيو.

هي شاهنامو، سازشن، رقابتن ۽ اقتدار جي هوس باعث ٿيندڙ خانه جنگي کي بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ وفادار ساٿين جو خون ناحق ٿيو، جڏهن ته مختصراً سنڌ جي سياسي ۽ تاريخي واقعن کي قلمبند ڪيو ويو آهي.

شاهنامي کي ادبي نقطه نظر سان ڏسبو ته مير صاحب جي شعر ۾ عمديون شاعرائيون خوبيون ۽ ادبي نزاڪتون موجود آهن. هي شاهنامو موزون ڪلام آهي، جيڪو نظر ۾ هڪ اضافو آهي. رزميه ڪلام جي ڪماليت ۽ فني خوبي (Art) هيءَ هوندي آهي جو ڪلام چوندڙ جنگ جي ميدان ۾ شڪست توڙي فتح جو منظر ائين پيش ڪيو آهي، جيئن اکين آڏو نظر اچي ٿو.

مير حسن علي حسن جي هن شاهنامي ۾ اهڙو جولان نظر اچي ٿو، ڇو جيئن ته ان وقت فارسي ٻوليءَ جو زور هو ۽ موزون ڪلام ۾ فارسيءَ جون ترڪيبات، ورجيسون، اصطلاح، تشبيهون ۽ استعاره موزون ڪلام جو ڇڻ ته سينگار هيون. مير صاحبان فارسي ٻوليءَ جا شوقين ۽ ڄاڻيندڙ هئا. هيٺ شاهنامي مان مثال ڏجن ٿا:

جنگ جي ميدان جو نقشو:

وڙهيا جيئن وڙهن شير ۽ اژدها،
ٻي وائي نه هن ڪا وڙهڻ کان سواءِ،
ائين نعره زن ٿيا ٿي بازو رو شور،
ٻڌڻ واري ڄاتو سيد محشر جو شور،
ٿيا گردن کان وڍجي گهڻا سر جدا،
ڪلهوڙن کان ڪئن ملڪ ورتو اسان،
ٿيون ويران ڪئن خاندان ڪلان.

•••

انهي جنگ تي امر هو منحصر،
ته حاصل ڪري جيڪو فتح ظفر،
اهو ٿيندو هن ملڪ جو بادشاهه،
مخالف ٿي ويندو سراسر تباهه.

•••

به لشڪر چوان يا به دريا چوان،
به لشڪر هئا يا ابر آتش فشان.

•••

گهڻا ٿي ويا ان وقت به دست و پا،
زمين کان اٿيو اهڙو تيره و غبار،
فضا ۽ هوا جنهن ڪئي تاريڪ تار،
انهي گرد ۾ ائن ٿي چمڪيا هٿيار،
ٿي جيئن برق چمڪي به شهبا ۽ تار،

نظر نايو ٿي روءِ مهر فلڪ،
ڏني بيٺي سان جنگ جن و ملڪ.

مياں عبدالنبي جنهن مير بحار خان شهيد ڪرايو، تڏهن مياں جي ڪردار بابت شاهنامي ۾ هي سٽون هن ريت تخليق ٿيون:

هجي جيڪو وڻ اصل کان خاردار،
نہ ڪجهہ ان مان نڪري بجز خار خار،
پلي پاڙ ۾ شير ۽ شهد نابہ
وجهن ان کي يا بيد مشڪ و گلابہ
ڪنهن مان نہ ڪي نڪرندو وغير خار،
ٿي يڪسان انهيءَ لاءِ خزان ۽ بهار.

(سنڌ جو شاهنامو، ص9 ۽ 10)

اهو پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اصل ۾ نج رزميہ شاعري اهائي آهي، جيڪا صدين کان بيان ٿيندي رهي آهي. ان جو سلو پنهنجي ڌرتيءَ تي انگورجي. عوام ان کي هئين سان هنڊائي، ياد رکيو هجي. مثال جي طور هي ننڍڙيون ڳاهون، جن هڪ ننڍڙي گيت جي صورت اختيار ڪئي آهي، هن گيت کي پنهنجي ڪلاس ۾ ڪيترائي دفعا دهرايو هوندو. هن گيت جو تعلق تاريخي شهر شڪارپور سان آهي. هي گيت مون پنهنجي والده کان ٻڌو. هن ۾ هڪ عجيب رنگ ۽ چس آهي ۽ ڪن تاريخي ڳالهين، واقعن جا اهڃاڻ ملن ٿا ۽ پائرن جي بهادري، سورهيائي ۽ طاقت کي ڪڪر سان تشبيهہ ڏني ويئي آهي ۽ انهن سورهين جو ڪڪر گڏ ٿيڻ هڪ اشارو آهي. خوشحالي ۽ ڪاروبار جي سلسلن کي بہ ڏسي سگهجي ٿو.

ننڊڻي ڙي ننڊڻي
اسين تنهنجا ماٺهو
چپينداسين ڏاڙهون
هي ڪڪر ڪهڙي
ستن پائرن جي جهڙي
ست ئي پائر ڪڏ تي
بيڙي آئي در تي
بيڙين وارا آيا
چپ چپيندا آيا
چپن ۾ موتي
چنّي منهنجي پوتي
ٻابل کي چئجان
ادل کي چئجان
گڏو گڏي آڻجان
چانديءَ ۾ تورائجان
سون ۾ مڙهائجان
آءٌ تہ گڏي راند ڪيون
آءٌ تہ گڏي راند ڪيون

شخصي شاهنامہ ۽ فردوسي نامہ هڪ حد تائين پنهنجي حالتن ۽ واقعن جا شاهد ٿين ٿا. تاريخ جا حصا پلي هجن، پر دودي جو هي داستان ڪونترن ۽ ڪونتن جو داستان آهي، جنهن کي عوام پنهنجي جذبن ۽ حب الوطنيءَ جي احساس کي زندهہ رکڻ لاءِ ورجايو ۽ بار بار چيو.

ثابت اهو ٿيو تہ دنيا جي رزميہ شاعري ۽ نظمي داستانن (Folk Poetic Narration) جي پيٽ ۾ سنڌ ۽ هند جي هن تاريخي ڳالهہ جيڪا صدين کان روايتي طرح مسلسل سفر ڪندي رهي ۽ بهادري، عزت ۽ حب الوطني جي علامت بڻجي ويئي، جو ويهين صديءَ جي جديد شاعر، ڪهاڻيڪار، سنڌيڪار شيخ اياز بہ منظوم ڊرامو "دودي سومري جو موت" کي قلمبند ڪيو. دودي ۽ ٻاگهيءَ جا ڪردار وري زندهہ ٿي ويا. هيٺ مثال ڏجي ٿو:

تون وڙهندي ماريو ويندين،
هن ڌرتيءَ تان واريو ويندين،
دودا تنهنجو ساهہ تہ ويندو،
ماڻهوءَ جو ويساهہ نہ ويندو.

ڪوپائي ڪٿا، دودي چنيسر جي ڳالهہ جُنگ ڪيڏارو ۽ شاهنامہ فردوسي:

ڪوپائي ڪٿا دودي چنيسر جي ڳالهہ، جُنگ ڪيڏاري ۽ شاهنامہ فردوسي جو هڪ جائزو وٺجي تہ هي ڪوپائي ڪٿا، جنهن جا بنياد، ديس جي ڌرتيءَ ۾ کُتل آهن ۽ هيءَ هڪ ڊگهہ سان وابستہ هئڻ سان گڏ، تاريخ جي اهم ڪڙي آهي. ٻي اهم ڳالهہ هي مسلسل هلندڙ ڳالهہ آهي. جيئن تہ هي "سنڌ جو آڳاٽو مشهور مجيل جنگي داستان آهي، جيڪو نہ فقط سنڌ جي جنگ نامي يا رزميہ شاعريءَ جو بڻ بنياد آهي، بلڪ

دنيا جي ڪوپائي ڪٿائن ۾ هڪ وڏي ڪوپائي ڪٿا آهي هي ڪو عام سعنيٰ ۽ مفهوم وارو جنگي داستان ناهي، بلڪ خاص دودن جو داستان آهي. هي هڪ شاهي جنگ جانگاهه ۽ وڏو جُنگ ڪيڏارو آهي.“ (4)

فردوسي جي شاهنامي بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکن ٿا. ”فردوسي جو شاهنامو رزميه داستانن جو هڪ شاهي دفتر آهي، جنهن ۾ اوائلي ۽ قديم تاريخي دؤرن بابت منظوم ڪيل داستان ته محض خيالي خرافات آهن. پوئين تاريخي دؤر (ساساني) وارا داستان به جڻ نيم تاريخي افسانا آهن (5). انهن جي پيٽ ۾ دودي چنيسر جي ڳالهه سنڌ ۽ هند جي هڪ تاريخي دؤر سان تعلق رکي ٿي. هن ڪوپائي ڪٿا کي فردوسي جي شاهنامي سان پيٽنجي ته مٿي ڏنل تنقيد کي خيال ۾ رکندي، اهو معلوم ٿيندو ته، ”هي داستان سومرن جي اوائلي يا وچين دؤر جي تاريخي واقعن مان اسريو. هي جيئن ته ڪنهن تحرير يا مخصوص روايت جو نتيجو ناهي، پر مسلسل ۽ عام مشهور زباني روايتن جو ثمر آهي ۽ عوام ۾ اهي روايتون اڳئين وقت کان مقبول ۽ پسنديده هيون. هي روايتون ڪم از ڪم گنريل ٽن سون ورهين کان وٺي هلنديون آيون آهن.“ (6)

ڊاڪٽر بلوچ، تاريخن مان ۽ سگهڙن، پنن جي روايتن مان ڪي نتيجا ڪڍيا آهن، تنهن جي بنياد تي هن نڪتي جي پڪ ٿئي ٿي ته هن ڪوپائي ڪٿا جو واسطو، تاريخ سان آهي ۽ هي ڪو خيالي يا تخليق ٿيل افسانو يا ڪهاڻي ناهي. ”شروع واري دؤر ۾ غالباً سومرن جا به حڪمران گهراڻا ٿيا. هڪ دلوراءِ جي پيڙهي وارا حڪمران ۽ ٻيا دودن جي پيڙهيءَ وارا حڪمران جن پوءِ گهڻو عرصو حڪمراني ڪئي.“ (7)

سومرن جو دؤر جو انون باب سومرن جي پيڙهي ۽ نسل بابت بحث ڪري ٿو. ٻئي روايتي ذخيري جي روشنيءَ ۾ تفصيل سان سومرن جي پيڙهيءَ بابت ڪي نتيجا مليل آهن، جن جي بنياد تي سنڌ جي تاريخ جا خال پرجڻ گهرجن، پر جهڙي ريت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهن جو تجزيو ڪيو آهي ۽ روايتن کي پيٽيو آهي، اهي علمي ۽ تاريخي ڪم آهن. هن پاڻ کي نتيجا ڪونه ڏنا آهن، پر مواد جي بنياد تي ڏنا آهن ۽ پنهنجي هڪ راءِ قائم ڪئي اٿائين. پنهنجي پاران ڪابه ڳالهه يا نڪتو شامل نه ڪيو آهي. صفحي چوڏهين تي اڳئين لکت يا زباني روايت جي پوري اهميت تڏهن واضح ٿئي ٿي. جڏهن ان جو تحقيقي مطالعو ڪيو وڃي ٿو. دودي چنيسر جي تاريخي، ثقافتي، سماجي، فني ۽ ادبي اهميت ۽ افاديت جي پوري جاڻ پڻ تڏهن حاصل ٿي آهي، جڏهن گنريل ويهن پنجويهن سالن جي پڇا ڳاڇا ۽ ڳولا سان، ڳالهه جون مختلف روايتون سنڌ جي جدا جدا توڙي، سنڌ جي سرحدن سان لاڳو ٻاهرين علائقن مان گڏ ڪيون ويون ۽ پڻ پرين ڪچهرين ۾ ڳالهه ڪٿندڙن کي فني سٽاءَ سان ڳالهه ڳائيندي وهائيندي ٻڌو ويو. انهيءَ تحقيق ۽ تلاش ذريعي، موجوده دؤر ۾ هلندڙ ڳالهه جي ذري گهٽ سؤ في صدي روايتي ذخيري کي حتي الامڪان اصلي ۽ صحيح صورت ۾ مرتب ڪيو ويو.“ (8)

اڳتي لکن ٿا:

”ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي جي ڇهن بابن ۾ هن ڳالهه ۾ سمايل تاريخي اهميت واري مواد کي روشن ڪيو ويو آهي. ڳالهه جو تاريخي پاسو وڏيڪ نمايان آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي حڪمران گهراڻي ۽ دهليءَ جي سلطانن جون جنگيون هن ڳالهه جو مرڪز ۽ محور هيون. هيءَ ڳالهه ڪو تاريخي بيان ناهي، پر ان ۾ تاريخي پس منظر جا اهڃاڻ سمايل آهن. هڪ محقق ان جي تر ۽ ٻر کي ان جي مختلف روايتن کي پيٽي ۽ ان جي تاڻن کي توري تڪي سومرن جي تاريخي دؤر بابت ڪي اهم نتيجا نروار ڪري سگهي ٿو. ڪن تاريخي ڪتابن ۾ هن دؤر بابت جيڪي پڪا پختا حوالا ملن ٿا، تن کان پوءِ، هن ڳالهه جو مواد ئي سومرن جي دؤر بابت هڪ پڪو ۽ مسلسل روايتي ماخذ آهي، جنهن کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. منهنجي خيال ۾ اها للڪار Challenge هئي، جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ قبول ڪيو.

جُنگ ـ ڪيڏاري يا ڪوپائي ڪٿا جي هيئت ۽ مثال

انگريزيءَ جي اصطلاح Great Epic Poetry جو ترجمو ڊاڪٽر بلوچ هن ريت ڪيو آهي: ”شاهي جنگ جانگاهه“ ۽ ”وڏو جُنگ ڪيڏارو“، ڪوپائي ڪٿا“.

لفظ 'کوپو' سورهيہ واحد آهي ۽ 'کوپا' ان جو جمع = گهڻا سورهيہ ۽ ڪونتر. ڊاڪٽر بلوچ هن لفظ کي صفتي ڪندي، (Adjective) 'کوپا' مان کوپائي ڪيو، جنهن جي معني ٿي 'سورهيائي'.

لغت ۾ هن جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي:

کوپ = ظلم، قهر، زبردستي، ڏاڍائي، غضب، انڌير، مسلسل وڍ وڍان، وڍڻ ٽڪڻ، کپڻ ۽ ڪٽڻ، وهنوار ۽ ڏنتو. (ص 321)

کوپا = پهلوان، بهادر، جنگي جوان، کوپو (سورهيہ جوشيلو، غيرتمند، غازي وير (ص 321)

شاهہ لطيف، رسالي ۾ هن لفظ کي هن ريت ڪتب آندو آهي: گنج ۾ چئن سٽن جو مثال طور هتي هڪ سٽ ڏجي ٿي:

کوپا ڪلهي ڪوڏيا، روات ڪين رهن.
(سُر ڪيڏارو، ص 332، گنج شريف)

بيو بيت گنج ۾ ٽن سٽن جو بيت آهي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي جي ترتيب ڏنل رسالي ۾ چئن سٽن جو بيت آهي:

ڪاٽ نہ پوءِ قبول ۾ مچڻ پائين گهٽ،
متا مهاين جا پيا نہ پسين پٽ،
ڪلاڙڪي هٽ، ڪسڻ جو کوپ وهي.
(سُر ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ، ص 114)

مٿي ڏنل بيت جي ابتدا پهرين سٽ کان (سر ڪلياڻ ۾) آڏواڻي هن ريت ڏني آهي:

اڳيان اڏِن وٽ پوين سر سنباهيا.

رزميہ شعر، جنگ- ڪيڏاري يا کوپائي ڪٿا جو فن دنيا جي ٻين ٻولين ۾ رائج مثالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن ڪٿائن جي هيئت ۽ قالب جا چار پهلو نمايان آهن:

1. ڳالهہ جو تاريخي يا نيم تاريخي بنياد هجڻ.
2. صدري روايتن جو سلسلو
3. سورهين جي ڪارنامن کي چمڪائڻ خاطر وڌاءُ
4. قومي برتري ۽ وطنيت جو جذبو

مٿيان چارئي اصول هن کوپائي ڪٿا ۾ نظر اچن ٿا. هن ڪٿا جو ادبي، فني، علمي، تاريخي ۽ ثقافتي ذخيرو، سگهڙن پنن ۽ چارڻن وٽ روايتي انداز ۾ موجود رهيو، جيڪو ٻوليءَ جي سونهن کي ظاهر ڪري ٿو. هن ڪٿا جي روايتي مواد ۾ اصطلاح، چوڻيون، پهاڪا، تشبيهون، استعاره ۽ تجنيس جو ذخيرو سمايل آهي.

دودو جيئن تہ سپني جو ڏڌ هو. سندس همت ۽ بهادري جي ڪري ٻين بہ پئي جنگيون ڪيون، جڏهن جنگ جي ميدان ۾ وڙهڻ لاءِ کوبہ نہ بچيو، تڏهن دودو، دلير ۽ دلاور هو. کوپو ڪنڌار هو.

دودي چنيسر جي ڳالهہ ۾ اعليٰ کوپائي ڪٿا جا عنصر ۽ دودي جي ڪردار ۾ ڪرشماتي پهلو:

هن ڳالهہ ۾ هڪ اعليٰ کوپائي ڪٿا جا مڙئي مکيہ عنصر موجود آهن. هن ڪٿا ۾ جنگ بابت جملي جنسار ۽ منظر موجود آهن. ديمين ۽ دومن جو اچڻ، چلين جو چڙهڻ، ڪَرهہ کي ڪاهڻ، جنگ کي جنبائڻ، آرڻ تي اچڻ، آڙ جهلڻ، قلعو منبڻ، رڻ ٻيلڻ، رڻ سُوڌ ڪرائڻ ۽ ٻيا اهڙا اصطلاح توڙي الفاظ جنگ جي نسبت ۽ جنگ جي ميدان جي جدا جدا سٽائن کي نروار ڪن ٿا. (ص132)

دودو چڙهندو جنگ تي تڏهن وڻ ڇڏيندا واءِ،
رئي ڪان سج لڪجي وڃي پوي نہ سڌ سماءِ،
مرون جهنگ ڦٽو ڪندا، ٻيلي لڱندي باهہ،
ميو چڙهي موجون ڪندو دٻجي ويندا درياءِ،
دودو چڙهندو جنگ تي، تنهنجون ديميون ڇڏينديون ساهہ. (ص 78)

دودي کي ست هٿيارو سومرو ڪري بہ سڏيو ويو. جنگ جي ميدان ۾ جڏهن سندس ست هٿيار پئي وڙهيا ۽ مخالف لشڪر کي ٻنهي ڪنڌين ٻوڙي ٿي ڇڏيائين.

ست هٿيارا سومرا، مٿي تو کا ناهہ،
سمن سوڍن وچ ۾ مرڪي ماءُ سنڌ ياءِ،
ڏاڙهي ڏاڙهون ڦل جان رچي لال ٿيا.
(ص 80)

"منشي اڌارام جي ڳالهہ ۾ ننگر جي جنگ جو ذڪر ٿيل آهي، پر پوءِ جيئن ڳالهہ وڌي تہ ڳالهہ جي شاعرن ان ۾ وڌيڪ گل وڌا." (9) يعني تہ ننگر کي تيرهن چوڏهن ورهين جو ڄاڻايو ويو آهي ۽ ساٿس سندس ساٿين جو تعداد پنجاهہ يار هئا، شامل ڪيا ويا.

لاڙ جي پاڻن يعني سامي رند شاعر جي بيتن

واري سب کان آڳاٽي روايت آهي. هن روايت ۾ سومرن جي خاندان مان فقط دودي جي جنگ جو ذڪر آهي ۽ غالباً تاريخي لحاظ سان پڻ اهوئي صحيح هجي، پر وقت گذرڻ سان ڳالهه جي ڳهيرن هن ڪوپائي ڪٿا ۾ اضافا ڪيا. جيئن ته منشي اُدارام ۾ پهريون ڀيرو ننگر جي جنگ جو ذڪر اچي ٿو، پر هو هڪ چوڏهن ورهين جو نوجوان آهي، ان جو ذڪر ٿيل ناهي.

ننگر ۽ ڀونگر جو ذڪر پڻ ڪونهي، جيئن پوءِ تيئن وقت گذرڻ سان واڌارو ٿيندا ويا ۽ هن ڪٿا جي اهميت وڌندي ويئي. صابر نوحاڻي جي روايت به آڳاٽي آهي، جنهن ۾ جنگ ڪيڏاري جا سڀ لوازمات ۽ سينگار نظر اچن ٿا. هن دودي جي پٽ ننگر بدران ڀونگر جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ ۾ ننگر جو نالو نسبتاً پوئين دؤر ۾ غلط فهميءَ جي ڪري پيدا ٿيو. اهڙي ريت هي ڪيڏارو پنهنجي اندر ٿيندڙ تبديلين ۾ سموئيندو ويو. جڏهن ڳالهه ڪٿڻ ۽ ڳائڻ جو سلسلو شروع ٿيو، يقيناً اهو سلسلو آڳاٽو آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي لفظ ڳاهه ٻڌ جي دؤر جي ڳاٿا جو يادگار آهي. فني طرح سان هي منظوم داستان ڳاهن ۾ چيل آهي. آڳاٽين ڳاهن ۾ هن جي ٽاڻن ۽ اهڃاڻن کي بيان ڪيو ويو، پوءِ انهن بيتن جي صورت اختيار ڪئي، جيڪا سنڌ جي پنهنجي ڄاتل سڃاتل شاعراڻي صنف آهي.

شينهن ستي ڪر موڙيا ڄني ڇپر ڪٽ،
دودي دوداڻي جي ڪير جهلندو سٽ.

•••

ننگر مغل پاڙ ۾ چڙهي ڏني چوٽ،
ٻڃي ڇٽ ڇيهون ڪري گهٽا ماريئون گهوٽ.

ننگر جو ننڍپڻ:

دودي جي درٻار ۾ ٻئو ڇنڇلو چاڳ ڪري،
سون ورٽو سومرو، جنئن ٿو مور ٽِلي.

•••

منهن ناهيس مسڙي، اڃا چوٽن اٿس چاهه،
سونا ڪنگڻ سومري جنهن جي ڪنن ۾ لڙڪا.

•••

تون ترڪ، اسين سومرا، اڃا ڪيئن جوڙ ڄڳاءِ،

دودي جي ٻاگهيءَ کي تسلي:

ٻاگهي! ٿي م ڪانهلي رات وهامڻ ڏي،
اسان ۽ علاءُ الدين جون ڳالهيون ڪندا ڪي.
(ص 191)

سونل دودي جي ڌيءَ:

وڃ جئن ولٽي اٿي ڪري ناز نينگر،
ڪانئيءَ ٿي ڪنوٽين وانگي، ڌي دودي دختر.
(ص 169)

ننگر جو ننڍپڻ

مٿين سٽ، جنهن ۾ ننگر، بادشاهه کي ٺهه پهه جواب ڏئي ٿو، اها هن جي بي خوفي ۽ بهادريءَ کي ظاهر ڪري ٿي. سگهڙن ڳالهه جي پويان پهاڪا ۽ چوٽيون پڻ چيون، جن هن ڪٿا جي ادبي حيثيت کي وڌايو.

چوڻ پنيئون هرڪو چوي، ڏاڍن توڙي هجي بادشاهه.

•••

ڪوءِ ڍلن جي دوستي، ڀلو ڏاڍن جو وير.

•••

نينهن نپائي نه ٿئي، جي تون وڃين نه پاڻ.

•••

ڀائر وڏي وکري، جڳ جيوٽا هُونِ.

•••

هيڪلڙو وڻ ڪانهرو، توڙي درخت هوءِ

•••

مکڻ سونهين ملئين، ڌونئرو سونهين لاٽ

آڳاٽيون ڳاهون

چنيسر علاءُ الدين کي چيو:

سيهر سنڀاير سومري، ڀونگر ڌيءَ ڪيٽاءِ
پوني. چند پٽانڌري جيڪر تو ڄڳاءِ
دڙي سان دودي جهلي، وانٽو رکي وچلهَ
ڊيوچاڻان سون جا، هُونِ اُڏاٽيا آرٽه
اڳهه ماٽينديون ابڙي، وڏي ڪنهن ورٽ
جئن ڪِيريون تئن ڇٽ جيئن ڏونگر تئن هاٿيا،
اميراٽا ڳاٻرو، واگهيان نه گهٽ.

ابڙي چيو:

سِر سِين اَهنير سومرين جي سَرٽيون ڏيان سي،

ته سورج سنئون اڀري، ڌرتي ڌاڄ نه ڏي
مٽي ڏنل ڳاهن ۾ ڪي سٽون غالباً پوءِ جون وڌايل آهن، ٿوريون ڳاهون ۽ هڪ بيت پوءِ جا اضافا معلوم ٿين ٿا. سمن جي دؤر جون معلوم ٿين ٿيون.

هيءُ ڪٿا، سنڌ جي ادب جو شاهوڪار آهي، جنهن ۾ وطن جي محبت سمايل آهي. ثقافت ۽ راڄ ڀاڳ جا اهڃاڻ ۽ دليل موجود آهن. ايتري قدر جو سومريون پاڻ جنگ جي ميدان ۾ آيون ۽ علاءُ الدين کي جڻ مجلئي مات ڪيائون.

هڪ روايت موجب سلمون جتي غرق ٿيون، اهو ابڙي واري پٽ، جنهن تي سنڌن لوڙهه لڳل آهي، ان جي پاسي ۾ آهي. اهو ماڳ ورسر ڪان ٻه ميل اوڀر ۽ رائپور ڪان ٻه ميل اتر طرف اولهه لاڙئون آهي. هڪ روايت موجب بادشاهه عورت جي بهادري ڏسي شرمندو ٿيو ۽ ٻاگهيءَ سان ناهه ڪيائين. ٻاگهي سلمن سان وڳهه ڪوٽ موٽي ويئي.

هن ڪوپائي ڪٿا جو اختتام هن بيت سان ڪجي ٿو:

اٿي پريون پدمڻيون ٽپي اٿيون ٽيئي،
ڀهرئون ڏونڪو ڀير تي اچي ساران هنيوئي.
(ص 12)

عالمن کي گهرجي ته هن جنگي داستان مان تاريخي ڪڙين رزميه شاعريءَ جي ارتقا کي تاريخ جو حصو بنائين. لوڪ ادب اسان جو ورثو آهي، جيڪو اسان جي رهنمائي ڪري ٿو.

حوالا

1. The Free Encyclopedia. www.wikipedia.com

2. تاريخ طاهري، تصنيف: سيد طاهر محمد نسيانوي ٺٽوي، مترجم: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، سال 1988ع، ص26.

3. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌ جو رزميه داستان (مشهور سنڌي قصا)، جلد پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد/ڄام شورو، سال 1976ع، ص 11.

4. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سومرن جو دؤر، دودي چنيسر جي ڳالهه ۽ ٻئي روايتي ذخيري جي روشنيءَ ۾، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال 1980ع، ص 3

5. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، خليفي صاحب جو رسالو، تحقيق ۽ تصحيح، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال 2005ع، ص 40.

6. سنڌ جو شاهنامو، ص 9،5،9،10.

7. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سومرن جو دؤر، دودي چنيسر جي ڳالهه ۽ ٻئي روايتي ذخيري جي روشنيءَ ۾، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سال 2006ع، ص 184.

8. ساڳيو، ص14.

9. ساڳيو، ص 76.

10. ساڳيو، سال 1980ع، ص 132 ۽ 121.

مددي ڪتاب

ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي لغت، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، سال 2004ع، ص 321.

2. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. روشني پبليڪيشن، سال 1994ع، ص 22-25

3. ڊاڪٽر تهمينه مفتي، سنڌي افساني جو سماجي ڪارج، (اڻ ڇپيل ٿيسز)، 1995ع.

4. شيخ اياز، ڪي جو ٻيجل ٻوليو، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، سال 1987ع، ص 22.

شگفته شاهه

آتم ڪٿا

(1) جيون ڪهاڻي

معنيٰ:-

آڪسفورڊ ايڊوانس لرنرس ڊڪشنريءَ ۾ جيون ڪهاڻيءَ (Biography) جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي:

"The Study of Person`s life Written by So me body else."

(اها فرد جي حياتيءَ جي ڪهاڻي آهي جيڪا ڪو ٻيو شخص لکي ٿو).

ويبسٽري نيوورلڊ ڪاليج ڊڪشنريءَ ۾ آهي ته:

"The Histories of individual lives, Considered as a Branch of Literature."

(انفرادي حياتين جي تاريخ جنهن کي ادب جي هڪ شاخ ٻہ سمجهيو وڃي ٿو.)

(2) **آتم ڪهاڻي:**

معنيٰ: ويبسٽرس نيو ورلڊ ڪاليج ڊڪشنريءَ ۾ آتم ڪهاڻي جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي:

Auto: by oneself or itself (پنهنجو پاڻ)

Bio: Life حياتي/ زندگي

Graphy: (1) To Write

(ii) A Process or method of Writing, recording or repemsenting (in a specific way).

(لکڻ يا اهڙو طريقہ ڪار جنهن ۾ ڪا ڳالهہ/ شيءِ خاص انداز ۾ لکجي، رڪارڊ تي آڻجي/ نمائندگي ڪجي.)

Autobiography: The art or practice of writing one`S own biography/ the story of one`s own life written or dictated by oneself.

(آتم ڪٿا/ ڪهاڻي ڪنهن فرد جي پنهنجي حياتيءَ تي/ لکرائڻ جي فن کي چئبو آهي.)

آڪسفورڊ ايڊوانسڊ لرنرز ڊڪشنري ۾ آتم ڪهاڻيءَ جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي:

The Story of Person`s life, Written by that person.

(فرد جي پنهنجي لکيل پنهنجي حياتيءَ جي ڪهاڻي.)

وصف:

انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا ۾ جيون ڪهاڻيءَ جي وصف هن طرح ڏنل آهي:

"Form of non- fictional literature the subject of which is the life of an individual. In general, the form is considered to include auto biography, in which the subject recounts his/her history. biography Can be Seen as a branch of history; because it depends on a selective ordering and interpretation of materials, written and oral, established through research and personal collection. it can also be seen as a branch of Imaginative literature in that it seeks to convey a sense of the individuality and significance of the subject through creative sympathetic insight (1)."

(هيءَ غير افسانوي ادب جو هڪ نمونو آهي، جنهن جو موضوع فرد جي حياتي آهي. عام طور تي آتم ڪٿا ٻہ هن ۾ اچي وڃي ٿي، جنهن ۾ لکندڙ فرد پنهنجي (حياتيءَ جي) تاريخ بيان ڪري ٿو. جيون ڪهاڻي، تاريخ جي هڪ شاخ ڏسجي ٿي ڇو تہ ان جو انحصار واقعن جي تسلسل ۾ لکيل توڙي زباني مواد جي سمجهاڻيءَ تي آهي، جيڪو تحقيق ۾ ذاتي (يادگيرين جي) ذخيري تي قائم ڪيو ويو هجي، هيءَ تخليقي ادب جي بہ شاخ ٿي ڏسجي، ڇو تہ ان ۾ ذاتي/ فردي احساسن کي تخليقي ۾ همدرانہ پرک سان بيان ڪيو وڃي ٿو.)

انسائيڪلوپيڊيا آمريڪانا ۾ سوانح حيات/ جيون ڪهاڻيءَ جي وصف هن ريت بيان ٿيل آهي.

"Biography may define as `the account of an actual life.' This description is the only one that will include all versions of biography, for its long evolution, biography has assumed so many forms that any single definition enevitably excludes important instances. Thus, we must distinguish biography not only in terms of its subject matter but also in terms of its technique and its intention. The myriad forms of biography includes catalogs of achievement, literary narratives and psychological portraits. Each form has been `biography' in the extent to which it purports to deal with the records of an actual life, but each form has been distinct in its author's strategies and purpose (2)."

"جيون- ڪهاڻيءَ جي وصف هن ريت ڪري سگهجي ٿي ته: 'اها اصل زندگيءَ جو بيان آهي.' اها ئي هڪ اهڙي وصف آهي، جنهن ۾ جيون ڪهاڻي جا سڀ رُخ شامل آهن ڇو ته هڪ طويل ارتقاء کان پوءِ جيون ڪهاڻي ايترا ته نمونا شڪليون اختيار ڪري چڪي آهي جو ڪنهن به هڪ وصف ۾ ان جي اهم مثالن کي خارج ڪرڻ جو امڪان رد نٿو ڪري سگهجي. اهڙي طرح اسان جيون ڪهاڻي کي نه فقط ان جي مواد، پر ان جي ٽيڪنيڪ ۽ مقصد جي حوالي سان جدا جدا ڪري سگهون ٿا. جيون ڪهاڻي جي گوناگون قسمن ۾ ڪاميابين جي ياداشتن، ادبي بيان ۽ نفسياتي خاڪا وغيره اچي وڃن ٿا. هر (اهڙو) نمونو ڪنهن حد تائين جيون ڪهاڻي آهي، ڇو ته ان جو مضمون حقيقي زندگيءَ سان لاڳاپيل آهي. البت هر هڪ نموني کي مصنف جي مقصد، مراد ۽ اهليت مطابق هڪٻئي کان جدا ڪري ٿو."

شخصي رايا:

(1) "جنهن کي خاص طرح تاريخ چئجي، اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي: سڄي تاريخ سوانحي روايت آهي." (ايمرسن).

"History of the lives of men, as a (2) branch of literature." (Leon Edel) (3)

(ماڻهن جي حياتين جي تاريخ، ادب جي هڪ شاخ آهي. (ليئون ايڊل)

"History is the essence of innumerable (3) biographies." (Alen Shelston) (4)

(تاريخ، بيشمار جيون ڪهاڻين جو نچوڙ آهي.)

(4) "ڪنهن ملڪ يا قوم جي تاريخ ان جي بادشاهن ۽ مهندارن جي سوانح عمرين جو مجموعو آهي(5)." (مرزا قليچ بيگ)

(5) "سوانح نگاري هڪ قسم جي تاريخ هوندي آهي. تاريخ ۾ هڪ قوم يا هڪ ملڪ جا واقعا ڳنڍي بيان ڪيا ويندا آهن، پر سوانح نگاري ۾ انفراديت جو پهلو غالب هوندو آهي ۽ اها هڪ فرد جي زندگيءَ جي ڪارنامن تي ٻڌل هوندي آهي. هيءَ افساني جو رنگ رکي ٿي، پر افسانو ناهي هوندي، افسانو خيالي هوندو آهي ۽ هيءَ حقيقت، هن ۾ واقعن جي صحت جو خاص خيال رکيو ويندو آهي، ته هو ان انداز ۾ لکي جو اها آرٽ جو هڪ دلڪش نمونو بڻجي وڃي(6)." (علم الدين سالڪ) مٿين وصفن مان هي ڳالهيون واضح ٿين ٿيون:

(1) جيون ڪهاڻي جو واسطو ادب سان آهي يعني اها ادب جي هڪ شاخ آهي.

(2) ان جو واسطو تاريخ سان به آهي ڇو ته ليکڪ ان لاءِ دستاويزن، زباني معلومات وسيلي تحقيق به ڪري ٿو ۽ مواد جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ٿو.

(3) جيون ڪهاڻيون پنهنجي دور جي تاريخ جو عڪس هونديون آهن. هن ۾ لکندڙ کي پنهنجي پاران ڪو به اضافو ڪرڻ ناهي، نه ئي حقيقتن کي رد ڪرڻو آهي، نه ئي ڪين ٽوڙي مروڙي پيش ڪري ٿو سگهجي.

(4) آتم ڪهاڻي جو ليکڪ آزاد هوندو آهي. هن کي به حقيقتون لڪائڻ نه گهرجن البت هو چاهي ته پنهنجي تحرير کي تخليقي ۽ افسانوي رنگ ڏئي سگهي ٿو.

(5) دنيا ۾ جن موضوعن کي دلچسپيءَ سان پڙهيو وڃي ٿو، جيون ڪهاڻي انهن مان هڪ آهي.

آتم ڪهاڻي:

محترمه ريحانه خانم پنهنجي تحقيقي مقالي "آپ بيتي ڪيا هئي؟" ۾ آتم ڪٿا (Autobio

graphy) کي جيون ڪهاڻي (Biography) جي پيٽ لکي ٿي ۽ اڳتي لکي ٿي ته:

"هڪ شخص بابت ڪنهن ٻئي شخص جي سوانح عمري ۽ خود پنهنجي لکيل سوانح عمري ۾ نمايان ۽ ڦيريون فرق اهو آهي ته سوانح عمري جي گهڙ آهي ته ان جو هيرو جم کان وٺي قبر تائين نظر اچي. سوانح نگار جو فرض آهي ته پيدائش کان وٺي زندگي جي آخر تائين سڀ احوال جيئن جو تيئن بيان ڪري، پر آتم ڪٿا لکڻ واري کان مڪمل زندگي (قبر تائين) پيش ڪرڻ جي اُميد نٿي ڪري سگهجي. اول ته ڪابه آتم ڪٿا مڪمل نه هوندي آهي(7)."

ڊاڪٽر قاضي خادم جو رايو آهي ته:

"جيون ڪهاڻي افسانوي ادب کان وڌيڪ تاريخ يا حقيقت جي بنياد جي لکجندڙ صنف آهي جنهن ۾ ليکڪ واقعن، دستاويزن ۽ زباني معلومات ۽ شاهدين جي بنياد تي ڪنهن شخصيت جي جيون جو احوال لکندو آهي ۽ ان ۾ پنهنجي پاران ڦيرڦار ڪرڻ جي هن کي ڪابه اجازت نه هوندي آهي، جڏهن ته آتم ڪهاڻيءَ جو ليکڪ وري خود مختيار هوندو آهي." (08)

جيون/ آتم ڪهاڻيءَ جا ماخذ/ ذريعا:

1. ياداشت (يادگيريون)
2. زباني توڙي لکيل دستاويز/ انگ اکر
3. روزنامچو (ڊائري)
4. ملفوظات
5. خط
6. انٽرويو
7. رپورٽون
8. اخبارون
9. اليڪٽرانڪ ميڊيا
10. آڊيو ۽ ويڊيو رڪارڊنگ

عام طور تي آتم ڪٿا ۾ لکڻ وارو پنهنجي اصل نسل، پوءِ ننڍپڻ، جواني...... مطلب ته هڪ ترتيب سان سلسليوار پنهنجي جيون ڪٿا لکندا آهن. اڪثر انهن ۾ تاريخي انگ اکر هئڻ ڪري هيءَ صنف تاريخ سان لاڳاپيل به هوندي آهي، پر موهن ڪلپنا هن صنف کي ادب ٿي سمجهي ٿو. پنهنجي آتم ڪهاڻي 'ٻڪ، عشق ۽ ادب' ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

"ڳالهيون اڳيان لکان يا پٺيان، انهن جو پنهنجو تلسلسل آهي. ادب ڪا اسڪول ڪتاب جي تاريخ نه آهي، جتي سن ۽ واقعا با سلسلي ڍنل هجن. مون کي جيئن ٿو ياد اچي تيئن ٿو لکان(9)."

موهن ڪلپنا پنهنجي آتم ڪهاڻي ياداشت جي بنياد تي لکي هوندي، جڏهن ته مرزا قليچ بيگ شروع کان ئي روزنامچو لکندو هو، جنهن ڪري هو پنهنجي آتم ڪٿا واقعن جي سلسليوار ترتيب سان لکي سگهيو. آتم ڪٿا ۾ بنيادي ليکڪ جي ياداشت ۽ ڊائريون آهن ۽ ٻيا ماخذ ثانوي ماخذ حيثيت رکن ٿا.

آتم ڪهاڻيءَ جون ڪمزوريون:

غلام رسول مهر جو خيال آهي ته:

"جيڪو شخص آتم ڪٿا لکندو، هن جي اها طبعي ڪوشش هوندي ته پنهنجي زندگيءَ جا صرف اهي رُخ منظر عام تي آڻي جيڪي سندس ويجهو شانائتا آهن. هو انهن کي سجائڻ ۽ سنوارڻ ۾ به ڪا ڪسر نه ڇڏيندو بلڪ مختلف برائين جي چهري تي به حسن ۽ خوبيءَ جو رنگ روغن اهڙي ريت چاڙهي ڇڏيندو جو اهي نگاهن کان بالڪل غائب ٿي وڃن(10)."

ڊاڪٽر سيد عبدالله جو رايو آهي ته:

"ڇا ڪو شخص مڪمل باريڪين سان صحيح حد تائين آتم ڪٿا لکي سگهي ٿو؟ ان جو جواب نفي ۾ نه آهي، ته به شڪ وارو ضرور آهي. ان جي بلوجود دنيا ۾ ماڻهن پنهنجون سوانح عمريون لکيون ۽ اڃان به لکجن پيون، پر انهن جي ڪثرت ان ڳالهه جو ثبوت ڪونهي ته آتم ڪٿا واقعي لکي ٿي سگهجي. مان اها ڳالهه مڃان ٿو ته پنهنجي هڪ خاص قسم جي سوانح عمري (يعني پنهنجي سوانح زندگي) لکي سگهجي ٿي، پر مان سوانح عمري ۽ آتم ڪٿا ۾ فرق ڪريان ٿو ۽ اهو ان لاءِ ته پنهنجي سوانح عمري لکي به، ضروري ڪونهي ته ڪو شخص آتم ڪٿا لکي سگهي. پنهنجي سوانح عمري ۾ اهو ته ٿي سگهي ٿو ته ڪو شخص پنهنجي زندگيءَ جا خاص واقعا لکي ڇڏي يا وڌ کان وڌ انهن جا باطني محرڪ به بيان ڪري ڇڏي، پر اهو ممڪن ڪونهي ته ڪو شخص اهو سڀڪجهه لکي ڇڏي جيڪو مٿس ۽

سندس نه ته ڳُجهي آهي. هڪ لحاظ کان خود نوشت/ آتم ڪٿا سوانح عمري جي صنف، ٻين جي لکيل سوانح عمرين جي مقابلي ۾ ناقص شيءِ هوندي آهي جو هن جي راهه ۾ به رڪاوٽون آهن.

ٻين جو خوف: ۽

پنهنجو پاڻ سان محبت.

هڪ سٺو سوانح نگار پنهنجي فن جي عزت رکڻ لاءِ اهڙيون ڳالهيون به بيان ڪري ٿو ڇڏي جيڪي آتم ڪٿا لکندڙن لاءِ ممڪن ڪونهي. سوانح نگار پنهنجي هيرو جي ڪردار جو جج ٿي سگهي ٿو ۽ سندس ڪمزورين جو شمار به ڪري سگهي ٿو، پر آتم ڪٿا لکڻ واري کي پنهنجي محبت ۽ ٻين جو ڊپ هر وقت رهي ٿو. ان لاءِ نه ته هو پنهنجن گناهن جي صحيح فهرست پيش ٿو ڪري سگهي، نه ئي پنهنجو صحيح جج ٿو بڻجي سگهي."

ليکڪ اڳتي هلي پنهنجي مقالي ۾ ابوالڪلام آزاد جو هيءُ رايو به پيش ڪيو آهي ته "آتم ڪٿا لکي ئي نٿي سگهجي."

آتم ڪهاڻيءَ بابت هو وڌيڪ لکي ٿو ته ڪجهه آتم ڪهاڻيون اهڙيون به هونديون آهن جن کي مصنف تالي ۾ بند صندوقن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيندا آهن، ته جيئن اها ڪٿا سندن حياتيءَ کان پوءِ ڇپجي ۽ وارثن کي اهڙي وصيت ڪري ويندا آهن. اهڙيون آتم ڪهاڻيون يا ته شديد خود پسندانه ۽ شديد جذباتي رويي واريون هونديون آهن يا وري انهن ۾ ٻين جي خلاف لکيل هوندو آهي. منهنجو ذاتي رجحان اهو آهي ته آتم ڪٿا کي پنهنجي زندگيءَ ۾ شايع ڪرڻ جي مقابلي ۾ وفات بعد شايع ٿيڻ سان سچائيءَ جي اظهار جي گنجائش گهٽ ٿي ويندي آهي. انڪري سچائين جو اظهار بنا ڊپ ڊاءُ جي پنهنجي جيئري ئي ڪرڻ گهرجي ته جيئن ٻين کي به سوچ ۽ ويچار جو موقعو ملي سگهي. البت جيڪڏهن ڪي اهڙا راز آهن جن جو اظهار حياتيءَ ۾ ڪرڻ ۾ تامل هجي ته اهڙن رازن کي سيني اندر ئي دفن رهڻ گهرجي. مطلب ته آتم ڪهاڻي کي جلوه نمائي، ڏيکاءُ شهرت ۽ لِڪي حملو ڪرڻ جو ذريعو نه بڻائڻ گهرجي (11).

محترمه ريحانه خانم جو خيال آهي ته:

"زندگيءَ جي ڪهاڻي لکڻ هڪ مشڪل ڪم آهي ۽ جڏهن اها ڪهاڻي پنهنجي زندگيءَ جي هجي ته وڌيڪ مشڪل آهي. هتي پهريون سوال اهو آهي ته ڪو به شخص پنهنجي زندگيءَ جي ڪهاڻي ڇو ٿو ٻڌائڻ چاهي؟ ان جو جواب اهو ٿو ڏنو وڃي ته آءٌ ٻين کان اعليٰ آهيان'.

يعني سڀني کان وڏي مشڪل اها ئي آهي ته انسان جيڪو ڪجهه هوندو آهي. هو ان کان وڌيڪ پنهنجي لاءِ اندازو ڪندو آهي. انسان جو پنهنجي متعلق خود پسنديءَ جي ڳالهه نه ڪرڻ مشڪل آهي. اهو ئي سبب آهي جو ڊِنَن سنهنجي آتم ڪٿا لکندي چوي ٿو ته:

"انساني فطرت ۾ جيڪو غرور آهي ۽ پنهنجي زندگيءَ سان جيڪا محبت آهي، هن لاءِ اها ڳالهه مشڪل آهي ته هو پنهنجي آتم ڪٿا جو تجزيو ڪري ۽ پنهنجي غلطين ۽ خامين کي جمع ڪري"

اڳتي ان مقالي ۾ ليکڪا اهو رايو ڏنو آهي ته پنهنجي پاڻ کي برتر ثابت ڪرڻ لاءِ اڪثر آتم ڪٿا جو ليکڪ وڏاءُ يا مصنوعيت جو سهارو وٺندو آهي. جيڪڏهن ڪو شخص سچائيءَ کان ڪم وٺي سچ لکڻ چاهيندو به آهي ته پنهنجا عيب ۽ غلطيون ٻڌائيندي کيس هٻڪ ۽ حجاب محسوس ٿيندو آهي. اهو ئي سبب آهي ته ڪجهه لکندڙن جون آتم ڪٿائون سندن وفات بعد منظر عام تي آيون. جيئن اينڊريو ڪارنجي (Andrew Carengie) جي آتم ڪهاڻي.

هوءَ چوي ٿي ته هٻڪ ۽ شرم جو هڪ سبب انساني سڀاءَ جي شائستگي آهي ۽ ڪجهه معاملا زندگيءَ جا اهڙا هوندا آهن جن کي بيان ڪرڻ هو مناسب نه سمجهندو آهي. ڪڏهن وري آتم ڪهاڻي لکندڙ واقعن کي شعوري ڪوشش سان رنگين ۽ دلڪش بنائڻ جي ڪوشش به ڪندو آهي.

آتم ڪهاڻي لکندڙن ۾ هڪ ٻيو رجحان اهو به ڏسڻ ۾ ايندو آهي ته اهي پنهنجي ذات جي بيان دوران ڪنهن ذڪر کي شروع ڪندا آهن ته پوءِ هو اجائي ديگهه ۾ پئجي ويندا آهن ۽ اهي ڳالهيون به لکي ويندا آهن جن جي ضرورت نه هوندي آهي (12).

اردو جي مشهور Biographical ناول "علي پور

ڪا ايلي“ جو مصنف ان سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

”هيءُ ڪتاب منهنجي آتم ڪٿا جو پهريون حصو آهي. مون ۾ ايتري جرئت نه هئي جو پنهنجي خامين ۽ بي راهه روين کي مڃان ها. ان لاءِ مون ان کي روئيداد (ڪٿا) جو نالو ڏنو آهي.

هيءُ آتم ڪهاڻي سال 1905ع کان 1947ع تائين جي آهي. هن آپ بيتيءَ جو هر واقعو، هر ڪردار حقيقت تي ٻڌل آهي. افسانه نگاريءَ جي اسلوب ۾ ته هجي، واقعن ۾ حقيقت گوئي کان ڪم ورتو ويو آهي. اها ئي هن ڪتاب جي امتيازي خصوصيت آهي.

ارادو هو ته سوانح جو ٻيو حصو ”ايلي ۽ الڪ نگري“ جي عنوان سان پيش ڪندس پر الڪ نگريءَ وارن ان جي اجازت نه ڏني. انهن جو چوڻ آهي ته الله کي پردي جو هٽائڻ پسند ڪونهي، ان لاءِ مجبور آهيان(13).“

ان سلسلي ۾ ڏسون ٿا ته سنڌي اديب ڇا ٿا چون:

ستيش روهڙا لکي ٿو ته:

”آتم ڪٿا جو سولو مطلب آهي: ڪنهن شخص جي جيون ۾ ٿي چڪيل گهٽنائن جو سلسلو بيان ڪرڻ- مهان ۽ ساڌارڻ جا حوالا گهڻي ڀاڱي سماج ۾ ڀاهريان آهن. انسان جو اندر جو انسان، محض انسان آهي ۽ هر هڪ شخص جي جيون ۾ گهڻو ڪجهه ٻڌائڻ لائق هوندو آهي؛ ان ڪري آتم ڪٿا لکڻ تي ڪنهن خاص جو اڌيڪار ڪونهي، پر آتم ڪٿا ۾ ٻن ڳالهين جو هئڻ ضروري آهي، هڪ ته ان ۾ واسطيدار شخص جو آتم مرڪز ۾ هجي، نه ته اها آتم ڪٿا نه ٿبي، جيوني (سوانح) نهي پوندي ۽ ٻيو، آتم ڪٿا لکندڙ ۾ پاڻ کي بي نقاب ڪري سگهڻ جي بيباڪي هجي، جيڪو ڪاريه (ڪم) ڏکيو ئي نه، هڪ طرح سان ناممڪن آهي(14).“

محمد ابراهيم جويي جو رايو آهي ته:

”سوانحي احوال يا روايت (جنهن کي ڪي عالم تاريخ سڏين ٿا) انهيءَ انساني ڄاڻ جي ذخيري يعني ماضي جي فڪري ۽ علمي حاصلات جو زباني ۽ تحريري روپ آهي ۽ انهيءَ طرح انسانيت جي ارتقاء، يعني انساني تهذيب ۽ اخلاق جي پرورش ۽ اوسر لاءِ ان جي اهميت ڪُلي به آهي ۽ خصوصي به، ۽ ان جي انهيءَ اعليٰ اهميت سبب ان جو بيان، ڪٿا يا حڪايت هڪ بيحد نميداريءَ جو عمل آهي. ڪوڙ، وڌاء، گهٽاء، پرچار، پنهنجي پسورائي، سچ سان ٻيلئي ۽ مقصد جي ڪثافت ۽ هلڪائي: انهن شين جي هن عمل ۾ گنجائش ڪونهي. اهي شيون سوانحي روايت جي افاديت ته افاديت، پاڻ ان جي سخت ضررناڪيءَ بلڪ زهرناڪيءَ جو باعث بڻجن ٿيون. اهو سوانحي روايت جو غلط استعمال ٿيندو بالڪل ايئن جيئن ته هر طرح ۽ هر نموني جو ادب، شعر، ڪٿا، ناٽڪ، ڪهاڻي، افسانو، ناول، فلسفو، تاريخ وغيره، انساني تهذيب جي اوسر ۾ ’روايت‘ جوئي ڪارج ادا ڪري ٿو ۽ انهيءَ طرح ان ۾، يعني سڄي ’ادب‘ ۾ ڪوڙ، بدديانتي ۽ چالاڪيءَ جي گنجائش ڪانهي، پر ڇاڪاڻ ته آتم ڪٿائي روايت يا سوانح احوال (زباني توڙي تحريريءَ) ۾ شخص يا ذاتي سَند ۽ منسوبي يعني اکين ڏٺي، ڪنن ٻڌي ۽ ذاتي تجربي جي پشتي به شامل آهي، انهيءَ ڪري ان ۾ خاص طرح، ڪنهن ڪوڙ جو، ڪنهن هيٺ مٿاهينءَ جو، ڪنهن غرور جو، ڪنهن مڪر يا منافقيءَ جو موجود هجڻ ازحد خطرناڪ آهي بلڪ پنهنجي معاشري، وطن ۽ ان جي (۽ پڻ ڪل انسانيت جي) مفاد ۽ مستقبل سان ان جهڙي غداري ٻي ڪا ٿي ئي نٿي سگهي. غلط فڪر، اڻپوري فڪر يا بالڪل ئي خاموشيءَ ۾ انساني تهذيب ۽ اخلاق لاءِ هرگز ايتري هاڃيڪاري نه آهي جيتري هٺرادو ۽ ڪوڙي، فڪر ۽ ان جي ڳِلٽيباز آتم ڪٿائي پروپئگنڊا ۾، ان کي يونان جي عظيم تاريخ دان، هومر ”جهنم جو دروازو“ چيو آهي بلڪ ان کان به وڌيڪ هولناڪ ۽ قابلِ نفرت چيو آهي. هن جا اصل لفظ هي آهن:

’آءٌ جهنم جي دروازن کي ڌڪاريان ٿو، پر انهن کان وڌيڪ نفرت لائق مون لاءِ اهو ماڻهو آهي، جيڪو دل ۾ هڪڙي ڳالهه رکي ۽ زبان سان ٻي ٿو ٻڌائي.‘

سنڌي ادب جي سوانحي روايت اڃان ايتري شاهوڪار ڪانهي ۽ ان ۾ افسوس ته اسين ان قسم

جي زهريلي ڪثافت، استثنائي صورت ۾ ٿي سهي، ڪجھ قدر موجود ضرور ڏسون ٿا(15).“

لڇمڻ ڪومل لکيو:

چوندا آهن تہ نشي ۾ آتم ڪٿا ۾ جيڪو
ڪلي سچ نہ چئي، ان ڪان ڊڄڻ گهرجي.

آتم ڪٿا لکڻ ظاهري طور تي تمام سولو ڪم آهي، پر لکڻ ويهجي تہ ڄاڻ ٿي پوي تہ اهو ڪيترو اوکو ڪم آهي. ڪنهن دانشور چيو آهي تہ ’جيئڻ هڪ فن آهي ۽ آپ بيتي هڪ ’پر لطف فن‘ آهي (16).

عبدالجبار جوڻيجي جو خيال آهي تہ:

”ڪنهن بہ آتم ڪهاڻيءَ ۾ شخصيت جي جيوت جو هر پهلو ڪليل ڪتاب وانگر هجڻ کپي، ننڍپڻ جون يلاگيريون، جذباتي زندگي، عشق، روزگار، خفت ۽ شوق توڙي دوستيون وغيره واضح طور لکڻ کپن. سنڌيءَ ۾ لکيل آتم ڪهاڻين ۾ عشق جو احوال البت گهٽ آهي. انساني زندگيءَ جو اهو بنيادي پهلو آهي، پر اسين سڀ ان جي تفصيلي اپٽار ۾ ڪوتاهي ڪندا آهيون.

آءٌ بہ اهڙن ڪوتاهين ڪرڻ وارن مان هڪ آهيان. اشارا ڪيا اٿم ۽ اعتراف ٿو ڪريان تہ مون ۾ اهڙي ڪا ڳالھ تفصيلي طور بيان ڪرڻ جي همٿ بہ نہ آهي. اهي ايتريون جذباتي ڳالهيون آهن جن جو بيان ڪرڻ خود مون لاءِ بہ آسان ڪونهي. ٿي سگهي ٿو تہ بقول شاھ صاحب ’لڙڪ نہ لکڻ ڏين، ڪريو پون قلم تي‘(17).“

فضل احمد بچاڻي جو چوڻ آهي تہ:

”آءٌ پنهنجو اهو ڏوھ تسليم ٿو ڪريان تہ مون جيڪي ڪجھ لکڻ چاهيو ۽ جيڪو ڪجھ لکڻ مون تي فرض هو سو لکڻ کان آءٌ خوف ڪائي ويس ۽ نہ لکي سگهيس، اهو وڏو ڏوھ آهي جنهن جي سزا مون کي اوس ٿي ملندي(18).“

ڊاڪٽر قاضي خادم جا لفظ آهن تہ:

”هن صنف ۾ ڪي ڪمزوريون آهن:

ڪو شخص ضروري ڪونهي تہ پنهنجي باري ۾ مڪمل سچ ڳالهائيندو هجي. پنهنجي ڪمزورين جو بيان ڪرڻ بہ ناممڪن، نہ تہ بہ مشڪل ضرور آهي ۽ پنهنجي ساراھ ڪان پاسو ڪرڻ بہ انساني سڀا جي خلاف آهي. تنهن ڪان سواءِ ڪئين ڳالهيون اهڙيون هونديون آهن جن ۾ ڪو شخص پنهنجي ڪردار، قول يا فعل جي باري ۾ پاڻ منصف بڻجي نٿو سگهي. ان هوندي بہ سينٽ آگسٽس جي اعتراف Confession، جنهن ان دور جي منهبي دنيا ۾ ٿرٿلو وجهي ڇڏيو، ايرل فلائين جو 'My Wicked Wicked Ways'، جنهن هالي ووڊ جي فلمي دنيا جا پول پڌرا ڪيا، مارگريٽ ٽريوڊا جي 'Beyond reason' ، جنهن ڪئناڊا جي وزير اعظم جي زال هئڻ جي باوجود پنهنجي زندگيءَ جا اهي حقائق لکي ڇڏيا جو دنيا جي هڪ حصي کي ڇرڪائي ڇڏيو. اردوءَ ۾ جوش مليح آباديءَ جي آتم ڪهاڻي ”يادون ڪي بارات“ ۽ سنڌيءَ ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جي آتم ڪهاڻي ’ڪيئي ڪتاب‘، هن ڏس ۾ اهي مثال آهن، جن کي پڙهندي ذهن جي پڙدي تي هيءُ سوال ابري ٿو تہ ڇا هن طرح جو سچ نہ لکي سگهجي ٿو؟ خاص ڪري جڏهن ان سچ مان پنهنجي ذات سان گڏ ٻين جي ذات تان بہ پردو ڪجي وڃي. ان صورتحال ۾ ايئن بہ ٿي سگهي ٿو تہ ڪو شخص پنهنجا عيب لڪائڻ خاطر پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ٻين جي ذات تي چندا وجهي. تنهنڪري آتم ڪهاڻيءَ ڪان بهتر جيون ڪهاڻيءَ جي صنف آهي جنهن ۾ هڪ نياڪڙ شخص، دستاويزن ۽ ڪوجنا جي آڌار تي يا ذاتي تعلقات ۽ جذبات جي بنياد تي پنهنجي مشاهدي ۽ تخيل جي مدد سان ٻئي جي زندگيءَ جي تاريخ لکي ٿو جيڪا ڪنهن حد تائين غير جانبدار ۽ مصدقہ ٿي سگهي ٿي (19).

مٿي ڏنل آتم ڪهاڻيءَ جي ڪمزورين/ خامين بابت رايا اهم آهن تہ ٻئي پاسي جيون ڪهاڻيءَ جي اهميت، ان جي حقيقي ۽ تاريخي حيثيت سبب بيحد اهم آهي، پر ايئن بہ ٿيو آهي تہ انهن ۾ بہ ڪنهن نہ ڪنهن ريت ڪمزوريون ٿي سگهن ٿيون. تاريخ شاهد آهي تہ تاريخون مٽايون بہ ويون آهن ۽ حقيقتون ڦيرايون بہ ويون آهن. جيون ڪهاڻيءَ جو ليکڪ بہ پروسي جي قابل نہ ٿو رهي سگهي جو هو بہ انساني ڪمزورين جو شڪار ٿي سگهي ٿو ۽ پنهنجي ذاتي پسند، ناپسند، نفرت يا ڪي ٻئي جذبي سبب هير ڦير

ڪري ٿي ٿو ته هڪ قوم جو هيرو ٻي قوم جو ولن به ٿي سگهي ٿو. هڪ قوم هن کي هيرو جي حيثيت ۾ پيش ڪندي سندس اوڻاين/ غلطين/ خامين لڪائي ويندي ته دشمن قوم وري انهن کي نروار ڪندي يا غلط بياني پڻ ڪندي.

ٻئي پاسي جڏهن هڪ ٻيو ڪو شخص ڪنهن شخصيت جي جيون ڪهاڻي لکي ٿو ته هن جي داخلي جذبن جي به عڪاسي ڪري سگهي ٿو؟ هرگز نه، هو فقط سندس زندگيءَ جي ظاهري پهلوئن ۽ واقعن کي ته بيان ڪري سگهي ٿو، پر اهو نٿو ٻڌائي سگهي ته هو ڪڏهن وسوسن ۽ وهمن ۾ به پيو هوندو، ڪهڙي، واقعي تي اڪيلائيءَ ۾ رنو هوندو، ڪهڙن موقعن تي شديد، رنج، مايوسي، خوشي يا پريشانيءَ جي ڪيفيتن ۾ گهيريل هوندو وغيره. اهڙو اظهار بهتر طور فقط آتم ڪهاڻين مان ئي ملي ٿو ۽ پڙهندڙ محسوس ٿا ڪن ته هو به (ڪڏهن وڏي هستي هوندي به) عام انسانن جهڙن احساسن، جذبن ۽ تجربن مان گذريا آهن. ان ڪري آتم ڪهاڻيءَ جو تعلق تاريخ سان هئڻ سان گڏوگڏ اها هڪ تخليقي يا ادبي شاهڪار به ٿي سگهي ٿي.

آتم ڪهاڻيءَ جي اهميت (رايا):

• غلام رسول مهر (چونڊ ٽڪرا)

انسانن لاءِ ٻين جي حالتن کان آگاهي سڻڻون سٺو ان پيماني تي ممڪن ڪونهي جنهن پيماني تي هو پنهنجي حالتن کان آگاهه هوندو آهي. سندس وجود جا احوال خود هن کان بهتر ڪو به ٻيو ڄاڻي نه سگهندو آهي ۽ سندس حرڪتن جي محرڪن جو صحيح اندازو هن کان سواءِ ڪو به نه لڳائي سگهندو آهي.

ڇا اها خبر ڪونهي ته جڏهن تاريخن يا انفرادي سرگذشتن ۾ ڪنهن بيان جي تصديق خود لاڳاپيل فردن جي قولن ۽ ملفوظات جي مدد سان ڪئي ٿي وڃي ته ان کي درست تسليم ڪيو ٿو وڃي ۽ ڪنهن جي لاءِ به تامل جي گنجائش باقي نٿي رهي، پوءِ جڏهن سوانح لکڻ وارا خود پاڻ هجن ته پوءِ سندن بيان کي مڃڻ ۾ اختلاف جو ڪهڙو سبب آهي؟

آتم ڪٿا جو هڪ خاص رخ منهنجي ويچهو خاص ڌيان جو محتاج آهي يعني ذاتي احوال کان سواءِ وقت، زماني ۽ ماحول جي تصوير هر مصنف جي تحرير ۾ موجود هوندي آهي(20).“

علم الدين سالڪ:

”هر دور پنهنجي مخصوص تهذيب رکندو آهي، ان جا بنيادي خدوخال ته صدين کان پوءِ بدلجندا آهن، پر فروعي شيون هر دور ۽ هر زماني ۾ بدلجنديون آهن. انهن جي نشانهي عام تاريخي ڪتاب نه ڪندا آهن. ان لاءِ اسان کي آتم ڪهاڻين طرف رجوع ڪرڻو پوندو آهي ڇو ته انهن جي مدد سان اسين هڪ قوم، هڪ ملت ۽ هڪ ملڪ جي تهذيب جي شروعات ۽ عهد به عهد ترقين جو اندازو لڳائي سگهون ٿا جيڪو تاريخ جي طالب علم لاءِ تمام ضروري ۽ اهم آهي(21).“

ڊاڪٽر سيد عبدالله:

”آتم ڪهاڻيون سوانح نگارن لاءِ فائديمند مواد مهيا ڪنديون آهن. وڏن وڏن جرنيلن، سياستدانن، شاعرن، مفڪرن ۽ اديبن پنهنجو احوال جڏهن به لکيو ته اهو فائدو ضرور ٿيو ته سندن فن، فڪر ۽ ڪارنامن جي ارتقاء جي سببن تي مستند مواد مليو. زندگيءَ جي اهم واقعن جي نفيس جذبن ۽ انهن جي پردي پنيان انساني محرڪن جو سلسلو (هڪ حد تائين) خود بخود سامهون اچي ويندو آهي. آتم ڪٿا لکندڙ جو مواد ذهن ۾ پهرين ئي موجود هوندو آهي، ڪيس ڪتابن جو مطالعو ۽ روايتن جي ڇنڊڇاڻ نه ڪرڻي پوندي آهي ڇو ته وٽس سيڪجهه محفوظ هوندو آهي. آتم ڪٿا ۾ پنهنجي ملامت يا پنهنجي ساراهه جي پاسي بي توازن جهڪاءُ هجي تڏهن به اها ٻين سوانح نگارن لاءِ اولين ۽ مستند ترين ماخذ ثابت ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ اهو به صحيح آهي ته آتم ڪٿا لکندڙ جي پکيڙيل غلط فهمي کي دور ڪرڻ سوانح نگار لاءِ گهڻو تڻو محال هوندو آهي. سڀني کان سٺي آتم ڪهاڻي اها هوندي آهي جيڪا ڪنهن دعويٰ کان بنان بي تڪلف، سادي ۽ زندگيءَ جي احوال تي ٻڌل هجي(22).“

يوسف جمال انصاري:

”آتم ڪهاڻيءَ جون ٽي اهم حيثيتون آهن.

(i) تاريخي

(ii) اخلاقي

(iii) يادگاري

اسين ڪنهن به دور جي تاريخ ان دور جي سوانح عمرين مان مرتب ڪري سگهون ٿا. ان سلسلي ۾ مشهور انگريز مفڪر ۽ سوانح نگار ٿامس ڪارلائل جو چوڻ آهي ته

”تاريخ وڏن ماڻهن جي سوانح جو نالو آهي.“

هن قول ۾ ٻن نظرين جو ميلاپ آهي: اول اهو ته وڏيون شخصيتون پنهنجي دور جي تاريخ ٺاهينديون آهن. ڪارلائل لاءِ اهو پڻ چوڻ درست هو ته هن هيرو پرستيءَ جي فلسفي کي رواج ڏنو آهي. ٻيو رخ اهو آهي ته ڪنهن وڏي شخصيت جو مطالعو هن جي تاريخي دور کان الڳ رهي نٿو ڪري سگهجي. ان لاءِ جڏهن ڪو شخص پنهنجي سوانح لکي ٿو ته هو پنهنجي دور جي حالتن تي به تبصرو ڪندو آهي (23).

ريحانه خانم:

آتم ڪٿا هڪ لحاظ کان سوانح عمري کان بهتر ۽ دلچسپ تر تصنيف هوندي آهي. آتم ڪهاڻي ۾ شخصيت جا اهڙا مظاهرا ملن ٿا جن کان مصنف کان وڌيڪ ڪو به باخبر نه هوندو آهي بلڪ زندگيءَ جا ڪيترائي اسرار اهڙا آهن جن کان ٻاهريون ڪو به ماڻهو باخبر نٿو ٿي سگهي. آپ بيتيءَ ۾ بنيادي شيءِ سچائي آهي. اها سچائي ئي آهي جيڪا هڪ فرد جي صورت کي واضح طور اسان جي سامهون آڻي ٿي ۽ اها تصوير هڪ هنڌ بيٺل ڪونهي، پر روان دوان ۽ جيئري جاڳندي تصوير هوندي آهي. هڪ فرد جي تصوير، هن ۾ پوري دنيا، دنيا ۾ گذريل ڏينهن رات ۾ پيش ايندڙ هر طرح جا ڪوائف ۽ انهن ۾ نفسياتي مونجهارا ۽ ڪشمڪش، سوچڻ جو انداز، محسوس ڪرڻ جا طريقا، جذباتي نظام جا مرڪات... هڪ سٺي آتم ڪٿا ۾ اهي سڀ نظر اچن ٿا(24).“

ڊاڪٽر قاضي خادم:

ڊاڪٽر قاضي خادم جو سنڌيءَ ۾ لکيل آتم ڪهاڻين بابت ڪتاب The glorious past نالي سان انگريزيءَ ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ سنڌي، ۾ لکيل 41 آتم ڪهاڻين جو جائزو پيش ٿيل آهي ان ڪتاب جي شروع ۾ About the book مان چونڊ ٽڪرن جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

آتم ڪهاڻي لکندڙ شخص پنهنجي حياتيءَ جي سچي ڪهاڻي لکي ٿو، ان ڪري اها پڙهندڙن کي تمام گهڻي معلومات ڏئي ٿي. آتم ڪهاڻيءَ جي هڪ اهم خاصيت اها به آهي ته اها سماجي اڀياس لاءِ هڪ اهم ذريعو آهي. اهي ڪهاڻيون سماجي مسئلن تي لکيل مقالن کان وڌيڪ دلچسپ آهن.

اهي لکتون تاريخدانن، سماجي اڀياس ڪندڙن ۽ انساني تاريخ جو اڀياس ڪندڙن(Anthropologists) جي کوجنا ۽ جاچ لاءِ انساني روين، سندس ماضي ۽ حال بابت آسانيءَ ۽ اعتماد سان استعمال ڪري سگهجن ٿيون.

جيتوڻيڪ آتم ڪهاڻين کي افسانوي ادب جو حصو نٿو سمجهيو وڃي، ڇو ته اهي حقيقي بنيادن تي ٻڌل هونديون آهن، جنهن ۾ تصوراتي سوچ جو حصو بنهه گهٽ هوندو آهي پر ڪجهه آتم ڪهاڻيون اهڙي نموني لکيل آهن ۽ سچ جي اهڙي ريت اپٽار ڪن ٿيون جو اهي تخليقي ڪهاڻيون بنجي وڃن ٿيون، خاص طور تي جيڪڏهن لکندڙ شاعر، فلسفي يا افسانوي ادب لکندڙ آهي.

سياستدان، سياسي واقعن کي اهميت ڏئي ٿو، جيڪي سندس زندگي ۾ پيش آيا. هڪ شاعر پنهنجي زندگيءَ جي ذاتي، موضوعاتي ۽ انساني روين جي نشاندهي ڪري ٿو. هڪ تعليمي ماهر تعليمي معيارن ڏانهن گهڻو لاڙو رکي ٿو، جڏهن ته تاريخ جو طالب علم پنهنجي زندگي تاريخي تناظر ۽ فلسفي پنهنجي ذات کي ڦلهوري ٿو. اهڙا به ليکڪ هوندا آهن جن جي زندگيءَ ۾ واقعن جي Variety هوندي آهي ان ڪري هو پنهنجي سماجي ثقافتي رُخن (Socio- Cultural touch) وسيلي پنهنجي زندگيءَ کي مختلف طريقي سان لفظن ۾ ڇنڊين ٿا (25).

سنڌيءَ ۾ آتم ڪٿا لکندڙ اديبن جا رايا:

مرزا قليچ بيگ (سائو پن يا ڪارو پنو)

”ڪيترن دوستن گهڻن ڏينهن کان مون کي پئي چيو آهي ته پنهنجي حياتيءَ جو احوال پاڻ لکان. انهن کي آءٌ چوندو پئي اچان ته جيئري ماڻهوءَ جو

احوال لکڻ اجايو آهي جو خبر ناهي ته هن جي پڇاڙي کيئن ٿئي ۽ هن جا خيال ۽ قول ساڳيا رهن يا انهيءَ صورت ۾ سوانح عمري اڻ پوري چئجي. انهيءَ هوندي به منهنجي دوست مسٽر پيرومل مهر چند (آڏواڻي) مهرباني ڪري منهنجي حياتيءَ جو احوال لکيو ۽ ان کي ڇاپائڻ جو بندوبست به ڪيائين، پر وري به مون کيس منع ڪئي، صلاح ڏنس ته اهو رکي ڇڏي ۽ منهنجي مرڻ کان پوءِ جي مناسب سمجهي ته ڇاپائي پڌرو ڪري، پر انهن کان پوءِ وري منهنجي جهوني ۽ معزز دوست ديوان ڏيارام گدومل مون کي لکيو ته ٻين گهڻن ڪتابن لکڻ کان پوءِ پنهنجي حياتيءَ جو احوال پنهنجن هٿن سان ضرور لک. ان جا سبب هي معلوم ٿيا ته گهڻن نامور ماڻهن ائين ڪيو آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب ڪونهي بلڪ انهن مان ڪي فائدا آهن. هڪڙو ته پنهنجو لکيل احوال سچو ۽ صحيح شمار ۾ ايندو. ٻيو ته انهن ۾ جدا جدا ڳالهين تي ماڻهوءَ کي پنهنجن خيالن ۽ راين ظاهر ڪرڻ جو وجهه ملندو. ٽيون ته اهڙي لکيل احوال جي سندس اولاد ۽ اولاد جي اولاد کي پوري خبر پوندي ۽ هو سندس مثال تي هلندا ۽ سندس اصول تي تعميل ڪري سگهندا، ان ڪري مون انهيءَ جي لکڻ ۾ هٿ وڌو. حقيقت ڪري آءٌ ننڍي هوندي کان هڪڙي ڊائري يا روزنامچو رکندو اچان جن ۾ مکيه مکيه ڳالهيون داخل ڪندو اچان، پر اها ڊائري خانگي سمجهڻ گهرجي ۽ گهر جي ڀاتين يا اولاد لاءِ آهي نه ڪي ٻاهرين لاءِ، انهيءَ ساڳي مطلب لاءِ هڪڙو ٻيو ڪتاب به لکيو اٿم، جنهن جو نالو "يادگيريون" آهي ۽ جنهن ۾ اڳوٽيون ياد ڪيل ڳالهيون لکيون ويون آهن جي هاڻي بدلجي ويون آهن ۽ نئين جوانن کي معلوم نه هونديون؛ پر هاڻي جڏهن آءٌ پنهنجو احوال پاڻ لکان ٿو، تڏهن لاچار مون کي انهيءَ پنهنجي ڊائري مان احوال ڪڍڻو پيو آهي ۽ نه فقط پنهنجي جند جو، پر پنهنجي پيءُ ماءُ ۽ پاڙن پيڙهن ۽ ٻئي ڪٽنب جو به احوال ڏيڻو پيو. اگرچ انهيءَ ۾ ڪي اهڙيون به ڳالهيون هيون جن جي لکڻ کان جيڪر گهڻن کي عار يا اعتراض اچي، پر تڏهن به سچي احوال لکڻ لاءِ پنهنجن سچن خيالن ظاهر ڪرڻ لاءِ ائين ڪرڻ ضروري آهي، پوءِ ڀلي ته انهيءَ جي نسبت ۾ ٻين جي راءِ مخالف هجي يا اهي ڪلن، ساڳئي وقت ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون لکيون پيون جي پنهنجي تعريف ۾ داخل هن ۽ اها ٻٽاڪ شمار ۾ ايندي پر ائين ڪرڻ لاچار ٿيو آهي(26)."

محمد اسماعيل عرساڻي، سکر سيئي ڏينهن:

"ناظرين ڪرام جي خدمت عاليه ۾ پڌرو ڪرڻ گهران ٿو ته مان نه عالم آهيان نه اديب، نه سياسي ليڊر يا قومي رهبر آهيان ۽ نه ڪو فني ماهر. سوانح حيات فقط انهن هستين جون لکيون وينديون آهن جن پنهنجي مبارڪ زندگين ۾ نمايان ڪارناما ڪري ڏيکاريا هوندا آهن. منهنجي هن خود نوشته سوانح حيات ۾ اهڙو ڪو به قابلِ ذڪر ڪارنامو نظر نه ايندو."

اڳتي هو لکي ٿو ته هن فقط پنهنجي زندگي، ننڍپڻ، دوستن، احبابن ۽ زندگيءَ جي تجربن بابت لکيو آهي، اهو نهايت محنتي ۽ ايماندار آفيسر رهيو، جنهن نه ڪنهن کي ڏکويو ۽ نه ئي نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي بلڪ پنهنجن ماتحتن سان ۽ ننڍن وڏن سان سهڻي سلوڪ سان پيش آيو.

پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ جو سبب ٻڌائيندي لکي ٿو ته:

"دانا ته بجاءِ خود پر ديوانن جي داستانِ زندگيءَ کي به غور سان پڙهڻ بعد ڪجهه قيمتي متاع ملي ويندو آهي. منهنجي سوانح پڙهڻ مان جيڪڏهن ناظرين کي ٻيو ڪو فائدو پرايت نه ٿيو ته ڪم از ڪم منهنجي خطائن، غلطين ۽ لغزشن مان ئي سبق وٺي سگهن ٿا. پاڻ کي انهن جي تڪرارن کان بچائي سگهن ٿا(27)."

گوبند مالهي: (ڳالهيون منهنجي ڳوٺ جون) (ادب ۽ اديب)

"منهنجي گونان گون زندگيءَ کي سلسليوار چٽڻ جي خواهش ڪن اديب دوستن، خاص طور تي نارائڻ ڀارتيءَ ور ور ڪري ظاهري ڪئي. نارائڻ ڀارتي ان راءِ جو آهي ته مان لڳ ڀڳ پنجاهه ورهيه سنڌي ادب ۽ ادبي تحريڪ سان جڙيو رهيو آهيان، انڪري

منهنجي سوانح عمري سنڌي ادب ۽ سنڌي ادبي تحريڪ جي هڪ قسم جي تاريخ يا ان مڪمل تاريخ جي سهائڪ ٿي سگهي ٿي ۽ شايد ان ڪري ئي هن منهنجي پڪيءَ آتم- ڪٿا جو نالو تجريز ڪيو آهي، (ادب ۽ اديب)

هِن ڏس ۾ نارائڻ پارتي لکيو آهي ته:

'هن آتم ڪٿا ۾ ڪنهن هڪ شخص جو ڏک/ سک، غم خوشيون نه آهن بلڪ سنڌي شخص، سنڌي اديب، سنڌي سياسي ڪم ڪندڙ جون خوشيون ۽ غم آهن- دک ۽ سک آهن. لاها چاڙها آهن(28)."

موهن ڪلپنا: (بک، عشق، ادب)

"هڪ نهايت ڏکيو رستو طئه ڪيو آهي مون، هونءَ ڪو رستو ٿيندو ته ناهي زندگيءَ ۾، پيچرا، پهاڙ، ميدان تي ڪِرِيل گل، پير رکجن ته اڪثر ڪنڊا لڳن، واديون لهندو وڃجي. ڪرندو وڃجي. ڪرڻ ۾ موج آهي ڪنهن سان ڪوڙ- ڪنهن سان دوکو، ڪڏهن اجايو ايمان، پر مون اڪثر مٿي چڙهڻ چاهيو آهي، مٿي ۽ مٿي، ان ڪانِ به مٿي، انڪري مونِ ڌرم شاسترن جيءَ به اوٽ ورتي آهي. ڏسان ته اتي ئي بيٺو آهيان. ياترا فقط من جي ڪئي اٿم. آدرشن جا پهاڙ. عمل جون ڪاهيون ڪڏهن عمل جون ٻاهيون جيل ۾ ڪاٽيا اٿم ته گولين جي سامهون سينو به ساهيو اٿم. ادبي محفلن ۾ سر ڪٽيا اٿم ۽ ڪٽايا اٿم. زلفن جي پينگهن ۾ وڪڙ ٻنجي لطف ماڻيو اٿم ۽ غلط گلاسن ۾ زهر پيتو اٿم. پنهنجو رت به پياريو اٿم- حاصل مطلب ته اهوئي جتي هوس، اُتي آهيان.

منهنجو بئنڪ بيلنس فقط ڪي يادون آهن، ڪجهه ٻه ته نه آهيان مان، قوم جي قسمت نٿو ناهي سگهان. قوم ته قوم پنهنجو مقدر پڻ ناهي نه سگهيو آهيان ۽ عمر جي اڌ صدي ۾ فقط خوابن جي لاشن کي اکين ۾ چپيندو ڏٺو اٿم، مان هڪ ليکڪ آهيان. اڌ زندگي ٽيبل تي گذاري اٿم، روشني جي تلاش ۾ اونداهه ۾ قلم ڪنيو آهي. مون رواجي ماڻهو آهيان مان. رواجي ڪير به مون سان گڏجي ڪيس خسيسپٽي جو احساس مشڪل ئي جاڳندو آهي، ته پوءِ آتم ڪٿا ڇا جي؟ مون جيون سان پرپور پيار ڪيو آهي. ان جا دک، سک، اُميون، خواب، آدرش ۽ اڻپوريون ٿيل خواهشن جا درد وندڻ چاهيان ٿو مان(29)."

موهن ڪلپنا پنهنجي خوبصورت ڊڪشن ۽ تاريخي واقعن سان لاڳاپيل هن ڪٿا ۾ هڪ غريب اديب جا ڏک، سک ۽ سائنس سماجي رويا بيان ڪيا آهن، ان ڪان سواءِ سنڌي هندن جي سنڌ مان بيدخليءَ واري ٽريجڊي ۽ اڳتي هر وقت سنڌ جي يادن ۾ پنهنجي جنم ڀوميءَ کي ڇڏڻ جو غم سندس هنن لفظن مان بکي پيو:

"**اربيم**

هر ٽين رات خواب ۾ ايندڙ
ڪجهه ڏنڌلي،
ڪجهه مبهم،
سنڌ ڪي...."

اڳتي هو لکي ٿو:

"گوبند مالهي چوي ٿو ته هو سنڌ واپس موٽڻ کان اڳ ڪڏهن نه مرندو. مون کي اهڙي ڪا به خوش خيالي نه آهي. مان ايئن جلاوطنيءَ ۾ ئي ڳري سڙي ختم ٿي ويندس ۽ پوءِ ڪي ماڻهو ڳالهه ڪندا:

'هڪ هئي سنڌ ۽ هڪ هو موهن ڪلپنا. ٻنهي هڪٻئي سان ڏاڍي محبت ڪئي پر ملي نه سگهيا(30)."

آپا شمس عباسي: (ڳالهيون ٻيٽ ورن ۾)

"جنهن زماني ۾ اسين پڙهياسين، تنهن زماني ۾ ڇوڪريءَ جي تعليم جو رواج گهٽ نه هوندو هو، خاص ڪري سنڌي مسلمان نياڻيون ته ٻنهه ڪونه پڙهايون ويندڻيون هيون. اهو معيوب سمجهيو ويندو هو ته ڇوڪريون اسڪولن ۾ وڃن، پر اسان جي والده سماج سان بغاوت ڪري پنهنجن ماٽن ۽ ساهرن جي روايتن کي نظر انداز ڪري اسان کي اسڪول ۾ داخل ڪرايو. ڳاڏي ڪاتي واري پرائمري اسڪول ۾ رڳو اسين به مسلمان پينرون هيون سين. انهيءَ وقت ٽئين درجي کان پوءِ ثانوي تعليم شروع ٿيندي هئي ۽ ڪندن مل گرلز اسڪول ۾ 1933ع ۾ اسين ٽي عباسي مسلمان ڇوڪريون ۽ چار خواجه جماعت جون مسلم ڇوڪريون هيون، پر اهي به هن ٽن سالن جي

پڙهائيءَ کان پوءِ خيرباد ڪري ويون، ميٽرڪ کان پوءِ ڪاليج ۾ اسين فقط پنج ڇوڪريون هيون سين. پوءِ زندگيءَ جي هر قدم تي جدوجهد ڪرڻ به وڏو مسئلو هو پر نوڪريءَ دوران ترقيءَ جو مسئلو!! هيءُ مردن جي حڪومت، انهن جا فيصلا هميشه عورتن جي خلاف، انهيءَ ڪري ڪيترائي تلخ تجربا به ٿيا. مون سوچيو ته ڇو نه اهي سڀئي قلمبند ڪري پنهنجي ايندڙ نسل جي نياڻين جي سامهون رکجن، جئن هنن کي اها خبر پوي ته ڪنهن به مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪرڻي پوي(31).“

مٿين سڀني لکندڙن جي راين سان آتم ڪهاڻيءَ جي اهميت، مقصد ۽ فائدا معلوم ٿين ٿا. اهي سڀ ڪهاڻيون اسان جي تاريخ جون اهم ڪڙيون آهن جن کي جوڙي اسين اها تاريخ پڙهي سگهون ٿا، جيڪا درسي ڪتابن ۽ تاريخ جي مروج ڪتابن ۾ به ان ريت نه ملندي جيئن هنن ڪتابن ۾، جيئن پير علي محمد راشدي پنهنجي ڪتاب ”اهي ڏينهن، اهي شينهن“ جي عرض حال ۾ لکي ٿو:

”عيسوي ويهين صديءَ جو پهريون اڌ خامي گوڙ گهمسان ۽ ڦيرڦار جو زمانو ٿي گذريو آهي. ان زماني ۾ به عالمگير جنگيون لڳيون؛ بادشاهن ۾ ٽڪوڙا پيا؛ ڊڪٽيٽر اڀريا ۽ ٽنگيا؛ ايٽم بم ڦاٽا؛ هند ۽ سنڌ مان فيل مست فرنگيءَ موڪلائي ويو؛ هن کي سوراخ ۽ سنڌ کي پاڪستان جڙيو؛ ملڪان ملڪ ذهني ۽ تهذيبي ”مَهيءَ ولوڙو“ شروع ٿيو؛ مڙس سُنهاريون صاف ڪرائي ڇڏيون؛ ستروُنديون چادريون چيري ٻاهر نڪري آيون؛ اڳ چڙا ڪڏڙا نچندا هئا، پر ڦيري آئي ته دولهه دريا خان ۽ هوش محمد جا جاءِ نشين به رمبا ۽ سمبا ۾ جُنبي پيا. اهو زمانو ڪنهن پر منهنجين اکين اڳيان گذرندو رهيو آهي. آءٌ اکين ڏٺو شاهد آهيان ڪيترن واقعن ۽ ڦيرين ڦارين جو، اڄڪلهه پراڻيءَ تاريخ جي ڳولا ۽ ترتيب ۾ وڏي دلچسپي ورتي پئي وڃي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي جيارڻ ۽ سينگارڻ لاءِ پڻ ڪوششون پيون ٿين، پرجن شين کي اهڙي ذوق ۽ شوق هوندي به وساريو پيو وڃي، سي اهي واقعا، جيڪي اسان جين پنهنجين اکين اڳيان ٿيندا رهيا آهن ۽ جن کي قلمبند ڪري ايندڙ نسلن تائين پهچائڻ وڏي تاريخي خدمت ٿئي ها. وقت گذرندو پيو وڃي، ڪاغذ ڦاڙيندا ۽ شاهد مرندا پيا وڃن. ڪجهه عرصي بعد ٻنهه خانو ئي خالي رهجي ويٺو آهي(32).“

سنڌيءَ ۾ لکيل آتم ڪهاڻيون:

ڊاڪٽر قاضي خادم انگريزي ۾، سنڌيءَ ۾ لکيل ايڪيتاليهه (41) آتم ڪهاڻين بابت ڪتاب The Glorious Past نالي لکيو آهي. ڪتاب ۾ هن آتم ڪٿائن جي ترتيب ڇپجڻ جي ترتيب سان نه، پر ليکڪن جي تاريخ پيدائش مطابق رکي آهي ڇو ته اڪثر اهڙا ليکڪ به رهيا آهن جن کان وڏي عمر واري ليکڪن جون ڪهاڻيون سندن ڪتابن بعد ڇپيون هيون. هن ترتيب سان اها سهولت ٿي ٿئي ته اهي ڪتاب جيڪڏهن ان ئي ترتيب سان پڙهيا وڃن ته تاريخ جو هڪ تسلسل جڙندو نظر ايندو ۽ ڪڏهن ته هڪ ليکڪ جنهن دور ۾ ڳالهه ڇڏي ته ٻي وري اتان کان سرو ڪٿي اڳتي تاريخي واقعا بيان ڪيا. ان ريت انهن جي مطالعي سان اسان کي سنڌ جي سماجي، تعليمي، سياسي ۽ ثقافتي ارتقاء جي هڪ چٽي تصوير نظر ايندي. ان ترتيب مطابق سنڌي ۾ لکيل آتم ڪهاڻين جي فهرست ڏجي ٿي:

1. يادگيريون (سيٺ نائو مل(1878ع- 1804ع)
2. سائو پن يا ڪارو پنو (مرزا قليچ بيگ- (1929ع- 1853ع)
3. منازل مسافر (محمد صديق مسافر (1961ع- 1879ع)
4. مون وٽ نکو پيتي نکو ڪلف- پڳت ڪيمچند آسناڻي (1973ع- 1881ع)
5. شيخياڻيءَ جي ڪهاڻي (غلام فاطمه شيخ. (1981ع- 1887ع)
6. نرالي زندگي (نارائڻ داس ملڪاڻي (19- 1890ع)
7. تان ڪي ڏونگر ڏوريان (محمد صادق ميمڻ (1981ع- 1895ع)
8. منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي (ڊاڪٽر عمربن محمد دائود پوٽو) (1956ع- 1896ع)
9. پنهنجي ڳالهه (عبدالله چنا) (1989ع- 1902ع)
10. پنهنجي ڪهاڻي، پنهنجي زباني (جي- ايم

سيد) (1995ع- 1904ع)

11. سکر سي ئي ڏينهن (محمد اسماعيل عرساڻي) (1986ع- 1906ع)

12. منهنجو سفر(قاضي فيض محمد) (1982- 1908ع)

13. ڪيئي ڪتاب (رئيس ڪريم بخش نظاماڻي (1983ع- 1909ع)

14. منهنجي ماضيءَ جا چند ورق (پير عالي شاهه جيلاني (1973ع- 1916ع)

15. چولو منهنجو چڪ ۾ (هري دلگير) (2006ع- 1916ع)

16. منهنجي ڪهاڻي (ڪلمريڊ غلام محمد لغاري (1917ع)

17. سيئي سڪان سارياڻ (سيد اظهر گيلاني) (2006ع- 1918ع)

18. منهنجو نتيڙ (مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ) (1993ع- 1919ع)

19. منهنجي ڪهاڻي (لعل بن يوسف) (1994ع- 1920ع)

20. سنڌڙي منهنجي جنڊڙي (گوبند مالهي) ادب ۽ اديب (پنج ڀاڱا) (2001ع- 1921ع)

21. ڪجهه ٻڌاير، ڪجهه لڪاير (ڪيرت ٻاٻاڻي) (1922ع)

22. ڪئي تہ پيچبو ٽڪ مسافر (شيخ اياز) (1997ع- 1923ع)

23. ڏسي ڏوهه اکين سين (جمال ابڙو) (2004ع- 1924ع)

24. منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق (پوپٽي هيرانندائي) (2005- 1924ع)

25. ڳالهيون پيٽ ورن ۾ (آپا شمس عباسي) (1924ع)

26. جيڪي هلن هيڪليون- بيگم ڊاڪٽر اشرف عباسي (1925ع)

27. آخري پنا (هري موٽواڻي) (2006ع- 1929ع)

28. بک، عشق ۽ اديب (موهن ڪلپنا) (1992ع- 1930ع)

29. جيون- جهلڪيون (چترو ناگپال) (2007ع- 1932ع)

30. ڀيهريءَ جا ٻہ پَل (رِتا شهاڻي) (1934ع)

31. اڳتي ايئن هئاس (فضل احمد بچاڻي) (1987- 1934ع)

32. ديپڪ ۽ ملهار

مجاز (ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو) (2011ع- 1935ع)

33. سپيريان سنڌي ڳالهڙي (ممتاز مرزا) (1997- 1936ع)

34. حياتيءَ جا حصا (لعل (لال) پشپ) (1936ع)

35. وهي ڪاتي جا پنا (لڇمڻ ڪومل) (1936ع)

36. ڏک سکن جي سونهن (تاجل بيوس) (1938ع)

37. سورن سانڍياس (الهه بچايو مرڪاس (1941ع)

38. يادِ ايام (ڊاڪٽر عبدالحليم قريشي) (1943ع)

39. پيڙا جو سفر (حميده گهانگهرو) (1958ع)

40. منهنجو يادون، منهنجو نتيڙ (پروانو سيوهاڻي) (1959ع) (33).

حوالا

1. The new Encyclopedia Britannica Volume: 2, 2003. Page: 222
2. Encyclopedia Americana Volume: 3, 1987. page: 766
3. Leon Edel- Literary Biography. Rupert hart- devis 1957- page: 1
4. Alen Shelston- Biography (The Critical Idea) Mathew and Co London. 1977 Page: 33
5. قليچ بيگ، مرزا- "سائو پن يا ڪارو پنو." سنڌي ادبي بورڊ ڄامر شورو- 1988ع- صفحو 13
6. سالڪ، علم الدين- "آپ بيتيون ڪي نمايان پهلو" 'نقوش؛ آپ بيتي نمبر- 1964ع- صفحو 40 .
7. خانمر، ريحانہ- 'آپ بيتي ڪيا هئي؟' نقوش آپ بيتي نمبر- 1964ع- صفحو. 85
8. خادمر، قاضي- 'جيون ڪهاڻيءَ جو فن' ادب ۽ روايتون- سنڌي ساهت گهر- حيدرآباد، سنڌ- 1992ع- صفحو 133 .

9. ڪلپنا، موهن- 'ٻڪ، عشق ۽ ادب'- سپي پبليڪيشن- حيدرآباد- 1984 ع- صفحو (177)
10. مهر، غلام رسول 'آپ بيتيون ڪي اهميت' نقوش آپ بيتي نمبر- 1964 ع- صفحو 37.
11. عبدالله سيد، ڊاڪٽر- 'آپ بيتي' نقوش- آپ بيتي نمبر- 1964 ع- صفحو 91 کان 94 .
12. خانم، ريحانه- 'آپ بيتي ڪيا هئي؟' نقوش- آپ بيتي نمبر- 1964 ع- صفحو 91 کان 94 .
13. مفتي، ممتاز- پيش لفظ- 'علي پور ڪا ايلي' (ٽيون ايڊيشن)- سنگ ميل پبليڪيشنز، لاهور
14. روهڙا، ستيش- "شبد چترن ۾ جيون- جهان ڪيون" ٻيهريءَ جا ٻه پل (ريٽا شهاڻي)- ڪويتا پبليڪيشن. حيدرآباد، سنڌ 2004 ع- صفحو 18
15. جويو، محمد ابراهيم- مهاڳ 'تان ڪي ڏونگر ڏوريان' (محمد صادق ميمڻ). ٻيو ايڊيشن. چانڊاڻ پبليڪيشن. حيدرآباد، سنڌ 1990 ع صفحو 8 کان 9.
16. ڪومل، لڇمڻ- مهاڳ- "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" (پوپٽي رامچند هيراننداڻي). سنڌي ساهت گهر- حيدرآباد- جنوري 1993 ع- صفحو 5، 4.
17. جوڻيجو، عبدالجبار- مهاڳ- 'ديپڪ ۽ ملهار' آگر پبلشنگ ايجنسي- حيدرآباد، سنڌ- 1984 ع، صفحو 3، 2.
18. ٻچاڻي، فضل احمد- عرض حال- 'اڳي ائين هئاس' جلد ٻيو- نيوفيلڊس پبليڪيشن- حيدرآباد- سنڌ 1985 ع.
19. خادم، قاضي ڊاڪٽر- 'جيون ڪهاڻي جو فن' ادب ۽ روايتون- سنڌي ساهت گهر- حيدآباد سنڌ- 1992 ع- صفحو 134، 133.
20. مهر، غلام رسول- 'آپ بيتيون اهميت' نقوش- آپ بيتي نمبر- 1964 ع- صفحو 36 کان 39.
21. سالڪ، علم الدين- 'آپ بيتيون ڪي بعض نمايان پهلو'- نقوش- آپ بيتي نمبر 1964 ع، صفحو 40.
22. عبدالله، سيد، ڊاڪٽر- 'آپ بيتي'- نقوش آپ بيتي نمبر -1964 ع- صفحو 63.
23. انصاري، يوسف جمال- آپ بيتي اور اس ڪي مختلف صورتين. ' نقوش آپ بيتي نمبر- 1964 ع، صفحو 81 .
24. خانم، ريحانه- 'آپ بيتي ڪيا هئي؟' نقوش آپ بيتي نمبر- 1964 ع- صفحو 84 کان 90
25. Khadim, qazi Dr. "The Glorious Past" Kavita Publications Hyderabad, Sindh- 2007 Page 13 to 23.
26. قليچ بيگ، مرزا- ديباچو- 'سائوپن يا ڪارو پنو'- سنڌي ادبي بورڊ- حيرآباد، سنڌ 1988 ع صفحو ا، ب .
27. عرساڻي، محمد اسماعيل- پيش لفظ. 'سڪر سيئي ڏينهن' ڪتابي دنيا- حيدرآباد، سنڌ مئي 1985 ع.
28. مالهي، گوبند- 'ڳالهيون منهنجي ڳوٺ جون'. سڳنڌ پبليڪشن لاڙڪاڻو- 1987 ع.
29. ڪلپنا، موهن- 'ٻڪ، عشق، ادب'- سپي پبليڪيشن- حيدرآباد، سنڌ- ڊسمبر 1984 ع صفحو: 9 ۽ 10.
30. ايضاً صفحو: 285
31. عباسي، شمس ڊاڪٽر- ٻه ٻول- 'ڳالهيون پيٽ وڙن ۾' عقيل برائيٽ ڪڊس اڪيڊمي- قاسم آباد، حيدرآباد- 1999 ع- صفحو 8، 9-
32. علي محمد راشدي، پير- عرض حال- "اهي ڏينهن اهي شينهن" سنڌي ادبي بورڊ- ڄام شورو/ حيدرآباد، سنڌ
33. Khadim, Kazi Dr. "The Glorious Past" Kavita Pubiication Hyderabad. (2007)

ريحانہ نظير

برصغير ۾ جديد سنڌي افسانې جي ابتدا

سنڌي ٻوليءَ جي آئيوڙنا 1953ع ۾ نهي راس ٿيڻ کان پوءِ ماڻهن کي جديد تعليم کان متعارف ڪرائڻ لاءِ پڙهيل لکيل سماجي خدمتگارن (جن ۾ گهڻي اڪثريت هندو براهڻي جي هئي) پنهنجي ذاتي خرچ مان ڪيترائي اسڪول، ڪاليج ذرم سنتائون قائم ڪيون تہ جيئن عام ماڻهوءَ کي تعليم حاصل ڪرڻ ۾ مشڪلاتون پيش نہ اچن. ان سلسلي ۾ ڪيترائي ڪتاب ڇپايا ويا جن ۾، درسي ڪتابن سان گڏ ماڻهن جي وندر لاءِ ادبي ڪتاب پڻ ڇپايا ويا. جن ۾ داستان، قصا ۽ شاعري وغيره جا ڪتاب شامل هئا. پر وقت جي تيزرفتاري ۽ صنعتي ترقي ۽ بدلجندڙ سماجي قدرن اندر عام ماڻهن وٽ ايترو وقت ڪونہ هو جو وڏا قصا يا داستان پڙهي سگهن. معاملي جي نزاڪت کي سمجهندي ان وقت جي باشعور ليکڪن ادب ۾ نين صنفن نلول، ڊراما ۽ آکاڻين جا ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيا، جن پڙهندڙن ۾ چڱي مقبوليت حاصل ڪئي. بقول ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو جي تہ ”انگريز سرڪار سنڌ کي انتظامي لحاظ کان ٽن ضلعن ۾ ورهايو: ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور. جنهنڪري اهي ٽيئي شهر ضلعي هيڊڪوارٽر جي حيثيت ملڻ ڪري وڏيڪ ترقي ماڻي سگهيا. نئين تشڪيل ڏنل آئيوڙنا کان پوءِ اهي ٽيئي شهر جديد تعليم ۽ ادب ۾ اڳيرا ٿيڻ لڳا. ڪراچي ۽ حيدرآباد کان علاوه شڪارپور جي علمي ادبي ماحول ۾ جيئن پوءِ تيئن نيون رونقون رونما ٿيڻ لڳيون. جديد تعليمي ادارا قائم ٿيڻ سان گڏ اشاعتي ادارا بہ وجود ۾ اچڻ لڳا. جنهنڪري قلمڪارن جو قلمي پورهيو بہ شايع ٿيڻ لڳو. ان وقت جي تقاضا موجب ماڻهو روح جي راحت ۽ دل جي وندر لاءِ قصن ۽ داستانن جو مطالعو ڪندا هئا. جنهنڪري اديب، قصن ۽ داستانن جي لکڻ ۽ ڇپائڻ طرف توجهہ ڏيڻ لڳا. اڳتي هلي اهي قصا ۽ داستان نئي افسانوي ادب جو بڻياد بڻيا. انگريزن جي دور ۾ ادب جي مختلف صنفن کان سواءِ نثري صنف ڪهاڻي پڻ ترقي ڪئي. قصن ۽ داستانن جي دور ناول، ڪهاڻي ۽ افساني جي دور ۾ پاسو بدلايو.(1)

سنڌي اديبن، طبعزاد ڪهاڻين سان مختلف پرڏيهي ٻولين جي ادبي صنفن جا ترجما سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪري نہ صرف پڙهندڙ کي اعليٰ ادب کان متعارف ڪرايو، پر ان سان گڏ هنن نئين دنيا جي نون خيالن ۽ بدلجندڙ ماحول جي سياسي ۽ سماجي قدرن کان پڻ آگاهہ ڪيو. عام ماڻهن ۾ انهن ترجمن عجيب ڪشمڪش پيدا ڪئي. سندن سوچ آس پاس جي ماحول مان نڪري سرحدون پار ڪري ٻاهرين دنيا جي تهذيب ۽ تمدن جي نون رنگن ڍنگن کان متعارف ٿي. اهڙن ترجمن ۾ راسيلاس، ايسپ جون آکاڻيون، دلپسند قصا، چاردرويش، امير حمزا، طوطي نامہ، وغيره شامل آهن. ساڌو هيرانند 1880ع ۾ ”سرسوتي“ نالي هڪ تعليمي ۽ سماجي مخزن جاري ڪيو، جنهن ۾ بوچند ڪوڏومل جون ترجمو ڪيل آکاڻيون جن ۾ ”اماڙي جي ڳالهہ“ (جيڪا سنڊريلا تان ورتل) شايع ٿي. ائين گهڻي ڀاڱي شروعاتي دور جو ادب بنيادي طرح سکيا، وندر ۽ سماج سڌارڪ خيال جي ترجماني ڪندي نظر اچي ٿو، پر جتي جديد دور پاڻ سان گڏ ڪيترائي انقلابي تصور ڪٺي آيو بجلي ۽ مشيني ايجادن جتي وقت جي بچت ڪئي، اتي ڪيترا ماڻهو بيروزگار پڻ بڻجي ويا. صنعتي ترقي ڪارخانن جي قيام هٿرادو ڪم ڪندڙن پورهيتن کي محتاج بڻائي ڇڏيو. ان سان گڏ جديد

تعليم نہ هئڻ سبب سرڪاري ادارن ۾ بہ سنڌن شموليت نہ هئڻ جي برابر هئي. انهن حالتن سنگين مادي ۽ اقتصادي مسئلن کي جنم ڏنو، جنهن سان ماڻهن ۾ انگريزن جي خلاف نفرت جي جذبي جنم ورتو. بنگال جي ورهاڱي 1905ع عام ماڻهن ۾ قوميت ۽ آزادي جي جذبي لاءِ راهہ هموار ڪئي. اديبن بنگالي جاڳرتا کان متاثر ٿي ادب ۾ "سماج سڌارڪ" لاڙي کي ادب جو حصو بنايو. ديوان ڪوڙومل سڀ کان پهرين سماج جي سڌاري جي پيش نظر بنڪمر چٽرجي جون بنگتي ڪهاڻيون سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇپرايون جن ۾ "راڌا راڻي" "انڌيرا" ۽ "منديون" وغيره شامل آهن. هن کان علاوه ڪجهه ٻين تحريڪن پڻ افسانوي ادب ۾ شموليت ٻڌائي، جنهن ۾ راجا رام جي سماجي تحريڪ. جنهن جو مقصد ماڻهن ۾ خاص طور تي عورتن ۾ جديد تعليم سان گڏ هندو سماج جي فرسوده ريتن رسمن خلاف، ماڻهن ۾ ذهني سجاڳي ۽ جاڳرتا پيدا ڪرڻ هو. رشيد ملڪ ان تحريڪ جي پس منظر کي هن طرح بيان ڪيو آهي تہ "انگریزوں اور ان کے تقاضاؤں کے پیش نظر ہندوازم میں اصلاحات کر کے عیسائیت کا راستہ بڑی کامیابی سے روکا چیلنج خارجہ سے آیا جس کے پیچھے چرچ کے آہنی تنظیم اس کا تبلیغی مشن، عیسائیت اختیار کرنے والوں کے لئے سیاسی اور اقتصادی، تعلیمی اور دیگر مراعات بھی شامل تھیں۔ لیکن اس کا مقابلہ ہندو دھرم میں زمانے سے ہم آہنگ اصلاحات کر کے کیا گیا۔" (2)

ان کان علاوه سنڌ ۾ "سناتن ڌرم" جي لهر پيدا ٿي، جنهن ماهوار "سناتن ڌرم پرچارڪ پتر" نالي هڪ رسالو جاري ڪيو. جنهن ۾ ڪيترائي بنگتي ۽ سماجي ناول ۽ افسانا لکيا ويا، جن ۾ گهڻو تڻو سماجي اوڻاين جي اپٽار ٿيندي نظر ايندي. مثلاً عورتن جي تعليم، بيواهہ جي شادي، ڏيتي ليتي، ننڍپڻ جي شادي، زوريءَ شادي، وغيره تي ٻڌل هئي. نوان لاڙا ۽ نوان رجحان جديد ادب جو حصو بڻيا، جن ۾ عام رواجي ماڻهن جي زندگي جو چٽر چٽيو ويو، جنهن جو سڌي يا اڻ سڌي طرح عام ماڻهن جي جيوت سان واسطو هو. انڪري انهن (ڪهاڻين) عام ماڻهن ۾ جلدي مقبوليت ماڻي. بنيادي طور تي مختصر ڪهاڻي 19 صدي جي جديد ادبي صنف آهي، جيڪا اڳاڻي زماني جي داستانن، جنگجو سورمن جي قصن رومانوي ۽ تمثيلي آکاڻين جي هنج مان نڪتي آهي. جنهن جي مقبوليت جو وڏو سبب هڪ تہ ان جو مختصر هئڻ ۽ ٻيو تہ هن ۾ عام انساني زندگي جي وهنوار جو عڪس چٽيل هوندو آهي. بقول ع.ق شيخ جي تہ "افساني نگاري خود اڻويهين صدي جي پيداوار آهي. علم جي ترقي ڇاپاخانن ۽ آمدورفت جي آسانين ان کي يورپ مان اسان تائين پهچايو. افساني جي ارتقا وارا اسباب: قديم ڏند ڪٿائون، رزميہ داستان، مذهبي روايتہ، رومانوي ڪهاڻيون ۽ انهن سان گڏ اديب، شاعر، سمجهو ۽ سياڻا انسان تہ اسان وٽ بہ موجود هئا." (3)

هيٺ مختلف ٻولين جي ليکڪن جي ان بابت مختصر وضاحت پيش ڪجي ٿي.

Encyclopedia funk and venglas ۾ مختصر ڪهاڻيءَ بابت هيءُ وصف ڏنل آهي تہ:

Short story, condensed fictional narrative usually in prose.

Typically concerning a relatively small number of characters involved in a single with one thematic focus, short stories are aimed at exciting in the reader a single emotional response, (4)

واليوم 23-1993ع

جڏهن تہ وليم هينري هڊسن ان جي وضاحت هنن لفظن سان ڪئي آهي تہ:

Short story must contain one and only one informing idea and that idea must be worked out of its logical conclusion with absolute singleness of aim and directness of method. (5)

Edgar Allan Poe

A short story is a prose narrative requiring from half an hour to one or two hours in its perusal. Putting the same idea in to different phraseology, we may say that a short story is a story that can be easily read at a single sitting. (6)

مختصر ڪهاڻي ايتري تہ مختصر هوندي آهي جو ماڻهو ان کي هڪ ئي ويهڪ ۾ پڙهي سگهي ٿو. افساني جي باري ۾ ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن اديبن جي راءِ ڪافي تضاد رکندڙ آهي. هيٺ ڪجهه اردو ادب جي مشهور ليکڪن جي ان (افساني) بابت راءِ پيش ڪجي ٿي.

سڀ کان پهرين هندي ۽ اردو جي بنيادي ڪهاڻيڪار، منشي پريم چند جي افساني جي متعلق راءِ پيش ڪجي ٿي، جنهن ۾ هو لکي ٿو تہ: ”زندگي جي ڪنهن هڪ پهلو ۽ جذبي کي افسانو ظاهر ڪري ٿو.“ (7)

ڪرشن چندر ان جي تشريح هنن لفظن ۾ ڪري ٿو تہ:

"Any slice of life can be called story."

ہو سکتا ہے دل کا ایک ٹکڑا ہو آپ وہی پیش کر کے کسی ایک تار کو پکڑ کر آخر تک پہنچا دیا ایک کہانی ہے۔ وہ تار کردار کا ہو، واقع کا ہو، زندگی کا کوئی لمحہ ہو اس میں کلائمکس کا ہونا ضروری ہے، چاہے وہ فزیکل ہو یا مینٹل"۔(8) ص380 مع ہوتے ہی کرشن چندر ایک رپورتاژ

جڏهن تہ افساني جي باري ۾ شبلي لکي ٿو تہ: ”اهو بياني نثري نمونو جنهن کي اڄڪلهہ افسانو سڏجي ٿو سو 19 صدي ۾ ئي پيدا ٿيو. اڳتي افسانو اها شيءِ آهي جنهن جي ترقي مستقل طور تي، پر مصنوعي نموني سان آهي. افسانو ناول جي گهٽن عنصرن مان رڳو هڪ تي ئي زور ڏيئي ٿو. افساني ۾ ڪردار جو تہ رڳو ذڪر ڪيو ويندو آهي، پر ناولٽ ۾ ڪردار کي تفصيلي طور پيش ڪيو ويندو آهي. ڪهاڻي هڪ مختصر نثري بيان آهي.“ (9)

راجندر سنگ بيدي جي افساني متعلق هيءَ راءِ آهي تہ: ”افسانے اور شعر میں کوئی فرق نہیں، ہے تو صرف اتنا کہ شعر چھوٹے سے بحر میں ہوتا ہے اور افسانہ ایک ایسی مسلسل اور لمبے بحر میں جو افسانے کی شروع سے لیکر آخر تک چلتی ہے۔ متبدی اس بات کو نہیں جانتا اور افسانے کو بحیثیت فن شعر سے زیادہ سہل سمجھتا ہے، پھر شعر بالخصوص غزل میں آپ عورت سے مخاطب ہوتے ہیں لیکن افسانے میں کوئی ایسی قباحت نہیں۔ آپ مرد سے بات کر رہے ہیں اس لئے زبان کا کوئی رکھ رکھاؤ نہیں غزل کا شعر کسی کھردی پن کا متحمل نہیں ہو سکتا لیکن افسانا ہو سکتا ہے بلکہ نثری نژاد ہونے کی وجہ سے اس میں کھردراپن ہونا ہے چاہے۔ جس سے وہ شعر سے ممیز ہو سکے.“ (10)

عزيز احمد جو هيءُ خيال آهي تہ ”افساني مين جو چيز اهم هي اور اس کي جان هي اور جو ڪسي تڪنيڪ کي پابند نهين وه واقعہ محض واقعہ هي.“ (11)

جڏهن تہ اردو جي مشهور اديب احمد علي جو ان باري ۾ هيءُ چوڻ آهي تہ ”افسانے میں وسعت نہیں ہوتی۔ افسانے میں انسانی زندگی اس کے اثرات اور تاریخ کے بدلتے ہوئے رُخ کو ایک حد تک پیش کر سکتا ہے اور اس لئے لکھنے والے میں تشنگی کا احساس باقی رہ جاتا ہے۔ گویا افسانہ ایک کڑی ہے جو اپنی جگہ معنیٰ خیز ہونے کے باوجود محض ایک کڑی رہتا ہے اس زرہ بکتر نہیں بنتا.“ (12)

اردو افسانہ نويس غلام عباس ان باري ۾ هيءُ راءِ رکي ٿو تہ ”افسانہ نگاری ادب کی سب سے زیادہ آسان صنف ہے۔ ایک معمولی پڑھا لکھا آدمی جو خط لکھنا جانتا ہو تھوڑی سی کوشش سے افسانہ لکھ سکتا ہے بشرطیکہ وہ یہ جانتا ہو کہ زندگی کی حقیقتوں کو کم سے کم لفظوں میں کس طرح پیش کیا جا سکتا ہے۔ اور افسانہ نثر کی تمام اصناف میں اس لیئے برتری رکھتا ہے کہ وہ چند صفحات میں لکھا جا سکتا ہے اور زندگی کی حقیقت کو پیش کر سکتا ہے۔“ (13)

افساني بابت مختلف سنڌي نقاد پڻ پنهنجو جدا جدا موقف رکن ٿا، هيٺ انهن جي راءِ پيش ڪجي ٿي

سنڌ جي مشهور اديب ۽ نقاد محمد ابراهيم جويو جو ان لاءِ هيءُ چوڻ آهي ته ”مختصر افسانو نثري ادب جو معراج آهي، ۽ نثر اتي پهچي شعر ۽ تغزل سان وڃي همدوش ٿئي ٿو. ڪامياب مختصر افسانو پنهنجي جاءِ، لفظن جي چونڊ، معنيٰ ۽ مطلب جي وسعت، جذبات جي لطافت ۽ گهرائي ۽ آخري تاثر جي لحاظ کان نثري شعر آهي.“ (14)

ڊاڪٽر عبادت بريلوي ان جي وضاحت هن طرح ڪئي آهي ته ”مختصر افسانو اهو نه آهي جيڪو رڳو مختصر نه هجي منجهس اختصار کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه ٿئي ٿو. اختصار بنيادي خوبي ضرور آهي، پر ان سان گڏ جيستائين ان ۾ ٻيون ضروري خوبيون نه هونديون تيستائين ان کي ”مختصر افسانو“ چئي نٿو سگهجي. مختصر افسانو هڪ فن آهي جنهن کي پنهنجا جمالياتي ۽ فني اصول آهن. افسانو جيستائين انهن اصولن کي پورو نه ٿو ڪري تيستائين ان کي مختصر افسانو چوڻ غلط آهي.“ (15)

پروفيسر وقار عظيم جو ان بابت هيءُ خيال آهي ته ”اڄ جو افسانو فن جي حيثيت کان ته برابر اڳتي وڌندو رهي ٿو ۽ اڄ جيڪا ان جي تعريف ڪئي وڃي ٿي ان ۾ شايد سياڻي خامي نظر اچي ان جو سبب اهو آهي ته افساني جي هر پهلوءَ تي نفسيات جي نون نون نظرين جو اثر پوندو وڃي ٿو.“ (16)

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو به مختلف عالمن طرفان ڪيل افساني جي وصف سان اختلاف رکندي هيءُ لفظ چيا آهن ته ”افساني جي اپياس مان اها ڳالهه تمام مشڪل آهي ته اسان سنڌي افساني جي ڪن ادبي روايتن جي باري ۾ ڪو فيصلو ڪري سگهون. عمومي طور هن ڳالهه تي اڳ ۾ بحث ڪونه ٿيو آهي ۽ خصوصي طور تي ادبي روايت جي باري ۾ سوچ جو بنياد به اسان پاڻ رکي رهيا آهيون. ان ڪري اسان جي لاءِ هن جاءِ تي فقط ايترو ئي چوڻ ممڪن آهي ته افسانو به تصوراتي ادب جو ڪردار ادا ڪري ٿو ۽ تصوراتي ادب اهو آهي جيڪو.

(1) خيال اپاري ٿو.

(2) عورت ۽ مرد جي تعلقات تي روشني وجهي ٿو.

(3) ادبي آرٽ جي خيال کان هڪ ستريل آرٽ بڻجي ٿو.

(4) سماجي ۽ تهذيبي مسئلن کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

(5) عمومي طور تي زندگي جي مختصر پر اونهي تنقيد ڪري ٿو.

اهڙي طرح افساني جو روايتون ڪل ٽي ٿي سگهن ٿيون.

(1) ادبي آرٽ (2) زندگي جي تنقيد (3) سماجي ۽ ڪلچري ورثون. (17)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جو ان لاءِ هيءُ چوڻ آهي ته ”جنهن صنف کي افسانو يا ڪهاڻي سڏجي ٿو سو جديد زماني جي هڪ مقبول ترين نثري صنف آهي.“ (18)

محمد اسماعيل عرساڻي مطابق ”مختصر افسانو اسان جي پنهنجي زماني جي پيداوار آهي. ان جي بناوت تي نظر وجهبي ته اختصار ان جي سڀ کان زيادهه نمايان خصوصيت آهي.“ (19)

جڏهن ته شمس الدين عرساڻي جو هيءُ چوڻ آهي ته ”افسانو هڪ اهم تخليقي ۽ عظيم آرٽ آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ ظاهري طرح فرضي ڳالهيون ٿين ٿيون، تاهم اهي ڪن صداقتن تي مبني آهن، جن جو اختراع هڪ روشن آئيني وانگي معلوم ٿئي ٿو ۽ جنهن مان زندگي جي گذريل واقعن ۽ زماني جي حادثات کي بخوبي ڏسي سگهجي ٿو.“ (20)

ڊاڪٽر قاضي خادم پنهنجي مضمون ”ادب ۽ روايتون“ ۾ افساني جي تشريح هنن لفظن ۾ ڪئي

آهي تہ "مختصر ڪهاڻي ادب جي هڪ نهايت مقبول صنف آهي. جديد دور ۾ هن ادبي صنف کي جيتري مقبوليت حاصل ٿي آهي، تنهن جو ڪو بيو مثال ورلي ملندو." (21)

پروفيسر ڊاڪٽر خورشيد عباسي جي راءِ هيءَ آهي تہ "افسانو ادب جي سڀ کان اهم شاخ آهي. ناول کان پوءِ فقط افسانو ئي آهي جيڪو زندگي جي غم ۽ خوشي، مرڪن ۽ لڙڪن، جدوجهد ۽ ڪشمڪش، ڪاميابين ۽ ناڪامين جي ڀرپور ترجماني ڪري ٿو." (22)

جڏهن تہ نجم عباسي جو ان لاءِ هيءُ رايو آهي تہ "منهنجي خيال موجب ننڍي ڪهاڻي جي وصف هيءَ آهي تہ زندگي جي ڪنهن اهم پهلو يا غير معمولي واقعي جو دلچسپ پيرا ۾ ۽ ٿوري ۾ ٿوري لفظن ۾ بيان ۽ چٽو چاڙهڻ ڪرڻ." (23)

حوالا

1. ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو: شڪارپور شهر جو سنڌي ادب ۾ حصو انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 2009ع ص 411.
2. بگهتي تحريڪ: رشيد ملڪ پاڪستاني ادب 1993ع حصہ نثر مرتب: ڊاڪٽر سليم اختر مسعود اشعر اڪادمي ادبيات پاڪستان ص 311.
3. ع.ق شيخ "سنڌ ۾ افسانہ نگاري" ادبي جائزو روح رهاڻ ص: 11ع.

Encyclopedia funk and venglas volume 23-1993.

4. The study of the short story
5. An introduction to the study of literature william henry hudson page 339
6. The study of the short story
7. An introduction to the study of literature william henry hudson page 337
8. پريم چند.
9. صبح هوتي هي ڪرشن چندر ڪا ايڪ رپورتاز شمير احمد ڪرشن چندر تنقيدي مطالعہ.
10. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي جو سماجي ڪارج (افسانو) ص 147.
11. افسانوي تجربہ اور اظهار ڪي تخليقي مسائل: راجندر سنگ بيدي ڪهانيان ص 6.
12. مرزا حمد بيگ ڊاڪٽر: اردو افساني ڪي روايت 1903ع سي 1990ع تڪ ڏسو ص 384.
13. ايضاً.
14. جويو محمد ابراهيم: مهاڳ، جمال ابڙو ڪهاڻيون مضمون شخصيت.
15. ڊاڪٽر عبادت بريلوي: مختصر افساني جو فن (مراد علي مرزا اختر ص 172 (1957ع).
16. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (افسانو) ص 167.
17. ٻوهيو الهداد: سنڌي ٻولي جو سماجي ڪارج ڪي ٻيون ادبي صنفون (افسانو) ص 149.
18. جوڻيجو عبدالجبار: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (افسانو).
19. عرساڻي: محمد اسماعيل جا مقالا" سنڌي افسانو ص 157.
20. عرساڻي شمس الدين ڊاڪٽر: آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر ص 71.
21. ڊاڪٽر قاضي خادم: ادب ۽ روايتون، سنڌي مختصر ڪهاڻي جي ابتدا.
22. پروفيسر ڊاڪٽر خورشيد عباسي سنڌ جي ٽن مشهور رسالن ٽماهي مهراڻ، نئين زندگي ۽ گل ڦل جي ذريعي سنڌي افساني ۽ ڪهاڻي جي اوسر ص 33.
23. "طوفان جي تمنا" سنڌ يونيورسٽي رائيٽرس ڪلب سنڌي سيڪشن حيدرآباد سنڌ 1969ع ص 7.

استاد لغاري

مولوي محمد حسن پهوڙ

کپري جي علمي ادارن جو باني ۽ تعليمي اڳواڻ، مولوي محمد حسن پهوڙ 20 نومبر 1912ع تي، ڳوٺ جهنبو مري تعلقي ٽنڊوالهيار ۾ پيدا ٿيو. سندس والد صاحب جو نالو عبدالرزاق پهوڙ هو. جو بعد ۾ لڏي اچي ڳوٺ ”ولواري“ ۾ وينو. جيڪو هنگورني شهر جي ويجهو، تعلقي کپري ۾ موجود آهي.

مولوي محمد حسن اڃان ستن- اٺن سالن جو مس هو تہ لُوس واري بيماري سبب سندن والدين وفات ڪري ويا. پاڻ مسڪيني ۽ يتيمي جي حالت ۾ علم پرائڻ وينا. عربي، فارسي ۽ سنڌي ڪانسواءِ سنڌي فائنل جو امتحان بہ پاس ڪيائون. شروع ۾ ڳوٺ ”ولواري“ ۾، حاجي محمد ملوڪ پهوڙ ۽ جان محمد پهوڙ وارن جا ٻار پڙهائڻ شروع ڪيائون، ان کان پوءِ هنگورني شهر ۾، ”مُلان اسڪول“ جي برانچ کولي، ان ۾ آس پاس ۽ علائقي جي ٻارن کي تعليم ڏيڻ لڳا. مولوي صاحب جي هٿ اکر لکيل ڊائري مان هيٺيون احوال پڙهڻ لاءِ مليو، جيڪو هوبهو هتي نقل ڪجي ٿو.

”منهنجا مائٽ، جمڙائو ڪَسِي، حاجي قيصر خان مري بلوچ تعلقي ميرپورخاص جا وينل هئا. جيڪي مڪمل لُوس جي بيماري ۾ 1920ع ڌاري فوت ٿي ويا. اُن بعد 1921/22ع ڌاري آءٌ ڳوٺ فتح خان مري ۾ رهيو آهيان. 1922/23ع ڌاري ڳوٺ ولواريءَ ۾ بابا سان گڏ ٻڪريون ۽ مينهن چاريندو هوس. (ايستائين سندن والد صاحب شايد حياتي هئا؟) 1923ع کان 1925ع تائين، ٻہ سال مرحوم حافظ منثار پهوڙ وٽہ وڏيري سلام الله جي ڳوٺ ولواريءَ ۾ قرآن شريف، نُوري اسلامي سنڌي، نُورنامو، سنڌي ابوالحسن بہ پڙهيو آهيان. ان عرصي دوران حافظ صاحب (منثار پهوڙ) جي گهوڙي بہ چاريندو هوس.

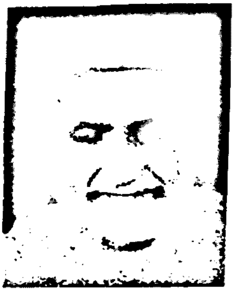

1926ع ۾، هڪ سال مرحوم حافظ محمد رحيم دائود پوٽي وڪيل مسٽر محمد عمر جي والد صاحب وٽہ پڙهڻ لاءِ ويو آهيان. فارسي باب شروع ڪيم. 1926ع کان 1928ع تائين ٽي سال خان صاحب غلام قادر ناريجي جي ڳوٺ ۾ مولوي محمد حسن سمون ۽ حافظ عبدالغفور صاحب رونجهو وٽ فارسي کان ابتدا ڪيم ۽ شرح ملا تائين پڙهيم. حاجي غلام قادر ناريجي جي مدرسي واري عرصي وچ ۾، مولوي محمد حسن سمون وسڪاري وقت، ٻن مهينن جي موڪل تي ٽُر ڳوٺ وينلو هو.

1927/28ع دوران آءٌ ڳوٺ جيئندو هاليپوٽو، ڳوٺ گل محمد هاليپوٽو، مٽياريون، پُراڻا هالا، سجاول ۽ ماتلي جي مدرسن ۾ بہ پڙهيو آهيان. اهو عرصو ٻہ سال آهي. 1928ع ڌاري، مرحوم استاد مجنو، جيڪو ڳوٺ وڏيري سلام الله ”ولواري“ جي نزديڪ هنگورني ۾ پڙهائيندو هو، جڏهن هُن ٻُڌو تہ ”پير صاحب پاڳاري سيد صبغة الله شاهہ کي انگريزن قيد ڪيو آهي.“ تہ هُو چريو ٿي پيو.

مون کي مرحوم حاجي عبدالرشيد جي والده، ماسِي فتح، پنهنجي ڌيءُ کي پڙهائڻ لاءِ، پنج روپيا ماهانہ پگهار تي ويهاريو. هاڻي آءٌ هنگورني ۾ پڙهندو بہ هوس ۽ ڳوٺ ۾، چوڪري سان گڏ، ٻين ٻارن کي پڙهائيندو بہ هوس. جن جا نالا ڪجهہ هن ريت هئا. 1. عبدالواحد ولد محمد شريف، 2. عبدالعزيز ولد گلاب پهوڙ، 3. جان محمد ولد محمد بخش، 4. اشرف ولد علي بخش، 5. احمد، 6. حاجي عبدالرشيد وغيره اهو پڙهڻ ۽ پڙهائڻ وارو عرصو 1932ع تائين رهيو.

مئي 1932ع ۾ وڏيري سلام الله وارا، ڳوٺ ولواري، ڇڏي، سرهل اچي ويٺا ۽ مون کي به گڏ وٺي آيا. جتي مون هڪ سال خانگي طور ساڳين پنج روپين تي ڪم ڪيو. سرهل ۾ اچڻ کان پوءِ، هڪ سال بعد مرحوم حاجي محمد بچل ولد سالار، محمد الياس ولد اسماعيل، علي محمد ولد پيرانو، محمد علي ولد محمد تماچي، غريب نواز ولد محمد موسيٰ، حاجي محمد صالح ولد جعفر، محمد عالم ولد شاد محمد وارن وٽان مون کي 25/20 روپيه پگهار ملڻ لڳو.

سال 1933ع ۾، منهنجو اسڪول گورنمنٽ رجسٽرڊ ڪيو، جيڪو منهنجي زير نظر سان 1952ع تائين رهيو.

1950ع ۾ تعليم کاتي، منهنجو قائم ڪيل "اسلاميه اسڪول ڪپرو" رجسٽرڊ ڪيو. جيڪو سال 1972ع تائين، پورا ٻاويهه سال منهنجي نظرداريءَ هيٺ رهيو. تنهن کانپوءِ، پٽني صاحب جي حڪومت سڀ خانگي اسڪول توڙي ڪاليج پنهنجي تحويل ۾ وٺي ڇڏيا. اهڙي طرح هيءُ جيڪو آءٌ اسلاميه اسڪول هلائيندو هوس، اهو به گورنمينٽ وٺي پنهنجي حوالي ڪيو. پهريان ڏاڍو ڏک ٿيو، پر هاڻي حالتون ڏيکارين ٿيون ته اهي اسڪول پوءِ هلائڻ ڏاڍا مشڪل ٿي پون ها. ڇو ته مهانگائي وڌيل آهي. ماسترن جا پگهار وڌيل آهن. ماٺهو هاڻي چندو شايد نه به ڏين ها. هِن اداري (اسلاميه هاءِ اسڪول) هن تعلقي نه، پر ساري ضلعي خواهه ٻين ضلعن جي عوام جي، تعليمي ميدان ۾ ڪافي خدمت ڪئي آهي. پهريان پنج- ڏهه سال پرديسي شاگردن کي کاڌي پيتي ۽ رهڻ جو انتظام به ڪري ڏنو ويندو هو.

هن اسڪول جا معاون:

1. پير صاحب پاڳارو، 2. حاجي محمد حيات جوڻيجو، 3. حاجي محمد ملوڪ ڀهوڙ، 4 جملي جماعت پير صاحب پاڳارو. غير جماعت جي ماڻهن مان جنهن ماڻهو خدمت ڪئي، انهي جو نالو آهي، حاجي محمد عثمان چانيهون. (جيڪو) هن اسڪول جو شاگرد به آهي.

جڏهن کان (پهرين آڪٽومبر 1972ع) ادارا ڪنيا (قومي ملڪيت ۾ ورتا ويا) ان وقت آءٌ عربي ٽيچر جي حيثيت سان ڪم ڪندو هوس. آخر 26 نومبر 1972ع تي منهنجي عمر جا 60 سال پُورا ٿيا ۽ مون کي رٽائر ڪيائون. ٽي سال، هڪ مهينو ۽ اوڻيهه ڏينهن، مون ٻنا ڪنهن اُجوري جي گورنمنٽ مڊل اسڪول ڪپرو ۾ رضاڪارانه نموني ڪم ڪيو آهي. ان سان گڏ حاجي محمد عثمان چانيهون جي نياڻي کي به، مئي 1972ع کان پڙهائيندو رهندو آهيان.

مرحوم حاجي محمد ملوڪ ڀهوڙ جي ڳوٺ واري اسڪول جي سوانح- حيات هڪ عجيب و غريب وقت رهيو آهي. اِهو اُهو وقت هو، جنهن وقت هڪ طرف انگريزن کان آزادي وٺڻ جي ڪوشش هلي رهي هئي. ٻئي طرف اها به ڪوشش هلي رهي هئي ته پاڪستان جو وجود ۾ اچڻ، مسلمانن لاءِ نهايت ضروري آهي. ڇو ته انهي کان سواءِ مسلمانن جي تهذيب ۽ تمدن ۽ مذهب ترقي ڪري نه سگهندو. خبر نه آهي ته ڪيئن مون کي تعليم ڏيڻ ۽ وٺڻ جو اهو ايترقدر خيال آيو. ڇو ته جنهن سوسائٽي جو آءٌ فرد هوس، اهي ته بلڪل جاهل هئا. منهنجي هٿن جا غريب شاگرد پنهنجن ڏنڌن ڪري، تمام گهڻا شاهوڪار ٿيا ۽ آءٌ 40-42 سال ڪم ڪار ۾ گذارڻ جي ڪري، هيل تائين رهڻ لاءِ هڪ گهر جي جاءِ به ناهي نه سگهيو آهيان. شال! الله تعاليٰ، مون غريب کي نيڪ راهه تي هلڻ جي توفيق ڏي. آمين.

مئيان دائري جا پنا پڙهڻ کان پوءِ پتو پوي ٿو ته، پاڻ شروع کان ئي ڏاڍا محنتي ۽ جفاڪش انسان هيا. ماڻهن کي ديني ۽ دنياوي تعليم ڏيڻ، منجهن سوچ، سمجهه ۽ شعور وڌائڻ لاءِ وڏي جدوجهد جاري رکيائون. بي سرو ساماني جي حالت ۾، موجوده ملوڪ ڀهوڙ جي ڳوٺ ۾، "مُلان اسڪول" منظور ڪرائي، ان ۾ وڏي پئماني تي، "سنڌي ورنيڪيولر فائنل" جي امتحان لاءِ، شاگردن کي تيار ڪري، هر سال 30 کان 40 تائين ٻار. ساليانې امتحان لاءِ مٽي موڪليندو هو. جيڪي گهڻو ڪري سڀ جا سڀ پاس ٿيندا هئا.

انگريزن اُن وقت، سنڌي الف-ب ناهي، سنڌ

جي ماڻهن کي مادري ٻوليءَ ۾ تعليم ڏني ٿي ته جيئن کين ملڪ ۾ بنيادي لوڪل ملازم ملي سگهن. مولوي صاحب ان ڏس ۾ وڏي ڪوشش ورتي، پنهنجي برادري جي ڳوٺن ۾ وڃي، ماڻهن کي، اسڪولي ٻارن لاءِ لسي ماني ڏيڻ لاءِ آماده ڪيو.

ٺٽ، حيدرآباد، دادو ۽ سنڌ جي ٻين مختلف علائقن جا نوجوان ٻار هن اسڪول ۾ سنڌي فائنل پاس ڪرڻ لاءِ ايندا هئا، جن کي مفت رهائش ۽ مفت کاڌو ملندو هو. ان ڪري ان وقت سوَن جي تعداد ۾، هن اسڪول ۾، شاگرد اچڻ لڳا. هن ننڍڙي ڳوٺ جي "مُلان اسڪول ۾" هڪ ئي وقت گهٽ ۾ گهٽ ٻن سوَن جي تعداد ۾ شاگرد پڙهندا هئا. اسڪول ۾ استادن جو تعداد 10 کان 12 تائين هوندو هو. ان وقت ٻه استاد پيربوائيز پڙهائيندا هئا. مولوي صاحب شاگردن توڙي استادن کان، صبح جو 8 وڳي کان شام جو 4 وڳي تائين مسلسل محنت ڪرائيندو هو. ان ڪري ٻارن ۾ سمجهه ۽ شعور بهترين انداز ۾ اجاگر ٿيندو هو. ٻارن ۾ چٽا پيٽي هفتيوار ۽ ماهوار ٿيندي هئي. انڪري هن اسڪول جو ڳاڻيٽو سنڌ جي مشهور اسڪولن ۾ ٿيندو هو.

1945ع ڌاري، هن اسڪول ۾ ٽي ڪلاس انگريزي جا ٻيا وڌايا ويا. انڪري تعليمي سرگرمي ويتر وڌي ۽ اسڪول جو نالو بهترين اسڪولن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. مولوي صاحب جي مالي مدد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالقادر هاليپوٽو (جو پوءِ سنڌ جو گورنر ٿيو) ۽ ٻيا نالي وارا تعليمي ماهر ۽ قدردان ماڻهو ڪندا هئا.

جڏهن پاڪستان آزاد ٿيو ته مولوي صاحب پنهنجي اسڪول "ملوڪ ڀهوڙ" جي شاخ ڪيري شهر ۾ کولي، جنهن جو نالو "اسلاميه مدل اسڪول" رکيائين. هيءُ اسڪول سڀ کان اول سيٺ شيوڪ رام واري چڏيل جاءِ ۾ شروع ٿيو. سيٺ شيوڪ رام ورهاڱي سبب ڀارت هليو ويو هو. ان بعد هنُونڱي روڊ تي، موجوده "الفلاح مسجد" جي پرسان، مرحوم حاجي بانڪو چانيهون کان گهر جي جاءِ بنا مسواڙ جي ورتي، اُن ۾ اسڪول هلايائين. جنهن ۾ محمد عمر دائود پوٽو، گل بيگ لغاري، محمد هنگورو ۽ احمد خان بوزدار استاد رکيائين. جتي محمود هنگورو ۽ احمد خان بوزدار ٽئين ڪلاس ۾ پڙهندا ٻه هئا ته پهرين ڪلاس وارن ٻارن کي پڙهائيندا ٻه هئا. ٻيا سنڌي عربي سبجيڪٽ مولوي صاحب پاڻ وٺندو هو.

ان اداري کي هلائڻ لاءِ ڪيري ۽ سانگهڙ جي مُخير حضرات کان مدد حاصل ڪرڻ خاطر، حضرت پير سائين پاڳارا سيد شاهه مردان شاهه (ثاني) کان لسٽ ٺهرائي، اُن تي حڪم ورتائين ته "کهڙو ماڻهو ڪيتري ڪٽڪ ۽ کهڙو ماڻهو روڪ رقم ڏي" ۽ پاڻ ٻه مولوي صاحب ڪيري شهر ۾ هر سال اسٽيج ڊراما ڪري، اداري لاءِ رقم حاصل ڪندو هو. پاڻ اداري جا (آنري) سيڪريٽري جا فرائض سرانجام ڏيندو هو. باقي سمورن استادن کي مقرر پگهار ڏيندو هو.

هاڻي هي ادارو (اسلاميه مدل اسڪول) وڏي سوَن شاگردن تي پهتو. ته پاڻ ڪوشش ورتي، سانگهڙ جي، اُن وقت جي ڪليڪٽر مسٽر انور عادل صاحب کي اسڪول وزٽ لاءِ گهرايائين. ڪيس سپاسنامون استاد گل بيگ لغاري ڏنو. جنهن جي تقرير ايتري ته موثر هئي، جو ڪليڪٽر صاحب ڪيري ۾ هندن جي ڇڏيل وڏي مندر واري عمارت، اسلاميه اسڪول لاءِ عطيئي طور ڏني ۽ حُرن جي لوڙهي تي تظرداري ڪندڙ، انگريزن واري بلڊنگ، جيڪا حاجي محمد عثمان چانيهون جي فيڪٽري کان اُلهندان هئي، اُها ۽ اتي حُرن جي جيل (لوڙهي واري زمين) ٻه هن اسڪول لاءِ وقف ڪئي، هاڻي سوين شاگرد پرديسي هئا، انهن لاءِ هاسٽل، حُرن مٿان مقرر مليٽري جي ڪوارٽرن ۾ منتقل ٿيو.

هاڻي اسلاميه اسڪول، مندر واري عمارت ۾ ڪجهه ردوبدل ڪري، ست- اٺ ڪلاس ۽ آفيسون

ناهي، هلائڻ لڳو. مولوي صاحب جي نظرداري ۾ ڪوشش ايتري ته بهتر هئي جو هر سال هن اسڪول جو مئٽرڪ جو نتيجو فرسٽ ڊويزن (اي ون توڙي اي) ۾ اچڻ لڳو. انڪري سڄي سنڌ جا غريب ٻار هن اداري ۾ اچڻ لڳا. جو هت کاڌو پيتو ۽ رهائش مفت هئي. وري هن اداري جي شاگردن کي، پير صاحب پاڳاري جي ڇڏيل رقم، جا انگريزن، پاڪستان سرڪار تي اٿونجاهه ڪروڙ ڪئي هئي. اُن مان، پير صاحب حڪومت کي چيو ته ”منهنجي اوهان تي واجب رقم آهي، جيڪا اوهان نٿا ڏيئي سگهو ته منهنجي مُريد شاگردن کي حُر اسڪالرشپ جي صورت ۾ ڏيو.“ اُها اسڪالرشپ هن اسڪول کي خصوصي ملندي هئي. انڪري هن اسڪول جا شاگرد، اُها رقم حاصل ڪري، ڪتاب وغيره به آساني سان وٺندا هئا. ان ڪري شاگردن کي وڏي سهولت ۽ آساني ٿي.

سچ پچ ته مولوي محمد حسن پهوڙ“ هن علائقي واسين لاءِ سر سيد احمد خان، حسن علي آفندي يا سيد الهندو شاهه کان گهٽ نه هئا. سندس محنت، جفاڪشي، مفت تعليم ۽ تربيت، کاڌ خوراڪ ۽ رهائش وغيره. هن علائقي جي ماڻهن ۾ ايڏو ته اُتساهه ۽ شوق پيدا ڪيو جو ڪپري موري جو عبدالحڪيم ڪپري سنڌ جو وڏو آفيسر بڻيو. چوٽيارين جو محمد حسن راڄڙ سنڌ جو ڊي- جي سنڌ بڻيو. محمد مبارڪ هنگورجو سنڌ جو ڪمشنر بڻيو. اها سندس وڏي محنت هئي جو غريب ۽ مسڪين جن وٽ نه اجهو هو نه آسرو، اُهي به هن تعليمي اداري مان پڙهي، مچي ماني وارا ٿي ويا.

پاڻ پنهنجي نياڻي کي، ٻين شاگردن سان گڏ ويهاري تعليم ڏني، جا پوءِ ڪپري تعلقي جي S.D.E.O (فيميل) ٿي. نياڻين کي تعليم ڏيڻ لاءِ پاڻ گڏيل ڪوششن جا حامي هئا. هُو چوندو هو ته ”اگر هڪ نياڻي بي پرده ٿئي، ته ٻين سون نياڻين جو پردو بچندو.“

آخر ۾ سرڪار کان مليل حُر ڪئمپ (لوڙهي) واري زمين تي ڪاليج جو بنياد رکي، پرائيويٽ ڪاليج انٽر تائين هلايائين. جنهن جو نالو ”ڏگري ڪاليج ڪپرو“ آهي. ڏک ان ڳالهه جو آهي ته سندس قائم ڪيل، ”اسلاميه هاءِ اسڪول“ توڙي ”ڏگري ڪاليج ڪپرو“ مان ڪنهن به هڪ اداري تي يادگار طور مولوي محمد حسن پهوڙ“ جو نالو مقرر ٿيل نه آهي. توڙي جو مولوي صاحب شهر جي ايڏي وڏي عاليشان تعليمي ادارن جو باني ۽ تاريخ ساز شخصيت رهيو.

مولوي صاحب سخت محنت ڪندڙ ۽ جفاڪش انسان هيو. سندس نيڪ نيتي، مجاهدن ۽ بي لوث خدمتن جو مثال هن ڳالهه مان ثابت ٿئي ٿو ته پاڻ پنهنجي اولاد لاءِ گهر جي جاءِ به ڪونه ٺاهيائون. سندس لائق شاگردن مان حاجي فقير محمد راڄڙ به هڪ آهي، جيڪو سابق S.P.E سانگهڙ ۽ رٽائرڊ پرائمري استاد آهي. مولوي صاحب جي وڏي فرزند جو نالو عبدالرزاق پهوڙ آهي، جو سروس جي پڇاڙي ۾ ”اسلاميه (نيشنل) هاءِ اسڪول ڪپري“ جو هيڊماسٽر ۽ ڪپري تعلقي جو S.D.E.O (ميل) به ٿيو ۽ اُن تان رٽائر ڪيائين. جو هاڻي حيدرآباد ۾ رهي ٿو.

مولوي محمد حسن پهوڙ“ جا قائم ڪيل تعليمي ادار نيشنلائيزڊ ٿي ويا. ۽ پوءِ به پاڻ ملڪ ڪري ڪونه ويٺا. وري ڪپري ۾ ٻيو سابق مندر هندن کان خيراتي وٺي، ان ۾ مثالي ماڊل اسڪول کوليائين. جنهن ۾ استاد محمد اسماعيل راڄڙ (مرحوم) پڙهائيندو هو. مطلب ته آخر وقت تائين، تعليم لاءِ جُستجو جاري وساري رکيائين. هيءُ نبر، بهادر، مخلص ۽ تعليمي اڳواڻ 18 ڊسمبر 1977ع تي راهه رباني وٺي وڃي ابدي آرامي ٿيو، سندس آخري آرامگاهه ڳوٺ عبدالواحد پهوڙ لڳ ”منگلان چاڙهي“ جي مقام ۾ آهي. سندس نالو، علمي، اخلاقي ۽ سماجي خدمتن جي ڪري، هميشه ياد رکيو ويندو.

ساجن بن هر شام اڏوري
رات ڪُنڌي ۾ باک انگوري
دوري دوري توڪان دوري
سارُون هيرُون سپنا جهولا
او ڪانويلا! ڪنهن جي ڳولا

(فياض ڏاهري)

شاعري

دنيا جي هر ديس ۽ هر ٻوليءَ ۾، ادب جي ابتدا شاعريءَ سان ٿي آهي، ۽ شاعريءَ جو سلو وري سنگيت جي ٻج مان ئي انگوريو آهي. اسان جي سنڌي شاعري بہ ساڳيءَ طرح سان، تمام ڪنهن قديم جڳ ۾، ڳائڻ مان ئي سرجي آهي، جنهن جو بنيادي روپ، اوائلي آلاپ ٽوڙي تنوارون، يا جهيلون ۽ جهونگارون آهن. انهيءَ بنيادي روپ جو بنيادي نالو 'ڳاءُ' رکيو ويو، جنهن جي قدامت ڪٿڻ تہ تاريخ جي پهچ کان ئي پري آهي. مگر اهو ڳاءُ لفظ اڃا تائين بہ زباني عالم جو عام لفظ آهي. اُلهندي۔ ڏکڻ ڪوهستان ۾ خاص طرح سان اِهو لفظ "ڳاءُ" عام طرح سان ڪتب ايندو آهي.

گهريلو ڪم ڪار ڪندي ڪي زالون، پنهنجيءَ ذاتي ورونهہ خاطر، هلڪيءَ هونگ ۾ 'ڪي ڪجهہ' هونگاريندڀون رهنديون آهن. انهيءَ کي 'ڳاءُ' چون، اهو نالو هڪڙي پراڻي ڳاچ ۾ بہ ڪم آيو آهي:

تا مڱٽي جا سانباهہ، ابل ڙي،

تنهنجيءَ امڙ هينئڙي هُري ڳاءَ.

اهو ساڳيوئي بنيادي لفظ ڳاءُ آهي، جنهن کي ڳاچ، ڳاچ ۽ ڳاچ ڪوٺيو ويو. هاڻي اهو نالو نيٺ وڃي ڳيچ ٺهيو آهي، جيڪو شايد گيت لفظ جي ئي بيهڪ تي ٺهيل آهي، خود انهيءَ ڳيچ يا گيت جي بہ لفظي معنيٰ اهائي آهي تہ: اهو 'ڪي'، جيڪي ڳائجي.

[ڪتاب سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري [آڳاٽو دورُ] ص 169 تان ورتل]

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

غــزل

دردن غمن کي کيئن ڪري ڪاني ڪپائجي،
او خود ڪفيلِ رنج و محن ڪجهہ، ٻڌائجي.
چهرو چغل ٿئي ٿو پلا ان کي چا ڪجي،
سوز و گداز عشق جو کيئن کيئن لڪائجي.
حاذق جو وس هلي نٿو مجبور ٿي پيو،
اي ساقي دل جي آگ تي پاڻي ڪو نائجي.
صحرائي زهد ۾ اڙي زاهد کي پوک گل،
لڙکن جو مينهن خشڪ زمين تي وسائجي.
ويجهو اچڻ جي لاءِ نہ تيار جو ٿئي،
غيرت چوي ٿي تنهن ڏي قدم کيئن وڌائجي.
جنهن کي ڪجي ٿو خويش سو بيگانو ٿيو وڃي،
دنيا ۾ پاڻ کي ٻہ نہ پنهنجو بنائجي.
لامذهبي ٻہ مذهبي قيدن جان قيد آهہ،
ڪنهن اهل دل کي سور هي ساري سٽائجي.
اولاد جو هٿاسون تہ البيلايون هيون،
مائٽ ٿيڻ کان پوءِ ٿي هيٺپ هلائجي.
حجرو يا خانگاهہ نہ جائي پناهہ ٻيئي،
رندن سان ميڪدي ۾ ٿي عزت بچائجي
اي بت فروش اٿ اٿي تون دل فروش ٿي،
ڪنهن بي نياز آڏو وڃي سر جهڪائجي.
وٺڻو جي ڪنهن کي آهہ کو دشمن کان انتقام،
اخلاق پنهنجي پاڻ ۾ ويتر وڌائجي.
پي پي وري ٻہ پيئجي مستي اندر اچي،
ساقي کي پنهنجي نرگس گهورن سان گهائجي.
وعدہ خلافي "طالب مولا" نہ ٿي سگهي،
هن سان نيائبو پيو ۽ پيو نيائجي.

امداد حسيني

زندگي

چاهه جي
شهه راهه تان
گهوٽ جان
زندگي گذري پئي
گذرڻ ڏيوس!

مرحلا
هر گهڙيءَ کان ٻي گهڙيءَ
هڪ چوڪ کان ٻئي چوڪ
هڪڙي موڙ کان ٻئي موڙ تائين
هر قدم تي
مرحلا
هي ڪُتل ڪاون جيان
زندگي تن جي مٿان
هير جان
اُڪري پئي
اُڪرڻ ڏيوس!

زندگي
مينهن ۾ ۽ اُسَ ۾
چيٽ جي چانڊاڻ ۾
پوک جان
اُسري پئي
اُسرڻ ڏيوس!

سِڄ سان
ڪنهن ڪويءَ جي شعر جان
زندگي اوپري ڪنان
اُپري پئي
اُپرڻ ڏيوس!

اُهو ڏينهن!

اُهو ڏينهن
جنهن ڏينهن جي لاءِ
تون آءٌ
راتين جون راتيون
اکين ئي اکين ۾
ڪَٽي ٿا ڇڏيون
اُهو ڏينهن
ٿيندو بہ يا ڪونہ ٿيندو!؟

ٽيڙُو

پتو نہ جنهن کي ناسَ،
اُوچي ڳاٽ اسٽيج تي-
ڪري پيو بڪواسَ!

ڪَتي هجي يا چيٽ،
آڱرين ۾ تو ڦري-
اَڻ ڏُکيل سگريٽ!

ٽيڙُو رڃڻ جو موهُ،
جڻ تہ سُوئا مينهن جو-
ڦاٽي تو پيو اوهُ!

عبدالقيوم صائب

غزل

سهڻن سندا تہ ڪيئي وعده وعيد آهن،
فهم و ذڪا ڪان منهنجي سي سڀ بعيد آهن.
فرضي شناختن جا بوتا ٻٽيل ڏٺاسين،
حق ڪي جڏي ڪيا مون پٽر خريد آهن.
سک جو ڪو ساهہ ڪٽجي کهڙي ليکي يارو،
حالاتِ دور حاضر، ڏاڍا شديد آهن.
ماڪيءَ جو ساءُ وِنبو، ماڪي مٽين ملي پئي،
هٽراڊو ناهہ جا ڪي، رستا جديد آهن.
پيرِ مغان جون ڳالهيون، ويسهہ ڪان دور آهن،
ويسَهہ ۾ اڄ بہ ورتل، تاهم مريد آهن.
دورِ قديم ڪان ئي، ور ور تي خانقاهون،
ڪنهن جون اڪٽريون ڪيل هي، ڪنهن لئہ مفيد آهن؟
پنهنجن جي شه تي ڌاريا، اڳتي وڌيو اچن پيا،
ڏيئي رٿون نيون ڪي، ٿي پيا پريد آهن.
اهڙن جي ڳالهہ جي ڪا، وقعت رهي نہ آهي،
جي جعل ساز آهن ۽ زر خريد آهن.
تاريخ آهہ پڙهئي، هر ڳالهہ ناهہ ميڄٽي،
دستِ سوال جنهن ۾، هَل من مزيد آهن.
سيڪجهہ ٻڌي وڃي ٿو، ڪن حرفتي هٽن سان،
جو ڏوڙ ٿي ئي ويندا زنگيل ڪليد آهن.
ڦٽ ڪي پراڻا يارو، تازه ٿيو پون ٿا،
ميڻ لئي تني ڪي، ڪي ئي پليد آهن.
صائب غريب آهي، پنهنجي خيال ۾ اڄ،
هن لئہ صنم ڪده جون خبرون نويد آهن.

◘

غزل

عزت و ناموس پنهنجيءَ جو ڪبو آهي خيال،
ائين نہ ٿئي جو زندگي پنهنجي ٿي ٻڻجي پئي وبال.

رونق گلزار و گل ۾ محو ٿي چو ٽا وڃو،
چا، گلن جي لئہ ڪبو سارو گلستان پائمال.

باده و ساغر ڇڏيو ۽ ساقي و مينا ڇڏيو،
هوش ڪان ٻاهر رهي، ٿي نہ پئي جيئڻ محال.

محفلون مچنديون رهن ۽ ٽاڪ ٽاٽاپڻ وسن،
پير ڌارين جو نہ پئي اُت، ٿي نہ پنهنجن جو زوال.

پر سجاٽي، پير ڪڻ، ويسهہ وسوڙيل ڪير ٿي،
ورنہ ويندي پيسجي، ٻڻجي ويسهہ جو سوال.

تڇ ڪري توکي ڇڏي، ڌاريو اڏي پنهنجو اڏو،
تنهنجي عظمت کي ڏئي، تاريخ جو ٿو قيل و قال.

اڄ غلامن جان هلايو ٿو وڃي توکي اگرچہ،
تنهنجو ماضي هو برابر شاندار و بي مثال.

وقت جو ڪجهہ قدر ڪر، جهل پنهنجي پٽ ۽ پنهنجي پر،
ڪم نہ ايندءِ ڪنهن بہ پر، ڌارين سندو مال و منال.

ست رچين جي ساءَ جو، ڪو وقت هو، گذري ويو،
هوشور ٿي، حال کي ڏس، چو ٿيو آهين بتال.

ڪنهن کي صائب ڪينڪي وڻندو رهيو محفل مٿي،
ڪوڪلو جنهن کي وٽي، هرگز نٿو جاه و جلال.

◘

ادل سومرو

تُنهنجي دل تائين پهتي منهنجي شاعري

(بيت)

جيڪو تنهنجي درد کي، تو وانگر سمجهي،
سيڪجهه ڏي اربي، پنهنجي اهڙي دوست کي.

اجرڪ پائي اوچتو، سامهون جو آئي،
اياز جي وائي، مون کي لڳي هُوبهو.

تنهنجيءَ ڳولا ۾ ملي، مون کي رولاڪي،
هرڪا حُسناڪي، توبن اُجڙيل ئي لڳي.

وڃي وڌو مرتبو، آخر پلٽائين،
تنهنجي دل تئين، پهتي منهنجي شاعري.

زماني جي حالتن، هيٺو هاڻُ ڪيو،
اُٿي عشق ويو، ڏاڍا منهنجيءَ دل جا.

منهنجي جيون ۾ هُجي، هُن جو حوالو،
پنهنجو ئي نالو، مون کان وڃي وسري.

گهٽن جُملن کان پلي، آهي هڪڙي سِٽ،
جيڪا دل تي چِٽ، چٽي ڇڏي پيار جا.

پنهنجو حُسن جمالَ ۾، پختو آ وشواس،
ڪڏهن نہ آئي راس، دنياداري پاڻ کي.

پريت جي پرمار جو، ٿيندو ڏوڙ دليلُ،
جنهن جو عشق وڪيل، سو هارائيندو ڪينڪي.

هر صفحي تي پيار جو، پڙرو آ تفسير،
سُڏڪيو ڪالهہ فقير، پڙهي بيت لطيف جا.

*

وائي

اڄن تا شاعري ڪيئي
نڪي بڻي، تو
نہ ڇا ٿي پيو!
وري ديوان شعرن جو
ڇپيو تنهنجو
تہ ڇا ٿي پيو!
ڪوي! توکي جي سرڪاري
مليو تمغو
تہ ڇا ٿي پيو!
عذابن ۾ وئي توسان
ڇني ناتو
تہ ڇا ٿي پيو!
پڙهي تخليق هي تُنهنجي
نٿو جي، ڪو
تہ ڇا ٿي پيو!
ڏنو جي زندگيءَ توکي
ڊِکو ٿابو
تہ ڇا ٿي پيو!
شهر ۾ ڪين ڪو توکي
سُڃاڻي ٿو
تہ ڇا ٿي پيو!

وائي

واٽون تہ ڪيئي آهن، هڪڙي ئي شخص ۾،
ڳولي ٿُون ڪيئن سگهندين!
هُن جو ظهور آهي، تُنهنجي ئي عڪسَ ۾،
ڳولي تون ڪيئن سگهندين.
ناتو ٻُڏي وئي آ، پنهنجي ئي رقص ۾،
ڳولي تون ڪيئن سگهندين.
ناهي، جُدائي روڪڻ، ڪنهن جي بہ وسَ ۾،
ڳولي تون ڪيئن سگهندين.
گُم ٿي ويا گهٽا، ئي دلبر جي گسَ ۾،
ڳولي تون ڪيئن سگهندين.

نياز پنهور

غزل

اڪثر هڪڙو خواب ڏسان ٿو،
پن پن ٽيل گلاب ڏسان ٿو.
ٻيرو زخمي زخمي آهي،
سامهون هڪ عقاب ڏسان ٿو.
جهرن تي ڪي جهڪ ڏسان ٿو،
اکڙين سنجهه عذاب ڏسان ٿو.
ڪيسين ڪن لاٿار ڪندين تون،
ڏيندين نيٺ جواب ڏسان ٿو
درد اڪائي ڪيسين جيئندين،
لکندين ڪو ته ڪتاب ڏسان ٿو
تنهنجي گليءَ ۾ شهنائي،
آيو پرجي آب ڏسان ٿو.

غزل

آخري چوٽ الائي سفر ٿو لڳي،
رات جو مون کي پريون پهر ٿو لڳي
ڌرَ جي آڌر وچايل تڙو ٿو ڏسان،
ڏور ڪان مون کي پنهنجو ئي گهر ٿو لڳي.
گُل آئون هٿن ساڻ ڏيندو رهيس،
پاڳَ منهنجا ڏسو، هي پٿر ٿو لڳي.
هوءَ جڏهن آئي ٻُوتان لڏي شهر ۾،
چئو شاعرو، ڇا شهر ٿو لڳي.
پاڻُ پنهنجو پڏائڻ لڳين ٿو جڏهن،
جُملو جُملو سنڌ جڻ زهر ٿو لڳي
شهر ويران، منظر، وڇايل گهٽيون،
ٿوهرن سان ڀريل جڻ ته ٿر ٿو لڳي.
رات جي ڪُڪَ مان، مان ٿو سُڏڪو ٻڌان،
مون کي پنهنجو اُجهاڻل اندر ٿو لڳي

غزل

توکي اکڙين ڏني نيند هئي پيار جي،
گهُرج توکي، هئي، ڪهڙي اظهار جي؟

رات ويهي لکيم گيتَ ڪيئي مگر،
وصف پوري نه ٿي ڪا منهنجي يار جي

ناوَ آهي جهُريل پر ويندس دوستو،
سِڪ ڏاڍي لڳي آهي هُنَ پار جي

مينهن ڏاڍو وٺو، ڪيڏي ساوڻ آ،
ڦوڪ مَن ۾ پچي پئي سنڌئي سار جي.

نياز چانڊوڪيون ٿيون اداسيون ڏين،
ياد پل پل پوي ٿي ڪنهن جي پيار جي.

نظم

تون وڃين ٿي ته وڃ
پر ايندي ڪڏهان!
اڪيلو پري،
تُنهنجي ئي آسري،
ڪو ڇريو ڇوڪرو
اکيون دَرَ ۾ وڇهيو
ويٺو رهندو سدا.
اُن جي نه تون ٻس اٿين ٿورَجان،
تون وڃين ٿي ته وڃ پر ايندي ڪڏهان!

ذوالفقار سيال

گيت

مان توسان ڪيئن نہ ڳالهايان،
تو نيڻن سان آ ڳالھ ڪئي،
مون ڏانءُ چوڻ جو ڪونہ سکيو،
تو مرڪي هرڪا ڳالھ چئي.

تون جنهن پل مون ڏي ايندي آن،
ان ويل بهار بہ ايندو آ،
پن چڻ جي موسم ٿي پوندي،
جنهن ويل رُسي هو مونکان پئي.

ڪا آس رکي مون رستي ۾،
ڏس ڪيڙو اوسيئڙو آ ڪيو،
مان جنهن جي آس ۾ بيٺو هان،
هو منهنجي سامهون گذري وئي.

هو منهنجي من جي چين هئي،
ڪنهن سپني جي ساپيان وانگر،
مون پيار ڪيو، ان جي بدلي،
وئي ڪيڏا مون کي ڏک ڏئي.

غزل

زندگي پيار آ، پيار ويساهہ آ،
روشني، سمنڊ بہ، تنهنجو ئي چاهہ آ.
واءُ، ڪوسو لڳي توکي ٿو مان لڳان،
منهنجو تو ۾ پرين جڻ پيل ساهہ آ.
تنهنجي نظرن جي هر ڪنهن ادا جو قسم،
پيار جو تو ۾ پريل ڪو درياءُ آ.
تنهنجي خوشبو هوا ۾، ڪٿان ساهہ جيان،
ياد ڪوئي اڪيلي وئي گھاءُ آ.
پيار ڪي ڪهڙي ماپي ۾ توري ونان،
جيءُ سان جيءُ جو هيءُ جڙيل چاهہ آ.

غزل

وقت جوان آ، پوڙهو ناهي،
پيار جو رستو سوڙهو ناهي.
روئي روئي ٿڪجي پيو هان،
هاڻ اکين ۾ ڳوڙهو ناهي.
ڪنهن جي بند زبان ڪيان مان؟
ديس آ، اوڙو پاڙو ناهي.
پيار اُباٽو ٿي پيو آهي،
جيون ۾ جي جوڙو ناهي.
تنهنجون اوچيون هن ديوارون،
منهنجي در تي لوڙهو ناهي.
زلف هي جذبن جو پورهيو آ،
پنهنجو هٿ هٿوڙو ناهي.

سانول ٿيٻو

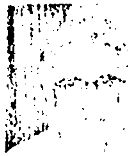

قطعا

رات جا رهزن وريا، پاڳيا بچاءَ پونءَ،
ڌاريا ڏوڪيندا اچن، اڃا سُتل تون.
*

انت ايندو اونداهي جو ويندي رات کُٽي،
رات جي ڪاري ڪُکِ مان اجها باک ڦُٽي،
جوڌا پيا آهن جُٽي جيئڻ واري جنگ ۾.
*

تنهنجي نيڻ نِهارِ، موهي ڇڏيو من کي،
سونهنءَ سنديءَ سُپرين جي، ڪريان ڪهڙي پچار،
تنهنجي طلب تنوار، اکڙين کي اُوجاڳا ڏنا.
*

رات وئي بات وئي، اڄ جي ڳالهه اها،
ڪير به ناهي ڪنهن جو، ماڻهو سڀ مطلب جا،
سچائي جو سچ لهي ويو، پُجاري سڀ ايرنڊڙ سچ جا،
سچ نئين سان پريت نئين، محبت جي نالي ملن روز ٺوڪا.

اڄ جو ماڻهو

اڄ جو ماڻهو ڏاڍو منافق،
ٻاهر منڙي مرڪ چين تي،
اندر ڪارو ڪانوَ،
اڄ جو ماڻهو ڏاڍو منافق.
لالچ لوڀ ويا وکوڙي،
پرايو پنهنجو ڪائي وچجي،
هٻڇي ايڏو هانوَ،
اڄ جو ماڻهو ڏاڍو منافق.
ٻاهر ڏاڍا ڏوتل پوتل،
من انهن جو ميرو ڏاڍو،
جڻ تہ اُٻيل ٽانوَ،
اڄ جو ماڻهو ڏاڍو منافق.

*

هي جَهان

هي جهان
جي حضوريءَ جو جهان
سچ لڪائي
ماسِڪ پائي
احساسن جو رت وهائي
پتلين جيان پاڻ نچائي
وڏن عهدن
۽ هلڪڙن ماڻهن
اڳيان ڪنڌ جهڪائي
سچ چوڻ کان ويس لنوائي
هي جهان
جي حضوري جو جهان.

محبوب ٻٽي

غزل

اکين ۾ اشڪ جي صورت ڪيئن مرجان، گڏ ٿي پيا،
جگر ۾ درد جا ڪيڏا لڪل طوفان گڏ ٿي پيا.

صراحي در گردن، قد ڊگهو ۽ سانوري صورت،
اسان جي قتل جا ڪيڏا ڏسو سامان گڏ ٿي پيا.

اميدون، حسرتون، ارمان اڌورا خواب ناڪاميون،
دلِ ويران ۾ نازڪ ڪئين مهمان گڏ ٿي پيا.

ڪڏهن نفرت جون ديوارون ٽٽي مسمار ٿي وينديون،
نہ ٿيندي جنگ دنيا ۾ اگر انسان گڏ ٿي پيا.

عقابن خود بچايو ڪونج ۽ مينا جو آکيرو،
لڳو طوفان ٻيلي ۾ تڏهن حيوان گڏ ٿي پيا.

بچي ويو منهنجو آکيرو امڙ تنهن جي دعائن سان،
عداوت ۾ زماني جا اگر طوفان گڏ ٿي پيا.

ڦلي چوڙين ٻڪي ۽ هار ۾ تون زيب تن آهين،
گلابي جسم تي موتيا سمن ريحان گڏ ٿي پيا.

غزل

بشر بشر ڪان پري ڏسان ٿو،
وفا شهر ڪان پري ڏسان ٿو

جڏهن اوهان هي گهر ڇڏي ويا،
مان خود کي گهر ڪان پري ڏسان ٿو.

امير جو دل تنگ آهي،
فقير در ڪان پري ڏسان ٿو.

حڪيم زر تي شفا پيو وڪڻي،
دوا اثر ڪان پري ڏسان ٿو.

نثر ۾ ڪونهي اثر ذرو ڪو،
غزل بحر ڪان پري ڏسان ٿو.

خدا جو دامن جهليو مون آهي،
اندر کي شر ڪان پري ڏسان ٿو.

عجيب رشتن ۾ زهر آيو،
وني ٻہ ور ڪان پري ڏسان ٿو.

هوا هلي هت نفرتن جي،
پکي ولر ڪان پري ڏسان ٿو.

غلام حسين رنگريز

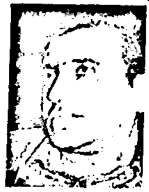

غزل

پَري پار آهي پُڄاڻي نہ ڄاڻون،
حياتي سندي هيءَ ڪهاڻي نہ ڄاڻون
وڏو ڳجهہ ڳوهيل مِٽيءَ منجهہ آهي،
وڏي وَس ٿنهن ڪي تہ ڄاڻي نہ ڄاڻون.
اسان سِنڌ واسي، عجب جي نشاني،
ڪو رهبر ۽ رهزن سُڃاڻي نہ ڄاڻون.
وري وقت جي ڪاٺ ڪاٺي چڙهيوسين،
ٿئي ڪير ساٿي ۽ ساٿي نہ ڄاڻون.
اِها رات رنگريزَ ڳَنندي نہ ڳُنندي!؟
پتو ناهي ڪِٿ ٿئي پُڄاڻي نہ ڄاڻون.

غزل

مِٺو آواز وڻندو آ،
سُريلو ساز وڻندو آ.
اوهان جي هَر ادا سُهڻي،
اوهان جو ناز وڻندو آ.
اکين ۾ ڳهر ساندي ٿئي،
اِهو انداز وڻندو آ.
پرينءَ پرچاءَ جي لاءِ،
مِنٿ ايلاز وڻندو آ.
فقيري ۾ مزو آهي،
عِجز ۽ نياز وڻندو آ.
وساري چو وهان رنگريزَ،
اجان همراز وڻندو آ

غزل

چاندوڪي سان چاهہ رکياسين،
تو وٽ ڳروي ساهہ رکياسين.
اُپ جي سَر ۾ نيل ڪنول جَڻ،
تارا تارا اُهاءَ رکياسين.
ٿون جي بدلين، دنيا بَدلي،
توسان پو ٻي ٿاهہ رکياسين.
دردن واڙيو دل ڪي آهي،
چَمڪن جيڪي، ڳهاءُ رکياسين.
ٻُرٿا آهيون، ڦِرٿا ناهيون،
قائم ڪُل ويساهہ رکيوسين.
ڏيئا ڏيئا ساگر ٻاري،
لهرن لهرن لِيئا رکياسين.

نظم

"جهيڻو چنڊ، جهونو جنڊ"

اُپ ۾ جِهيڻو چنڊ پيل آ،
جڻ جو جُهونو جَنڊ پيل آ.
تارا سارا ڪَڻ ڪَڻ آهن،
ڪِن وٽ سَٽيل مَڻ مَڻ آهن،
ڏارڻ ڪان جَن ڏر لڳي ٿو،
ٿن جي مَن ۾ مَر لڳي ٿو،
ٻچڙا ٻُڪ ۾ سُمهيل آهن.
منهنجا نيڻ ڀنيل آهن،
آءٌ اڪيلو ويٺو آهيان.
چنڊ اڪيلو بيٺو آهي،
گهر جي چُلهہ اُجهاڻيل آهي
هَر ڪا آس وساڻيل آهي،
ماريءَ جيڪو مَنڊ پڪيڙيو،
سارو مَنڊ اجايو آهي.
پوءِ چو ڪنهن سجايو آهي!؟
اُپ ۾ جهيڻو چنڊ پيل آ،
جڻ ڪو جُهونو جَنڊ پيل آ

خليل عارف سومرو

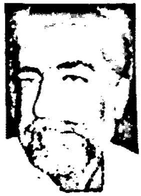

غزل

چنڊ، گُل، سَمنڊ ۽ هوا آهيان،
تنهن ڪري هيڪلو سدا آهيان.

پوءِ بي مُون وفا نہ ماڻي ڪا،
توڙي جو مان سچو وفا آهيان

پاڻ خلقيان ۽ پاڻ ٽاٽيان ٿو،
پنهنجي شعرن جو مان خدا آهيان.

لاش پنهنجو کُلهي بہ پنهنجي تي،
پاڻ لئہ پاڻ جڻ سزا آهيان.

ڪيئنءَ ڳولي لهين ڀلا مون کي،
اي خوشي مان تہ لاپتا آهيان.

ڪو ٿئي ها خليل عارف گڏ،
مان سڄي دنيا کان جُدا آهيان.

غزل

شهر آ خوبصورت پر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو،
ڏنل لوڙها ڪکاوان گهر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو

دريون، در ڪاٺ جا آهن، پٽيون بي، اوڏڪيون آهن،
وڻن جي ڇانو پر سُندر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

گهرن کان ٿورڙو ٻاهر، ڪجين جي اوٽ پر ٻيهو،
ڏسان پيو باس جو منظر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

هتي ميوا، هتي پاڇيون، هتي هي پوک ٿيندي آ،
ٽڙن ٿا گل، ڦٽن ٿا سَر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

پريان بورينگ جي پر پر، پري ڳوناٺي پاڻي پيئي،
ڪٽي ڪَچ تي هلي گاگهر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

ڏنارن چنگ چوريو آ، سحر طاري ٿئي پيو ٿو،
ڪري ٿو رقص من مَندر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

هتي سُرهاڻ ۽ ساوڪ، هتي فطرت جا سُهڻا رنگ،
جَنت ڌرتي تي جهڙوڪَر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

رهي ٿو جسم "جوهي" پر، هتي، آ روح عارف جو،
ڇڏيم پنهنجو وِساري گهر، پرين جو ڳوٺ موهي ٿو.

گلبدن جاويد

پيار اسان جو خوشبو بڻجي پولارن ۾ وکري ويندو

پنهنجو پاڻ تياڳڻ
ڪان پوءِ
صديون بنواس پوڳڻ ڪان پوءِ،
پنهنجو ملڻ بہ، ڇا ملڻ....
جڻ بر ۾ چنگ جو ڇڙڻ
جڻ رُج ۾ گل جو ٽڙڻ
سنڌو تان سج جو لهڻ
سمنڊ ۾ چنڊ جو ڪرڻ
پنهنجو ملڻ!
پنهنجو ڏسڻ بہ ڇا، ڏسڻ....
ڪجهه درد جا
حجاب جا
شباب جا، گلاب جا
عڪس ڇهرن تي لهڻ
پنهنجو ڏسڻ، پنهنجو ملڻ!
پنهنجو ڪلڻ بہ، ڇا ڪلڻ!
جڻ چوڏس چنبيليون ٽڙڻ
زمين تي ستارا جڻ ڪرڻ
جڻ بانسريءَ جا سُر ڇڙڻ
جڻ پيروي پٽ تي ٻڌڻ
پنهنجو ڪلڻ، پنهنجو ڏسڻ
پنهنجو ملڻ!
افق جي نيراڻ جهڙي
ان سمي
سائي ٽڪر تي
ڪينجهر ڪپر تي
صبح جي سونهن
۽ سندرتا
هر منظر دلڪش
۽ دلربا
هر نظر منڪشي ۾
مبتلا
هر وجود مي رقصر
مي رقصر جي صدا!
پرهه جي اجاڻ جهڙي ان سمي،
پياس دلين جي،
باهه ٿي ڀڙڪي اٿي هئي
هر ڪلي احساس جي مرڪي اٿي هئي
هر خوشي جذبات جي جرڪي اٿي هئي
ها، زندگي مهڪي اٿي هئي.
هر آس من جي ڪر موڙي جاڳي هئي
ها، ويلا وصل جي جڻ ڪا
گهڙي پاسي هئي
پوءِ، نگاهن ۾ نگاهن ڪي ڪهاڻيون
هون ڪيون.
پاڻ ارپڻ جون بہ ڪيئي التجائون
هون ڪيون!
حُسن جي هاواڻ جهڙي ان سمي
پوءِ "تون" ۽ "مان" جي قيد
مان نڪري
ٿي ويا هئاسين، بس اسين
۽ ڪٿي پوءِ حسرت ۾ هئاسين
اسين،
ها، ورهين جو ڪاٽيل ويراڳ
دليون ڪري نہ سگهيو هو ڏار
مانو ڪري نہ سگهيو هو پيار
هو ساڳو الهڙ ٻار
اسان جو پيار
امنگون ساڳيون هيون
آرزون ساڳيون هيون
ڪامڻ ڀڄڻ واريون حالتون

ساڳيون هيون
پريتم پسڻ واريون
حسرتون ساڳيون هيون:
ڪيف ساڳو هو چڙهيل
ڪيفيتون ساڳيون هيون:
نہ وسريا هئا رسڻ پرچڻ پنهنجا
نہ وسريا هئا ملڻ ڪلڻ پنهنجا
خط گلاب ڊائريون
ڏيڻ بهاني
وري وري هئا ملڻ بہ
ياد اسان کي
هئي نہ وسري ڪڏهن
اسان ڪان ڪا
پسند پنهنجي:
هن Gift ڪئي
هئي خوشبو اها
جيڪا مون هئي
چاهي،
مون بہ هن لئہ خريدي
هئي خوشبو اها ئي جا
هن هئي چاهي
ڳالهيون بہ گهٽيون ئي ڪيوسين
ساروڻيون بہ ڪيئي ساريونسين
سور بہ گهٽيئي سلياسين
ڳجهہ بہ گهٽيئي ڳرهياسين
پر، پريم ڪٿائون
ڪٿڻ جون هيون ڪٿي؟
محبتون مڃڻ جون هيون ڪٿي؟
محسوس اسان هو
ڪيو تہ:
پاڻ پسڻ لئہ
پريم ونڊڻ لئہ
اجا گهُرجن ڪي صديون
اجا گهُرجن ڪي رُتون
مدتن جي بيوسي تي
فاصلن جي بيوسي تي
سڏڪي پيا هئاسين، اسين
ڦٿڪي پيا هئاسين، اسين
تڙپي پيا هئاسين، اسين
لڙڪ اگهي پنهنجا وري
مرڪي پيا هئاسين، اسين
ائين ڪلندي روئندي
روئندي ڪلندي
وري وڇڙڻ لئہ، اٿياهئاسين
اسين!
لڙڪ جي آلاڻ جهڙي
ان سمي
هن جي آندل خوشبو ڪولڻ لڳس
جڻ املهہ گهڙين کي پاڻ ۾
سموهڻ لڳس
تہ روڪيندي چيائين:
تون خوشبو نہ کول
منهنجا پيار!
ائين تہ نہ رول!
خوشبو وکري ويندي
قيامت ڪڙڪي ويندي
درد ۽ چڪتاڻ واري ان سمي
هن لئہ آندل خوشبو، مون ڪان اوچتو وئي هئي کُلي
۽ هير سُرهاڻ چوڌَس وئي هئي گهُلي
بيخودي مان جهليندي چيائين مون کي
تون منهنجو سچو پيار آهين
پر اجا اهائي ٻار آهين
تون دنيا کي سڃاڻين نٿي
۽ دنيا کي ڄاڻين نٿي
خوشبو وکرڻ سان دنيا ويندي سمجهي
تہ تون آهين منهنجي پريمڪا
۽ مان آهيان تنهنجو پريمي
مون کي منهنجي پَل جو احساس ٿيو
۽ من بہ ڪجهہ اداس ٿيو

پر اوچتو هڪ وڏو ٺهڪ
پڙاڏو بڻجي فضائن ۾ ويو وکري
حيران ٿيندي پڇيائين ڪِلڻ جو سبب
مون گهڻو ئي ٽاريو
گهڻو ئي لنوايو
پر نيٺ راز کلي ويو ته:
"تون سراپا عشق، مان سراپا درد"
تون ڇا ڄاڻين
هينئڙ تائين
ڪيڏو چاهه چمڪيو آهي خلائن ۾
ڪيڏو پيار ڦهليو آهي هوائن ۾
پيار کي تون ڪڏهن به لڪائي نه
سگهندين
عشق جي مُشڪ کي بند بوتل ۾
سمائي نه سگهندين
پاڻ جڏهن جڏهن ۽ جتي جتي
ملنداسين
اها نگري نينهن نگر ٿي پوندي
اها ٺڪري پريم گگر ٿي پوندي
پريم پنهنجي سان
صحرا به گلزار ٿي پوندي
خزان به بهار ٿي پوندي
۽ پيار اسان جو
خوشبو بڻجي
پولارن ۾
وکري ويندو!
پيار اسان جو
خوشبو بڻجي
پولارن ۾ وکري ويندو!

◙

وسيم گبول

غزل

انسانيت- پوڄاري آهيان،
سچ ته وڏو ڏوهاري آهيان.
جنهن ۾ ساڃهه سونهن پلي ٿي،
سوچ وڏي ساپاري آهيان.
آءٌ دنيا جو ان داتا،
مان پورهيت مان هاري آهيان.
پيار- نگر ۾ خوشبو بڻجي،
ڦهليل مان چوڌاري آهيان.
جيڪو درد کان خالي آهي،
آءٌ انهيءَ کان عاري آهيان.

وائي

اڳيان پويان سونهن جي،
ڦيرا روز ڏين،
اکڙيون ڳاڙهيون لال ٿيون.
راتيون ڏينهان روح مان،
هڪڙو طرف تڪن،
اکڙيون ڳاڙهيون لال ٿيون.
پنهنجيءَ ۾ مستان هي،
ڪنهن کي ڪونه ڪنگهن،
اکڙيون ڳاڙهيون لال ٿيون.
ڪڏي پونديون ڪاٿ ۾،
ڪنهن کان ڪونه ڊڄن،
اکڙيون ڳاڙهيون لال ٿيون.
پنهنجي يار "وسيم" جو،
اوسيئڙو ٿيون ڪن.
اکڙيون ڳاڙهيون لال ٿيون.

◙

سليم سهتو

نثري نظم

اي نوجوانو!
منهنجي ويجهو اچو،
ڌيان سان ٻڌو،
جيڪو ڪجهه،
مان توهان کي ٻڌائڻ
گهران ٿو،
ڏاڍو دلچسپ آهي قصو،
اسان پنهنجي جمڻ واري ڏينهن کان
وٺي گذاريون ٿا.
زندگي،
هڪ مهمان وانگر،
اچون ٿا،
هن جڳ ۾،
پنهنجي واري سان،
۽ گذاريون ٿا،
زندگي،
هڪ مهمان وانگر،
۽ پوءِ،
هڪ ڏينهن
اسان جو
وقت پورو ٿي وڃي ٿو،
۽
اسان هن جڳ مان لڏي ٿا وڃون،
هن جڳ ۾،
رڳو اسان جا عمل،
سٺا يا خراب
رهجي وڃن ٿا باقي،
هجي رحمت،
اهڙن انسانن تي،
جيڪي،
هن فاني دنيا سان،
جهڙا معصوم،
پيدا ٿيا هئا،
اهڙائي،
واپس موٽي ويا.

ڪاش!!

ڪاش تون منهنجي هجين،
مان تنهنجو هجان.
تون سمنڊ هجين،
مان ڇولي هجان.
تون شمع هجين،
مان پروانو هجان.
تون شعر هجين،
مان شاعري هجان.
تون پرهه هجين،
مان پرڀات هجان.
تون ساز هجين،
مان گيت هجان.
ڪاش تون منهنجي هجين،
مان تنهنجو هجان.

غزل

قربان ٿيان، پنهنجي يار تان،
سندس مٺڙي، گفتار تان.
اکين ۾ ڪجل، ڳلن تي لالاڻ،
صدقي ٿيان، سندس سينگار تان.
دور حاضر جو مجنون سڏين ٿا،
سڀ ڪجهه لٽايان، سهڻي يار تان.
ماڻهو ٿين فدا، دولت تان،
مان ٿيان قربان، اقرار پيار . تان.
شاعر مرن، شهرت ڪاڻ "سهتا"،
مان ٿيا فنا، وصال يار تان.

◙

رخسانه "پريت"

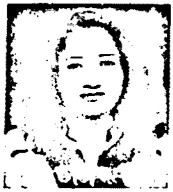

غزل

ساٿ ڪو ڏئي، نه ٿو ڏسي تنها،
ايئن ئي گذري پئي، زندگي تنها.

ڪجهه ته تنها گهڙيون، ڪٽي وجبيون،
شل نه ٿئي، ڪوئي دائمي تنها.

عڪس ڪيڏا، اندر ۾ ساندي ٿي،
خود ۾ ڪيڏي آ، آرسي تنها.

ڪجهه حصو تنهنجو، پي پرين هوندو،
ڪيئن ڀلا ٿيندي، دل لڳي تنها.

آ خوشي سچ، ونڊڻ ورهائڻ لئه،
ڪيئن خوشي، ڪائي چاهبي تنها!

ننڊ آهي ته، ساٿ سپنن جو،
چا ڪنداسين، سجاڳ ٿي تنها!

آ هلي ايندي، من جي آڳنڌ تي،
جيئن ئي ڏسندي، آ شاعري تنها.

حسين مسرت شاهه

نثري نظم

حيثيت

گهر جي ڪنڊ ڪنڊ ڪي
چمڪائيندي......!
هر شيءِ پنهنجي جاءِ تي رکندي
هلندي گهمندي
سوچيان ٿي......!
هر شيءِ مناسب جاءِ تي رکڻ ڪان پوءِ
لوچيان ٿي،
هن ترتيب جي تشڪيل ڪندي
منهنجو موجود بي ترتيب ٻڻجي ٿو وڃي.
هن منتشرگهر ۾
ڳولهيان ٿي.
پنهنجي مناسب جاءِ....!
رشتن ناتن ۽ گهر کي ڳنڍيندڙ
صرف هڪ حرفِ جر......!
يا فقط حرف جملو....!

ثمينہ ميمڻ

نظم

خاموشيءَ جو سبب ڪو تہ هوندو!

هن جي بيزاريءَ
۽ بيقراريءَ جو
ڀلا ڪهڙو ڪارڻ هوندو!
ايڏي چُپ جهڙي خاموشيءَ جو
ڪو تہ سبب هوندو
ڀلي ڪهڙا بہ جواز هُجن
۽ آرگيوميٽس بہ سوچيا وڃن
پر هيءَ خاموشي
اُن ساهہ مُنجهائيندڙ خاموشيءَ
۽
دل ڀوسائيندڙ خاموشيءَ جو ڪو تہ سبب هوندو
ها ضرور ڪو تہ سبب هوندو
اُن خاموشيءَ جو
بيزارگيءَ ۽ هُن جي اکين ۾ ويرانيءَ جو
ها
جڏهن هر هَٽَ
ڪندا ۽ پٿر
ڏسجن ۽ پسجن ٿا
تڏهن هر عورت
جنهن جي رشتن جا ڪيئي ناءَ آهن
ماءُ بہ آهي
ڀيڻ بہ
ڌيءَ بہ آهي تہ
زال ۽ گهر جي عزت
۽ ڪيترا ٻيا بہ رشتا
پر ڪن پَل ۾ وڃن منهن ڦيري ٿا
هُن سان جڙيل سڀ رشتا
جڏهن ڪوئي
ڪو الزام هَڻي
ان عورت جي جذبن
۽ پاڪ رشتن ۾
ڏار وجهي ٿو
زنگ هڻي ضرب ڏئي ٿو
تڏهن ئي تہ ڪائي عورت
ڏک مان ۽ درد مان لُڙڪ وهائي
خاموش ٿئي ٿي
هوءَ جيڪا اڄ خاموش آهي
سا هڪ ماءُ بہ آهي
ڀيڻ بہ آهي
جيڪا ڌيءَ بہ آهي ۽
عزت بہ
پر ڇا! سڀ چوڻ جون
۽ لکڻ جون ڳالهيون آهن
پر هيءَ خاموشي
جنهن جا ڪيئي جواز بہ آهن
ڪيئي سبب بہ آهن
پر وري بہ هُن جو مرڪز
پر وري بہ اُن جي اُميدن
سمورين آسُن ۽ محبتن
دُعائن ۽ خواهشن
جو مرڪز
وري بہ سندس ئي گهر تہ آهي!

نادر علي شاهہ فراق

غزل

بي سبب تنهنجو رسڻ افسوس آ،
منهنجي غربت تي کلڻ افسوس آ.
اهل دل هوندي اي منهنجا مِٺا،
معرفت مونکان پڇڻ افسوس آ.
يار ٻي آهي وساريو وقت کان،
تنهنجو اي جيئڙا جيئڻ افسوس آ.
پيار ۾ نقصان ٻہ سهبا آهن،
پيار ۾ ٻنتي هڻڻ افسوس آ.
ربط جنهن ۾ ڪين آهي دوستو،
شاعري اهڙي ٻڌڻ افسوس آ.
هن جي زلفن جو ڪيان مان ذڪر ڇا؟
دل فراق آخر ڦٿڻ افسوس آ.

غزل

پنهنجي معذوري اڳيان مجبور هان،
زندگي جي لطف کان معذور هان.
گلن جي خوشبو کان هتي مايوسيون،
پوءِ بہ پنهنجي پر ۾ مان مسرور هان.
شاعري آ مشغلو منهنجو سدا،
شاعري جي مي کان مخمور هان.
نفرتن ۾ ٻي محبت جو ڪيو اظهار مون،
پوءِ ٻي مفلس نہ مان معمور هان.
تو فراقن تي ڏنا مون کي فراق،
پوءِ بہ تنهنجي ذات جو مشڪور هان.

غزل

اوهان جي محبت ۾ سهڻا گنهگار آهيون،
يقين ڪر زياده سڀني کان وفادار آهيون.

نہ شعر و سخن جو فنڪار ڪو سمجهہ رندن کي،
گڏوگڏ اسان پيار و الفت جا فنڪار آهيون.

ڀلا حڪيمن کي خبر مرض جي ڪهڙي منڙا،
دل زار کان پڇجو ڇاڪاڻ بيمار آهيون.

سندم دل سندو گلستانو ڀلا ڪو ماڻو ڇو؟
خزان جي ڪري بس گلڙن کان ڇنل ڏار آهيون.

اسان جو ذرا ساقي ڏس شوق جو من ٿيو پر آ،
ٿيا ديد مٺي جي ۾ شب و روز سرشار آهيون.

فراق ٿيو منصوري ڪيو راز جنهن ظاهر،
ڪيو سنگسار ڀل مون کي جو خاطي ياد آهيون.

الطاف حسين باگراڻي

غزل

الاهي آس جي ٻيڙي، جي تاريندين تہ ڇا ٿيندو،
وفا جا وهڻ وطن ڏي، جي واريندين تہ ڇا ٿيندو.
نظر ڪا سرت واري ڏر، اسان جي خاص عيبن تي
ڏڪايون ڏيهہ تان ڏاتر، جي ٽاريندين تہ ڇا ٿيندو.
گولي، بم ڌماڪن سان، پرجي آسمان ٿيو ڪارو،
ٻرن پيا خوف جا ڏيئا، جي ٺاريندين تہ ڇا ٿيندو.
ٻڪن جي پيچ پني برسلتہ بدحالي جي بوند آ برسي،
مهانگائيءَ جي موت جا پاڇا جي ٽاريندين تہ ڇا ٿيندو.
مفاد جا منهن ڪُلي ويا، ڪنئي ملائڪن ملڪ جي تسبيح،
هي ڪريل پيي خلق تنهنجي آ، جي سڌاريندين تہ ڇا ٿيندو.
جيئڻ تان روح ويو ڪڇي، ڏسي عمل ۽ ايمان جو تڪرار،
سڪي ويو پيار جو پاڻي، جي واريندين تہ ڇا ٿيندو.
لهي اچ هيٺ خدايا تون، ڏسي حال ڏيهہ جو سارو،
سادا سودا سڀ سانگي، جي سنڀاريندين تہ ڇا ٿيندو.
احساس جا پرَ زخمي ٿيا، ۽ سوچون ٿياس تي ٽنگيل،
دٻيل جذبا جوانن جا، جي اڀاريندين تہ ڇا ٿيندو.
ٻولڻ لاءِ اکر ٻہ تون، هلي ڪونہ آئين منهنجي گهر،
پڇاڻا مٽي قبر تي تون، اُڇنگاريندين تہ ڇا ٿيندو.
سمهن سڪنا غريب ٻچڙا، اوگهاڙي لڳ اوڊي اوڇڻ،
جنين جو ڪوئي نہ سهارو آ، جي سنڀاريندين تہ ڇا ٿيندو.
مهانگائي جو گهمي راڪاس، ماڻهن ماس ڪائي ٿو پيو،
جيئڻ مشڪل ٿيو ماڻهوءَ جو، جي جياريندين تہ ڇا ٿيندو.
ڪري احسان ”الطاف“ تي، تون ڪر بخش بديون باري،
روضو پاڪ پيغمبر جو، ڏيکاريندين تہ ڇا ٿيندو.

غزل

جلائي هن جان منهنجي ڪي، ٺاريندين تہ خوش ٿينديس.
منهنجي هن پاڪ محبت ڪي، جياريندين تہ خوش ٿينديس.
جيئن تون ٿو سمجهين، ائين هرگز ڪونهي ڪو،
وفا ڪي تون نڀائڻ لاءِ، او ساريندين تہ خوش ٿينديس.
دنيا جي بي رحم ماڻهن ۾، ذرو پي رحم رهيو ناهي،
پٿر دليون دلبر تون، پگهاريندين تہ خوش ٿينديس.
ستايل ڪي ستائڻ مان، وري پي ڪجهہ نہ ملندو تو،
هاءِ هن درد جي ماريل ڪي، سنڀاريندين تہ خوش ٿينديس.
چئني پاسان بگهڙن جا، ڪائڻ لاءِ آهن هت ڦيرا،
خدا جي واسطي مون ڪي، جي والاريندين تہ خوش ٿينديس.
شڪوا جي شڪايت آهہ، آءُ ويهي ڪريون ڳالهيون،
”الطاف“ چئي اڱڻ پنهنجي، ويهاريندين تہ خوش ٿينديس.

وائي

نينهن جا ڪِ نشتر،
پيار جا ڪِ پٿر،
پري نہ هڻ.

الفت جي اسپتال ۾،
نظرن جا ڪِ نيرَ،
پري نہ هڻ.

چاهہ واري چانهہ ۾،
ڪلفت جا ڪِ ڪنڪر،
پري نہ هڻ.

ڪچاين جي ڪوٽ ۾،
بي وفاين جا پٿر،
پري نہ هڻ.

برهہ جي بارود سين،
ميزائيل جا ڪِ منظر،
پري نہ هڻ.

الطاف چئي گهٽيءَ ۾،
خوف جا ڪِ خنجر،
پري نہ هڻ.
پري نہ هڻ.

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

غزل

ڪو چين قرار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ،
دردن جو شمار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
ڳوڙها ئي وهائن ٿيون، غم درد ۾ جانان ڏس،
سڪ ليل نهار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
پرڙا بہ سدا زخمي ۽ پير بہ ڦٽيل هِن،
طاقت جي اڏار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
هر دور خزان وارو، هر جاءِ پيو پسجي،
موسم بہ بهار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
پل سور سندا جاني، هر وقت ڏيو تحفا،
ڪنهن لاءِ ميار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
سچ پچ تہ رهن گهائل، بي نور ۽ مرجهايل،
هرگز بہ نکار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.
"عادل" بہ ڏسو پنهنجو، رستو ئي مٽائي ويو،
خوشين جو انبار نہ آ، بي چين نگاهن وٽ.

غزل

بي اعتبار ناهيان، با اعتبار آهيان،
ڪر تون يقين ساجن، تنهنجو پيار آهيان.
پل تون اچين نہ دلبر، تنهنجي سڄڻ آ مرضي،
تنهنجو ڪندو سدائين، مان انتظار آهيان.
تازا گلاب جا گل، ٽڙندا رهن ٿا دل ۾،
مُند مان خزان جي ناهيان، موسم بهار آهيان.
وعدا وچن بہ هرگز، ٻي سان ڪرڻ نہ ڄاڻان،
توسان ڪندڙ مِلن جا، قول و قرار آهيان.
سڪ قرب سان اوهان کي، پنهنجو پرين ٻڌايان،
سچ پچ دنيا ۾ منڙا، مان قربدار آهيان.
هر پهريل گهڙي دم، توکي پيو سنڀاريان،
توکان سواءِ جڳ ۾، مان بيقرار آهيان.
"عادل" کي يار پنهنجو پل، تون مڃين نہ جاني،
مان تنهنجي هر ادا، تان ٿيندڙ نثار آهيان.

غزل

دوستي ٿي پئي، هاڻ وقتي ڏسو،
ڪٿ بہ سنگت نہ، نظري ٿي پختي ڏسو.
ناهہ ڪنهن وٽ، روين ۾ ڪائي لچڪ،
هاڻ هر ڪنهن جي، صحبت ۾ سختي ڏسو.
چاهتن ۾ ٿيا، سڀ اڪيلا هتي،
ان سفر ۾ نہ، گڏ ڪائي هستي ڏسو.
قرب، سڪ، نينهن سڀ، اوپرو ٿو لڳي،
من ۾ ساڳي نہ ڪا، هاڻ مستي ڏسو.
دوستن مان سهپ، موڪلائي وئي،
محبتن ڪان بہ خالي، ٿي وستي ڏسو.
خوب دوکو، دغا، دوست ڪن ٿا پيا،
بيوفائن جي سچ، ٿيم گشتي ڏسو.
دوستن کي سگهياسون، نہ پنهنجو ڪري،
ايڏي "عادل" زماني ۾، سستي ڏسو.

غزل

نگاهہ توتي، جڏهن پئي آ،
خوشي امر ٿي، تڏهن وئي آ.
نہ سونهن ۾ ڪو ڏنو تو جهڙو،
ثنا اوهان جي، تڏهن ڪئي آ.
رڳو اوهان کي، ٿي دل پڪاري،
زندهہ اجا آ، نہ دل مُئي آ.
پرين نہ ماهي، ڪڏهن تون سگهندين،
اوهان لئہ چاهت، تہ اڻ مَئي آ.
جڏهن تو پاتو، ڪلِي آ پاڪر،
لٿي تہ دل تان، پرين رئي آ.
نگاهہ منهنجي جو، تون ئي مرڪز،
هي ڳالهہ، "عادل" سچي چئي آ.

قطع

اوڪا پند ڪري مان آيس،
يار ملڻ سچ توسان نہ آيس،
حالت تنهنجي ابتڙ ٻڌندي،
حال پڇڻ مان توکان آيس.

احمد گل جوڻيجو

نظم

ڪير جيئي...!؟

ذرتي منهنجي، ماءُ جيئي
سنڌڙيءَ ۾ آ، ساهه جيئي

لال قلندر سيوهڻ وارو،
ڀٽ جو سهڻو، شاهه جيئي!

ٿال سڌانبن، موجون ماڻي،
ذرتيءَ ني، درياهه جيئي!

سچل سنڌ جي، سونهن درازا،
دولهه جي، درگاهه جيئي!

چوڏهينءَ جو چنڊ، چانڊوڪيءَ سان،
منهنجو تي مَنَ، ماهه جيئي!

احمد گل' هن، ذرتيءَ تي هر،
هيڻن جو، همراهه جيئي!

غزل

سهڻي سنڌ، سلامت هوندي،
قائم تائين، قيامت هوندي

سنڌ امڙ جي، دشمن سان ٿي،
منهنجي يار، عداوت هوندي

جيجل سان جو، پيار ڪري ٿو،
ان سان منهنجي، الفت هوندي

ننڊ ۾ توڙي، جاڳ ۾ هر دم،
ورد وطن جو، عادت هوندي

سنڌ جو پيارو، نانءُ وٺڻ ئي،
منهنجي عين، عبادت هوندي

شاهه ڀٽائي، پرجهل منهنجو،
سچل سڪ، صداقت هوندي

'احمد گل' سنڌ، شاد رهي شل،
پرور توکي، پارت هوندي

فقير محمد سنڌي

وائي

ڪر وري اڄ، سنڌڙي سائي،
اڄ ڀٽائي اڄ ڀٽائي!
ڪوبہ هت محفوظ ناهي،
وئي وڌي اڄ بي حيائي.
اڄ ڀٽائي اڄ ڀٽائي!
ڪوڙ تي ڪاري ڪئي آ،
موت ماري سچائي.
اڄ ڀٽائي اڄ ڀٽائي!
ڏيهہ سارو وحشين جي،
ور چڙهي ويو اڄ اجائي.
اڄ ڀٽائي اڄ ڀٽائي!
شاهہ "سنڌي" سورمي جي،
اڄ اچي ڪر رهنمائي.
اڄ ڀٽائي اڄ ڀٽائي.

وائي

مورت نہ منهنجي ناهہ،
او سنگتراش!
مان آزاديءَ جو هيراڪ،
مٽ ۾ نہ ڪر منهنجو ساهہ،
او سنگتراش!
مان تہ مٽيءَ جو انسان،
ڪر نہ پٿر ۾ تون پاهہ،
او سنگتراش!
مان هن ڌرتيءَ جو،
رول نہ منهنجو ماهہ،
او سنگتراش!
او سنگتراش!

وائي

ڳوٺ جا ٻيچرا،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
هي پڪي پبارڙا،
سي هتي اوپرا.
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
شام جي شفقت ۾،
شهر جا چوڪرا،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
سونهن ۾ سڀ حسين،
تن منجهان سانورا،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
منهن مارن سندس،
صحن سڀ ويڪرا،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
تون امان ڪند سان،
گڏ ڏنا ڏونئرا،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
گڏ سنڌي جي اڱڻ،
سنڌ جا سورما،
اڄ عجب ٿا لڳن!؟
اڄ عجب ٿا لڳن!؟

نظم

مٽي منهنجي ماءُ
تون آن منهنجو پاءُ
اوري اوري آءُ
سنڌي ماٺو مورَ
ڌرتي جا شهزور
آهيون خوب غريب
تون مان چاجي ڪاڻ
سوچون گڏجي هاڻ
ڄاڻون اها ڄاڻ
گهر گهر آهي اماس
آهي نينهن نراس
سنڌي ماٺو خاص
آهي قوم غلام
آ تہ پڙهي اتهاس
ڪريون ڪو پڙلاءُ
ڌرتي منهنجي ماءُ
نعرو هٽندو پاءُ
آزادي ڏانهن آءُ.

عبدالرزاق ڪلهوڙو

نثري نظم

تنهن سمي
ڪجهه دوريءَ کان
ماٺ ميٺ ۾ اچاتري مسڪراهٽ سان
ڇهري ڪي هوا ۾
وائڪوڪندي
نقاب پوش ٿي وئينءَ
هجر ۽ فراق جون منزلون
طئي ڪندي
اڪين ڪجهه وساريو ناهي،
پاڪ ۽ پوتر نگاهن ۾
اڄ به سميٽيل آهين
دل چوي ٿي
هوا هجان
جهڙالي شام هجي
شهر شهر وجان، توکي ڳوليان
آس ٿي تو وٽ اچان ۽ پو
زخمي سڏڪو وڪيري
غائب ٿي وجان، توکان
تو وانگر
تو وانگر......

نثري نظم

اڄ ويران رڻ تي
ڪنهن جي خوشبو
برسي ٿي
اي فضا....
هونديون حياتيون سکن ۾
ڪي ڪوڙڪن جان
ڦاٿل،
آءٌ ته لڙڪن سان آهيان
ٻٺايل،
پيار ۽ خوشي پريل
گيتن ڪي
سلجهائي رک
سجهنديون آب و تاب
سان آهن سختيون
هر پل
جنهن ڏينهن هوندو
ڪفن منهن تي،
عظمت جو اعلان ڪنديون
اڄ ويران رڻ تي آ
ڪنهن جي خوشبو
برسي........

رحمت سومرو

غزل

ٽي ڏور پهر پوکي خنجر ڪري ويو،
منهنجو ته زخم زخم جڻ اندر ڪري ويو.

هو شخص جنهن جي مرڪ تي شامن جيئڻ سکيو،
سڏ ڪيو ته هر گهڙي کي جڻ پٿر ڪري ويو.

آسون رکي اکين ۾، ڪٽي هٿ پنڻ سندس،
مون لاءِ درد، درد هر منظر ڪري ويو.

پلجي نه پير تو رکيا دل جي زمين تي،
هڪڙو اهو ٽي غم هيو، جو گهر ڪري ويو.

غزل

بي وسي، لڙڪ، رڙندڙ نهارون رکان،
ڪي ته تو لئه دڳن ۾ ميارون رکان.

ٽي سنيهو متان واءُ تو وٽ اچي،
ان ڪري ٿو هوا ۾ پڪارون رکان.

ديس منهنجي ڪي ورٿي ۾ پن ڇڻ مليو،
تو لئه آئي ڪٿان مان بهارون رکان.

دل جي ڌرتي به دردن جي آذر تتي،
تنهنجون معصوم ڪاٿي سنيارون رکان.

ڪو ته جيئري هجڻ جو حوالو ٿيان،
گيت ناهن ته ڪي اوچنگارون رکان.

منير سولنگي

گيت

سورن لاٿو دل ۾ ديرو.
ڪين ڪيو تو ساجن پيرو،
ڪانگ اڏايان سانجهه سويرو،
مونسان مل تون هڪڙو پيرو.

چاڪون جاني آئين ڪونه، منهنجي اڱڻ تي پهتين
چونه.

نيري اُڀ تي تارا ٽمڪن،
ٽا هر هر مون تي ڇترون ڪن،
رات لڙيءَ جو ڪونجون ڪرڪن،
ڍول وڏي دل جي ڌڙڪن.

چاڪون جاني آئين ڪونه، منهنجي اڱڻ تي پهتين چونه.

تنهنجو منهنجو پيار پراڻو،
تون ته پرين آن موتيءَ داڻو،
تون ئي ساجن تون ئي راڻو،
ڪين نهي ٿو ايڏو ماڻو.

چاڪون جاني آئين ڪونه، منهنجي اڱڻ تي پهتين چونه.

چنڊ جڏهن چانڊاڻ ڪري ٿو،
منهنجي من ۾ درد پري ٿو،
ڪير جيئي ٿو ڪير مري ٿو،
هتڙان ويندڙ ڪين وري ٿو.

چاڪون جاني آئين ڪونه، منهنجي اڱڻ تي پهتين چونه.

ابرار ابڙو

غزل

هوءَ نيڻ کڻي مون ڏي، ٻِکري ته اکيون مُرکن،
کنهن باغ جي گُل وانگي، نسِري ته اکيون مُرکن.

آڪاش اُجارو آ، سنسان سِتارا هِن،
ڪو چنڊ نئين رُتِ جو، ٻِکري ته اکيون مُرکن.

سِجُ تنهنجي محبت جو، شل منهنجي مٿان اُڀري،
اونداهُ زماني جو، وِکري ته اکيون مُرکن.

ڪنهن چو نه سهيڙيو آ، ڪنهن چو نه سُڄاتو آ؟
هي غمُ حياتيءَ جو، وِسري ته اکيون مُرکن.

غزل

آڪاش جون هوائون، آڪاش جا ستارا،
ساهن پريون صدائون، آڪاش جا ستارا.

هر وقت نيڻ چمڪيا، هر وقت روشني ٿي،
ڪنهن پار جون پڇائون، آڪاش جا ستارا.

انمول زندگي ۽ احساس اُجرا اُجرا،
هر ويل جڻ وفائون، آڪاش جا ستارا.

پوئين پهر جي رُتِ ۾، جاڳي اُٿي جواني،
گهنگهور ٿيون گهٽائون، آڪاش جا ستارا.

سينو حيات تاڻيو، ڪنهن ماڳ رات ماڻيو،
جڻ يار جون ادائون، آڪاش جا ستارا.

مُرڪي ٿو چنڊ اُڀَ تي، موهي ٿي مُند رڻ جي،
صحرا جي سانت، آءٌ، آڪاش جا ستارا.

مِسروز ابڙو

غزل

چنڊ، تارا، ڪهڪشائون زندگي،
پيار، محبت، ۽ وفائون زندگي.

تون جي ناهين ڇا ڪَبيون، دلڪش رُتون،
شام جا منظر، هوائون زندگي.

ايتري خاموش تون، ڇو ٿي رهين؟
زندگيءَ کي ڏي، صدائون زندگي!

آءٌ جانيءَ ۾، سدا گُم ٿي رهان،
ٿي وڃي ساري، گهٽائون زندگي.

آءٌ اندر ۾، سجائيندي رهيس،
عشق تنهنجي جون، ڪٿائون زندگي.

دوست سومرو

غزل

ماتمن جون موسمون ناهن مَٽيون،
ڪن جڳن کان ڪرب ۾ پيا ٿا ڪٽيون.
مان به پنهنجي دور جو سقراط هان،
روز پيئندو ٿو رهان وِهُه جون وَٽيون.
پاڻ جهڙو غيرتي سمجهون نه ٿيو،
هونءَ غيرن جي چئي سائي سٽيون
ڏس زمانا! عدل ڏس انصاف هت،
پاڙن جون ٿيون پرن پيڙيون چٽيون.
هنئي حبيب آهي ڪري محبت مَيا،
دوست ان لئه ڪيان نه ٿو دارون پٽيون.

غزل

ذات پُڇين ٿو آدم آهيان،
ڪڏهِ خوشي ته ڪڏهِ غم آهيان.
جي ٿُون ڪوڙو مان زهر هان،
جي تون مٺڙو زمزم آهيان.
سنگت تنهنجي موت حياتي،
جنهن دم آهين تنهن دم آهيان.
جوڏن سانُ ميدان ملهايان،
مظلومن سان ماتم آهيان.
وقت ڪنن ۾ بُرندو رهندس،
اهڙو سُرندو سرگم آهيان.
هونئن ڏسڻ ۾ ڪجهه پي ناهيان،
پنهنجي پَر ۾ عالم آهيان.
تنهنجي ڇهري جي ڇم ڇم هان،
تنهنجي ڇيرُن جي ڇم آهيان.
مان ته چڱائي جو چاهيندڙ،
مان ته بُرائي لئه بم آهيان.
سونهارن جي سونهن سنواريان،
حسنارن جو همدم آهيان.

وائي

پاڻ کي ٿاهڻ لڳي،
آئينو آڏو رکي.
واڙ واري پوئتي،
پاٽئين ويڻي سڳي،
آئينو آڏو رکي.
پاڻ کي خود پاڻ ٿي،
ويڻي ڏيکارئين مَڳي،
آئينو آڏو رکي.
پاڻ کي بيهر ڏنئين،
ٻاهر در گهنٽي وڳي.
آئينو آڏو رکي.

وائي

وينگس ويڙهيا وار جو،
جڻ صبوح ٿي ويو.

مون کان لنوائي وري،
ڏنائين پيهار جو،
جڻ صبوح ٿي ويو.

سوچن سندي سُڄ ۾،
تنهنجي آئي سار جو،
جڻ صبوح ٿي ويو.

مُرڪي نهاريو جڏهن،
مون ڏي نِنڍڙي ٻار جو،
جڻ صبوح ٿي ويو.

نياز خالدي

غزل

درد آهي، تہ دوا بہ آهي،
مرض آهي، تہ شفا بہ آهي.
انسان پنهنجي، وس آهي ڪٿي،
خوش آهي، تہ خفا بہ آهي.
آهي هر ڳالهہ جو، اصول هِتي،
ملزم آهي، تہ سزا بہ آهي.
گلن سان گڏ، ڪنڊا ٿا رهن،
ضد آهي، تہ رضا بہ آهي.
ماکي سان مکڻ، کير سان مصري،
ساز آهي، تہ صدا بہ آهي.
سيرو ڪِينَ وٺي، لوڻ کان سوا،
حسن آهي، تہ ادا بہ آهي.
الله ساهہ جي، رڳ کان ويجهو،
گڏ آهي، تہ جدا بہ آهي.
ماءُ، پيءُ، گهرواري ۽ اولاد،
پيڻ آهي، تہ پاءُ بہ آهي.
مايوس نہ ٿي، 'نياز' مرڻ تائين،
شيطان آهي، تہ خدا بہ آهي.

غزل

نفرت کي محبت ۾، تبديل ڪريو،
محرومي کي همت ۾، تبديل ڪريو.
نہ ٿيو مايوس، ڪڏهن رب کان،
ڏک کي طاقت ۾، تبديل ڪريو.
هر بيماري کي، ملي ويندي مات،
حوصلي کي صحت ۾، تبديل ڪريو.
نہ رهو نصيب جي، آسري ۾،
محنت کي بخت ۾، تبديل ڪريو.
خوش حال رهڻ ٿا، چاهيو اگر،
سستي کي محنت ۾، تبديل ڪريو.
بچڻ ٿا گهرو، اگر زوال کان،
تڪبر کي نوڙت ۾، تبديل ڪريو.
رب کي راضي، ڪرڻ لاءِ دوستو،
فرض کي عادت ۾، تبديل ڪريو.
دنيا ۽ آخرت جو، آهي فائدو،
معمول کي سنت ۾، تبديل ڪريو.
عمل جو پورو، اجرُ تڏهن ملندو،
خيرخواهي کي، حقيقت ۾ تبديل ڪريو.
اکين جا تارا ٿي، ويندا ليڪن،
خوش خلقي کي، عزت ۾ تبديل ڪريو.
نياز مشڪلاتون سڀ، دور ٿي وينديون،
غم کي دولت ۾، تبديل ڪريو.

غزل

دنيا ۾ غريب هجڻ، ڏوهہ بڻجي ويو،
اديب ۽ شاعر ٿيڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
گلا ۽ خوشامد، سيني کي ٿي وٺي،
سچ چوڻ، سچ ٻڌڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
نہ چئو ڪنهن کي، ڪجهہ بہ ڪري،
ڪنهن کي نصيحت ڪرڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
ڏاڍيان گهڻو ڳالهائڻ ڪاميابي جي ضمانت،
گهٽ ڳالهائڻ، ٿورو ٻڌڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
چڱائيءَ ۾ چڱن جا، هٿ ٿا سڙن،
ڪنهن جو ڀرم رکڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
ڪوڙ، تڪبر، گلا، حسد، ويو آهي وڌي،
ڪاوڙ کائڻ، سادو رهڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.
نياز گهڻا چور دروازي، مان اڳتي ويا،
محنت، اخلاق سان وڌڻ، ڏوهہ بڻجي ويو.

شيخ فرازي

غزل

لڙڪ هر ڀوٽي ۾ ها،
گل پَنَڻ جي پيڙ جا.
اڄ وڃائن وار ٽا،
ڏار ٽيڻ جي پيڙ جا.
هوءَ ملي ۽ واسطا ويا،
ڪجھ نہ ٽيڻ پيڙ جا.
هن جي گهرَ جا ٽانوَ نوحا،
ڇلھ وِسڻ جي پيڙ جا.
رات ٺهندان ٽي فرازي،
ڪجھ نہ ٽيڻ جي پيڙ جا.

غزل

خود ثنائي خود فنائي زندگي،
خود فنائي خود بقائي زندگي.
ڪنهن ڏسي جلوي برائي زندگي،
ڪنهن ڏسي جلوي حيائي زندگي.
تو اڳيان عاجز رهياسي هر جڳھ،
پاڻ وٽ اُهي وفائي زندگي.
مان وڃان ٿو ديس جي خدمت ڪندو،
ساڻ آ مون سان دعائي زندگي.
دل فرازي شيخ ٿي چوندي وتي،
خود گهٽائي خود وڌائي زندگي.

غزل

تُنهنجو حال ٻڌائي مون کي،
ڪير اچي مهڪائي مون کي.
تنهنجي چاهت، چاهت وارا،
گيت پئي لکرائي مون کي.
تنهنجي آهيان هر حالت ۾،
رات پئي سمجهائي مون کي.
ويس خوشي، جو غم جي گهرَ ۾،
شام وئي پارائي مون کي.
تنهنجي آهيان شيخ فرازي،
هن چيو ڳل لائي مون کي.

غزل

شاعري منهنجي پئي مون کان کسي،
زندگي منهنجي پئي مون کان کسي.
سونهن پنهنجا گيت مون کان ٿي کسي،
تازگي منهنجي پئي مون کان کسي.
منهن مَٽڻ جي ڪوشش ۾ هوءَ رهي،
روشني منهنجي پئي مون کان کسي.
جا ڪئي مون ويجهڙو ٿي چاھ سان،
بندگي منهنجي پئي مون کان کسي.
خوش رهڻ جو مَسَ وڃي رستو لڌو،
عاجزي منهنجي پئي مون کان کسي.

غزل

محبت جو آ موھ ميان،
منهنجو ڪونهي ڏوھ ميان.
ڌڪ هڻو ڀل دانهن نہ ٿيندي،
آءٌ آهيان لوھ ميان.
اوندھ جو هي دردُ اٿئہ،
پيسي وارو موھ ميان.
منهنجو نالو پيار محبت،
مون سان ڇا لئہ دوھ ميان.
شيخ فرازي پيار سان سمجهايو،
نفرت ايڏي ڪوھ ميان.

فراخ جانوري

غزل

ڪائي منزل نہ، ماڳ جوڳن جو،
آهي صحرائي، ڀاڳ جوڳن جو.
درد جي باهہ، آ ٻريل ان ۾،
تون نہ ٻُڌجانءِ، راڳ جوڳن جو.
سوچ ۾ ٿا، سدا وتن ويڙهيا،
ڪا خوشي ئي، نہ چاڳ جوڳن جو.
هو فقيريءَ جي، سونهن اوڍن ٿا،
وڙ نہ ميهڻي، مُساڳ جوڳن جو.
پاڻ ٻاري ٿا، روشني ارپن
فڪر آهي، سجاڳ جوڳن جو.

غزل

لوڪ سمجهي ٿو، جِي رهيو آهيان،
مان تہ پل پل، مري رهيو آهيان.
ڪوئي ٽانڊا، رکي وَيو آهي،
دل ئي دل ۾، جلي رهيو آهيان.
ڏرتتي آ ءُ، پنڌ واريءَ جو،
رُوحَ ڀَرِ مان، رڙهي رهيو آهيان.
جيئڻ پن چڙ ۾، پن چڙهن ٿا تيئن،
زندگيءَ مان، ڇڻي رهيو آهيان.
مون ۾ خانہ جنگيءَ، جي حالت آ،
پاڻ سان خود، لڙي رهيو آهيان.
سوچ ساگر ۾، ڪو ڇڏي ويو آ،
هوري هوري، ٻُڏي رهيو آهيان.
جڻ تہ جيون ڪان، موڪلايان ٿو،
هن جي ڀر مان، اٿي رهيو آهيان.

غزل

منهنجي من جي هر، خوشي ڪندن مٿان،
دوست اُجلي آ، ڇڏي ڪندن مٿان.

مون رکيا گل، جنهنجي قدمن ۾ سدا،
تنهن سزا آهي، ڏِني ڪندن مٿان.

وقت ان تي ڏوڙ، ويندو آ وِجهي،
جا نہ سگهندي آ، هَلي ڪندن مٿان.

دل گلن تي ئي، ڏُکي آ تو سوا،
توسان گڏ هُئو، مان، سُکي ڪندن مٿان.

هُن وِڇائي، امتحاني سيج آ،
مان بہ پيو هن، سُمهي ڪندن مٿان.

جيڪو مون تي ڪَکُ، نہ سهندو هو، اُهو!
مرڪندو ويو اڄ، ڏِسي ڪندن مٿان.

دل ئي ساري، پيار تنهنجو، جا ملڻ،
مون ڏي ايندي هئي، ٽپي ڪندن مٿان.

معجزو آ، تنهنجي چاهت جو فراخ،
رقص ۾ آ، زندگي ڪندن مٿان.

سانول

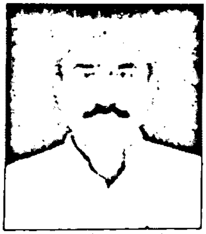

عبدالحفيظ قريشي

کردارَ

سدرة المنتهيٰ

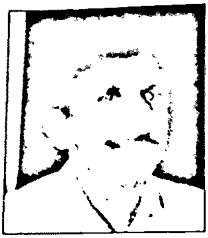

بهادر ٽالپر

بُت ٻڌجي
ويل شخص

رضوان گل

اڪيلائيءَ جي
بستري تي
پَٿاريل سيج

محسن سلطان
سنڌيڪار: ربنواز ڪُنير

حسين مسرت شاهه

گلاب خان سولنگي

ڪهاڻيون

دنيا جا بهترين عالم ۽ اديب، مفڪر ۽ مقرر، سياسي رهنما ۽ سپهه سالار گهڻي قدر سڀ انهن قصن ۽ ڪهاڻين جا مرهون منت آهن. ننڍي هوندي جڏهن هو پنهنجيءَ مٺڙي ماءُ جي آغوش ۾ آرامي هوندا هئا، تڏهن ڪنهن نه ڪنهن نيلم پريءَ جي پرن تي سوار ٿي، هو ڪنهن نه ڪنهن خوابي دنيا جو ضرور سير ڪندا هئا. اهي خواب، جي هنن ڪهاڻين جي بدولت هنن کي حاصل ٿيا هئا، سي وڏي هوندي، سندن زندگيءَ جا حقيقي رهبر ثابت ٿيا، ۽ انهن نقش تي ويل خيالن جي حاصلات لاءِ پوءِ هٿ وڌائي هنن آسمان جي تارن کي به هيٺ آڻڻ جون ڪوششون ڪيون.

هر ديس جي رهواسين جي زندگيءَ ۾ ڪن مخصوص وسوسن ۽ پرمن کي پڻ دخل حاصل آهي. اڪثر حالتن ۾ اهي پرم ۽ وسوسا آکاڻين جي صورت اختيار ڪري، هڪ مقدس امانت ٿي پيا آهن، ۽ هر نسل انهن کي ديانتداريءَ سان پنهنجي سيني سان سانيندو پئي آيو آهي. اها امانت اهڙي ته پائدار ۽ غير فاني آهي، جو وقت جي رفتار، سائنس جا ڪرشما، معاشي ۽ سماجي بدحالي ۽ افراتفري ۽ ٻيون هيٺ مٿانهيون، جن جي چڪر ۾ هوند ڪا به چيز ڏاڍ اوچو ڪري نه سگهي، هنن جي پائداريءَ کي تر جيترو به لوڏي نه سگهيون آهن. سچ ته اهو آهي ته انسان جي پنهنجي زندگي خود هڪ بي انت ڪهاڻي آهي، - هڪ پرم آهي. هڪ وسوسو آهي، جنهن کي اڃا پورو سمجهيو ئي ڪونه ويو آهي. انسان جڏهن پنهنجي زندگيءَ جي هن عجيب غريب الميه ڪهاڻيءَ جي صحيفي ۾ ڪن بابن جي ڪمي محسوس ڪري ٿو، تڏهن اهڙي ڪمي هو انهن عجيب غريب آکاڻين ۽ قصن ڪهاڻين جي بدولت ئي پوري ڪري ٿو. انسان جي زندگيءَ، ۽ هنن خوابن خيالن ۽ ڪهاڻين قصن جو هڪٻئي سان ساهه بدن جو ساٿ آهي، ۽ وقت جي ڪا به لهر هنن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري نه ٿي سگهي.

[ڪتاب ''آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون'' جي عرض حال ص 5-4 تان ورتل

سانول

وڻجارو

اچ به ڪراچيءَ ۾ هڻ تاڙ هئي. ڪالهه وانگر.
اچ به وجدان آفيس نه وڃي سگهيو هو. ڪالهه وانگر.
اچ به هُو رابيل سان ملي نه سگهيو هو. ڪالهه وانگر.
۽ وجدان ڪي ڪهاڻي لکڻي هئي. رائيٽنگ ٽيبل تي ويٺي گهڻي دير ٿي وئي هئس، پر لکي هڪ لفظ به نه سگهيو هو. ڪالهه وانگر.
منجهيل سُڻ جو سِرو هٿ نه پئي آئس. من ۾ آهُس ته سَڻ ڏئي سُڻ کي خنجر سان ڪپي، راڻي جيان، سرخي جي ڳچيءَ تي جو ڳاڻو ڪري ڇڏي. پر هُن وٽ خنجر نه هو- نه ئي هُو راڻو هو ۽ سمهُ- سرڪش گهوڙي جيان سِراڙي ۾ هو. ان جي واڳ مُنين مان نڪتي نڪتي پئي وئي. رت جي سپڙهه ڪراين ڪان ٽيندي ٽونئين ڏانهن وڌي رهي هئس.
هن چرڪي پين پني تي ڇڏي ۽ پنهنجي هٿن کي ڏٺائين. اُتي رت جو ٽيپو به نه هو!
هُو ٽيبل تان اٿي دريءَ ۾ اچي بيٺو. سنڌ- ساگر سندس سامهون هو، وشال ۽ اننت، سچ پڌي رهيو هو ۽ سنڌ ساگر کي پنهنجا سونهري ڪرڻا پيٽ ڪري رهيو هو، سنڌ- ساگر سدائين ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪيندو پاسندو هو. جڻ اُن سان ڪو آدجڳاد ڪان سڱ هئس. هو اڪثر فليٽ مان نڪري سنڌ- ساگر تي هليو ويندو هو، ڪڏهن ڪڏهن رابيل به ساڻس هوندي هئي ۽ هو ٻيئي اگهاڙي پيرين، ڪناري ڪناري، هلندا ويندا هئا. ۽ وجدان کي اُها شام ياد اچي وئي جڏهن رابيل ۽ هو، رابيل جي هاسٽل واري لان جي چبوتري تي ويٺل هئا. بلب جي جهڪي روشنيءَ ۾، ٻانهن ڏگهير جي وٽيءَ تي.
”ڪهاڻي جو ڇا ٿيو؟“ رابيل پڇيو
”ڪهاڻي تيار آهي.“ وجدان وراڻيو.
”سچي!“ رابيل خوش ٿي ٻارن جيان تاڙيون وڄائڻ لڳي. ”ڪٿي آهي؟“
”هتي!“ وجدان لوڙي تي هٿ رکيو.
”اوهه!“ رابيل جڻ وسامجي وئي. وري پڙڪو ڪائي ٻري پئي. ”اها پني تي ڪڏهن لهندي؟“
”تون اهو ته ٻڌائي ته ڇا ڪهاڻي ۾ سچ ۽ نه- سچ به هوندو آهي؟ يا ڪهاڻي بس ڪهاڻي هوندي آهي!“
وجدان جي ان ڳالهه تي رابيل جو ٽهڪ ٻريو، روپيون ٽليون وڄڻ لڳيون.
’ڇا تون اهو ٽهڪ مون کي رڪارڊ ڪري ڏئي سگهين ٿي؟‘ وجدان پڇڻ چاهيو.
”ڇا توهين اها ڪهاڻي، جيڪا اڃا توهان جي دماغ ۾ آهي، اُها مون کي انڪري ته نٿا ٻڌايو ته متان آءُ به اها ڪهاڻي پنهنجي نالي سان ڪٿي ڇپائي ڇڏيان!“
”نه، توکي خبر آهي ته جيئن لکڻ جو ڪارڻ ٿئي ٿو. تيئن نه لکڻ جو به ڪارڻ ٿئي ٿو. هريش واسواڻيءَ به لکڻ ڇڏي ڏنو آهي. ائين مون ٻڌو آهي، پر گووردن پارتيءَ جي لکڻ ڇڏي ڏيڻ جو ڪارڻ مون کي معلوم آهي، اهو ڪارڻ هن نه، پر ٻئي ڪنهن ٻڌايو هو ته پوپٽيءَ جي ڪنهن ڳالهه کي هن ايڏو ته دل

تي ڪنيو جو لکڻ ئي تياڳي ڇڏيائين. اجمير ۾ جڏهن اسين ساڻس ملڻ وياسين، تڏهن مون ڪاڻس پڇيو هو ته ڇا هن سوچڻ به ڇڏي ڏنو هو؟ پر هُن اُن جي ڪابه ورندي نه ڏني، هو سڄو وقت چپ ئي رهيو.
مون وٽ به ڪهاڻي نه لکڻ جو ڪارڻ آهي.“

”اهوئي ته توهان هڪ ڪهاڻي ڪنهن کي ٻڌائي ۽ اِها هن پنهنجي نالي سان ڇپائي ڇڏي.“

”ها.“

”پر توهين هڪڙي اهڙي ماڻهوءَ بلڪ ڪُماڻهوءَ ۽ ڪُوڙي جي ڪري ۽.....!“

”رابيل، تنهنجي اها ڳالهه منهنجي من کي ڇُهي وئي آهي ته ڪهاڻي، شاعري ڇپجي نه ڇپجي، پر لکندو ضرور رهڻ گهرجي.

تنهنجي اها ڳالهه به اهم آهي ته شاهه سائينءَ انتهائي ڏکين حالتن ۾ به شعر چوڻ نه ڇڏيو ۽ اڄ ”شاهه جو رسالو“ سنڌي ٻوليءَ جو عظيم ترين لافاني دستاويز آهي.“ رابيل ڳل تي هٿ رکيو وجدان کي ڌيان سان ٻڌي رهي هئي

”سو، اڄ وري ان تَنَل تند کي اميري ڀائي جوڙيندس.“

رابيل پنهنجي روم جي دريءَ جي فريم ۾ ڪنهن تصوير جيان بيٺي هئي ۽ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪيس ٽِڪ ٻڌي ڏسي رهيو هو.

۽ جڏهن وجدان ڪار ۾ ڪلفٽن جي فليٽ ڏانهن وڃي رهيو هو ته ڪراچيءَ جي رستن تي ٽرئفڪ ائين ٿي روان دوان هئي، ڄڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هو، اڄا ڪالهه سڄو ڏينهن شهر وڳوڙن جي ور چڙهيل هو، هڪ سياسي پارٽيءَ پنهنجو ورڪر جي مارجڻ تي هڙ تاڙ جو سڏ ڏنو هو ۽ ڪلهه رات کان ئي وڳوڙ شروع ٿي ويا هئا. بسون، ڪارون، ٽرالر ساڙيا ويا هئا. دڪان لٽيا ويا هئا. ماڻهو ماريا ويا هئا، پر اڄ ائين لڳي رهيو هو ته ڄڻ ڪجهه ٿيو ئي نه هو! اڄا به ڪا سڙيل بس، ڪا سڙيل ڪار رستي تي پئي هئي.

اڄ چوڏهينءَ جي رات هئي. وجدان دري بند ڪئي ۽ هيٺ لهي ويو. سمونڊ جي ڪناري ڪناري، اُگهاڙي پيرين هلڻ لڳو، چوليون هن جا پير ڇهي وري ٿي ويون. هو سمونڊ ڏانهن مُنهن ڪري ويهي رهيو، چوڏهينءَ جو چنڊ چوٽ تي هو. ويرون اُن کي ڇهڻ لاءِ اُلري اُڀري وري ڦان ٿِي ٿي اڇي ڪريون.

”ساگر!“ وجدان ڪلهي تي پُوٺيءَ جهڙو ڇهاءُ محسوس ڪيو ۽ پنيان ڏٺو.

اڇي ڊگهي، پرت پرت پريل پهراڻ اڇن پرڙون، پنن تي پيل اڇن وارن، اڇي سونهاريءَ سان هڪ پريو مڙس سندس اڏو هو. ڳچيءَ ۾ جواهرن جڙيل مالهائون. ڪنن ۾ سونا والا، انهن جي چمڪاٽ ۾ پريي مڙس جو مُک دمڪي رهيو هو.

”پر.....!“ وجدان ڪجهه چوڻ گهريو.

”پر تنهنجو نالو ساگر ناهي ۽ توکي ڪهاڻيءَ جي ڳولا آهي“. پريو مڙس هلڻ لڳو.

هن جي آواز ۾ ڪو جادو هو. وجدان ڄڻ ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌجي هن جي ڪڍ هلڻ لڳو.

پريو مڙس واريءَ تي، سمنڊ ڏانهن مُک سَجي، پاٿولي وجهي ويهي رهيو. وجدان هُن جي سامهون پاٿولي وجهي ويهي رهيو. پريي مڙس کٿا ڪنئي. هُن جو آواز پڙاڏجي رهيو هو.

"هتي، سنڌ- ساگر جي ڪنڌيءَ تي وڻجارن جي وسندي هئي. هو هيڙا هاڪاري
ڏيساور ويندا هئا. هتان ململ ۽ آڏاڻن تي اُڻيل ڪپڙو سوسي، گربي، مونڙو-
اجرڪون ۽ ڇُرِيل ڪپڙو، چمڙو، گيهه، تيل، اناج، داليون، سونا ڳهه ڪٽي ويندا هئا.
۽ ڏيساوران ريشم، اطلس، گرم مسالا، ڪچو سون، هيرا جواهر سودي ايندا
هئا. انهن وڻجارن جو راج ڏاٽي ڏڳاٽو هو. ڪيس هڪ پٽ هو. ساگر."
'ساگر؟ ان نالي سان پريي مڙس ڪيس سڏيو هو' وجدان سوچيو.
"ساگر به بين وڻجارن جيان سمونڊ ۾ لُڏڻ جيان تُڙڳيو هو، ساگر جڏهن ٻوڙڻ جهڙو ٿيو ته
ڏياريءَ جي ڏڻ تي سڄو راج وڏي پڙ تي گڏ ٿيو، وڏي پڙ جي چوڌاري پيها ٺاهيا ويا
هئا. پيهن تي راج پنهنجي پنهنجي مانُ مرتبي پٽاندر وينل هو. پڙ جي چوڌاري ڏيئيون
ٻاريون ويون هيون ۽ وچ تي ننڍيا وڏا مچ ٻاريا ويا هئا. راج ڏاٽي ۽ راج ڏجياڻي ڦُلان،
ساگر جي آگر جهلي، پڙ ۾ آيا ته هوڪرا پئجي ويا. سڄي راج اُٿي سندن آجيان ڪئي. راج ڏاٽيءَ سڄي پڙ ڪي
اک مان ڪڍيو. راج ڏاٽيءَ اجرڪ ڪلهن مان لاهي جُهولائي
ته هوڪرن ۾ تيزي اچي وئي. سڀئي پنهنجون اجرڪون ڪُلهن مان لاهي جُهولائڻ
لڳا، ننڍڙو ساگر ان سڄي ڏيک ڪي اچرج مان ڏسي رهيو هو. راج ڏاٽيءَ اجرڪ ڪُلهن ۾ وجهي هٿ مٿي ڪنيا
ته سانت ٿي وئي.
راج ڏجياڻي ڪاهي ٻانهينءَ ڏانهن هلي وئي، جتي راج جون نياڻيون وينل هيون. راج ڏاٽي ساگر سان چپرڪٽ
تي وينو ته ڪاهي ٻانهينءَ مان مگڻهارڻين ڳاچ ڳايو
۽ سڄو ماندالُ سندن چيهي جهڙن سُرن جي مَنڊ ۾ منڊجي ويو:
ڪونج ڪاڏهون آئي ڙي
ڪونج ولر واري
ڪونج ولر واري
وڏي وڳر واري
وڏي وڳر واري
سڪر بکر واري
سڪر بکر واري
نئي نگر واري
ڪونج ڪاڏهون آئي ڙي
ڪونج ولر واري
ڳاچ جا سُر ڏيما ٿي سانت ٿيا ته هوڪرا پئجي ويا. راج ڏاٽيءَ سونين مُهرن جي ڳوٿري مگڻهارڻين ڪي پيٽ
ڪئي. راج ڏاٽيءَ هٿ مٿي ڪيا ته سانت ٿي وئي ۽ وِيرُو مگڻي ٿال تي هٿ هنيو ۽ ٿال سان
سُرملايو:
وري ورن ڪينڪي، وِيرَ، ويرَ، چمارَ
ڏسندي ڏسندي ٿيو وڃن، ڪَڪا ڪارا وارَ

ڏُڌو وڪير ٽٽين نہ پئي، جڙن نہ پڳل ڏارَ
وري ورن ٽا ڪينڪي، اڪر اُڇاريل يارَ

ٽال تي تال تيز ٿي ويو. پڙ ۾ ڪيترائي لهي پيا ۽ مچ جي چوڌاري نچڻ لڳا. راڄ ڏٺيءَ ڪان بہ رهيو نہ ٿيو ۽ هو بہ مچ جي چوڌاري نچندڙن سان نچڻ لڳو. ساگر بہ هن سان نچڻ لڳو.

هوڪرا پئجي ويا. ٽال سان نچ ۾ بہ تيزي اچڻ لڳي. هوڪرن ۽ سمونڊ جي ڇولين جي شور کي چيريندي، وِيرُو مگٽي جا سُر ٻُرڻ لڳا:

پَلڪَ جَهلڪَ جو ميلوڙي يارَ
پوءِ هرڪوئي اڪيلوڙي يارَ

چنڊ لڙيو. سُرسانت ٿيا. وجدان ڄڻ سپني مان سجاڳ ٿيو. هُو نرت انگ ۾ هو. پگهر ۾ شمر.
سمونڊ جي ڇولين جو شور ڪنن تي پيس تہ هُو سامت ۾ آيو. هن ڏٺو تہ اُتي پريو مڙس نہ هو. هُو سمونڊ ڏانهن مُڙيو تہ ڀنيرڪي ۾ پاسيس تہ سمونڊ ۾ سڙهہ ساڄا ڪريو ٻيڙا وڃي رهيا هئا.
هُو فليٽ تي موٽي آيو، ٽيبل تي پنا ائين پيل هئا. پين جي هينان. وجدان ڪي نٽي لڳو تہ هُو ڪهاڻي لکي سگهندو! نيٺ بہ ليارِيءَ ۾ بڪتربند هينان جيپاٽيل پار ڪي لفظن ۾ ڪيئن ٿو لکي سگهجي!
اڄ بہ چوڏهينءَ جي رات هئي. ڪراچيءَ جي رستن تي دهشت ۽ وحشت جو راڄ هو. ماڻهو ماڻهوءَ جي رت سان هٿ رڱي رهيا هئا. بسون، ڪارون ساڙي رهيا هئا. اسپتالن ۾ امرجنسي لاڳو ڪئي وئي هئي. رابيل وجدان سان سندس فليٽ تي هلي آئي هئي. وجدان ڪيس سُتل ڇڏي سمونڊ تي هليو ويو هو. چوڏهينءَ جو چنڊ چوٽ تي هو. وِيرُون چنڊ کي چُمڻ لاءِ اُلري اُڀري، وري ڦان ٿي اچي ٿي ڪِريون، وجدان سمونڊ ڏانهن منهن ڪريو بيٺو هو.
”ساگر! سڌ هو يا پڙاڏو؟ هن مُڙي ڏٺو. ساڳي پيٽيءَ تي پريو مڙس ويٺو هو.
وجدان سندس آڏو پاٿولي وجهي ويٺو تہ پريي مڙس ڪٽا ڪي اُميري پائي جوڙيو.
”ساگر اڄ ننڍو سُيان وڏو ٿي ويو. ننڍپڻ ڪان جُوانيءَ تائين هن ڊِور چاريا. ڪانيون ڪيون. وڻ چانگيا، ڦُل ڦُل چونڊيا. هڪ عام وڻجاري وانگيا هن هٿيارن- ترار، ڀالي، تير، ڪُهاڙي، ڪاتر- هلائڻ جي سکيا ورتي. ٻين کي مارڻ لاءِ نہ، پر پنهنجي بچاءُ لاءِ، ڪنهن بہ وڻجاري جيان هُن هُنر ۽ ڪلا بہ سکي، گهرن جي اڏاوت جو هُنر ۽ بانسري وڄائڻ جي ڪلا. هن جي بانسريءَ جا سُر ڄڻ سڄي وسنديءَ کي اولاٽا ڏئي مِني ننڊ سمهاري ڇڏيندا هئا، پر سونا جي ننڊ کسي وٺندا هئا ۽....“
”سونا؟! وجدان ڄڻ سُر اُچاريو.
”ها سونا. وِيرُو مگٽي جي ڌيءَ. هڪ رات ساگر بانسريءَ تان چپ ڪنيا، اڪيون اُڀٽيون تہ سندس سامهون هڪ وينگس ويٺي هئي. سُر سانت ٿيا تہ هوءَ بہ ڄڻ سپني مان سجاڳ ٿي ۽ اُتان ڀڄي وئي. ائين هر رات سونا، بانسريءَ جي سُرن جي سُهائي ڏور ۾ تاڻبي، ساگر وٽ پُڄي ويندي هئي ۽ هُن جي آڏو پاٿولي وجهي، اڪيون ٻوٽي ويهي رهندي هئي. ساگر بانسريءَ تان چپ ڪٽندو هو. سُرسانت ٿيندا هئا تہ هوءَ ڄڻ سپني مان سجاڳ ٿيندي هئي ۽ ڀڄي ويندي

هئي. ’هوءَ ڪير هئي؟ ڪٿان ايندي هئي‘، ساگر سوچيندو هو. ٻنهي- سونا ۽ ساگر- جي سياءُ ۾ ڦيرو اچي ويو.
چُپ چُپ گُم سُم رهڻ لڳا. هڪ رات ساگر بانسريءَ تان چپ ڪنيا. سُرسانت ٿيا. تہ سونا پڇڻ جي ڪئي. ساگر
پڙڪو ڏني سندس ٻانهن جهلي ورتي ۽ هوءَ جهول ڪائي ساگر جي ڇاتيءَ سان اچي لڳي. ل اُپل ٻنهي جا ساهہ
وڇڙي سچڙي ويا. سونا ڦٽڙائي سٽڙائي پاڻ ڇڏايو ۽ يڪي ٻوڙ گهر ڏانهن لڳي. اتي ڀهچي جنڊ پيهڻ لڳي. جنڊ
جي گهرڪي تي ويرُو مگتي جي اک کلي پئي. هن اُپ ڏانهن ڏٺو، نکٽ اجا جهڪا نہ ٿيا هئا. جاري ۾ ڏيئي
جي لاٽ اُجاگر هئي.
هوڏانهن ساگر گهرُ پڳو تہ راڄ ڏٽي جاڳي رهيو هو. پر ساگر سِتو وٿاڻ ڏانهن هليو ويو. هُن پوري مينهن جي
پُنيءَ تي هٿ ڦيرايا ۽ اُن جو ڦر چوڙي ڇڏيائين. ڦر ڏائڻ لڳو. ساگر پنهنجي پٽيءَ جا ٽڻ سويا ۽ گوهُا هٽڻ لڳو.
وات ۾ گهٽ ۽ منهن تي وڏيک.
”هڪ رات ساگر جيئن بانسريءَ تان چپ ڪنيا ۽ ٻنهي- سونا ۽ ساگر- اکيون اُپٽيون تہ راڄ ڏٽيءَ ۽ وِيرُو مگتي
کي پنهنجي مٿان بيٺل ڏٺائون. سونا گهر ڏانهن لُوهہ وڏي تہ وِيرُو بہ سندس ڪڍ وڃڻ لڳو ۽ ساگر
راڄ ڏٽيءَ جي ڪڍ.
”ٻئي ڏينهن راڄ ڏٽي ۽ راڄ ڏجياٽي، سونا جي سگ گهرڻ لاءِ، وِيرُو مگتي وٽ لنگهي ويا ۽ سونا کي تارن
جڙيل، سونن پلاندن واري پوتي اوڍيائون. پير تي ڏونڪو لڳو ۽ سونا ۽ ساگر جي سُرهي سگ جي پٽرائي
ڪئي وئي. ٻنهي جو وڏي ڏامر ڏومر سان وهانءُ ٿيو، پر ٻنهي جو ساٿ رڳو ڇهہ ڏينهن ۽ ست راتيون رهيو.
ساگر کي ڀهريون پيرو، ٻين وڻجارن جيان، وهانءُ ڪان پوءِ ٻيڙا هاڪاري ڏيساور اُسهڻو پيو.“
پريي مڙس ٽٽو ساهہ پريو ”۽ پوءِ مُنلون آيون، منلون ويون، ٻيا سڀ وريا، ساگر نہ
وريو سو نہ وريو، پنج ڏياريون آيون ۽ لنگهي ويون. هڪ وڻجاريءَ وانگر سونا بہ اکين ۾
آس جي جوت اُجهامڻ نہ ڏني. هوءَ ڏينهاٽي پرهہ ڦٽيءَ ڪان سانجهيءَ توٽي، اُپي پيرين سمونڊ
ڏانهن مُک سجيو بيٺي هوندي هئي. هوءَ اڪا پائيندي هئي. ڏيا موهيندي هئي.
”هڪ پرهہ ڦٽيءَ جو سونا ائين ئي سمونڊ ڏانهن مُک سجيو بيٺي هئي. اُپي پيرين، هٿ جوڙيو.
اوچتو آڪاس ۽ سمونڊ واريءَ ليک تي هن کي هڪ ٽٻڪو پاسيو. هن انهيءَ ٽٻڪي تي اکيون کپائي
ڇڏيون. جيئن جيئن سوجهرو ڦٽڻ لڳو، تيئن تيئن اُهو ٽٻڪو چٽو پٽو ٿيڻ لڳو. پوءِ وانٽيون،
جهنڊيون، جهالرون ۽ ٻيڙي جا گُوها پڌرا ٿيا. هاٿي هوءَ واڳونءَ چاپ جهنبو بہ ٽڙڪندو ڏسي رهي هئي.
جيڪو سڀ ڪان اوچو هو. اُتي ئي هڪ هٿ سان ڪوهو جهليو، ٻئي هٿ سان ڪو اجرڪ جُهولائي
رهيو هو، ”ساگر!“ سونا ٻٽڪيو، هاٿي هوءَ پاڻ پلي نہ سگهي. لُوهہ پاتائين سمونڊ ڏانهن.
۽ پاڻ چولين ۾ ڪٽي ڇڏيائين. هُتان ساگر بہ ٻيڙي تان پاڻ سمونڊ ۾ ڪٽي اُڇليو“ ايترو چئي پريو مڙس سانت
ٿي ويو. هُن پنهنجي ڪابي ٻانهن سڌي ڪئي
۽ اُن ڍِس ڏِسٽي آگر سجيائين. وجدان اُن ڏس نهاريو. اُتي هڪ پاڇو هو.
وجدان اُن ڏانهن وڌڻ لڳو. هاٿي هُو ان جا ڊگها وار واءُ ۾ اُڏرندا ڏسي پئي سگهيو.
”سونا!“ هُن اُچاريو. اُن وير هن جي ڪنن ۾ ٺهڪ ٻُريو. روپيون ٽليون وڄڻ لڳيون.
”اوهہ، رابيل!“ پوءِ ٻئي جٺا فليٽ ڏانهن واپس ورڻ لڳا. پنهنجي پنيانْ سند- ساگر جي چولين جو شور ڇڏي.

عبدالحفيظ قريشي

ڪوجو قهر ڪلاچ ۾

هوءَ سپني ڪان اڳيان اڳيان هئي، هن جا نعرا پڙاڏا ڪندا، ڪبوترن جيان شهر جي اونچين ماڙين مٿان، اڏري رهيا هئا!

سارو ملڪ ملير اُٿي پيو هو.

سپئي هن جي سڏ ۾ وراڻي ڏئي رهيا هئا.

آيا! آيا! محبتي آيا!
رهندي اسان جي، سنڌ سلامت!
امڙ اسان جي جند سلامت!
هي ديس ناهي مال غنيمت،
پيندبِ نہ ڪنهن کي ڏينداسين!
سڏ وراڪو سو تہ پري،
پر سينڌِ نہ ڪنهن کي ڏينداسين!

وطن سان سچي وچن جو هيءُ قافلو وڌندو پئي ويو!

ڪڏي ڪان ڪارادر، ڪارادر ڪان ٽاور، اتان اوڪائي ميمڻن جي پاڙي مان لنگهي، هاڻ قافلو وڏيءَ بازار جي حدن ۾ داخل ٿيو هو... قافلي کي پريس ڪلب تائين رسڻو هو. مائرن جي ڪڇن وارا ننڍڙا ٻار بہ نعرن جي وراڻي ڏئي رهيا هئا!

آيا! آيا، محبتي آيا!
لطيف جو نياپو! محبت وارو.
سچل جو سنيهو. محبت وارو،
آيا! آيا! محبتي آيا!

بازار جي گهڻ ماڙ ماڙين جي ڇتين ۽ گهٽين جي ڪُنڊن ۾، ٻاڙيا ٻوتاڙا بڊيو تاڪ لايو بيٺا هئا!

”بزدلن جي آبرو رائفل جي لام تي،
مرن ٿا بي ديا مگر اصول تي ۽ نام تي!“

معصوم ٻارڙن، عورتن، نوجوانن ۽ ٻڍڙن جي قافلي تي اوچتو هلان ٿي وئي ۽ هوءَ هئي، جنهن رکي رکي پئي ڪين للڪاريو!

”هُن هوڙدنگن کي چيو ”جهليو هنن کي پڪڙيو!“ پوءِ هُن هڪ هوڙدنگي کان طپنچو ڦريو ۽ دهشت جي رکوالن جي پويان ڀوڙي!

ڇتين ۽ گيلرين ۾ وينل تاڪائوئن کي تاڪ لڳي ويا... ”هيءَ ڪير آهي؟ اسان جي هڪ نڪاءَ تي عورتون تہ ڇا، پر مرد بہ وٺي ڀڄندا آهن!“

پوءِ هڪ تاڪائو، توري تڪي، نشانبر سان نشانو ورتو! نڪاءُ ٿيو. ۽ بازار جو سارو ٻٽ ڪهنيي رَتُ سان ڳاڙهو ٿي ويو...

سڄو شهر گولين جي مينهن واري وسڪاري ۾ اچي ويو، گوليون رڳو موهن واسين کي ڳولي ڳولي چٽي رهيون هيون.

گولين جي نڪائن سامهون، سپئي ماڻهو ڇليون ٽاڻي بيهي رهيا!

هوڙدنگا مليل هدايت موجب فون تي ڪنهن کي ڄاڻ ڏئي رهيا هئا!

”سڀ امن آهي... بس ست ڄڻا! نہ نہ — اٺ ڄڻا مئا آهن. پنجٽيهہ ڄڻا زخمي... وڏيڪ ڪُل خير آهي... ها عورتون بہ آهن... اهي اسان کان هٿيار کسي ماڻهو مارڻ لاءِ وڏيءَ بازار جي گهٽين ۾ ٻوڙيون هيون، باقي سڀ ڪجهہ ضابطي ۾ آهي.“

ٿلهي هوڙدنگي اِها ڄاڻ ڏيئي ڪري مڇن تي هٿن سان تاءُ ڏنو...

گولين جي نڪائن تي مورڙو هيڪر وري اُتالو ٿي ڪري پنهنجي مڪان کان ٻاهر نڪري آيو هو...

مورڙو ڪڏي، ڪلري، شيدي ڳوٺ، بغدادي ۽ ڪلان ڪوٽ کان ٿيندو هگورن جي پاڙي ۾ پهتو، اتان اُتاولو ٿي واپس وريو ۽ روشن شاهہ جي بنگلي آڏو اچي بيٺو، پويان سر عبدالله هارون جو مدرسو اُداس بيٺو ڪجهہ سوچي رهيو هو...

”مورڙا ڇاپيو سوچين...؟؟“

مورڙي چرڪ پريو ۽ ڪنڌ ورائي پويان

نهاريو...!! سڄو شهر رت ۾ وهنتل ۽ ڪرفيو ۾ سُڪ لڳو پيو هو. ماڻهوءَ جتي هئا، اُتي بند ٿي گهرن ۾ ويهي رهيا... رڳو شهر ۾ گولين کي آزادي مليل هئي... اهي ڪيچ ڪان سڄي سنڌ ۾ ٻنهل جا پيرا ڪنيو ڪيس ڳولينديون پيو وتن...... سَسُئي اڃا ٻنپور ۾ گهري ننڊ ۾ ستل هئي... ٻنهل کي گوليءَ گهائي وڌو هو.

"اڃا ڪي آهين، سزا وارسگين جا،
وينا وڃائين، جي تون سٽياسي سٽئين."

مورڙو هيڏانهن هوڏانهن ڪنڌ ورائي نهاريندو، پنهنجي جڳن پيرن کي گسڪائيندو تڪڙو تڪڙو هاڻ يوسف، خيراڻي واري ماڙيءَ وٽ اچي بيٺو... خيراڻين جي مسيت ۾ حافظ عبدالحق، درس قرآن ڏئي رهيو هو، مورڙو در وٽ بيهي درس ٻڌندو رهيو...

"الله سائين! اوهان تي اوهان جي (مسلمان) ڀائرن جي جان، مال ۽ ملڪيت حرام قرار ڏني آهي..."

"ڪاري در ڳان وٺي مٺي در تائين، جڻ راڪاس ڦري ويو هجي... رڪي رڪي گوليون ٺي هيون، جيڪي گهٽين ۾ بنا ڪنهن ڪٽڪي جي ٻوڙي رهيون هيون...

شام جو وڳڙو، ميرانجهڙي شام جي ڀاڇن شهر جي گهٽيءَ ڪي ڌونهاٽي چڏيو هو... گهرن، ماڙين جي ڇڄن، پلويڙن گيلرين، ۽ جهروڪن جا پاچا، هڪبڪي سان ائين ٻڪجي، ڀاڪرين پئجي ويا هئا، جڻ وحشت جا راڪا ابهمن جي ڪوس تي جشن ملهائي رهيا هجن...

گوليون هاڻ موهن بو! مُوهن بو! ڪندي موهن واسين کي ڳولي رهيون هيون..."

مورڙي سوچيو ته: "هو حسين سيٺ جي ماڙيءَ ڪان بغدادي ويندو ۽ اُتان موسيٰ لين تائين وڃي ۽ کجور بازار جو ڦيرو ڏئي ڪري، لي مارڪيٽ جو جائزو وٺي اچي... شهر تي ڪهڙي آپدا آئي آهي..."

اوچتو سڄي شهر ۾ پڙاڏجندڙ روڄ ۽ سُڏڪن تي مورڙو سراپجي ڪاري در وٽ ئي بيهي رهيو هو...

هن ويچاريو ته هي ته جڻ ڪلاچي ماءَ جون اوڇنگارون آهن، جيڪي هن منهنجي ستن ڀائرن تي اوساريندي ڏنيون هيون...

سڄو شهر سُڏڪن سان ڀرجي ويو هو. هڪ سُڏڪو، وڏي سُر سُڏڪندي، مورڙي ڀرسان تيزي سان لنگهي ويو... مورڙي تڪڙ ۾ ڪنڌ ورائي ڏانهس نهاريو، پر هو سنڌوءَ ڏانهن رڙندو ۽ ٻاڪاريندو وڃي رهيو هو...

مورڙو ڪاري در ڪان ٿيندو گهٽي زماني ڪان پوءِ ڦهريون پيرو شهر ڏانهن نڪتو ته حيران ٿي ويو...

هن شهر کي ڇا ٿي ويو آ...؟
هتي بارود ڪنهن پوکيو آ...؟

شهر جي گهٽي گهٽي، ڳاٽ وريو بندوق تاڻيو ائين گهات لايو بيٺي هئي، جيئن هزارين ڪاريهر پنهنجا وِهُ ڳاڏئا ڪرُ اُڀا ڪيو، ڏنگڻ لاءِ آتا هجن...

مورڙي ٽلو ساهه ڀري گمان ڪيو "ڏانگين ڏنگڻ ته نه ڇينيا ويتر ڪٽي نانگ ڇهڻايا آهن... اهي ڏانگي ڪين آهن، ڪوبچ آهن... جن ڪٽي ويتر جيءَ اگهو ڪيو آهي!"

سڄي شهر ۾ بارود جي بُو ڇانيل هئي...
ملير جي ميندي جي خوشبو گلاب جي گُلن، مُگرن ۽ موتين جي گُلن جو هٻڪاءُ ۽ واس ڪٽي پولار ۾ گُم ٿي ويا هئا...

موکي پنهنجي وشال مندخاني ۾ مَٽُ وٽ ساڄو هٿ ڳل تي ڏيئي، اُداس ويٺي هئي... "مِتارا مري ويا"... موکيءَ پٽڪيو...

موکيءَ جي مند خاني ۾ سڄ ڇانيل آهي، "هاڻ هت مند پياڪ ڪڏهن به نه ايندا!!!"

"سي ڪوهيارا ڪن نيا، ماريا جن ٿي مڇ!"
موکيءَ ويچارڻ لڳي...

"موکي متارن جا نندا ڪيم نهار،
ساماٽا سري ڏئي، اچا اگڻ ڏار،
ناٿو ڪيم نهار، سر ٻنڻ ڏيندا سٺ ۾"

مُوکي هيڏانهن نهاريو... "ڪنهن اِهو بيت پڙهيو؟؟؟"

موکيءَ جي سيني کان اونچي مَٽُ، منڊ جي واس سان منڊ خاني جي واند، واسيندي سرهاڻ ۾ موکيءَ کان پڇيو.

"تنهنجي خيال ۾ هاڻ هن سَري جو ڪوبه مالڪ نہ ٿيندو؟"

موکي، متارن کي ياد ڪندي روئڻهارڪي ٿي وراڻيو: "شايد..."

"ڀُلي آهين، متارن جا ننڍا سامائا آهن، اجهو ڪي اجهي آيا!!!"

"سچ ٿو چئين؟؟ موکي سَرهي ٿيندي پڇيو.

سَري سُرائتي آواز ۾ چيو: "مون ڪڏهن ڪنهن سان ڪوڙ ڳالهايو آهي، مون سان ناتو رکندڙ ڪوڙو بہ سچ ڳالهائي وجهندو آهي. آءٌ نسورو سچ آهيان!!"

موکي ٻَرِ ٻَرِ ڪندڙ نيڻن سان ڏانهس نهاري رهي هئي، مورڙو موکيءَ جي منڊ خاني وٽان ڳائيندو لنگهي رهيو هو...

"گهاتو گهر نہ آئيا! اڏن ڪئي اوير!"

مورڙو سڄي شهر جي گهٽين ۾ ڳائيندي ڳائيندي، ڪن پل لاءِ سوچڻ لڳو!

هيءُ منهنجو شهر آ؟؟؟

يا ڪنهن ويريءَ جو واهڻ آ؟؟؟

مورڙو پراڻي ڪراچيءَ کي ساريندي سوچڻ لڳو:

ڌرتيءَ هڳاءُ هوريان چيو! "هيءُ سمورن موهن واسين جو شهر آ. رت جي واس مان نہ پيو سڃاڻين ڇا؟"

سامونڊي هير تڏا ساهہ ڀريندي مورڙي جي پرسان لنگهي وئي...

سنڌ جي وشال سمنڊ مٿان بينل چوڏهين جي چنڊ بادلن ۾ پنهنجو منهن لُڪائي ڇڏيو! شايد هو پنهنجا ڳوڙها ڌرتيءَ واسين کي ڏيکارڻ نہ پيو گهري..." سامونڊي لهرون، ڪراچيءَ جي زمين کي چميون ڏئي ڪري واپس وري رهيون هيون...

سمنڊ وڏا شوڪارا ڀري رهيو آهي!

اوچتو مورڙي جي ڪُلهي تي ڪنهن هٿ رکيو! هن هٿن جي ڇهاءُ ۾ سڃاڻي ورتو، ڪلاچي ماءُ جا ڪومل هٿ اڄ ڪنهن ويچ جو ڇهاءُ محسوس ٿي رهيا هئا...

جڏهن منهنجا ست پٽ مانگر ماري ويو هو، تڏهن بہ تہ وڏو آئت ڪلاچي ماءُ جو ٿي هو!

"تون ٽڪجي پيو هوندين!... زرساعت هت سمنڊ ڪناري ويهي ساهي پٽ! تہ آءٌ شهر جو گيڙو ڏيئي اچان ٿي"

مائي ڪلاچي، مورڙي جي مٿي تي جهريا هٿڙا ڦيريندي چيو...

پوءِ ٻيڙي ڪلاچي ماءُ شهر ڏانهن رواني ٿي...

سردخانن ۾ پيل لاشن مائي ڪلاچيءَ کي ڪيڪاريندي چيو "ڪلاچي ماءُ! اسان جو رت ڏس!! اسان سان هن شهر جي مانگرن ڇا ڪيو آهي!!"

مائي ڪلاچي اهو سڀڪجهہ ڏسي نہ سگهي، سُڏڪندي ڳوڙها اکهندي گلشن ڀڄي وئي...

هيءَ تہ منهنجي گلان آهي." مون هن جو مڙهہ ڏسندي ئي سڃاڻي ورتو... ڪلاچي ڪيس ساريندي رهي...

ڪلاچي تہ جڳن جي جهوني ماءُ آهي... هن پراڻ جڳ ۾ جڏهن گلان کي پرڻايو هو!

"تڏهن منگهي پير کان خيراڻين جي ٻيڻ تائين ٻيڙن ۾ ڄڃ آئي هئي... ٻيڙي ٻيڙيءَ تي جهاڳن جهوڙن جي سُغلات ڏسڻ وٽان هئي."

"چمڪيون چوڏار، ڏجون ڏاريچن جون،
ماءُ سامونڊي آئيا، سهسين ڪري سينگار،
انهن جي ٻچار، ڪالهونڪر، ڪانگ ڪري"

مهالوءَ سوڏو ۽ ٻين ننين وڏن ننگرن کان هزارين مهمان آيا هئا. انهيءَ وهاڻءَ واري ڪاڄ ۾ دلمون ۽ مهلوا جي نرتڪين اهڙو ناچ ڪيو جو آسمان تي اُڀري آيل سمورا نڪٽ، وائڙا ٿي ويا ۽ پهر سڄ تائين انهن ئي حيران پريشان ٿي اُبا بيٺا رهيا، هڪڙي نڪٽ ٻئي کي چيو "ڌرتي ڏاڍي ڳنوان آهي."

"اون هون! سنتو ڳنوان آهي." ٻئي نڪٽ وراڻيو:

"تو ڪڏهن اهڙو ناچ ڏٺو؟"

"نہ نہ ڪڏهن بہ نہ..."

"اهي اپسرائون ڏرتيءَ جون نہ ٿيون لڳن اهي ڪنهن ٻئي گرهہ تان آيون آهن." وهائو تاري... شڪ ڏيکاريندي چيو...

چنڊ مُرڪيو ۽ صاف چئي ڏنائين! "اوهان ڌرتيءَ کي نہ ٿا سڃاڻو، آءٌ سڃاڻان ٿو..."

پوءِ ڳالهيون لاٿون لڏيون ۽ پرتجي ويئي... هڪڙي ڏينهن وڏي سامونڊي وير وري... ۽ ڳالهيون گم ٿي ويئي... ٽن ڏينهن کان پوءِ سنڌس لوڙهہ ڪاٺ تي ترندي، گنري وٺان ملاحن کي هٿ آيو.

ڪلاچي، ڳالهين جي پراڻ جنم کي ساريندي روئي رهي هئي، ڪلاچي جڳ جڳ جي امڙ آهي، هر جڳ ۾ ڪلاچيءَ تي تہ سنڌو آهي...

2500 ق.م ابراهيم حيدري وٽان سنڌ ـ جي چاڙ وهي رهي آهي...!

رام ۽ سيتا ۽ لڪشمڻ ٽئي سنڌو سمنڊ ڪناري واري مهاديو جي گُفا ۾ شِوَ جي پُوڄا ۾ ـ ڪن، شِوَ جيڪو پريم جو خدا آهي، سکن، سهنجن ۽ سُڪار کي آٿيندڙ آهي، رقص ۽ موج مستيءَ جي سرپرستي ڪندڙ آهي. رام ۽ سيتا شِوَ کان پريم جو سبق وٺي اُتان پسار ڪندا اتي پهتا، جتي ڏاڍي وٽڪار هئي، ٽئي اتي رهيا پيا، انهيءَ جڳهہ رام باغ جڙي پيو.

2000 ق.م ۽ سنڌو سالڪ 'گهور انگيرسَ' سُمير کان سوين ٻيڙن، جي قافلي سان دلمون ڏانهن وڃي رهيو آهي!

ڪلاچي ماءُ ماڻهن جي وڏي انبوهہ سان گڏ سنڌو جي چاڙ تي مهند واري سرواڻ ٻيڙي ۾ وينل 'گهور انگيرسَ' جي آجيان ڪري ٿي...

"توهان ڪلاچيءَ راڻي آهين."

گهور انگيرس ڪلاچيءَ ماءُ کي سوڌائي ڏني!

ڪلاچي سوچي پئي...

1530ع ۾ جڏهن هن جا ست ڏوهتا مانگر ماري وڌا هئا، تڏهن هن وڏي دانهوڙ ڪئي. هن جي دانهن شهباز جيان اُڏامندي، سون مياڻي کان رني ڪوٽ پهتي هئي، اتان ڪيرٿر تان اُڏامندي، رني ڪوٽ کان ٿيندي شِوَ واهڻ (سيوهڻ) پهچي دلوراءِ کي اهو ڦهر جو داستان ٻڌائي ٿي.

دلوراءِ... آروڙجي اُٿيو،

"موروڙا تون مانگر مارڻ ويندين."

"ها آءٌ ويندس"، پر تون تہ جڏو آهين.

پيرن کان جڏو آهيان پر عقل جو نہ..."

موروڙي وراڻيو:

دلوراءِ کي موروڙي جو دليري سان ڳالهائڻ وارو انداز وڻي ويو پوءِ هُن موروڙي کي لوهي، پڃري واري ڪَلَ نهرائي ڏني ۽ پاڻ ڪلاچيءَ جي ڪوٽ ۾ رهي پيو... جنهن جي پاسي لياري ندي ۽ ٻئي پاسي سمنڊ هو.

اوچتو سون مياڻيءَ کان ڏڙي مياڻ تائين گوڙ ٿيو...

"موروڙو مانگر ماري آيو آهي!"

دلوراءِ، موروڙي کي ڀاڪر پيو پائي...

"موروڙا! تون پنهنجي پيرن کان ٻلوان آهين تو تہ ميڪر ماريو آهي!"

"گهوريندي گهور پيا، اگهور گهوريائون،

ميڪر ماريائون، ملاحن مُنهن سندا."

ڪلاچي ماءُ سُرهي ٿي راڄ ۾ ڦري پئي، "منهنجو موروڙو ٻلوان ۽ عقل جو اڪابر آهي."

"ڪلاچي ماءُ جيڪا موروڙي ۽ ڳالهين جي وڏي ماءُ هئي... سا هاڻ جڳت ناني بڻجي وئي هئي، هن جي ڪک ۾ ڪروڙين ٻچا پلجي رهيا هئا."

"پر هنن مان تہ ڪي، ارڙ ٻلائون، ڪي نانگ بہ آهن..."

موروڙي سوچيو:

مائي ڪلاچي جڳن جي سهنجن ۽ اهنجن کي ساريندي ويچارڻ لڳي. جڏهن هن ڳالهين کي هِن جُڳ ۾ ٽيهر جڻيو هو، ننڍڙي ڳالهين ساهيڙين سان راند پئي ڪري...!

"بابل کي چئجان ۽ گُڏو گُڏي آڻجانءِ، چانديءَ ۾ مڙهئجانءِ، سون ۾ توراءِجانءِ، آءٌ تہ گُڏيءَ راند ڪيڏون! آءٌ تہ گُڏي راند ڪيڏون! پوءِ گُڏيءَ کي گُڏي سان پرڻائيو هو..."

هن کي اهي منظر بہ چٽا ياد اچي ويا.

مائي ڪلاچي پنهنجي ڏيءَ جي وهانءُ جي

ماندڻ ۾، مُرڪي مُرڪي هلي پئي. ”لياري وارين ڪي
تہ وڏي لئي آهي“ ساڙ سڙي ساهيڙين مان ڪنهن چٽي
ڏنو.

”آهيون ئي لئي واريون“

”اسين بہ ملير واريون آهيون.“

اڃان زليخان ۽ خيتجا جي ٽولي ڪانہ پهتي
هئي، مورڙي پوٽن جي وڏيءَ چٽ تي تنبو لڳل هو،
ساموندڪي ٿڌڙي هير گهلي رهي هئي، جنهن رڪي
رڪي تي تنبوءَ کي هلورا ڏنا، هلورن تي تنبوءَ جون
بانسن واريون ٿوڻيون، اُڏري ئي ويون...

ميندي‌ءَ جو ماندڻ هو... مورڙي پوٽن جي
اونچي ماڙي جي وڏي در تي ڏوڪريون، گلاب گلن ۽
موتين جا هار کڻي اوسيئڙو ۾ بيٺيون هيون...

روشن شاهہ جي بنگلي ڪان حُسين سيٺ جي
ماڙيءَ تائين، بتيون ئي بتيون ۽ انهن جي روشني
ائين هئي... ڄڻ آسمان جا سمورا ستارا هيٺ لهي آيا
هجن...“

جلي ماستريائي پنهنجي آکهہ سان جيئن در
مان داخل ٿي... مٿس ڏوڪرين گلن جي ورڪا
ڪئي...

”لئي مايون! ڪوهہ پيو ائين ڪريو، اسين تہ
ڪنواريتن مان آهيون...“ مائي جُلي ڦڪي ڪل ڪلندي
ميندي‌ءَ جي ماندڻ واري ڏاڪڻ ڏانهن تڪڙو ورندي
چيو...

”لئي ماءُ ٿوجي سلڇڻي شاگرديائي جو وهانءُ
آهي.“

”اِهو تہ آهي پر ورڪاڻ تہ گهوٽيتن تي ٿيڻ
گهرجي“، چڱو چڱو آئين اُتي هلو، آءٌ ٿورو ساهہ پٽيو
ٿي اچان.“ ڏوسي ماءُ سهڪندي چيو...

”اي ڏوسي ماءُ کي ٻانهن مان وٺي، ماڙيءَ
مٿي هلو...“

لياري ۾ مورڙي پوٽن جي شادي عيد ڪان
گهٽ نہ هوندي آهي.

”پٽري، مگڻو، ونواهہ، ميندي، ڳانا ٻڌڻ
ويندي شاديءَ تائين سڄو مهينو سَهرا پيا ڳائجن، مُنڍ
۾ ماڙي جو ڇوڪريون روز رات جو دير تائين ڳيچ
ڳائينديون، پوءِ ملير جي ٽولي سهرا ڳائڻ ايندي، آخر ۾
زليخا ۽ خيتجا: ٻئي پينرون ڳائڻ اينديون.“

اها ٽولي جيئن ئي روشن شاهہ جي بلڊنگ
وٽ بگيءَ مان لٿي، ٻارن رڙاٽ ڪري گهر ڏانهن
ڀوڙندي ٻڌايو، ”زليخان، خيتجا، رَسي ويون.“ ٻلي
ڪري آيون! مائي زليخان ۽ ٻين ڪي ڪنواريتين ڪي
ڪيڪاريو.

”لئي ماءُ اوهان جا ڪاڄ سُرها هجن! اسين
اوهان جو پيڙهتيون مگنهاريون آهيون!“

”لئي ماءُ! آوئين اسان جون پينرون
آهيو.“ هڪ وڏڙيءَ ڪيس ڪيڪاريندي چيو.

”زليخان ۽ خيتجان واري ٽولي هڪ ڪن
تي هٿ رکي ڳائي رهيون هيون:

”هٿ رڳي آ مور، ميندي شان واري
ميندي شان واري، ادل ماڻ وارو...“

زليخا ۽ خيتجان ڳائي رهيون هيون، لالي ۽
گڏي شيدڻ ڪنهن مهل ڦيرڙي پائي، ٻانهن لمڪائي
ناچ ڪري رهيون هيون. ايتري ۾ گهوٽيتا ميندي کڻي
اچي پهتا، گهوٽيتن جو راڄ بغدادي واري پاسي لٿو
هو، ناٽي ڪير واري جي گهر ڪان مورڙي پوٽن جو
گهر ٿري گهٽ ٻئي چيڙي تي هو...

”لئي تڪائي ڇڏيو...“

ڊگهي گهٽي اورانگهي، ايندڙن مان گهوٽ
جي ڀڦيءَ هوريان چيو... ”آئين جو گهر ڪيڏو ڏور آ.“

هوريان هوريان گهوٽيتون سڀ وڏي ڏاڪڻ
چڙهي ميندي‌ءَ جي ماندڻ ۾ پهتيون، زليخا ۽ خيتجان
جا سَهرا... ساموندي سيگل پکين جيان چوڌسائن
ڏانهن اُڏرندا پئي ويا...

”هٿ ونيءَ جا ميندي‌ءَ رتڙا!
ڳاني سدا رنگ لايو،
گهوٽ گهر آيو...“

پوءِ اوچتو پوڳ وارا سهرا شروع ٿي ويا،
اِهي سهڙا ڪنوار جي ساهيڙين شروع ڪيا!

”مسقط مان بيڙي آئي،

جنهن ۾ آيا انبُ!
آئون ڪايان ڪلي ڪلي!
توکي ڏيان ڏنبُ!
چيٽو آءٌ چڙهيندي سان!"
وري ٻيو سهرو ڳائڻ لڳيون:
"لئي لئي خشان خشان!
ٻڌ لئي خشان خشان!
شادي ٿئي ميلي ۾،
پٽ رڌان چيلي ۾!
زيبل کي چڪو ڪپي! مارل کي ڪڪو ڪپي! لئي خشان خشان!"

تڏهن ڪلاچي ماءُ پڇيو، "اهو ڳيچ ملير وارين جوڙيو"، نه ماءُ، اسان ڪين جوڙيو آ، ڪيچ ويو هيوسين، اتي لسٻيلي جي مڱڻهارين پئي اهي ڳيچ ڳاتا..."

ڪلاچيءَ ماءُ خوشيءَ وارو زمانو ساريندي، هاڻ ڏڪئي وقت کي سارڻ لڳي، مورڙي پوٽين لاءِ: جن جي رڌڻي ۾ روز سجا دوٿر، سُرمئي، پاپليٽ رڌبا ۽ ترپا ويندا هئا جيڪي سائي سُوئا ۾ چاڙهيل گانگٽن جو پلاءُ، ڪڙُ ۾ پڪل مڇيون ڪينديون هيون سي اڄ لوجرن لاءِ پيون سڪن!!

هُن سوچيو پئي، انهن پورهيت ڏوسين لاءِ، جيڪي پرهه مهل مڇيون سوئڻ ۽ گانگٽن ۽ سانن چلڻ وارن ڪارخانن ۾ وينديون آهن جن جي چلهه هاڻ ۾ ويلا وساٿل رهي ٿي.

مائي ڪلاچيءَ جي اکين آڏو، دور ايندا ۽ ويندا رهيا. پنجاهه، سٺ، ستر، اسي، نوي ۽ هزاري، هزاري واڌو ڏهاڪي وارا. ڏهاڪا منظر منظر ٿي اکين آڏو تري آيا.

26 سالن تائين ملڪيتن جون ڪوڙيون دعوائون...
سرڪاري نوڪرين جا جاوا...
هر آمر جي حمايت...
سنڌي جمهوريت گهرن پيا...
موهن نگر جو مهان راج ٻٽ تباس تي لٽڪيو پيو آهي...
جمهوريت گهرجي...
روڊ رستا رت هاڻا آهن...
آمر ڏند پيڪوڙي سوچي پيو...
اوهه! هي گنگا جمني!
سمورا گنگا جمني آمر جي ڪيسي ۾ پيا ٽپا ڏين ۽ پيا اٽڪيون پٽڪيون ڪن...!

ڪلاچي ماءُ سوچي رهي هئي، جن کي جيءَ ۾ جايون ڏنيون سي قري قاڏا ٿي بيٺا آهن...!!
هجي ماني ته ٽڪر ڳيو پٺي ڏيان!
هيءَ ته مَنُ آهي!
هانوءَ ۾ هٽ ٿا وجهن!
ڪلاچي ماءُ هوريان ٻڙڪيو!
"جاڻي سجاڻي ويهان ڪيئن ماٺ ڪري."

مائي ڪلاچي گلان کي ساريندي، ويچاريندي رهي...

"رات منهنجي ڌيءَ گلان منهنجي ڊيل، منهنجي هرڻ اکيءَ کي سندس ٻارن چيو ته: "امان! آکاڻي ٻڌاءِ."
"کهڙي آکاڻي ٻڌايان..."
"امان شينهن ۽ لومڙيءَ واري"
وڏي پٽ چيو:
"نه نه امان اڄ گدڙ واري آکاڻي ٻڌائي."
ننڍڙي پٽ ضد ڪندي چيو.

گلان پنهنجي پٽن کي آکاڻي ٻڌائڻ لڳي، وچ وچ ۾ جي امان! جي امان! ضرور چئجو ۽ سمهي نه رهجو!

هڪ ملڪ ۾ گدڙ جا راج پيدا ٿي ويا. اهي گدڙ ٻئي هنڌان آيا هئا..." "پٽ ٻڌين پيو" ها امان!

هاڻ اهي گدڙ وڏي وڏو راج ٿي ويا هئا.

ڏرڙن جهڙين سوڙهين گهٽين مان نڪري اوچتو اوناڙون ڪندا، پورهيتن، مزدورن، ضعيفن، عورتن تي حملا ڪندا ۽ وري انهن گهٽين ۾ گم ٿي ويندا هئا. امان گدڙ ائين ڪندا هئا" ٽنهي پٽن گڏجي چيو!

”ها شروع شروع ۾ هو ائين نہ ڪندا هئا، رڳو ڳِلرن جي واڙين ۾ پيا ٿُوسيندا هئا.“

پوءِ پوءِ هوريان هوريان هو شهرن ڪي ويجهو ٿيندا ۽ ڳڌ ٿيندا ويا، هڪ ڏينهن پنهنجي گهر جي ڀت جي ڀرسان ويهي اوناڙون ڪرڻ لڳا...

”ڇو امان؟؟“ وچئين پُٽ پڇيو.

”بابلا شهر جا ڪتا جي ٻاڙيا ٿيندا تہ پوءِ گدڙ ضرور گهرن جي ڀرسان پهچي اوناڙون ڪندا ۽ ڳِرندا...“

”پوءِ امان ڇا ٿيو!“ ننڍڙي پٽ پڇيو.

”پوءِ آءٌ نانا واري ڪهاڙي کڻي پويان لڳس...“

”پوءِ وري امان ڇا ٿيو!“ وڏي پٽ پڇيو!

”هڪڙي گدڙ کي ڪهاڙي لڳي ۽ ٻيا ڀڄي ويا.“

ٻار ڪهاڻي ٻڌي سمهي رهيا... رات جي پوئين پهر ننڍو پُٽ ڇرڪ ڀري اُٿي ويٺو!

امان! امان! هُو ڏِس مان هبڪندي چوڻ لڳو!

”گدڙن جي پويان بگهڙ بہ آهي، مون ڏٺو تہ گدڙ تہ وني ڀڳا، پر بگهڙن اسان تي حملو ڪري ڏنو!“

”ماٺ ڪري سمهي رهو“، گلان ننڍي پُٽ جي پٺيءَ ٺپيندي چيو...

ڪلاچيءَ ماءُ ويچارڻ لڳي...

”اهي مانگر ڪيترا مورڙي جا پلئُر ماريندا!؟

اهي بگهڙ ڪيترين ڳُلائن کي رت ۾ وهنجاريندا؟ هاڻ مورڙي کي ئي ڪجهہ ڪرڻو پوندو!! ڪلاچيءَ ماءُ وڏي سر چيو:

”ڏرتيءَ جي مام مُئي ڪانهي، هوءَ اهي دلير پٽ ۽ ڌيئر ڄڻيندي رهندي.“

ڪلاچيءَ ماءُ ڏٺو تہ:

اوچتو سڄو شهر گدڙن ۽ بگهڙن سان ڀرجي ويو، گدڙ اوناڙون پيا ڪن ۽ بگهڙ رومڙ ڪيو موهن واسين ڏانهن ڊوڙن پيا...!!

◙

نئون ڪتاب

ڪتاب: دادلو درياهہ

موضوع: تحقيق ۽ تاريخ

تصنيف: فقير الهہ بچايو لغاري

ڇپائيندڙ: بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ نوابشاهہ 2011ع

سائيز: ڊيمي

صفحا: 200

قيمت: -/220 رپيا

فقير الهبچايو لغاري، سنڌ جو قابل استاد ۽ ڏاهو ڏات ڌڻي آهي. سندس قلم جو ڪمال آهي جو هُن ”دادلو درياهہ“ جهڙو خوبصورت ڪتاب درياهہ جي خاصيتن، ٻوليءَ، ٻيڙين ۽ پتڻن وغيره تي لکي ورتو آهي. هن دادلي درياهہ جي جيڪا تاريخ رقم ڪئي آهي، ان لاءِ هو مبارڪن جو حقدار آهي.

ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

◙

سدرة المنتهيٰ

ڪردارَ

اڄ پراڻو اسٽور ڪنهن بهاني سان کوليو هو ۽ ملاقات ٿي وئي پنهنجي پراڻين يادن سان، يعني ته پنهنجي ساهيڙين سان، ڊائرين، ڪتابن ۽ ڪاپين سان، جيڪي پراڻي اسٽور روم ۾ وقت جي دز ۾ لٽجي ويون هيون. ڪي ڪهاڻيون رائيٽنگ ٽيبل جي خانن ۾ ته ڪي ليٽر پيڊ، ٽيبل جي سيراندي ءَ کان اڻاٽڪا سُتل هئا. ڪي ڪاغذن جا ڍير فرش تي وکريل پنهنجو داستان ٻڌائي رهيا هئا، مون کي ڪجهه وقت پهرين فوٽ پاٿ تي ستل ٻار ياد اچي ويا، ڪاغذن جا ڍير ڪنا ڪري ميڙڻ چاهيم، ائين لڳو ڄڻ فوٽ پاٿ تان ٻارن کي پنهنجي ٻانهن جو سهارو ڏئي اٿاري رهي هجان، ڪاغذن تان دز هٽائيندي ائين لڳو ڄڻ ٻارڙن جي ڳلن تي پيار سان هٿ ڦيريو هجيم، ڪاغذن جي اڻاٽڪن لفظن مان اداس احساس ائين ڇٽي ڪِريا، جيئن ٻارڙن جي اکين مان ڳوڙها ڪري پوندا آهن.

ڪاغذن کي پنهنجي سيني سان لڳايم ته عجيب قسم جو احساس جاڳيو. ڪاغذن تي وڇايل لفظ مون سان ملي ڪري روئي رهيا آهن. ڊائري کوليم، جنهن ۾ گهٽيون حقيقتون ساهه ڪٽي رهيون هيون، ڪتاب ٻنيندي احساس ٿيم ته ڪيڏو نه وقت ٿي ويو ڪتاب ناهي پڙهيو. شايد شادي کان پوءِ هڪ به دفعو ئي پڙهڻ جو وقت مليو هو. سوچيم ڪو وقت هو جڏهن منهنجي دنيا انهن تائين ئي محدود هئي. ان کان پوءِ......

۽ هاڻي انهن سان ملندي ڪيئن سال گذريو وڃن.

ڪيترين مصروفيتن جا بهانا آهن ۽ پنهنجو پاڻ کان به وڇڙي وڃڻ جو ڏک آهي. اڌورين ڪهاڻين ڏانهن نهاريم، پنهنجن اڌورن افسانن جو حال پڇڻ چاهيم ته سمورا ڪردار اٿي زنده ٿيا، ۽ مون سان ملي زاروزار روئڻ لڳا، منهنجا پيارا ڪردار جيڪي ڪڏهن ڪڏهن ذهن تي دستڪ ڏيندا هئا. شايد مون کي جاڳائڻ جي ڪندا هئا. پوءِ بيزار ٿي اچي پاڻ ئي سمهي پيا!

هاڻ جي جاڳيا هئا ته سڄو اوبر نڪري رهيو هو. هو سڀ روئي ۽ مون سان ڪيڏيون نه شڪايتون ڪري رهيا هئا. ڏک هئن منهنجي بيوفائيءَ جو، منهنجي خود غرضيءَ ۽ لاپرواهيءَ جو. ڪيڏو نه مياري ڪري ڇڏيائون، آءٌ به روئي پيس. سندن جدائي تي، يا ته پنهنجي لاپرواهيءَ تي!

منهنجا پيارا ساٿي جيڪي سدائين اڪيلاين جا ساٿي ٿي رهيا هئا. جن کي مون زندگي سيکاري يا جن مون کي، اسان سڀ ملي ڪري پنهنجي موت تي روئڻ لڳاسين. جڏهن خوب رناسين تڏهن سهولت سان پاڻ کي ۽ هنن کي الڳ ڪيم. ڪاغذن جا ڍير ٻڌي رکيم، ڊائري خاني جي حوالي ڪيم.

ڪتابن کي ترتيب ڏئي رکيم، هڪ خالي ڪاغذ کنيم ۽ معذرت نامو لکڻ ويٺس پنهنجي پيارن کي. انهن جي شڪايتن، محبتن ۽ خواهشن جي جواب ۾ مون وٽ فقط دلاسا ۽ بهانا هئا ۽ ڍير ساريون مجبوريون! ٻڌايو ماڻ، منهنجا پيارا ساٿيو، منهنجا ڪردار، سڀ کان پهرين منهنجو معافي نامو قبول ڪريو. ان کان پوءِ آءٌ توهان کي ڇا ٻڌايان ته اڻپورين ڪهاڻين کي لکڻ لاءِ گهڻ ۾ گهڻ هڪ زندگي ته ڪافي ناهي، ڪيتريون زندگيون ڪپن... ۽ منهنجا پيارا ساٿي منهنجي مصروفيتن جي ته توهان کي خبر ئي آهي. منهنجن ڪمن ۽ ذميدارين کان ته توهان خوب واقف آهيو، جي نه ته آءٌ توهان کي ٻڌايان ٿي ته منهنجي مصروفيتن جو ڇا عالم آهي. ڪڏا نه ڪم ٿين ٿا روز جا، منهنجا ساٿي ڪردار توهان کي ڇا خبر ته هاڻي مون کي آئيني ڏسڻ جو به وقت نٿو ملي، خبر ناهي وقت ايڏو تيز ٿي ويو آهي يا ڪم وڌي ويا آهن. جو اهڙي حالت ۾ پنهنجو پاڻ به پاڻ کان ويڳاڻو آهي. زندگي عجيب افراتفري جو شڪار ٿي وئي آهي. صبح کان رات تائين مشيني پرزن وانگر چرپر جي مشين ٿي رهجي ويا آهيون.

ڇا ٻڌايان ۽ ڪيئن صبح ٿيندي ئي ڪمن

ڪارين جي فهرست ڪليو وڃي. اٺين ساڍي ڇهين ٻارن کي تيار ڪري، ناشتو ڪرائي اسڪول موڪلڻ جي ذميداري مان آڄي ٿي، گهرواري جي ذميداري ۾ لڳي ويندي آهيان. عليءَ جي آفيس وڃڻ ڪان پوءِ به ڪيترا ڪم اڌورا ڇڏي آفيس وقت تي پهچڻو هوندو اٿم. پاڻ ته ناشتو ڪرڻ جو وقت به مشڪل سان ملندو اٿم.

آفيس پهچندي پهچندي به الائي ڪيترن چهرن جي حوس جون اکيون نشانو بڻبيون آهن ۽ آفيس پهچي جلاد جهڙي باس جو ٽڪراءُ جيڪو هاڻ، مجبوري ٿي پيو آهي. هر لمحو پنهنجي حفاظت جو خيال ڪڏهن ٿڪائي ڇڏيندو آهي، روز صبر ۽ جبر جي پاڻ کي پڻي پڙهائيندي رستو گهٽبو آهي. گهر پهچي سڀ اڌورا ڪم خيالن کي مصروف ڪري ڇڏيندا آهن. گهر جي حالت ڏسڻ واري هوندي آهي. ڪچن ۾ ٿانون جو ڍير، ڊائيننگ ٽيبل تي شيون وکريل جيڪي فوري سيٽ ڪرڻيون هونديون آهن. ٻارن جي اسڪول ڪان موٽڻ جو به اهوئي وقت هوندو آهي ۽ علي جي واپس ورڻ جو به، منجهند جي ماني ناهڻ جو الڳ ٽينشن..... ڇا ٻڌايان توهان کي ائين ئي ڪمن ڪارين ۾ رات: ٿي ويندي آهي وري ٻارن جا ڪپڙا پريس ڪري مس ئي سمهڻ جو وقت ملندو آهي: ڪڏهن ته ننڊ منهنجي ئي تلاش ۾ پئي گهمندي آهي ته ڪڏهن آءٌ ننڊ کي سڏيندي سڏيندي بي حال ٿي پوندي آهيان. دماغ ۾ فقط حالتون حاجتون، ضرورتون ۽ ذميداريون پيون ڦرنديون آهن، ۽ شڪايتون جيڪي عليءَ کي مون سان آهن سڄو ڏينهن ڇڪيءَ ۾ پيسجڻ ۾ تمام ٿيو وڃي ۽ رات جو هن جون شڪايتون وقت نه ڏيڻ جون ڪيترين ئي شڪوه شڪايتون، ڏينهن جو ٻارن جو موڊ آف، ڊنر ۾ ڪجهه سٺو نه ٺاهيو ته بک هڙتال ۽ نيرن ڪرڻ ڪان ته هنن ٻارن کي الائي ته ڪهڙي چڙ آهي ۽ منجهند جي مانيءَ جي وڏي فرمائشي لسٽ، عليءَ جي جدا پسند، ٻارن جي جدا، مدد لاءِ ڪئين ڪوڪنگ منگزين ڍير ڪري ڇڏيا اٿم، ايڏي محنت ڪان پوءِ اگر ٻارن جي مُنهن تي مرڪ ايندي آهي ته ڇڻ سڄو ٿڪ لهي پوندو اٿم پر، جي اها پيشڪش به قبول نه پئي ته هنن ڪان ڇا پنهنجو پاڻ ڪان بيزار ٿي پوندي آهيان، ۽ صبح، وري ڪو نئون ٽينشن ڪٿي ايندو آهي، سهائي ڪٿي پارٽي آهي يا شادي جو فنڪشن يا ڪا ٻي گڏجاڻي، يعني هڪ نئون سيڙاپو، فضول خرچي الڳ، هڪ نئون سوٽ ميچنگ، نيون شيون ٻارن لاءِ، فيشن جا تيزي سان بدلجندڙ ڊيزائين ۽ چمڪندڙ دڪان جنهن تي نت نيون شيون ڏسي خواهش طلب ڪان به اڳيان نڪريو وڃي. مختصر بجٽ بچائڻ جا سمورا پلان اتي جو اتي رهجيو وڃن، هر واٽ تي ڪليل سيلون پاڻ کي ريپئر ڪرائڻ جي خواهش وڌائي پاڻ ڏانهن ڇڪيو وڃي.

روز ڪو نئون خرچ، نئون فڪر، جنهن لاءِ مشين وانگر ڪم ڪرڻو پوي ٿو، تڏهن به الائي ڇو اسان جون ضرورتون وڌنديون ٿيون وڃن. اهڙي حالت ۾ ڇڻ بيماريون به ترقيءَ جي ڊوڙ ۾ اسان سان گڏ شامل هجن. هتي هُتي هلندي ويهندي خبرناهي ڪٿان ڇهنيو ٿيون وڃن ۽ ائين ٿيون چنبڙي پون جيئن ڪو وڇڙيل ساٿي ملندو آهي. جيستائين اسپتالن جا بل پرائين، ڊاڪٽرن جا ڪيسا گرم ٿين، دوائن جون فيڪٽريون هلن، تيستائين جان ئي نه ڇڏين پوءِ به ڇڏينديون ائين آهن ڇڻ وري ملڻ جي اميد ڏيو وڃن، عجيب ڪيفيتون آهن ۽ اسان جيئن بهتر ٿيون ڪوڙ سارا ڪم اٿيو ڪڙا ٿين.

هاڻي اهڙي صورتحال ۾ منهنجا پيارا ڪردار توهان ئي ٻڌايو ته اڻپورين ڪهاڻين کي مڪمل ڪرڻ جو وقت ملي به ته ڪيئن؟

ميان ٿي ته اڻ پوريون ڪهاڻيون ڏاڍو ئي اتساهين ٿيون..... پاڻ ڏانهن ڇڪين به ٿيون ڪڏهن خواب ته ڪڏهن خيالن ۾ ملن ٿيون... پريشان به ڪن ٿيون ۽ سڪون به ڏين ٿيون پر سچ ته اهو ئي آهي ته ٻيون سڀيون ذميداريون ۽ ڪم بازي کٽيو وڃن. هاڻي اهڙي حالت ۾ ڪا سچي ڪهاڻي لکان به ته ڪيئن، ان ڪري اي منهنجا ساٿيو منهنجون مجبوريون سمجهي مهرباني ڪري منهنجي معافي نامي کي قبول ڪريو اها منهنجي توهان کي درخواست آهي.

توهان جي ساٿي، توهان جي پنهنجي توهان جي ليکڪا

معافي نامو پنهنجي پراڻي فائيل ۾ رکيم، فائيل ڪتابن ۽ ڪاغذن جي وچ ۾ محفوظ ڪيم، غير ضروري شيون اسٽور ۾ بند ڪيم.

هڪ الوداعي نگاهه پنهنجي ڪردارن ڪهاڻين، ڪتابن، ڪاپين ۽ ڊائرين تي وڌم، ۽ دروازو بند ڪيم، يادن جو باب بند ٿي چڪو هو، سوچيم منهنجو معافي نامو قبول ڪيو ويندو. سڀ ڪجهه ڪردارن سان شيئر ڪري هلڪي ٿي ويس، سوچيم هاڻي نه روئيندا، نه شڪايت ڪندا، ۽ پنهنجي ماضيءَ ۾ گم ٿي ويندا ۽ مان روز جي ڪمن ۾ گم ٿي ويندس. وقت ڏٺم منجهند شام ۾ مٽجڻ تي هئي. اڄ جي موڪل پنهنجي يادن سان گهاريم، ڪمري مان ٻارن جا آواز اچي رهيا هئا. مون يادن کي سنڀاري پنهنجو ذهن جاڳائي ٻارن کي سڏيو. اڄ گهڻن ڏينهن کان پوءِ هفتي جي شام ايڏي اجري اجري ۽ فريش فريش پئي لڳي، گهڻن ڏينهن کان پوءِ علي ۽ ٻار خوش خوش ٿي لڳا ۽ هوا به ايڏي ٿڌي ٿڌي..... سمورا ٿڪ وساري شام ۾ گم ٿي ويس.

رات جو ڪو پهر هو، شايد پويون پهر... مون کي شايد اڃ لڳي هئي پاڻي پيئڻ لاءِ اٿيس، علي ۽ ٻار گهري ننڊ ستل هئا، ڪمري کان ٻاهر هُو سڀ ڪنهن اٽل حقيقت جيان منهنجي آڏو اچي بيٺا هئا، اهي سڀ نه منهنجي اڌورين ڪهاڻين جا ڪردار هئا، مون سوچيو شايد منهنجي ذهن تي ننڊ جو خمار آهي يا وري ڪو خواب ڏسي رهي آهيان، ۽ جيئن سمهڻ لڳيس ڪجهه آوازن وري ڌيان ڇڪايو مون نه دروازو به بند ڪيو هو، پوءِ هي سڀ اندر ڪيئن آيا. مون اجا اهوئي سوچيو هو ته هُو سڀ منهنجي اوسي پاسي کان جاءِ ٺاهي ويهي رهيا ۽ ڳالهائڻ لڳا.

ساٿي: اسان تنهنجو معذرت نامو پڙهيو آهي، اسان پنهنجي موت جو توسان افسوس به ڪرڻ آيا آهيون، ٻي صورت ۾ توکان زندگي جي خيرات به وٺڻ آيا آهيون!

سڀ افسوس مان مون ڏانهن نهارڻ لڳا. پهرين ته انهن منهنجي مسئلن تي افسوس ڪيو. حالتن جي تنگي ۽ مهانگائي تي افسوس ڪيو، پوءِ منهنجي حالت تي همدردي ظاهر ڪئي، ان کان پوءِ مون کي احساس ڏيارائون پنهنجي هئڻ جو، توکي خبر آهي ساٿي اسان هر وقت توسان گڏ رهندا آهيون. تون جڏهن صبح جو جاڳندي آهين توسان گڏ جاڳندا آهيون، ڪم ڪرڻ وقت تنهنجو ڌيان مٽائيندا آهيون، ڪپڙا پريس ڪندي آهين تڏهن به توسان ئي گڏ هوندا آهيون، شام جي چانهه توسان گڏ پيئندا آهيون، رات جي مانيءَ ۾ تنهنجي مدد ڪندا آهيون ۽ جڏهن تون واندي ٿي ليٽڻ لڳندي آهين تڏهن به توسان ئي گڏ هوندا آهيون، تنهنجي اوسي پاسي ويهي رهندا آهيون، سمهي پوندي آهين ته خوابن جي رستي تان توکي سڏيندا آهيون... هر وقت تنهنجو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جي ڪوشش ڪندا رهون ٿا. توکي آواز ڏئي سڏيون ٿا، پر تون اسان کان ويڳاڻي ٿي رهين... تون الائي ڪهڙن خيالن جي دنيا ۾ ٿي رهين... اسين ته تو وٽ ئي ٿا رهون. توسان گڏ کلون ۽ روئون ٿا.... تون سمجهين ٿي ته اسان کي اسٽور جي خانن ۾ بند ڪري ڇڏيو آهي ته اسان توکان پري ٿي ويندا سين. پر توکي خبر ناهي اسان توسان ڪيڏو نه پيار ڪريون ٿا! اسان ائين ئي توکي چاهيو آهي جيئن تون ڪڏهن اسان سان پيار ڪندي هئينءَ.

ڪردارن جون اکيون آليون هيون منهنجون به ٽمڻ لڳيون. توکي ياد آهي پياري ساٿي! جڏهن تو نئون نئون لکڻ شروع ڪيو هو ۽ تون لکندي هئين انقلاب جون ڪهاڻيون، خوابن جون ڪهاڻيون... ڪيڏا نه ستارا سجايا هئا تو ادب جي آسمان تي.

ڪيڏيون روشنيون وکيري ڇڏيون هيون تو لفظن جا ڏيئا ٻاري... پهرين ڪهاڻي جڏهن لکي هئي جڏهن اڃان توکي ڪهاڻي لکڻ نه ايندي هئي. ڪهاڻي هئي زمين جي.... ان تي رهندڙ ماڻهن جي... ماڻهن

جي ڏکين مسئلن جي... ۽ تو انهن مسئلن جا سمورا حل پيش ڪيا هئا.

کهاڻيون رنگ وکيرينديون ويون... ۽ اسان جو جنم ٿيندو ويو... اي اسان جي عظيم تخليق ڪار... اي اسان جي امڙ، تو اسان کي هٿ کان جهلي وقت جي سرزمين تي قدم ڄمائڻ جو گُر ڏنو، تو اسان جي اکين ۾ ڪيترا نه اميد جا ڏيئا روشن ڪري ڇڏيا هئا... اسان جي ننڊن ۾ ڪيڏا نه خوبصورت خواب رکي ڇڏيا.

اسان کي آزاديءَ جو احساس ڏنو ۽ احساس ڏنو زندگيءَ جو، اسان کي تڏهن ئي پنهنجي صلاحيتن جو احساس ٿيو هو...

تو اسان کي اسان جي سڃاڻپ ڏني، اسان جي هٿن ۾ عزم، دلين ۾ حوصلا، ذهن کي پختگي، سوچن کي روشني ۽ پيرن کي هلڻ جو هنر ڏنو:

ان کان پوءِ تون اسان جي سڃاڻپ هئينءَ اسين تنهنجي... زندگي ڪاغذن تي جاڳي پئي هئي...

اي اسان جي تخليقڪار جيڪڏهن توکي ياد هجي ته...

پوءِ هڪ ڏينهن اهڙو آيو اسان جي امان... جي تون اسان کي ڇڏڻ جو ارادو ڪيو، منزل ته ڏور... پر راهون ڪيڏيون نه ڏکيون هيون جڏهن تو اسان کي ڇڏيو هو.

اسان توکي ڳوليندي رستا ماپيندي ائندي، ڪرندي، ٿاٻا کائيندي ۽ پير ڊوڙائيندا رهياسين.

امڙ اسين ته توکي ڳوليندا رهياسين پر تون نه ملينءَ... ۽ نه ئي مليو تنهنجو ڪو ڏس پتو. ائين ته پنهنجي دنيا ۾ غائب ٿي وئي هئينءَ جي وري به نه ڏٺئي.

رستي ۾ ڪيترن دغا بازن جي ور چڙهياسين... وڏيرن ظالمن جو نشانو ٿياسين، هٿ لڳاسين منافق ماڻهن جي، جن اسان جون دليون ته ڇا پر شڪليون به ڦيرائي ڇڏيون، ڇا هئاسين... ۽ ڇا ٿي ويا هئاسين.

پوءِ ائين ٿيو جو تو پڪڙي هڪ قيد جي حوالي ڪيو، ڪڏهن ميز جي خانن ۾ ڪڏهن فرش تي بي حال ٿي ڏک ۾ روئيندا رهياسين. ڪڏهن ڪتابن سان گڏجي اڪيلائي ونڊيندا رهياسين... سالن کان پوءِ ائين ٿيو... جو تون ملينءَ. باغ بهار ٿي پياسين... توسان ملي ڏاڍو رناسين.

تو دلاسو ڏنو ته جڻ سمورا غمَ درد لهي ويا اسان جا.

پر معافي نامو اسان کي ڏئي تون وري پنهنجي دنيا ۾ مگن ٿي وئينءَ... شام ڪيئن گذري... رات ٿي توڏانهن موٽيا آهيون...

مون هنن کي پاڻ سان لڳائي وري ڪين تسلي ڏيڻ چاهي...

اسان جي ماءُ اسان کي تنهنجي سخت ضرورت آهي، هاڻي اسان کي نظر انداز نه ڪجانءِ.

ڪردارن جا ڳوڙها اگهي پرچايم ۽ چيومانِ ته هاڻ ڪڏهن به نظر انداز نه ڪندس، هاڻي توهان آرام ڪريو ۽ مون کي به سمهڻ ڏيو. سڀاڻي ڪنهن ڪاغذ قلم جي ذريعي ملنداسين. پنهنجو خيال ڪجو، هُو مون کي پنهنجو خيال ڪرڻ جي تلقين ڪري راضي ٿيا!

صبح، معمول جي افراتفري ۾ گذريو... شام ٿي وئي ڪجهه ذهن ۾ ڦرندو رهيو پر ياد نه آيم... ڪو خيال پاڻ ڏانهن ڇڪيندو رهيو، پر ڪمن سوچڻ نه ڏنو، رات ٿي وئي. سمهڻ جو وقت ٿيو، ٿڪ انگ انگ ۾ رچي ويو هو ڪالهه رات جو اوجاڳو به هو. سمهڻ چاهيم ته ساڳيا ڪردار جاڳي پيا منهنجي آسي پاسي اچي جمع ٿيا.

۽ ورجائڻ لڳا ساڳيو ئي داستان... ڪجهه دير لاءِ اکيون آليون ٿيون، پنهنجي ۽ هنن جي بيوسيءَ تي روئڻ به آيو... پر ٿڪ سڀني شين تي غالب اچي ويو ۽ ڪجهه صبح اٿڻ جو خيال، ذميدارين جو ويچار به هو. ڳالهيون پاڻ ۾ منجهڻ لڳيون هيون...

ڪردار منهنجو هٿ پڪڙي ڳالهائيندا رهيا خبر ناهي ڪيستائين...

۽ مون کي سدائين جيان ڪردارن سان ڳالهيون ڪندي ڪندي ننڊ اچي وئي!

بهادر ٽالپر

ڪارٽونسٽ پيٽر!

آرٽسٽ ۽ ڪارٽونسٽ پيٽر پنهنجي ئي قلم مان ترشيل تصوير ڏسي، پاڻ ئي حيرت ۾ پئجي ويو: "اهڙي تصوير جهڙي اڄ مون تراشي آهي، پانيان ٿو ته منهنجي پوئين سڄي فني زندگيءَ ۾ به اهڙو شاهڪار نه جڙي سگهيو هوندو!" اهڙي احساس سان سندس وجود مان ان تصوير تراشڻ وارا سارا ٿڪ ئي ڪافور ٿيندا ويا...

اصل ۾ هن جڏهن به ڪنهن موڙ تي ڪا تصوير تراشي هوندي يا ڪو ڪارٽون پنهنجيءَ ڪلا جي ڪئنواس تي چٽيو هوندو ته ضرور سندس اندر مان اهوئي آواز آيو هوندو ته: "هن جهڙو شاهڪار شايد ئي مون اڳ ڪو پينٽ ڪيو هجي!!" ۽ پوءِ ڪجهه وقت جي وٿيءَ پڄاڻان، پاڻ ئي پريشان ٿيو هجي ۽ سوچ آئي هجيس ته فن جو ڪمال جو ان ئي ڪارٽون تي ڇيهه ڪندو ڇا...!؟ فن ته مسلسل جستجو ۽ اُتساهه جو نانءُ آهي. هڪ اهڙي جستجو جنهن جي زنجير ۾ تصورن ۽ احساسن جون سونيون ڪڙيون جرڪن ٿيون!!

پيٽر کي پل لاءِ سوچ آئي ته هو پنهنجي گهرواريءَ پالن کي ننڊ مان اُٿاري، جيڪا ساري ڏينهن ۽ رات جي ڪجهه ڪلاڪن جو ٿڪَ سهيڙي اڄي بستري پيڙي ئي هئي! سندس گهرواري پالن به پڪ ئي پڪ هڪ آرٽسٽ هئي ۽ هن چاهيو ته پنهنجي اجوڪي شاهڪار کي گهڻ ۾ گهڻ جوٽس ڪي ته ڏيکاري!! پر پوءِ ڪيس الائجي ته ڪهڙي سوچ آئي جو پنهنجي ناهيل تصوير هن پنهنجي ڊرائنگ روم واري ان ئي ٽيبل تي رکي ڇڏي جنهن تي ئي رکي، هن اها تصوير تراشي هئي!

پيٽر ويني ويني پوءِ ڪيئي پَهر پڄائڻ لڳو. ننڊ ۾ ستل پنهنجي گهرواريءَ کي گهوريندي هن کي خيال آيو ته هوءَ ضرور فن جي حوالي سان ڪو خواب ڏسندي هوندي!! ماڊلنگ به ته هڪ فن ئي آهي. مون پنهنجي جيون ۾ به ڪيترائي خواب ڏٺا، ڪي ريشمي چمڪندڙ ۽ وٽندڙ، ته ڪي وري صفا کهرا..... جيڪي اندر جي احساسن کي گهائيندا ٿي ويا!!

پيٽر کي ياد آئي، پنهنجي اُها تراشيل تصوير جنهن ۾ هڪ پادري ڪنهن حسين ڇوڪر کي ٻوڙي بوسو ڏئي رهيو هو ۽ انهيءَ ڪارٽون هيٺان هن لکيو هو: "پادريءَ جي عبادت جو هڪ نمونو" پيرس جي ڪنهن اخبار اُن ڪارٽون کي وڏي اهتمام سان شايع ڪيو هو. اصل ۾ انهن ڏينهن ۾ پادرين طرفان عبادتگاهن ۾ موجود ڇوڪرن سان جنسي تشدد جون خبرون ميڊيا ۾ رپورٽ ٿي رهيون هيون ۽ پيٽر انهن خبرن مان اُتساهه وٺندي اهڙي قسم جو ڪارٽون اهڙي ته جذبي ۽ اُتساهه سان تراشيو هو جو اهو ڪارٽون ان وقت جي دلين جي ڌڙڪن سان اهڙو ته برميچجي آيو جو ماڻهن جي وات مان بي اختيار واهه.....واهه..... جا لفظ نڪري ويا هئا!

هن پنهنجيءَ پر ۾ بيا به ڪيترا اهڙا ڪارٽون ناهيا هئا جن کي هن عام نه ڪيو هو... جيتوڻيڪ پيرس ۾ فن، فڪر توڙي سوچ جي زبردست آزادي هوندي به الائجي ته ڇو پنهنجن انهن ڪارٽونن کي ڪن اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپائڻ مناسب نه سمجهيو!!

اهڙي قسم جا ڪارٽون ناهيندي هن کي اهڙين ته سوڙهين ۽ قديم غارُن مان گذرڻ جو احساس ٿيو هو جو سندس احساس به ڄڻ انهن ئي سوڙهين ۽ قديم غارُن جهڙا ٿي ٿي ويا!

هو ڪارٽون ۽ تصويرون تراشيندي پاڻ به ته انهن جهڙوئي پئي ٿيندو ويو جنهن کي سندس گهرواري پالن به ڪڏهن ڪڏهن سڃاڻي نه سگهندي هئي ته واقعي اهوئي سندس مڙس آهي. اصل ۾ هو

پاڻ به پنهنجي گهرواري کي ڪڏهن ڪڏهن سجاڻي نه سگهندو هو!! ان جو شايد اهم سبب اهو هو ته هو بئي پنهنجي فن جي دنيا وارن احساسن ۾ اهڙيءَ طرح ته وڃائجي ويا هئا جيئن ڪن والدين جا ڪي ٻار ماڻهن جي جهنگ ۾ وڃائجي ويندا هجن!!

پيڪر ڪي انتهائي اهميت ته اڳ ئي تڏهن ملي چڪي هئي جڏهن هن تڏهوڪي آمريڪي صدر بل ڪلنٽن ۽ سندس محبوبا مونيڪا ليونسڪي جي معاشقي کي پنهنجي هڪ ڪارٽون ۾ پينٽ ڪيو! ان ڪارٽون ۾ بل ڪلنٽن جي گهرواري هليري ڪلنٽن پري کان حسرت سان ٻنهي کي ڏسي رهي هئي ۽ هن پنهنجي ناهيل ڪارٽون هيٺان ڪيپشن ڏنو هو ته: ”هليري تون به ته آزاد آهين، چاهين ته ڪو اسڪينڊل/ ڪو عشق ڪري سگهين ٿي...“

ان ڪارٽون ته ڪيترين اخبارن ۽ رسالن جي اهميت کي به پنجوڻ تي وڌائي ڇڏيو هو!! پيڪر پنهنجن فني احساسن ۾ ايترو ته مدغم ٿي چڪو هو جو هن کان پنهنجو وجود ئي ذري گهٽ وسري ويو هو. هن ۽ پالن کي ڪوبه اولاد ڪونه هو، نه ئي ڀٽاٽو ۽ نه ئي ڏياٽو! پيرس جي ڪيترن ئي ماڻهن کي شڪ هو ته پيڪر ۽ پالن بئي سنجوڳ جي حوالي سان صفا ٻِل هئا. انهن جا جنسي جذبا فن جي جهنگ ۾ ڪٿي وڃائجي چڪا هئا ۽ انهن جي خودي سندن پنهنجي پنهنجي فن خريدي ورتي هئي!! جڏهن هنن وٽ اهڙي خودي ئي نه هئي ته پوءِ هو ٻئي ڪيئن ۽ ڇو پنهنجن جنسي جذبن کي اڀاري انهن جو ڇيد ڪري ٿي سگهيا... يا هو هڪٻئي سان سنجوڳ ڪري ٿي سگهيا!!

پيڪر جي فن پارن جي نمائش، شهر جي ڪيترن ئي ڪلبن ۽ نمائش گهرن ۾ ٻين ڪلاڪارن جي شهپارن سان گڏ ٿي چڪي هئي. هو جڏهن ڪنهن به نمائش ۾ پنهنجن شهپارن سان گڏ شريڪ ٿيو ٿي، ته سندس اکين مان بي اختيار لڙڪ لڙي پوندا هئا...! هو نمائشن ۾ آيل ماڻهن سان گڏ ننڍڙن ٻارن کي ڏسي سندن مٿي تي شفقت جو هٿ ڏريندو هو ۽ ماڻهو سمجهندا هئا ته هن کي اولاد ڪونهي، ان لاءِ ئي هو ٻارن کي پيار ڪري ٿو پر اصل ۾ ائين قطعي نه هو. هن انهن ئي ٻارن ۾ اها آشا ٿي رکي ته اهي وڏا ٿي ڪلا ۽ آرٽ جا وڏا نانءُ بڻجندا ۽ پنهنجن متقلمين جي سلسلي کي اڳتي وڌائيندا ۽ ٻيو ته پيڪر ۾ پاڻ حد درجي جي معصوميت هئي ۽ هن جي معصوميت ڄڻ ٻارن جي معصوميت سان هم آهنگ پئي ٿيڻ چاهيو!!

پيڪر هوندن به پالن سان شاديءَ واري پهرين رات کان معصومن وارو رويو رکندو ٿي آيو! پالن کي بهرحال شاديءَ وارن شروعاتي مهينن دوران سخت اوسيئڙو هو ته هو ڪنهن نه ڪنهن طرح پنهنجي معصوميت مان نڪري، اهڙي مرداڻي موڊ ۾ ايندو جيڪو ئي موڊ سندس جوانيءَ واري جوش کي تسڪين واري طلب سان همڪنار ڪندو!! پر جڏهن پهريون، ٻيون، ٽيون ۽ پوءِ ڪيترا ئي مهينا ويا گذرندا ته پالن به منجهانئس پنهنجون هڙئي آشائون پلي ماڊلنگ جهڙي ڏنڌي/ فن سان وڃي پنهنجو پيچ پاتو!!

پيڪر کي پيرس ۾ رهندي شهزادي ڊائنا ۽ ڊوڊي جي معاشقي جي به بخوبي معلومات هوندي ۽ پوءِ ڊائنا ۽ ڊوڊي جي موت واري ڪهاڻي جي روئداد به سندس سماعتن ڪنهن نه ڪنهن طرح ضرور ٻڌي هوندي!

ليڊي ڊائنا ۽ ڊوڊيءَ جي پويان پاپا رازي فوٽوگرافرن جي پيڇ، پڄان وارا منظر به سندس فوڪس ۾ آيا هوندا، پوءِ ان اهم معاشقي جي تصوير به هن ضرور پنهنجيءَ ڪلاجي ڪئنواس تي چٽي هوندي... هڪ اهڙي تصوير جيڪا ڏسندڙن جون ڏهه ئي حِسون روشن ڪري ڇڏي.

هُو پَهر پڇائيندي پڇائيندي اوچتو پنهنجي ئي بستري تي آهلي پيو هو! پريان سج جا ڪرڻا به پيڪر ۽ پالن جي ڪمري جي اوپارئين دريءَ مان اندر اچڻ جا سانباها ڪري رهيا هئا... ۽ ڪمرو پيڪر جي ئي ڪنهن شاهڪار جو ڏيک ڏئي رهيو هو.

رضوان گل

بُت بڻجي ويل شخص

منهنجي موبائيل تي ميسيج رنگ وڳي، ميسيج ڪنهن نئين نمبر تان آيل هئو کولي ڏٺم ته ميسيج خالي هو...

مان ان وقت پنهنجي آفيس جي شيشي مان ٻاهران جو من موهيندڙ منظر ڏسي رهيو هوس. ڪارا گهاٽا ٻادل، مينهن جون هلڪيون ڦڙيون ۽ پکين جو آکيرن ڏانهن پناهه وٺڻ لاءِ اڏامڻ .. موسم ۾ تبديلي اچي رهي هئي. مان پنهنجي رِوالونگ چيئر کي ڦيرائي ٽيبل تي رکيل ليپ ٽاپ تي آڱريون ڦيرڻ لڳس.

دل چيو ته ڪوئي خوبصورت گانو ٻڌجي.. هڪ دفعو ٻيهر موبائيل تي ميسيج جي رنگ وڳي، ميسيج پڙهڻ لاءِ کوليو ... ساڳي اڻڄاتل نمبر تان خالي ميسيج...

مان اڪثر اهڙن ميسيجز کي اهميت نه ڏيندو آهيان، پر نه ڄاڻ ڇو ان نمبر تي 'who r u' لکي سينڊ ڪري ڇڏيو.. ..

ترت ئي جواب آيو 'im anam and u r my jaan' مون اهو پڙهي .. پڇتايو .. سوچيو ته رپلاءِ ڏيڻ نه گهربو هو مونکي..

مان آفيس جي ڪم ڪار سان لڳي ويس. ٽيبل تي رکيل موبائيل تي ان اڻڄاتل نمبر تان ڪيترائي ميسيج ايندا رهيا. جڏهن آفيس کان واپس گهر آيس ته اهي سمورا ميسيج پڙهي اندازو ٿيو ته جيڪو به آهي سندس ٽيسٽ ڏاڍي لاجواب آهي ..

۽ ائين ئي صبح، منجهند، شام، رات ۽ اڌ رات ان نمبر تان ميسيج ايندا رهندا هئا .. مان ڪوبه رپلاءِ نه ڪندو هوس. مونکي پڪ هئي ته اهو يا ته منهنجو ڪو دوست آهي يا وري ڪوبه واقفڪار جيڪو ڇوڪري بڻجي تنگ ڪرڻ ٿو چاهي...

ڪافي ڏينهن ۽ مهينا گذري ويا چيٽنگ ڪندي. هڪ دفعي مون پنهنجي هورا ڪورا لاهڻ لاءِ ڪيس ميسيج ڪيو، جيڪڏهن تون واقعي به ڪا فيميل آهين ته پوءِ بلڪل هن وقت مونسان ڳالهاءِ...

واپسيءَ ۾ ميسيج بجاءِ ڪال اچڻ لڳي... مون اٽينڊ ڪئي...

پريان ڇوڪريءَ جو آواز آيو .."ڇا اوهان هن وقت تائين مونکي ميل سمجهندا رهيا آهيو؟!!"

نڙيءَ مان لفظ نڪري نه سگهيا.. مون فون ڪٽي ڇڏي...

هاڻي مان سوچڻ تي مجبور ٿيس ته هيءَ ڪير ٿي سگهي ٿي؟! جنهن کي مونسان ايڏي دلچسپي آهي .

مون ڪيس ميسيج ڪيو: "اوهان مونکي ڪيترو ٿا سڃاڻو؟ ۽ مونکي آخر ايترا سارا ميسيجز ڇو ٿا ڪريو؟"

جواب آيو: "مان اوهانکي ايترو سڃاڻان ٿي ته اوهان سرڪاري آفيسر آهيو، ڊفينس فيز ٽو جي 3 نمبر اسٽريٽ ۾ پهرئين ڪارنر تي اوهان جو گهر آهي، بليڪ ڪلر جي سِٽي ڪار اٿوَ، اوهان شادي شده آهيو ٻه ٻار اٿوَ، فري ٽائيم ۾ سنگنگ به ڪندا آهيو، اوهانجا ڪجهه سانگس مون يوٽيوب تي به ڏٺا آهن. نالو شاهد اٿوَ، پر مون لاءِ منهنجي جان آهيو توهان.... ۽ ها! اوهان کي حاصل ڪرڻ منهنجي زندگيءَ جو واحد مقصد آهي."

سندس اهو جواب پڙهي مان هڪ هنڌ ڄمي ويس، هيڏي ساري ڄاڻ ڪنهن کي ٿي سگهي ٿي؟ سوچي سوچي ٿڪجي پيس، ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. ڪيترائي ذهن ۾ آيل سوال ڪائنس ميسيج ذريعي معلوم ڪيا، جن مان اندازو ڪري سگهجي ته هوءَ ڪير آهي، پر هر سوال جي جواب ٻڌڻ ڪانپوءِ منهنجي پريشاني ويتر وڌندي ٿي وئي. نه صرف پريشاني، پر تجسس پڻ وڌڻ لڳو. ان ڳالهه جي تهه تائين پهچڻ جي لاءِ نه چاهيندي به مون ساڻس ميسيجز ذريعي رابطو جاري رکيو..

مان رات جو جڏهن ڪمري جي لائيٽ آف ڪري سمهندو هوس ته پنهنجي موبائيل کي به سائلينٽ تي رکي ڇڏيندو هيس. ڇالاءِ ته ان اڻڄاتل

نمبر تان پوري رات بہ مختلف وقتن تي شاعري ۽ مختلف ڪوٽيشنس وغيره وارا ميسيجز ايندا رهندا هئا... اهو سلسلو مهينن تائين هلندو رهيو .. هاڻي مان بہ سندس ڪيل پنجاهہ ميسيجز جي موٽ ۾ پنج ميسيج موڪلڻ لڳو هوس.. اهو سوچيو تہ صرف ميسيج ڪرڻ ۾ ڀلا ڇا ٿو ٿئي!!

ان وقت آسمان ۾ گجگوڙ سان گڏ ڪنوڻ بہ تجلا ڏئي رهي هئي، جڏهن مان پنهنجي دوست اعجاز جي اوطاق تي وينو هوس. ڪجهہ گهڙين بعد مينهن بہ تيز وسڻ شروع ٿيو. مان نرم آرامده سنگل صوفا تي وينل هوس. اعجاز بينڪ ۾ آفيسر آهي. اسان ننڍي لاءِ جا سنگتي آهيون.. مان اعجاز سان ڪچهريءَ دوران موبائيل تي ايندڙ ميسيجز بہ پڙهندو رهيس... اعجاز پڇيو:

”يار تون ڪجهہ وقت کان موبائيل ۾ ڪجهہ گهڻو ئي مصروف نہ ٿي ويو آن؟!! ڪير ٿو ڪرئي ايڏا ميسيج ڀائو؟؟“

مان منهن پڪو ڪندي چيو: ”بس مختلف ماڻهو ڪن ٿا .. يار ٽائيم ئي نہ ٿو ملي سڄو ڏينهن موبائيل جا ميسيج پڙهجن يا ٻيا ڪم ڪار ڪجن.. بس هاڻي هتي وقت مليو آهي سو ڏسان پيو وينو.“

”پر مون کي ائين نہ ٿو لڳي“، اعجاز چيو!

”تہ پوءِ توکي ڇا ٿو لڳي ڀلا؟؟“

”مون کي لڳي ٿو ڪنهن ڇوڪريءَ جو چڪر آهي.“

هاهاها !! مون هلڪو ٽهڪ ڏيندي چيو: ”ڇوڪري ۽ مان !! ڇڏ يار .. مان اهڙو آهيان جو توکان ڪجهہ لڪايان؟“

ٻاهر مينهن تيز وسڻ سبب ڇتين جا نيسارا وهڻ لڳا هئا..

مان وس ڪندي بہ پنهنجي ڪُوڙ کي لڪائڻ لاءِ .. چپن تي آيل مرڪ لڪائي نہ سگهيس.. اهو شايد انڪري بہ تہ مان اعجاز کان اڄ تائين ڪابہ ڳالهہ لڪائي نہ هئي..

اعجاز جي پڇيل سوال واري انداز مونکي وڏيڪ ڪُوڙ ڳالهائڻ کان جڻ روڪي ورتو..

چيائين: ”الاءِ ڀائو اسان بہ گهاٽ گهاٽ جو پاڻي پيتو آهي .. سڄو ڏينهن ٿا ماڻهن سان ملئون. ۽ توکي تہ مان هونئن بہ چڱيءَ ريت ٿو سڃاڻان، سو مونسان چالاڪي ڪيئن ڪري سگهندين!!“

مان هاڻي سنجيده ٿيندي اعجاز سان سموري ڳالهہ شيئر ڪرڻ لڳس ۽ ڪيس اهو بہ ٻڌايو تہ لڳ ڀڳ سال ٿيڻ تي آهي، هن ڇوڪريءَ جنهن جو نالو انعم آهي، مون سان ميسيجز ذريعي رابطي ۾ آهي. هن مون سان پنهنجي بلڪل ذاتي نوعيت جون ڳالهيون بہ شيئر ڪيون آهن. ها! مون بہ ڪيس پنهنجي متعلق ڪافي ڪجهہ ٻڌايو آهي. ڪافي ڳالهيون ٿيون آهن. هاڻي تہ يار منهنجي بہ عادت بڻجي وئي آهي هوءَ، جيستائين ساڻس ميسيج تي رابطو نہ ٿو ٿئي اباڻڪو ٿو ٿي پوان..

منهنجي مُنهن ۾ گهوريندي اعجاز پنهنجو سڄو هٿ پنهنجي چپن تي رکي منهنجون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو... ملازم ٽيبل تي ٻاڦ نڪرندڙ گرم گرم ڪافي اچي رکي.... مون سمورو سربستو احوال اعجاز کي ٻڌايو..

پهريون سوال ڪيائين: ”تو نمبر ڇو نہ تبديل ڪيو؟“

چيومانس: ”پهرئين سوچيو هو، پر پوءِ دل چيو پڙهيل لکيل ڇوڪري آهي، واندڪائيءَ ۾ ساڻس ڳالهيون ڪندس وقت سٺو گذرندو..

”پوءِ هاڻي ڳالهہ ڪٿي پهتي آهي؟؟“ مون ڏانهن شڪ وارين نظرن سان نهاريندي پڇيائين!!

چيومانس: ”ادا مان هن وقت تائين ساڻس مليو بہ نہ آهيان .. ڳالهايو بہ صرف هڪ ڀيرو ئي اٿم .. سا بہ اها پڪ ڪرڻ لاءِ تہ ڇوڪري آهي يا ڪو سنگت دوست يار.. بس ٻيو ڪجهہ بہ نہ!!“

”تہ پوءِ هاڻي اهو قصو آخر ڪٿي پورو ٿيندو؟“

”بس ائين ئي جيستائين ان جي شادي نہ ٿيندي هلندو رهندو، پوءِ هوءَ نمبر مٽائي ڇڏيندي .. يار ائين منهنجو فري ٽائيم بہ ڏاڍو سٺو ٿو گذري.. ڀلا صفا ڳالهہ حد کان وڌي وئي تہ پوءِ نمبر مٽائي ڇڏبو ڪٿي...“ مون پنهنجي چهري تي اطمينان آڻيندي چيو.

پر تو تہ ٻڌايو تہ: هوءَ تون سان شادي ٿي ڪرڻ گهري...“ منهنجي ڳالهہ کي اڌ ۾ ڪٽيندي اعجاز ڪراس ڪوسچن ڪيو..

"ها! پر مان سمجهان ٿو هوءَ اهو صرف ڳالهه ڪرڻ جي حد تائين چوندي آهي ائين ٿيندو ڪونه."

"ڳالهه ٻڌ پائو اڄوڪي ڏينهن ۾ وچي شرافت سان نمبر مڱاءِ. نه ته......" اعجاز سمجهائيندي چيو:

مون وڏو ٽهڪ ڏيندي .. ڳالهه مٽائيندي چيو: "يار موسم واهه جي ٿي وئي آ ڳاڏي ڪيراءِ ته سي.ويو تي ٿا هلئون."

هاڻي مينهن ڪجهه جهڪو ٿي ويو هئو ۽ موسم لاجواب ٿي وئي هئي. هوا ۾ ٿورڙو سيٺاڻو به محسوس ٿي رهيو هو.

پر اعجاز هلڻ کان لاچاري ڏيکاريندي چيو: نه يار موڊ ناهي ڪنهن ٻئي دفعي...

پوءِ پلا مون کي اجازت ڏي مون اعجاز کان موڪلايو.. تڪڙو تڪڙو گهر پهتس. اهڙي رومانٽڪ موسم ۾ ڪنهن اڻ ڏٺل ۽ تصور ۾ سوچيل حسينه سان رومانٽڪ ڳالهيون ڪرڻ به پاڻ کي رليڊ ڪرڻ جو هڪ بهتر طريقو آهي. اها ڳالهه ذهن ۾ رکي مان ساڻس ڪچهريون ڪرڻ لڳس. اهي ڪچهريون وڌنديون رهيون...

هاڻي جنهن ڏينهن ساڻس رابطو نه ٿيندو هو، مزو نه ايندو هو ڪيس ڪال ڪندو هوس ته اٽينڊ نه ڪندي هئي، ان وچ ۾ مون ڪيس آزمائڻ لاءِ ٻين به ڪيترن ئي نمبرن تان ڪالز ڪيون، پر هن ڪڏهن به اهي ڪالز اٽينڊ نه ڪيون. ٻين نمبرن تان ڪيس رومانٽڪ ميسيجز به ڪيا، پر ڪابه موٽ نه ملي.

ان ڳالهه مان مون کي اها دلجاءِ ٿي ته هن جو تعلق صرف مونسان ئي آهي. هوءَ صرف منهنجي ذاتي نمبر تي ئي ميسيج ڪندي هئي. ڪيس مون هر طرح سان آزمائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ... جو ڪردار مون کي ڪٿي به ڪِريل نظر نه آيو.

رات جو سمهڻ تائين گڊ نائيٽ، صبح جو اٿڻ سان گڊ مارننگ جا ميسيج ايندا رهيا... ڳالهين ڳالهين ۾ هوءَ مون کي پنهنجو محبوب ڪري پيش ڪندي هئي.. گڏ رهڻ جون ڳالهيون. لانگ ڊرائيو ۽ ڪينڊرل لائيٽ ڊنر جون ڳالهيون... سمنڊ تي هٿ هٿ ۾ ڏئي ڇولين جا مزا ... هاڻي مان صرف ٽائيم پاس ڪرڻ لاءِ نه، پر اڪثر پنهنجي آفيس ۾ ڪم سيڙائي به ڪيس وقت ڏيندو هوس. مون کي جن ۾ به شڪ هئا، هوءَ انهن مان هڪ به نه هئي...!!

اهو سوال منهنجي ذهن ۾ پهرئين ڏينهن کان ڦرندو ئي رهيو... پر ڪوبه مطمئن ڪندڙ جواب ڪونه مليو.. مان جڏهن به ڪانئس سندس باري ۾ اهو پڇندو هوس ته آخر تون پنهنجو مڪمل تعارف ڇو نه ٿي ڪرائين؟ ڪٿي رهندي آهين؟ مونکي ايترو ڪيئن ٿي سڃاڻين؟ يا پنهنجي ڪا تصوير ايس.ايم.ايس يا اي.ميل ذريعي ڇو نه ٿي اماڻين!! ته هوءَ موٽ ۾ هميشه ڳالهه کي تبديل ڪري ونندي هئي .. بار بار ساڳيو سوال ڪرڻ تي چڙي به پوندي هئي.

هڪ سال ۾ مهينا چار ڏينهن اسان جون ڪچهريون ٿينديون رهيون .. مون ڪيترائي ڀيرا ملڻ لاءِ ڪيس مجبور ڪيو، پر ملڻ واري ڳالهه تي ڪيس ڳالهائڻ ئي پسند نه هو.. چوندي هئي ملنداسين ته پوءِ ڪڏهن به الڳ نه ٿيندا سين.. پر اڄ هُن اوچتو ميسيج ڪيو ته مان توسان ملڻ ٿي گهران... !!

مون ڪيس تڪڙو جواب ڏنو: ڪڏهن ۽ ڪٿي؟

لکيائين: "تنهنجي آفيس جي سامهون واري ريسٽورنٽ ۾"

مون لکيو: مان ڪيئن سڃاڻيندس توکي؟

لکيائين: مان ته توکي سڃاڻان ٿي نه.. بس توکي هٿ سان اشارو ڪنديس. ۾ ملڻ کان اڳ منهن جو اهو ئي ساڳيو شرط آهي ته پاڻ ملڻ ڪانپوءِ ڪڏهن به نه وڇڙندا سين ۽ ان لاءِ ضروري آهي ته تون. اڄ ئي پنهنجي زال کي طلاق ڏي. طلاق وارا پيپر اتي ڪٽي اچ مان ٺيڪ چئين وڳي اتي توسان ملنديس...پوءِ پاڻ شادي ڪندا سين.

ماڻ ڪيس بغير ڪجهہ بہ سوچڻ جي لکيو: ها ٺيڪ آهي.

سندس ميسيج آيو: ”مان توکي ڪنهن ٻئي سان شيئر ڪرڻ نہ ٿي گهران جانو.. تون صرف منهنجو آهين.“

مون موبائيل ٽيبل تي رکي اکين تي هٿ رکي ڇڏيا .. سمجهہ ۾ ڪجهہ بہ نہ ٿي آيو.. هوش خطا ٿي ويا هئا.. اها حسينہ جنهن سمورو سال خوبصورت ۽ من موهيندڙ ڳالهيون ڪيون هيون، اها اڄ مونسان ملي رهي هئي... جنهن سان ڪيترائي سپنن جا خيالي محل ميسيجز جي ذريعي اڏيا هئا، سا اڄ پاڻ ملي رهي آهي سا بہ هميشہ لاءِ..... هڪ طرف مان خوشيءَ ۾ نہ ٿي ماپيس.... ٻئي طرف سندس لڳايل شرط مٿي ۾ هٿوڙا ٻڌجي لڳي رهيو هو.. گهڻي دير ڪانپوءِ اهو سوچي طلاق نامو تيار ڪري ورتو تہ اهو صرف انعم کي ڏيڪارڻ لاءِ ٿي هوندو.. بس! اندر ۾ نہ بيان ٿيندڙ اڌ ٿڻ هئي انعم کي ڏسڻ جي... نہ ڄاڻ ڪهڙو جادو هو جنهنڪري مون وٽان سوچڻ جي صلاحيت غائب ٿي وئي ... جيئن چار وڳا تہ مان روڊ ڪراس ڪري شاندار ريسٽورنٽ ۾ داخل ٿيس.. عجيب محسوس ٿي رهيو هو سڀ ڪجهہ... طلاق جا ڪاغذ لفافي ۾ وجهي ڪٺي آيو هوس ... دل جي ڌڙڪن تيز ٿي وئي هئي ... ريسٽورنٽ اندر هلڪي روشني هئي. سامهون ڪنڊ تي نقاب ۾ وينل پنڪ ڪلر جا ڪپڙا پهريل حسينہ مونکي اشارو ڪيو تڪڙا قدم کڻندو سندس آڏو اچي ويٺس. لفافي ڏانهن هٿ وڌايائين .. مون سندس حوالي ڪري ڇڏيو.. هڪ دم کولي ڏٺائين ... پني تي نظرون ڦيريندي سندس نقاب لهي ويو.. ۽ ... منهنجي پيرن هيٺان زمين نڪري وئي.. وهندڙ پاڻيءَ مان برف جو پهاڙ ٻڌجي ويس، ها مان ان وقت ٻت ٻڌجي ويس ... ڇو تہ هوءَ منهنجي زال هئي ...

نئون ڪتاب

ڪتاب منيءَ جي مهڪ
موضوع: شاعري
شاعر: عظيم سنڌي
ڇپائيندڙ: ساجاهہ ڪلچرل فورم مورو سنہ 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 111
قيمت: -/120 رپيا

--

عظيم سنڌي جي شاعريءَ ۾ لفظن جي سادگي، بيان جي رواني، جذبن جي فراواني ڏسڻ وٽان آهي ۽ اهائي شاعري جي پختگي جي شاهدي بہ آهي. شاعر اڪثر جذباتي ٿيندا آهن، عظيم جذباتي آهي، هوشيلي سان گڏ جوشيلو بہ آهي.

استاد بخاري

محسن سلطان
سنڌيڪار: ربنواز ڪُنير

اڪيلائيءَ جي بستري تي پٿاريل سيج

هو ڪرسيءَ تي ويٺو سگريٽ جا وڏا وڏا ڪش هڻي رهيو هو. سامهون پلنگ تي هن جي ڪنوار ڪنڌ جُهڪايو ان انتظار ۾ ويٺي هئي تہ ڪڏهن ٿو سندس گهونڊ هن جو گهونگهٽ مٿي ڪري. رات اوندهہ ڪان گهبرائجي ڏينهن ۾ تبديل ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، پر هن جو گهونڊ اکيون بند ڪريو، گهريءَ سوچ ۾ ٻڏل، سگريٽ جا وڏا وڏا ڪَشَ هڻي رهيو هو. هن اکيون کوليون تہ ننڊ مان فراريت جي ڪوشش ۾ اکيون لال ٿي رهيون هيون.

آخرڪار ڪنوار پاڻ کي سميٽيندي هن جي ويجهو آئي. آهستي سان هن جي ڪلهي تي هٿ رکي چيائين:

”ٿڪجي پيو آن، آرام ڪر.“

هو چرڪجي اُٿيو. مسڪراهٽ هن جي چپن تان ٿيندي چهري تي نمايان ٿي، چوڻ لڳو:

”خبر اٿئي! هڪ دفعو آءٌ هن ڪان ڪاوڙيو هئس، هن پنهنجا نازڪ هٿ منهنجن ڪلهن تي رکيا، ان لمحي مون کي احساس ٿيو، زندگيءَ ۾ ڪجهہ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهہ وڃائڻ يا ڪاوڙجڻ ضروري آهي.“

”هاڻي ڪيئن لڳو؟“

ڪنوار زبردستي پنهنجن چپن تي مسڪراهٽ آڻيندي چيو.

”توسان تہ مان ڪاوڙيو ئي ناهيان. رُسڻ ۽ پرچڻ جو حق صرف هن کي حاصل آهي. خبر اٿئي هوءِ جڏهن ڪاوڙبي آهي تہ سمورو جهان سُڏڪا ڀريندي نظر ايندو آهي. بهار ۾ وڻن مان ساوا پن ڇڻڻ لڳندا آهن، چنڊ ڪارو لباس پائي لڪي ويندو آهي.“

”هوءَ ڇو ڪاوڙبي آهي؟“ ڪنوار پڇيس.

هن مسڪرائي سگريٽ دکائيندي چيو:

”هوءَ جڏهن پرچي پوندي آهي تہ ڪائنات کي نوان رنگ ملندا آهن. ان لاءِ هن جو ائين رسڻ ضروري آهي، جيئن خزان ڪان پوءِ بهار.“

هوءَ هن جو ويجهو آئي. مٿي جا وکريل وار سنوارڻ جي لاءِ، هن جيئن ئي وارن کي ڇُهيو تہ هو هڪدم چرڪي اُٿيو. هن جي هٿ کي سَٽَ ڏيندي چوڻ لڳو:

”خبر اٿئي پورا ٻارنهن سال منهنجي زندگي هنن وارن جيئن وکريل رهي. هن صرف هڪ دفعو منهنجي مٿي جا وار پنهنجي آڱرين جي ڦڻيءَ سان سنواريا. منهنجو سڄو وکريل وجود سميٽجي هن جي آڱرين ۾ وارن جيئن سنورجي ويو. هاڻي تنهنجي سنوارڻ لاءِ ڪجهہ بہ ناهي بچيو.“

”تون ڪيئن وڪرئين؟“

ڇوڪريءَ پنهنجي آواز جي سختيءَ کي لڪائيندي چيو.

هو ڪجهہ وقت هن کي اداس نظرن سان ڏسندو رهيو. پوءِ ڪجهہ سوچيندي چوڻ لڳو:

”مان ٻهريون پيرو ان وقت وکريس جڏهن هير جي قبر مان خوشبوءِ نڪري اسان جي ڳوٺ ۾ ڦهلجي وئي. مان ان خوشبوءِ ڪان بچڻ لاءِ سگريٽ ڇڪيندو رهيس. پوءِ سگريٽ ۾ بہ اها خوشبوءِ اچڻ لڳي. هاڻي منهنجو سمورو وجود اها ئي خوشبوءِ آهي.“

هن سگريٽ جو ڊگهو ڪش هڻندي چيو.

”۽ هيو پيرو ان وقت وڪريس، جڏهن چناب جي ڪناري انهن دِلن کي ڏنو، جي انتظار ڪندي ڪندي اس ۾ پچي لال ٿي ويا هئا.“

”مان ته اهي دلا نه ڏنا.“

ڪنوار پنهنجي چوڙين سان ڪيڏندي چيو.

”تون ته مون کي ٻه نه ٿي ڏسي سگهين.“ هن مسڪرائيندي جواب ڏنو.

ڏينهن جي روشني آهستي آهستي ڪمري ۾ ڦهلجڻ لڳي. ڪنوار پنهنجي مٿي جو ٽڪو پاڻ لاهيندي پڇيو:

”تو ايترن ماڻهن ۾ اڪيلو ڇو آهين؟“

هن اداسيءَ مان سگريٽ جي دونهين کي گهوريندي چيو:

”منهنجي اڪيلائيءَ کي صرف هڪ پيرو موت آيو. جڏهن منهنجي 23 سالگرهه تي ان ڇوڪريءَ ڪارڊ موڪليو. مون دم ٽوڙيندڙ اڪيلائيءَ تي ان ڇوڪريءَ جو ڪارڊ رکيو. خبرناهي ڪيئن منهنجي ڪمري ۾ ڦهليل ويرانيءَ ۽ اُداسيءَ ڪارڊ سوري منهنجي اڪيلائيءَ کي نوان ساهه بخشيا. هاڻي هو سيئي ملي منهنجي ڪمري ۾ جشن ملهائي رهيا آهن.“ هن ڪمري جو چوڦير جائزو وٺندي چيو.

ڪنوار هن کي ڪاوڙ مان ڏٺو. پوءِ پنهنجن وارن سان ڪيڏڻ لڳي.

هو دير تائين غور سان هن کي وارن سان ڪيڏندي ڏسندو رهيو. سگريٽ جو بچيل ٽوٽو ايش ٽري ۾ اڇلائيندي چوڻ لڳو:

”جڏهن مان دنيا جي رنج و غم جي مٽيءَ ۾ پيوٽ هن وٽ ايندو هوس ته هوءَ مون کي اهڙي ئي پاڇي ۾ لڪائي ڇڏيندي هئي، هن جا وار هڪ گهاٽي وڻ جيان آهن، ۽ مان ان مسافر جيان، جيڪو ڏک جي رڻ پٽ ۾ لڳاتار ڇانوري جي تلاش ۾ هلندو رهيو هجي.“

”ته توهان اجا تائين سراب جي پٺيان ڊوڙي رهيا آهيو.“

ڪنوار پنهنجي چپن تان طنزيه جملو اڇلائيندي چيو.

هن چپن سان سگريٽ لڳايو. ڪيسي ۾ هٿ وڌو. ماچيس نه مليس. ڪجهه گهڙين لاءِ هن جون اکيون وسامي ويون. پوءِ هو ڪنوار سان مخاطب ٿيو:

”جيڪي شيون وڃائجي وڃن، سي سراب ناهن ٿينديون. ها پر اهو سچ آهي ڪجهه شين جو نعم البدل موجود هوندو آهي ۽ ڪجهه انمول ٿينديون آهن.“ هن هيو ماچيس ڪڍندي چيو.

ڪنوار جي اکين ۾ هاڻي ڳوڙها صاف نظر اچي رهيا هئا. اس منگهه مان ٽپو ڏيئي ڪمري ۾ هلي آئي ۽ هنن ٻنهي جي وچ ۾ ويهي هورڙيان هورڙيان ديوارن سان سُس پُس ڪرڻ لڳي.

دروازي تي هلڪو ڪڙڪڻ جو آواز ٿيو. جيڪو رڳو هو ٻڌي سگهيو. هن ڪنوار کي ڪلهن کان لوڏيندي چيو:

”ڪڙڪڻ جو آواز ٻڌي رهي آهين؟ ٿي سگهي ٿو هُوءَ هجي.“

۽ پوءِ تيزيءَ سان دروازي ڏانهن رخ ڪيائين.

هوڏانهن سيج تي وڪريل گلن مٿان لڙڪن جي شبنم ڪِرڻ لڳي.

حسين مسرت شاهه

انصاف

ياد اٿم اها شام، ڪربلا جي شام کان گهٽ نہ هئي. بيوسي، لاچاري ۽ پنهنجي گهر ۾ ويڳاڻپ جو احساس اڄ بہ لڳ ڪانداري ڇڏيندو اٿم. ڪربلا جي رڻ ۾ لٿل شام جيان شام جو رنگ بہ لال لهوءَ جيان هو. ان شام اسين قتل تہ نہ ٿياسين، پر ان شام اسين گهر جا اڌ ڀاتي ڄڻ زندهہ زمين ۾ دفن ٿي وياسين. ڳوٺ ۾ اسين ڄڻ تہ اڪيلا هئاسين، نہ ڪوئي ٻڌڻ وارو نہ ڪوئي سڏ ورنائڻ وارو ۽ نہ ڪو دانهن ڪوڪ ٻُڌڻ وارو.

هُو اوچتو ئي اسان جي گهر ۾ داخل ٿيا هئا. مسلسل گوليون هلائيندا، بندوقون هوا ۾ لهرائيندا، لتن سان اڌ ڀڳل دروازي کي ٽوڙيندا اندر داخل ٿيا هئا. اسان جو ننڍڙو ڪچو گهر هنن جي گوڙ ۽ ڌمڪين سان ڄڻ ڏڪي رهيو هو. بابا ۽ چاچا ڪم سانگي شهر ويل هئا، آءٌ ننڍي ڀاءُ سان کيڏي رهي هيس.

امان ۽ ڀاڄائي ڪٽ تي رليون وڇائي رهيون هيون، ننڍا ٻار اڱڻ ۾ اديءَ راڻي جي اڳيان ويهي ماني پچڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا. ادي راڻي ماني بہ پچائي پئي ۽ ٻارڙن سان ڳالهيون بہ ڪري رهي هئي، پر هينئن اوچتو اسين سڀ خوف وچان ڄڻ تہ پنڊپهڻ ٿجي ويا هئاسين، آءٌ ننڍي ڀاءُ کي هنج ۾ کڻي ڇاتيءَ سان لڳائي، امان جي رئي جي پلاند کي جهلي بيٺي هيس. هُو شايد ڏاڙيل هئا، مون اهو خيال ڪيو.

پر غريب جي گهر ۾ کهڙو سون لڪل هوندو، جو هُو ڏينهن ڏٺي جو ڄڃ ڪري آيا آهن."غريب جي گهر ۾ عزت کان سواءِ هوندو بہ ڇا آهي؟" امان هميشہ چوندي رهندي هئي.

هُو هڪ ڪوني ۾ هڪ ڇپر واري گهر جي هر ڪنڊ کي شڪاري ڪتي جيان جانچي رهيا هئا، هنن جي نظر جيئن ئي چُلهہ جي ويجهو ويٺل اديءَ راڻي تي پئي تہ هڪ ڄڻي هن کي ڇڪيو.

ياد اٿم تہ ان وقت امان ڏڪي ويئي هئي هُن مون کي پنهنجي پويان لڪائيندي هنن کي هٿ ٻڌي ايلاز ڪيا. منهنجي ڌيءَ کي ڇڏيو! "ان کي ڇو ٿا کڻو هيءَ ٻار آهي!"

مون خوف وچان انهن کي ڇتائي ڏٺو ڏاڙيل تہ نہ هئا هيءَ تہ اسان جي پاڙي جا ڇوڪر هئا، ڪرمو، رمو، بخشل وارا، جيڪي روز شام جو موٽر سائيڪل تي چڙهي ڳوٺن جي ڪچن رستن تي دز مٽي اڏائيندا وتندا هئا. هنن جو تہ ڪم ئي هو ماڻهن کي هيسائڻ، ڌمڪائڻ.

هُو اديءَ کي ڇڪڻ لڳا. ادي پٽ تي ڪِري پئي هئي، امان هنن جي پويان لڳي، هنن فائر ڪرڻ شروع ڪيا، اديءَ کي ڪُنل ٻڪريءَ جيان ڪنيي کڻي گاڏي ۾ اُڇلايائون، سڄي ڳوٺ ۾ موت جهڙي ماٺ هئي. هر دروازو بند هو، هنن لوفرن جي دهشت هر گهر تي طاري هئي، هُو جنهن مهل چاهيندا هئا، جنهن گهر مان چاهيندا هئا، ڇوڪريون ڪنيي کڻي ويندا هئا. سو ان ڏينهن وارو اسان جي بدنصيب گهر جو هو.

بابا ۽ چاچا شهر مان آيا تہ گهر ۾ ماتم لڳو پيو هو، امان ۽ ڀاڄائي روئي رهيون هيون، گهر ۾ ڄڻ ڪو تازو قضيو ٿيل هجي. اسين سڀ ٻار بہ هراسجي ويا هئاسين.

بابا، ۽ چاچا اوڏي مهل ئي ٿاڻي تي ڀڳا، ۽ سڄي رات هُو گهر نہ موٽيا.

فجر ويل واپس آيا اها رات اسان بہ اڌ جاڳ، اڌ ننڊ ۾ گذاري.

"بابا ادي راڻي کي وٺي نہ آيا آهيو؟" بابا گهر آيو تہ ڀرين اکيان وڏي مون پڇيو، بابا جي اکين ۾ لڙڪ هئا، منهن تي نراسائيءَ جا پاڇا.

"پٽ! راڪاسن جو ڏيهہ آهي هتي سڀ ٻگهڙ ٿا رهن، هُو سڀ هڪٻئي سان مليل آهن." بابا روئندي وراڻيو. بابا پنهنجو پٽڪو لاهي ڪٽ تي ڦٽو ڪيو ۽ ڪٽ جي پائي کي جهلي پٽ تي ئي ويهي رهيو ۽ چاچا بہ اتي ئي ويٺو.

"ڀاڄائي،تون ۽ زيبي وڏيري جي گهر وڃو ۽

وڏيري کي حقيقت ٻڌائي ڇنوس ته صوبيدار کي چئي ته هُو فرياد داخل ڪري"

چاچا ڪيس ڇيو.

امان،چاچي ڏانهن نهاريو، سندس منهن هيٺو ٿيو پيو هو، رات وچ ۾ سيڻي گهر پلٽين جو ڇڻ ته سڄو رت سُڪي ويو هو، ائين ٿي لڳو ته رت پاڻي بڻجي، اکين رستي نڪري ويو هو.

چاچيءَ اتي ڪليءَ تان اجرڪ لاهي، امان کي هلڻ جو اشارو ڪري اُٿي وڌي.

آڏنهن سالن جي هيس، ادي مون کان چار سال وڏي هئي، ان ڏينهن جي ويراني ۽ خوف هميشه منهنجي ذهن تي ڇانيل رهيو، بابا جون اوچنگارون ڏيئي روئڻ، چاچا جو پرچائڻ سڀ ڪجهه ذهن ۾ هڪ فلم جيان هلندو ٿو رهي. اها خوفناڪ قيامت جهڙي شام اسان جي سڄي زندگيءَ تي طاري ٿي ويئي. ان شام کان پوءِ خوشين ۽ مرڪن کان اسان جي گهر جو رستو ئي ڀلجي ويو، ٻارن راند ڪيڏڻ ڇڏي ڏنو، بابا ٻاهر شام جو هوٽل تي ڪچهري ڪرڻ ڇڏي ڏني، امان پرت پرڻ، رليون ناهڻ وساري ويٺي، ڀاڄائي مائٽن ۾ وڃڻ ڇڏي ڏنو.

ٻئي ڏينهن جي شام، شامِ غريبان کان گهٽ نه هئي. ساڳيو گوڙ، ٺهڪ، ٺٺوليون ڪندڙ هجوم گهر جي ٻاهران آيو. موٽر سائيڪلن جي گوڙ تي ٻاهر نڪتاسين. هُو اندر داخل ٿيا ۽ اديءَ راڻيءَ کي ڪنهن ڀڳل گڏيءَ جيان اُڇلائي هليا ويا.

امان ٻوڙي وجهي اديءَ کي ڀاڪر ۾ پريو. روئيندي پٽون پاراتا ڏيندي چوڻ لڳي. "ظالمو اسين ڪورٽ ويندا سين، اسان جو انصاف ضرور ٿيندو.." هڪ ماڻهو پنيان نهاريو ۽ پستول ڏيکاريندي ٺٺوليندي چوڻ لڳو.

"پوڙهي! جيڪو ڪرڻو ائين وڃي ڪر! پوليس به اسين آهيون جج به ۽ وڪيل به اسين آهيون، ڀلي وڃي انصاف لاءِ ڌڪا ڪاءُ ٿيندو اهو جيڪو اسين چاهينداسين؟" هو ٽهڪن مٿان ٺهڪ ڏيندا هليا ويا.

هڪ دفعو وري گهر ۾ روج راڙو ته هو، ماتم هو، اديءَ کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ جتن ٿيڻ لڳا.

ادي هوش ۾ اچڻ شرط ڏانهون ڪوڪون ڪرڻ لڳي، هن جو جسم زخمي هو، هُن جو روح زخمي هو، هوءَ سڄي ڏڪي رهي هئي. آءٌ ان وقت سمجهي نه سگهيس ته منهنجي ڀيڻ هڪ رات اندر زندگيءَ جي ڪيتري اذيتناڪ تجربي مان گذري آهي.

آهستي آهستي ڳوٺ جون عورتون گهر ۾ اچڻ لڳيون.

پوليس اسٽيشن جا چڪر، اسپتالن جا چڪر، ماڻهن جون ڳالهيون، امان، بابا جو روئڻ آهستي آهستي اديءَ سان ٿيندڙ حادثي کي واضح ڪندا ويا.

اندر ۾ پلجندڙ نفرت، مون کي ساڙيندي هئي. اديءَ جو هي بيهوش و حواس وجود، اندر کي ڇيچلائي ڇڏيندو هو. سوال ئي سوال هئا، ٻي رحم مجرمن کي پوليس جي پنيرائي حاصل هئي.

هنن جون ڌمڪيون هر وقت ڪنن ۾ گونجنديون هيون.

هڪ ڏينهن ڪوڙ ساريون عورتون شهر مان آيون، انهن اچي اسان جي ننڍڙي ڳوٺ جي گهٽين ۾ احتجاج ڪيو، ماڻهن کي ان ظلم کان آگاهه ڪيو ۽ سرڪار کي اپيل ڪئي ويئي.

پوليس ۾ ڦڙڦوٽ پئي، ڪجهه جوابدار گرفتار ٿيا، اديءَ جو چيڪ اپ ڪرايو ويو.

انهن ڏينهن ۾ خوشيون گهر مان موڪلائي ويون هيون، حادثن، وقت کان اڳ وڏو ڪري ڇڏيو هو.

آءٌ به امان ۽ اديءَ سان گڏ ويهي روئيندي هيس.

ادي راڻي اندر ۾ ڳرندي ويئي، ڊپ هن جي منهن تان لهندوئي نه هو. هوءَ رات جو ننڊ ۾ دانهون ڪري اُٿي ويهندي هئي.

"نه! نه! مون کي ڇڏيو مون کي ڇڏيو!"

اديءَ جي رڙين تي سڀ جاڳي پوندا هئاسين، جڏهن عدالت ۾ ڪيس هليو ته اسان کي مارڻ جون ڌمڪيون ملڻ لڳيون.

ڪرمون، رمو، ۽ بخشڻ کي اديءَ سڃاتو بين به ڏنو پر هُو ڏاڍا هئا. جيل جون شيخون هنن کي گهڻو وقت روڪي نه سگهيون، زندگيءَ اهو سيڪاريو ته غربت به ڏوهه آهي ۽ اهوئي اسان جو ڏوهه هو، ۽ هيءَ فرياد داخل ڪرڻ ڏوهه ڪونهي، پر ان ڏوهه جا

ڏوهاري ٻڌجي ڏاڍن جا ستم سهندا رهياسين.

هُنن جا ماڻهو، روز دروازي تي اچي ڌمڪيون ڏيئي ڪيس تان هٿ ڪڍڻ لاءِ چوندا هئا.

بابا ۽ چاچا ڪنهن به قسم جي فيصلي ڪرائڻ، پئسا وٺڻ ۽ ڪيس تان هٿ ڪڍڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، هُو ضمانت تي جيل مان آزاد ٿيا ته اچڻ سان ڳوٺ ۾ ۾ فائرنگ ڪئي تنهن ۾ بابا بچي ويو، پر ٻيا اسان جا ماڻٽ زخمي ٿيا.

ان ڏينهن ۾ به ڀاڻ کي ڏاڍو هيڪلو سمجهيوسين جڏهن بابا، امان کي ڳوٺ ڇڏڻ لاءِ چيو هو: "رحمت هاڻ ڀاڻ کي هت رهڻ نه ڏيندا، هتان لڏي هلڻو پوندو." بابا جي آواز ۾ بيوسي ۽ ڏک هو.

"راڻيءَ جا پيءَ! اهو وري ڇا ٿو چئين؟"

امان پنهنجي مٿي تي ڌڪ هڻندي چيو.

"پوءِ ڇا ڪريان! توهان سڀني کي مارايان؟ ڏوهي ته ٻڪين ڪُتن جيان پيا ڦِرن، هنن لئي ته ڇوڻ وارو ڪوبه نه آهي! بابا ڏک ۾ چيو.

پوءِ انصاف جي آسري تي گهر ڇڏيوسين، ڳوٺ ڇڏيوسين، بابا به مينهون ۽ هڪ ٻڪري به وڪڻي ڇڏي.

پر! ڏوهاري هر قانون کان طاقتور نڪتا، ها! جيڪڏهن هنن کي دٻ هجي ها ته هو شايد ائين اديءَ کي ڪٽي نه وڃن ها! هنن کي خبر هئي ته انصاف سندن گهر جو غلام آهي، هنن کي خبر هئي ته ڇوڪريءَ جو ائين ڪنهن به گهر مان ڪڍڻ عام رواجي ڳالهه آهي سو هنن کي پنهنجي شيطاني خواهش پوري ڪرڻ ۾ ڪابه رڪاوٽ محسوس نه ٿي.

رڪاوٽون، تڪليفون ۽ آزمائشون صرف اسان جي حصي ۾ آيون، ڀوڳنائن جو سفر اسان جو نصيب ٿيو.

فرياد داخل ڪرائڻ ۾ رڪاوٽ، ڪيس داخل ڪرڻ ۾ ڏکيائي.

انصاف جي آسري ۾ ناانصافيون ڀوڳيندا رهاسين، ڳوٺ ڇڏي اچڻ کان پوءِ، ادي راڻي ڪجهه ڳالهائڻ ٻولهائڻ شروع ڪيو، پر جڏهن به ڪورٽ ۾ بيان لاءِ ويندي هئي ۽ ڏوهاري جيان هن کان ڪنهڙي ۾ ٻيهاري ڀڇا ڪئي ويندي هئي ته پوءِ اهو ڏينهن، اها رات اسين جاڳي گذاريندا هئاسين، اها ڪاري راتم آهي وحشي جانور هن جي دل ۽ دماغ تي تري ايندا هئا، هُو روئندي هئي، امان به لڙڪ روڪي نه سگهندي هئي، سڄو سال اسان جي گهر ۾ ماتم جاري رهيو، ۽ اسين پنهنجي گهرن ۾ ڏوهارين جيان هيسيل ۽ ڊنل رهياسين، دانهون، ڪوڪون بي اثر رهيون، اخبارن ۾ ليڪ، ٽي.وي تي اپيلون ڪارگر نه ٿيون، ڪيس اٽڪي ئي رهيو ڏوهاري ڏاڍ جي نشي ۾ مست آزاد گهمندا رهيا.

اسان جي اپيلن سان هڪ دفعو وري به قيامت اسان جي گهر تي ڪڙڪي.

ادا رحيم ۽ بابا صبح جو گهران نڪتا ته وري پيرن تي هلي گهر نه پهتا. بابا رت ۾ ڳاڙهو هو ۽ ٻه ماڻهو ان کي گهليندا آيا ۽ ادا ماڻهن جي ڪلهن تي هو، رستي تي ويندي انهن ادا ۽ بابا کي روڪيو ۽ آخري دفعو ڪيس تان هٿ ڪڍڻ لاءِ چيو: پر ادا رحيم انهن آڏو بيهي رهيو ۽ چوندو رهيو ته "اڙي! بزدل اسان کي ڌمڪيون ٿا ڏيو، قانون کان ڊڄو نه ٿا، اڃو ڪورٽ ۾ ته خبر پوندوَ اسين ڪابه سوديبازي نه ڪنداسين اسان جو انصاف ضرور ٿيندو." ادا ڪاوڙ ۾ ڳالهائيندو رهيو.

۽ پوءِ گولين جا وسڪارا هن مٿان ٿيا، گوليون سيني ۾ ادا کي لڳيون. ادا کي بچائيندي بابا به زخمي ٿيو ۽ هو وري به فاتح بنيا، ڏينهن ڏٺي جو ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ هُو ادا کي ماري ويا، هُو وس وارا، هُو اختيار وارا هئا ۽ امان جيان، ڀاڄائيءَ جي ماتم کي به ڪنهن نه ڏٺو، گهر جي ويراني ۽ تباهيءَ تي نه زمين ڏڏي نه آسمان ڦاٽو.

عدالت ۾ گواهي ڏيڻ لاءِ ڪير به تيار نه ٿيو، بابا ڄڻ ته جيئري مري ويو. ڌيءَ لاءِ انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ نڪتو ته پُٽ به ڦُرجي ويس.

گهر ڄڻ ته قبرستان ٺهيل آهي، سالن پڄاڻان، اڄ به گهر جي خاموشي ختم نٿي ٿئي، بابا ۽ چاچا وس وارن ڏانهن ويندا ٿا رهن، ڪيس هلندو ٿو رهي، پر اسان جو رُسيل خوشيون واپس نٿيون اچن.

ادي راڻيءَ جا ڏوهاري ۽ ادا رحيم جي قاتلن کي سزا ڏيارڻ جو انتظار اسان سڀني جي اکين ۾ وسي ٿو، انصاف حاصل ڪرڻ جي اميد ۾ سڀ ڪجهه وڃائڻ جو خوف به زنده آهي. ادي راڻي ته سڪتي ۾ آهي نه ڳالهائڻ نه ٻولهائڻ هوءَ زنده لاش آهي، جنهن ۾ انصاف خبر نه آهي ته ڪڏهن ملندو به يا نه؟

گلاب خان سولنگي

اَندر جِنين اُڄ

عيد جون موڪلون جيئن ختم ٿيون مان گهران موڪلائي، ٿيلهو ڪُلهي تي کڻي بس اسٽاپ تي اچي بيٺس. انهن ڏينهن ۾ منهنجي ڊيوٽي پنوعاقل ڇانوڻيءَ ۾ هئي. نيٺ گهڻي انتظار کان پوءِ سکر جي بس ملي وئي، بس ۾ ڪافي رش هئي. مون کي آخري سِيٽ ملي. ڪرايو گهرڻ وقت، بس جو ڪنڊيڪٽر ڪافي مسافرن سان الجهي پيو، تنهن تي هڪ ڪُراڙيءَ عورت ڏاڍيان ڳالهيندي چيس، "ابا ڪجهه ڏينهن ڪرايو گهٽ هيو، اڄ وري يڪدم ايترو وڌي ويو ڇا؟"

"امان مان ڇا ڪيان! حڪومت، پيٽرول ۽ ڊيزل جا اگهه وڌائي ڇڏيا آهن، انڪري ڪرايو وڌيڪ پيو وٺان." ڪنڊيڪٽر بيزاريءَ ۽ بيوسيءَ جي ڪيفيت ۾ ڪُراڙيءَ عورت کي جواب ڏنو.

ابا، حڪومت بسن ۾ سفر نه ڪندي آ ڇا؟ ڪراڙيءَ عورت آهستي ۽ ڏاهپ واري انداز ۾ ڪنڊيڪٽر کان سوال پڇيو، پر ڪنڊيڪٽر ان جو ڪو به جواب ڏئي نه سگهيو ۽ ٻين مسافرن کان ڪرايو وٺڻ لڳو.

"سائين ڪرايو" ڪنڊيڪٽر جي آواز تي مان خيالن جي دنيا مان واپس آيس ۽ ٻين وانگر مون به وڌيل ڪرايو ڏنو. دراصل مان سوچي رهيو هئس ته ڪراڙي عورت جي سوال جو جواب ڪنهن کي ڏيڻ کپي....؟ بس رڙهندي رڙهندي سکر پهچايو. سکر مان پنوعاقل ڇانوڻيءَ واري گاڏي ۾ ويٺس ۽ شام جو ٽيپهريءَ ڌاري ڇانوڻي ۾ پهتس. جڏهن ڪمري ۾ داخل ٿيس ته حيران ٿي ويس، ڇاڪاڻ ته سپاهي مظهر هن دفعي به موڪل تي ڳوٺ ڪونه ويو هو، ڪمري ۾ منهنجي واپسيءَ جو شدت سان انتظار ڪري رهيو هو ۽ جيئن ئي مون تي نظر پيس ته ڀاڪرين پئجي ويو. "يار پراڻي عيد مبارڪ هجيوَ." هن جو آواز ڀرجي آيو ۽ مون ان کي آٿت ڏيندي پهريون ئي اهو سوال ڪيو "تون هن دفعي به ڳوٺ نه وئين؟ آخر ڪهڙي ڳالهه آهي، جو تون سڀني کان لڪائين پيو؟" منهنجي سوالن تي ويتر پريشان ٿي ويو ۽ نه چاهيندي به کِلي چيائين ته "ڇڏ يار انهن ڳالهين کي تون ٿورو آرام ڪر باقي ڳالهيون رات ڪنداسون." مان به ٿڪيل هئس، انڪري کٽ تي ليٽي پيس ۽ آرام ڪري، سانجهيءَ جي نماز ادا ڪري ميس تي ماني کائڻ ويس. فوج ۾ هر ڳالهه ٽائيم ٽيبل مطابق ٿيندي آهي، اتي ٽريننگ جو ٽائيم، آفيس جو ٽائيم، مانيءَ جو ٽائيم، آرام جو ٽائيم، راندين جو ٽائيم ۽ رات جو ڪمرن ۾ جنهن کي فوجي زبان ۾ بئرڪون چوندا آهن، سمهڻ جو به ٽائيم مقرر هوندو آهي ۽ هر آفيسر ۽ جوان کي ٽائيم جي پابندي ضرور ڪرڻي پوندي آهي. هونءَ اسان جي آفيس ۾ پاڪستان جي هر علائقي جا ماڻهو ملازم هئا، پر اسان صرف پنج سنڌي هئاسون، جن جو تعلق سنڌ جي مختلف علائقن سان هئو. اسان سڀ هڪ ئي ڪمري ۾ رهندا هئاسون، انهن مان چار سپاهيءَ جي عهدي تي هئا ۽ منهنجو عهدو انهن کان ٿورو وڏو هئو ۽ تعليم به ڪجهه وڌيڪ هئي، اسان سڀئي گڏجي هڪٻئي جو گهڻو خيال ڪندا هئاسين.

سپاهي مظهر اسان سڀني کان مختلف هئو. هُو نه گهڻو ڳالهائيندو هئو ۽ نه ئي وري کلندو هئو. هر وقت پريشان رهندو هئو ۽ ڪنهن سان پنهنجي دل جو احوال نه ونڊيندو هئو. گذريل عيد کان مظهر کي ڏهه مهينا ٿي ويا هئا، پر تڏهن به هُو پنهنجي ڳوٺ موڪل تي نه ويو هو ۽ جڏهن مان عيد تي ڳوٺ پئي ويس ته مظهر مون کي بس ۾ ويهاري وعدو ڪيو هو ته هن دفعي هُو ضرور ڳوٺ ويندو، پر جڏهن مان موڪل گذاري واپس آيس ۽ مظهر کي موجود ڏٺو ته حيران ٿيو هئس. توڙي جو مظهر اسان سان گڏ رهندو هو، پر اسان دوستن کي صرف ايتري خبر هئي ته مظهر جو تعلق ٿرپارڪر ضلعي جي ڪنهن ڳوٺ سان آهي ۽ هر مهيني جي پهرين تاريخ تي هُو ڪجهه رقم پنهنجي

نندي پاڻ ڏانهن گوٺ مني آرڊر ڪندو آهي، ٻيو اسان سڀني دوستن ۾ مظهر ئي غيرشادي شده هيو. مان جڏهن به پنهنجي آفيس مان شام جو ڪمري ۾ ايندو هئس ته منهنجا سڀئي دوست اڳواٽ ئي ڪمري ۾ موجود هوندا هئا، ڪنهن وٽ جلال چانڊيي جا ڳانا پيا هلندا هئا ته وري ڪنهن وٽ شمن علي ميرالي جا ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ سڄي سنڌ جي ثقافت اسان جي ڪمري ۾ سمائجي وئي هجي ۽ سڄي ڏينهن جو ٿڪ ئي لهي ويندو هو، پر انهي ميلي ۾ به مظهر اڪيلو ۽ پريشان رهندو هئو. مان هن کي هميشه اهو مشورو ڏيندو هيس ته ”يار مظهر، واندي ويهڻ کان بهتر آهي، ڪو ڪتاب ئي پڙهه، مون وٽ ڪافي ڪتاب ۽ رسالا موجود آهن.۽ پوءِ هُو ڪڏهن ڪڏهن ڪتاب وٺي پڙهندو به هئو. ۽ آهستي آهستي ڪتابن سان چاهه وڌندو ويس ۽ هاڻي هر وقت ڪتاب ۽ رسالا پڙهندو نظر ايندو هئو.“ڪڏهن ڪڏهن اها فرمائش ڪندو هئو ته مون کي جلال چانڊيي مرحوم جو ڳانو ”اهي وڻ به ويا ۽ وٿاڻ به ويا.“ ٻڌراءِ ڇاڪاڻ ته مون کي پراڻن سنڌي ڳانن جي ڪافي ڪليڪشن موجود هئي.

ائين ئي مون کي موڪل تان ايندي به مهينا گذري ويا، وقت جي خبر ئي نه پيئي. هڪ رات مون کي آفيس ۾ گهڻو ڪم هئو، مان ڪمپيوٽر تي ڪجهه ڪم ڪري رهيو هئس، ”مان اندر اچي سگهان ٿو.“ اوچتو مظهر جو آواز ٻُڌم. ”اڙي يار تنهنجي ئي آفيس آهي، هلي آ“ مون چيو:”اڄ سوچيم ته شام جي چانهه اوهان سان گڏ پيئجي، پر توهان ته مصروف آهيو.“ مظهر مون کي مصروف ڏسندي چيو. ”نه ڪو خاص ڪم ڪونهي.“ مون وراڻيو. مظهر ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. مون پنهنجي آفيس رنر کي چيو ته ”ٻه چانهه جا ڪوپ ناهي ڪٽي اچ“ ”سائين اجهو آيس“ ائين چئي آفيس رنر هليو ويو. ڪجهه دير خاموشيءَ کان پوءِ مظهر ابوجهي انداز ۾ پڇيو ته: ”ادا توهان ناراض ته ناهيو، هن ڏڪاري لهجي ۾ چيو.

”نه يار، ناراض ته نه آهيان، پر ڪجهه ڏينهن کان آفيس جو ڪم وڌي ويو آهي ۽ هونءَ به توهان ته ڪنهن کي به پنهنجو دوست ئي نه ٿا سمجهو ۽ نه ئي ڪا ڳالهه ڪنهن سان ٿا شيئر ڪيو“. مون شڪايت ڪندي چيو.

مظهر منهنجو جواب ٻڌي ٿوري دير خاموشي اختيار ڪئي ۽ پوءِ ٿورو شرمساريءَ واري موڊ ۾ چيائين ته: ”نه يار اهڙي ڳالهه ناهي، دراصل مان پنهنجي پريشاني ٻڌائي توهان کي به پريشان ڪرڻ نه ٿو چاهيان. پر...پر اڄ آءٌ چاهيان ٿو ته مان توهان کي پنهنجي پريشانيءَ جو سبب ٻڌائي دل جو بار لاهيان“. ۽ پوءِ مان خاموشيءَ سان هن کي ٻڌندو رهيس. هُو ڳالهائيندو ويو.

جيئن ته توهان کي خبر آهي ته منهنجو تعلق ٿر جي هڪ غريب گهراڻي سان آهي، منهنجي والد صاحب مزدوري ڪري اسان کي پڙهايو، منهنجي امڙ سدائين بيمار رهندي هئي ۽ منهنجي وڏي ڀيڻ اسان جي ويجهن عزيزن وٽ پرڻيل هئي، باقي مان ۽ منهنجو ننڍو ڀاءُ جنهن جو نالو عابد آهي. اهو نائين ڪلاس ۾ پڙهندو هئو. مان جنهن رستي تان ڪاليج ويندو هئس ان جي پرسان سورٺ جو اسڪول به هو. ۽ مان روز سورٺ کي پهريائين اسڪول ڇڏي، پوءِ ڪاليج ويندو هئس. سورٺ منهنجي ويجهي مائٽياڻي هئي ۽ اسان جو هڪٻئي جي گهرن ڏانهن اچڻ وڃڻ به هوندو هئو. سورٺ جي ماءُ جي چوڻ تي روز سورٺ کي اسڪول وٺي وڃڻ ۽ ڪاليج مان واپسيءَ تي ان کي به اسڪول مان واپس گهر ڇڏي ايندو هئس.

سورٺ جو پيءُ ڪپڙي جو وڏو واپاري هئو، ان جو واپار پوري علائقي ۾ ڦهليل هو. ڪڏهن ڪڏهن سورٺ پنهنجي ماءُ سان اسان جي گهر به ايندي هئي، هُن جي سونهن ۽ اخلاق ڏسي هرڪو چاهيندو هو ته سورٺ ان کي ملي ۽ مان به اهو ئي چاهيندو هئس. پر، غريب جو پار هئس انڪري ڊڄندو هئس. پر هڪ ڏينهن اوهنو سورٺ اسان جي گهر آئي، اتفاق سان گهر ۾ آءٌ اڪيلو هيس. سورٺ ڪافي دير ڳالهيون ڪندي مون کي ڏوراپي واري انداز ۾ چيو ته: ”مظهر، رات اسان جي گهر چاچا ۽ چاچي آيا هئا ۽ اهي بابا کان منهنجو سڱ گهُرڻ آيا هئا.“

”توهان جي پيءُ انهن کي ڪهڙو جواب ڏنو“؟

ملن فوراً بيقراريءَ واري ڪيفيت ۾ وچ ۾ ان کان سوال ڪيو. ”بابا ته اهو چين ته اسان سوچي ٻڌائيندا سون.“

سورٺ جي آواز ۾ عجيب درد هئو، ۽ هن جي اکين جي نهار ۾ مون لاءِ پيار جو اظهار هو، مون پڻ اهو ئي چاهيو، پر اسان پنهنجي پيار جي سچائيءَ جو ڪنهن کي يقين ڏياريون. اسان جي دلين جو سودو ٿي ويو هو، پر اسان جي قسمت جو سودو ٻين جي هٿن ۾ هيو. ”مظهر تون مون سان شادي ڪندين؟“ هُن جي اميد ڀريل سوال جو مان ڪهڙو جواب ڏيان هان، چاڪاڻ ته مون کي خبر هئي الفت جي هن سفر ۾ اسان جهڙي طبقي وارن کي منزل ڪونه ملندي، پر تڏهن به منهنجي وات مان ”ها“ نڪتي. سورٺ منهنجي هائوڪار ٻڌي ڏاڍو خوش ٿي ۽ خوشيءَ منجهان مُرڪي ڏنائين. هن جي مرڪ ايتري ته مِٺي هئي جو دل چيو ته ان لمحي کي قيد ڪري ڇڏجي، پر وقت کي ڪير به قيد ناهي ڪري سگهندو، ان وقت اسان هڪٻئي سان مرڻ، جيئڻ جا قول اقرار ڪياسين ۽ پوءِ هوءَ گهر ڏانهن هلي ويئي.

منهنجي ته دنيا ئي بدلجي ويئي ته ڪائڻ، پيئڻ ۽ مُرڪڻ سڀ ڪجهه وسري ويو. وقت تيزيءَ سان گذرندو ويو. مون انٽر جو امتحان پاس ڪيو، ڪاليج وڃڻ به هاڻ بند ٿي ويو ۽ سورٺ پنهنجي ننيڙي پاڻ سان اسڪول وڃڻ لڳي، ۽ ان وقت اهو سوچيم ته انٽر ۾ پاس ڇو ٿيس؟ جيڪڏهن فيل ٿيان هان ته ڪاليج وڃڻ جو بهانو ته ملي پوي هان. هاڻي سورٺ ميٽرڪ ۾ پڙهندي هئي، پر اسان جو هڪٻئي جي گهر اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. انڪري انهيءَ بهاني روزاني ملاقات ٿيندي هئي. هر ملاقات کان پوءِ بيقراري وڌندي ويندي هئي، پر شايد اسان جي نصيب ۾ وڇڙڻ ئي هئو. هڪ ڏينهن سورٺ سهڪندي سهڪندي منهنجي گهر پهتي. آءٌ ان وقت اڪيلو گهر ۾ هئس، سورٺ اچڻ سان ئي خوف ۽ اميد جي مليل جليل ڪيفيت ۾ مون کي ٻڌايو ته: ”مظهر مون کي بچاءِ، خدا جي واسطي مون کي بچاءِ“ مان ڀڙيئين ته گهٻرائجي ويس. ”آخر ڳالهه ڇا آهي؟“

مون ڪانئس پڇيو. ”بابا منهنجي شادي منهنجي سوٽ زاهد سان ڪرڻ چاهي ٿو، ڪالهه رات چاچي وارا وري اسان جي گهر منهنجو سڱ گهرڻ آيا هئا ۽ توکي ته خبر آ زاهد ڪهڙي قسم جو ماڻهو آ.“

اها ڳالهه ٻڌي منهنجي پيرن هيٺان زمين نڪري وئي، ”تون فڪر نه ڪر مان اڄ رات ئي بابا وارن کي تنهنجي گهر تنهنجي سڱ لاءِ موڪليندس، اسان جو پيار سچو آ ۽ اسان کي ڪير به جدا ڪري ڪونه ٿو سگهي“. مون همٿ ڪري هن کي ڪجهه دلاسا ڏنا ۽ پوءِ هوءَ گهر واپس هلي وئي.

”سائين چانهه“ اوچتو اسان کي آفيس رنر جي آواز، خيالن جي دنيا مان جاڳايو. ”ٺيڪ آ تون چانهه رکي هليو وڃ، مان پاڻهي آفيس بند ڪندس“ آفيس رنر چانهه رکي هليو ويو. مون چانهه جو ڪوپ مظهر ڏانهن وڌايو ۽ چانهه پاڻ به پيئڻ لڳس. ٿوري دير خاموشيءَ کانپوءِ، مظهر پنهنجي ڪهاڻي وري شروع ڪئي. ”ڀڙيئين ته بابا بلڪل نه پئي مڃيو. آخر منهنجي مسلسل اسرار ۽ بيقراري کي ڏسي چيو ته: ”ٺيڪ آ رات جو مان ۽ تنهنجي ماءُ، سورٺ جو سڱ گهرڻ ويندا سون، هاڻي ته خوش ٿيءُ“

بابا جو جواب ٻڌي ٿوري تسلي ٿي، هونءَ به بابا غربت هوندي به منهنجو تمام گهڻو خيال رکندو هو ۽ هر انگل پورو ڪندو هو. رات جو دير سان بابا ۽ امان، سورٺ جي گهر ويا هئا. مان پنهنجي گهر انهن جي واپسيءَ جو شدت سان انتظار ڪندو رهيس. هونءَ به اسان غريبن کي هر ڳالهه جو انتظار ڪرڻو پوندو آهي. ڪافي انتظار ڪانپوءِ بابا وارا واپس آيا ته انهن جا منهن لٿل هئا ۽ مايوس ۽ نااميد نظر آيا.

”پٽ هُن کي تون وساري ڇڏ“. بابا جي واتان اهي جُملا ٻڌي منهنجي ته دنيا ئي ويران ٿي وئي ۽ سپني خواب چڪنا چور ٿي ويا. ”بابا آخر ڇا ٿيو؟“ مون بابا کان سوال پڇيو؟ ”پٽ اهو ئي ٿيو جيڪو ٿيندو ايندو آ.“

”سورٺ جي پيءُ اسان جي غربت جي ڪري

مون کي ڌڪا ڏيئي پنهنجي گهران ڪڍي ڇڏيو. پڻ غربت هڪ وڏو عيب آهي ۽ اميرن کي غريب جي سڻائي ۽ شرافت نظر ڪونہ اينڊي، صرف نظر ايندي آهي تہ اها غربت."

پهريون دفعو مون بابا ۽ امان کي روئندي ڏٺو، ۽ اهو صرف منهنجي ڪري ٿيو هو، پر، بابا اهو صدمو برداشت ڪري ڪين سگهيو ۽ بيمار پئجي ويو ۽ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ بابا وفات ڪري ويو.... ۽ ڊاڪٽر بہ اهوئي ٻڌايو تہ بابا کي ڪو گهرو صدمو رسيو هئو. مان بہ ڪافي عرصو صدمي واري ڪيفيت ۾ رهيس ۽ صرف سورٺ جي ماءُ، بابا جو ٿيڻ آئي هئي. هڪ پيري رستي ويندي سورٺ کي آخري دفعو مون ڏٺو هو. هن جي نظرن ۾ لکين سوال هئا، پر مون وٽ انهن جو ڪوبہ جواب نہ هئو. هاڻي گهر جون ذميواريون منهنجي ڪلهن تي هيون ۽ آخر اهو ڏينهن بہ اچي ويو جو سورٺ جي شادي ان جي مرضيءَ خلاف، زاهد سان ڪئي وئي. زاهد جو حيدرآباد ۾ ڪو ڪاروبار هئو. ماڻهو چوندا هئا تہ زاهد ماڻهن جي پلاٽن تي ناجائز قبضا ڪرائيندو آهي ۽ ان جو واسطو ڪرمنل ماڻهن سان آهي. ها هن ۾ صرف اهائي خوبي هئي تہ هُو ناجائز ڌنڌا ڪري دولتمند هئو ۽ سورٺ جي پيءُ کي هن ۾ اها خوبي نظر آئي هئي ۽ مان..................

منهنجي پيءُ سان گڏ سورٺ جي محبت بہ منهنجي دل ۾ دفن ٿي وئي هئي. ۽ هاڻي ڳوٺ ۾ منهنجي لاءِ ڪجهہ ڪين رهيو هو، صرف هڪ ننڍو ڀاءُ ۽ بيمار ماءُ جي، انهن جي سارسنڀال هاڻي منهنجي ذمي هئي. مون کي اڃا نوڪري بہ نہ هئي، پر هڪ ڏينهن اسان جي ڳوٺ ۾ فوج ۾ ڀرتيءَ ٿيڻ لاءِ ٽيم آئي ۽ ڳوٺ جي ڪافي بي روزگار نوجوانن سان گڏ مان بہ فوج ۾ ڀرتي ٿي ويس ۽ ٽريننگ مڪمل ٿيڻ کان پوءِ منهنجي پوسٽنگ پنوعاقل ڇانوڻيءَ ۾ ٿي ۽ اڄ تنهنجي سامهون آهيان.

مظهر جي ڪهاڻي ٻڌي ائين محسوس ٿيو تہ وقت رُڪجي ويو هجي ۽ هُن جو درد مون کي پنهنجو درد محسوس ٿيڻ لڳو ۽ ان سان گڏ مون کي بہ اکين ۾ پاڻي اچي ويو، پر مظهر جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي وعدو ورتو تہ "هاڻ تو کي پنهنجي ننڍي ڀاءُ ۽ بيمار ماءُ جي لاءِ جيئڻو پوندو. اهو فرض ضرور نڀائڻو پوندو ۽ تون موڪل ڪري ڳوٺ ضرور ويندين." مظهر بہ اکين سان اقرار ڪيو.

صبح جو مون پنهنجي آفيسر کان سفارش ڪرائي، مظهر جي موڪل ڪرائي ۽ موڪل لاءِ تياري ڪرائي سڀ دوست گڏجي هن کي بس تي چڙهڻ آياسين.

اڄ ڪافي عرصي کان پوءِ مظهر ڳوٺ موڪل تي وڃي رهيو هو ۽ جڏهن وري ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ موڪل پوري ڪري واپس آيو تہ ڪافي خوش نظر آيو ۽ هو پنهنجي ماءُ ۽ ڀاءُ سان ملي آيو هئو ۽ پنهنجو ڳوٺ بہ گهمي آيو هو. هن جي طبعيت ۾ اهڙي تبديليءَ تي مان الاهي خوش هئس.

مون سورٺ بابت ان کان ڪوبہ سوال نہ ڪيو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ مظهر جي پوسٽنگ ڪوئيٽا ۾ ٿي ۽ هو اسان يارن کان موڪلائي ڪوئيٽا روانو ٿي ويو. ويندي مهل مون هن کي ڪجهہ نصيحتون بہ ڪيون هيون، تہ هُو پنهنجي اڌوري تعليم مڪمل ڪندو. هُن بہ مون سان واعدو ڪيو تہ هو ائين ضرور ڪندو. وقت ڪنهن جو انتظار نہ ڪندو آهي. ڪجهہ سالن کان پوءِ مظهر جو مون ڏانهن هڪ خط آيو، جنهن ۾ هن اسان سان گڏ گذاريل اهي پل ياد ڏياريا جيڪي اسان گڏ گهاريا هئا ۽ هُن اهو بہ لکيو هو تہ هاڻي هن ماسٽرس پاس ڪئي آهي ۽ هن جو پروموشن پڻ ٿي ويو آهي.

مون کي انهيءَ وقت. انتهائي خوشي ٿي ۽ ڏک بہ، خوشي انهيءَ ڳالهہ جي ٿي تہ مظهر پنهنجو مشن جاري رکيو ۽ ڪاميابي ڏانهن وڌي رهيو هئو. ۽ ڏک انهيءَ ڳالهہ جو ٿي رهيو هئو تہ اڄ بہ اسان جي سماج ۾ ذات پات، رنگ نسل، اميري غريبيءَ ۾ امتياز ڪيو ٿو وڃي! ۽ اڄ بہ سورٺ جهڙيون هزارين ڇوڪريون سماج جي ٺيڪيدارن جي هٿ ٺوڪين رسمن ۽ رواجن جي ور چڙهي وڃن ٿيون، ۽ پنهنجي اڻپورين خواهشن سان گڏ هميشہ لاءِ دفن ڪيون وڃن ٿيون......

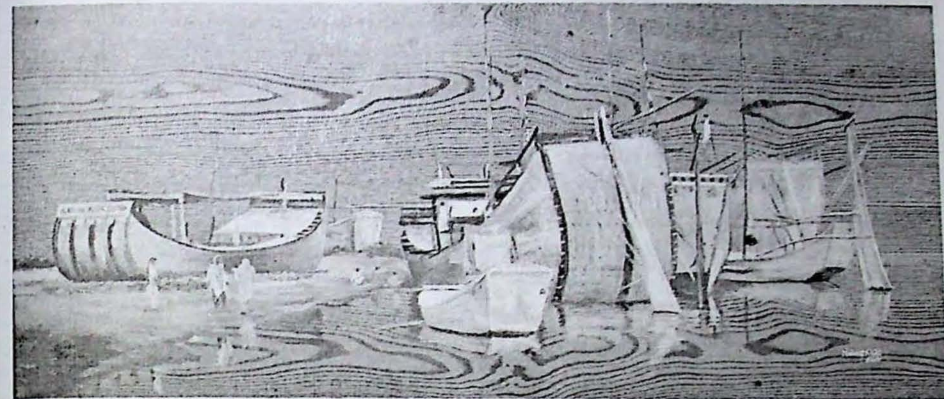

چترڪار: نعمت خلجي

يتائي ٻـ سندو ڏنو اوج ۾ هو،
سمندر جيان ان کي وهندي ڏٺو هو،
”متل مئه“ جو مهراڻ تنهن کي چيو هو،
تڏهن سُر سهڻي ٻـ تخليق ٿيو هو،
اهو شاهه درياءُ سُڪندو ڏسان ٿو،
تڏهن مان لُڃان ٿو، تڏهن مان لڃان ٿو.

(سوز هالائي)

بخشل باغي

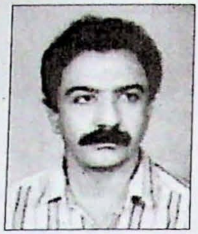

ادل سومرو

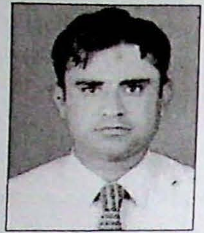

اياز ڀُٽو

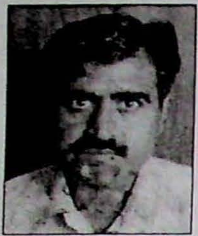

رئوف عباسي

نظام الدين ڪلهوڙو

سعيد سومرو

غلام سرور سيف

حافظ احمدالدين انڙ

محمد انس راڄپر

عاشق علي جوکيو

متفرقه

دنيا جو هر هڪ قومي سماج هڪ زنده ايڪو [Organic Unit] هوندو آهي، جنهن جو جياپو پنهنجي ڌرتي ۽ پنهنجي ٻوليءَ کان سواءِ ممڪن نه هوندو آهي. ان ڪري ڪنهن قومي سماج لاءِ ان جي ڌرتي [وطن] کان پوءِ ان جي ٻولي ئي سندس خاص اڪيلي قومي سڃاڻپ، هن جو حقيقي روح ۽ گڏيل قومي سوچ هوندي آهي.

اها ٻولي ئي آهي جا ڪنهن سماج منجهه ايڪو ۽ ٻڌي پيدا ڪرڻ وارو واحد، مستقل ثقافتي جز، مک عنصر، اوزار ۽ وسيلو هوندي آهي. جيڪا سماج جي هر سطح تي وسندڙ سمورن ماڻهن جو پاڻ ۾ رابطي، ڳانڍاپي، گڏيل جياپي جو هيڪلو ڌيلو ۽ وسيلو پڻ هوندي آهي.

دنيا جي هر هڪ قومي سماج کي يڪ جان ۽ هڪ مُٺ بڻائيندڙ انهيءَ ٻوليءَ وسيلي، اهو سماج نه رڳو پنهنجي ثقافت جو ڀرپور اظهار ڪندو آهي، پر اها ٻولي ئي آهي، جنهن جي ذريعي ڪنهن قومي سماج جي، سموري ثقافتي تاريخ، سرويچ‍ي، سورهيائيءَ ۽ اڏول پٽي وارا جنگي داستان، روايتون، ريتون، رسمون، رواج، رهڻي ڪهڻي هنر، سنگيت، ڪلا ۽ جياپي جو ٻيو سمورو ثمر اچي گڏ ٿيندو آهي. اهو [سمورو ثمر] ئي هوندو آهي، جيڪو گهگهه اونده رات ۾ سهائي ۽ سوجهرو پيدا ڪري پنهنجي وجود جي سڃاڻپ ۽ ساڃاهه ڏيڻ سان گڏ پاڻ وسارڻ، لساني ۽ ثقافتي طرح سان پاڻ وڃائڻ ۽ گم ٿيڻ کان بچائيندي، ترقي ۽ بقا کي هٿي ڏيندو آهي.

ٻولي ۽ ثقافت واري انهيءَ گڏيل قومي ثمر ۽ اباڻي موڙيءَ کي قوم جي هر لائق پيڙهي وڃائڻ بدران سانڍيندي، سنڀاليندي ۽ ان جي چنڊ ڇاڻ ڪري، ان کي وڌائيندي، ويجهائيندي سموري سونهن ۽ سوڀيا ساڻ پنهنجي ايندڙ پيڙهيءَ تائين رسائيندي آهي. اها پيڙهي وري ساڳيءَ ريت ان کي وڌيڪ اُجاري ۽ سنواري ٻي ايندڙ پيڙهيءَ تائين پهچائيندي آهي، دنيا جا تمام زنده سماج ۽ زنده قومون ان ئي ريت جيئنديون ۽ پنهنجي وجود کي امرتا ڏينديون رهنديون آهن. ڌرتيءَ جي سمورن انساني سماجن جي اوسر ۽ ترقيءَ جو اهو سلسلو ان ريت تاريخ جي شعور واري اک پٽجڻ کان به اڳ جاري هو، جاري آهي ۽ جاري رهندو.

[ڪتاب ”سنڌ جو لوڪ ثقافتي ورثو“ جي مهاڳ تان ورتل]

بخشل باغي

ديوانِ گُل

(خليفي گُل محمد "گُل" هالائي جي غزل تي هڪ نظر)

سنڌ کي ڀٽائيءَ جي لازوال شاعريءَ، نئين زندگي ڏيئي، فڪر ۽ فهم، اعليٰ شعور ۽ اُتم آرٽ سان سلهاڙي ڇڏيو. اُها شاعرائي لاٽ صدين جو سفر طيءِ ڪندي، دلين ۽ دماغن کي روشن ڪندي، پنهنجو منطقي معراج ماڻيندي پئي آئي آهي. ڀٽائي پنهنجي شاعرائي اسلوب، ٻولي ۽ ٻين شاعريءَ جي اهم مُحرڪن کي پنهنجي وشال ۽ اُتم اظهار، مُشاهدي ۽ مطالعي جي رنگ ذريعي اهڙو تہ پنهنجي نالي سان منسوب ڪري ڇڏيو، جو پاڻ کان اڳ توڙي پوءِ وارو شاعرن جي شاعرائي اظهار واري اسلوبي سُجاڻ سندس نالي سان جُڙي سون تي سهاڳو بڻجي پئي آهي. مطلب تہ سنڌي شاعريءَ جي ڪلاسيڪل دور تي ڀٽائي پنهنجي مُنفرد شاعرائي مُهر ثبت ڪري، اُن تي ڇانئجي ويو آهي. ڀٽائي کان اياز تائين واري عرصي دوران ڪيترائي شاعر آيا ۽ ويا، جن مان گهڻن شاعرن جو نہ مواد بہ نٿو لڀي، ۽ جي ڪن جو مواد ملي بہ ٿو تہ اُهو بہ ڪجهہ شعرن جي صورت ۾، توڙي جو دنيا جي قديم ادبي تاريخ جي ڀيٽ ۾ سنڌي ادب پنهنجي تاريخ جي اعتبار کان انتهائي ننڍڙي ڄمار لڳ ڀڳ پنج سؤ سالن جي عرصي دوران، ڪوڙ سارن، لاهن ۽ چاڙهن مان گذريو آهي، پر تنهن هوندي بہ پندرهين صدي عيسويءَ کان تحرير صورت ۾ مليل پندرهينءَ صديءَ جي اهم ۽ وڏي شاعر قاضي قاضن جي ستن بيتن کان سنڌي شاعريءَ ۽ ادب جي هڪ مڪمل تاريخ جنم وٺي اڄ تائين سفر ڪري آئي آهي، توڙي جو 1975 ع ڌاري هندستان جي هرياڻہ صوبي جي ڪنهن مَٺ مان هند ۽ سنڌ جي محقق ۽ اديب هيري ٺڪر، قاضي قاضن ۽ ٻين ڪوڙ سارن شاعرن جو ڪلام هٿ ڪيو هو، ۽ لڳ ڀڳ هڪ سؤ ٻارهن يا سورهن بيت قاضي قاضن جي ڪلام جو حصو ڄاڻايا ويا ۽ اُنهن تي تحقيق هلندڙ آهي. ۽ هاڻ اسان جڏهن اڄ جي جديد ٽيڪنالوجي جي حيرت انگيز دور ۾ جيڪو شاعرائي ترقيءَ ۽ اُڏام جو سفر ڪري رهيا آهيون تہ اُن سفر جون جڙون بہ هر حوالي سان پنهنجي ڪلاسيڪي سرمايي واري دور جي ادبي ريتن رسمن ۾ ئي گهريون کُتل مل [illegible]ن. روايتي دور جي شاعريءَ کان وٺي جديد دور جي شاعرائي مثبت تبديليءَ تائين ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي اندر جي اظهار کي ڪنهن نہ ڪنهن طرح پائيدار ۽ اثرانداز بڻائڻ لاءِ شاعريءَ جا مشڪل کان مشڪل ڪشالا پئي ڪٽيا آهن. ۽ سنڌي ادب کي مختلف صنفن جي زيورن سان پئي سينگاريو آهي، پر اها ٻي ڳالهہ آهي تہ، اُهو سينگار اڪثر ڪري سنڌي شاعريءَ جي سُونهن ۾ وقتي جنڊاءُ پئي ڪري سگهيو آهي. ۽ گهڻي قدر اُهو وقت جي ورقن ۾ دزجي سڄي رهجي ويو آهي، پر پوءِ بہ آڱرين تي ڳڻڻ جيترن شاعرن جو ڪلام پنهنجي روايتي رنگ ۾ بہ اڄوڪي جديد سنڌي شعري سرمايي ۾ پنهنجي اهميت ۽ افاديت ضرور رکي ٿو، اُنهن شاعرن ۾ خليفي گُل محمد "گُل" هالائيءَ جو نالو بہ پنهنجي الڳ خوشبوءِ سان حواسن کي معطر ڪري ڇڏي ٿو.

"خليفو گُل محمد- هالن پُراڻن جي "سانوڻي آخوندن" جي خاندان مان هو. پاڻ 1226ھ/1811ع ۾ پيدا ٿيو. سندس گهراڻي جا وڏڙا، پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ درويش ٿي گذريا آهن. خليفي صاحب جي ابتدائي، ننڍپڻ جي زندگيءَ جو ڪوبہ احوال ڪونہ ٿو ملي. ليڪن سندس شاعريءَ کي ڏسي، اهو چئي سگهجي ٿو تہ، سندس تعليم ۽ تربيت عُمدي نموني ۾ ٿي هوندي. پاڻ عربي، پارسي ۽ سنڌي ٻولين جي ڄاڻ رکندو هو، علم تصوف جي رازن ۽ رمزن کان بہ گهڻو واقف هو، ۽ اُن طرف سندس دلي لاڙو هو. پاڻ ان وقت جي وڏي پير طريقت، ۽ بزرگ ۽ پير صاحب

پاڳاري سيد علي گوهر شاهه (اول) جو مُريد هو. سيد علي گوهر شاهه، پنهنجي دؤر جو هڪ وڏو شاعر هو. ۽ پنهنجي ڪلام ۾ "اصغر" تخلص استعمال ڪندو هو.

ميان گُل محمد کي پنهنجي مرشد ڪان خلافت جو خرقو عطا ٿيل هو. انڪري پاڻ "خليفي گُل محمد" جي نالي سان مشهور ٿيو.

خليفي گُل محمد سنڌي زبان ۾ جديد عروضي شاعريءَ جو باقاعده بنياد رکيو، ۽ پنهنجو ڪلام سنڌي زبان ۾ "ديوانِ گُل" جي نالي سان مرتب ڪيائين. خليفو صاحب حجاز مُقدس جي پاڪ سرزمين جي زيارتن جي شوق سان حج لاءِ سنبريو. اُنهيءَ ارادي سان سن 1272هه/1855ع ۾ بمبئيءَ ويو، جتي هن پنهنجي شاعريءَ جو مجموعو "ديوانِ گُل" ليٿو ۾ شايع ڪرائي، سنڌ طرف روانو ڪيو. اُن ڪان پوءِ پاڻ حجاز مُقدس جي طرف روانو ٿي ويو. جتي هِن 47 سالن جي عمر ۾ 1273هه/1856ع ۾ وفات ڪئي ۽ مڪي مُعظم ۾ مدفون ٿيو. سندس اولاد مان خليفو ميان احمد پنهنجي وقت جو وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سنڌي زبان ۽ ادب ۾ خليفي گُل محمد جي شاعريءَ کي اهو شرف حاصل آهي، جو سندس شعر علم ۽ عروض تي مُبني آهن ۽ سندس مجموعو سنڌي ٻوليءَ جو پهريون "ديوان" آهي. هيءُ سمورو ديوان الف — ب وار ترتيب ڏنل آهي، سندس شعر علمي ۽ ادبي لحاظ ڪان بهترين آهن، خليفي گُل محمد فارسي زبان ۾ پڻ شاعريءَ جي مشق ڪئي آهي." (وڪريل وَٿون) (1)

"سنڌيءَ ۾ غزل ڪهڙي شاعر آندو، تنهن تحقيق جي ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ته وقت جي وَهڪ سان ڪلام به وَهي هليو ويو آهي، محمد خان غنيءَ 1936ع ۾ ڇپيل پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي جديد شاعري" ۾ ارڙهين صديءَ جي شروعاتي سالن ۾ حيات (1717ع) نُورمحمد ٻڪڙائي (خسته) کي سنڌ جو پهريون غزل گو شاعر سڏيو آهي. مرزا تقي، حافظ عالي (وفات 1778ع) جن جو ڪوبه غزل مُيسر ڪونهي ۽ ميان ڇَتن اُن دؤر جي غزل جا شاعر ليکيا ويا آهن.

يعني اُئين چئي سگهجي ٿو ته ڪلهوڙن جي دؤر ۾ (1700-1784ع) غزل لکڻ جي شروعات ٿي چڪي هئي. سچل سرمست (1739-1827ع) به غزل لکيو آهي. سچل، عربي ۽ پارسي جو عالم هو. اُن ڪري عربي، پارسي غزل جي رمزن ڪان پوريءَ طرح واقف هو، علم عروض تي هن جو عُبُور هو ۽ اُئين چوڻ غلط نه ٿيندو ته سنڌيءَ ۾ پرپور نموني غزل سچل ئي آندو. پلي پوءِ ڪٿي ڪٿي غزل تي "ڪافيءَ" جو سَرو ڏنو ويو آهي. هن جا چڱا غزل مُيسر آهن. جن ۾ ڪٿي نج سنڌي ٻوليءَ جو هُڳاءُ اچي ٿو ته ڪٿي وري پارسيءَ جو اثر نمايان آهي، پر سنڌيءَ ۾ پهريون غزلن جو ديوان (175 غزل) خليفي گُل محمد گُل جو آيو. گُل سنڌي غزل کي پُختو بنياد ڏنو. هُن جي ٻولي به سچل جي ٻوليءَ جيان ڪٿي نج سنڌي ته ڪٿي پارسي زده آهي، پر غزل جي مواد ۾ هُو ايراني اثر ڪان آجو آهي. هُن سنڌي غزل کي سنڌي تهذيب جو جامو پهرايو. "گُل" ڪان پوءِ غزل ڪڏهن پُٺيان ڪونه نهاريو. لڳاتار اڄ تائين غزل حد مقبول صنف رهي آهي. اياز قادري پنهنجي ڪتاب "سنڌي غزل جي اوسر" (ڀاڱو پهريون) ۾ صحيح نموني غزل جو اُهو وقت گُل جو دور" ڪري مڃيو آهي. حالانڪ ٻين ڪيترن شاعرن، غزل لکيو آهي. جيئن سيد غلام علي شاهه، مير صوبدار خان "مير" (1802-1846ع)، مير نصير خان جعفري (1804-1845ع)، مير شهداد خان "حيدري"، مير حُسين علي خان "حُسين" وغيره." (ورهاڱي ڪان پوءِ غزل) (2)

سنڌي شاعريءَ ۾ غزل کي هڪ خاص اهميت حاصل آهي ۽ هاڻ غزل سنڌي شاعريءَ لاءِ لازم ۽ ملزوم ۽ اهم ترين صنف بڻجي چڪو آهي. بلڪ هڪ شاعر لاءِ غزل ۾ پنهنجو اظهار ڪرڻ ۽ اُن جي ٻين مِڙني ضرورتن کي پرپور انداز سان پيش ڪرڻ جڻ ته شاعر لاءِ هڪ امتحان بڻجي پيو آهي. ۽ وري جي ڪو شاعر غزل کي دسترس رکندي، اُن جي فارسي زده مزاج کي تبديل ڪري پنهنجي ديس جو ون ۽ واس سمائي ڇڏي ته اُهو ڪارنامو، ۽ تجربو اُن شاعر جي تخليقي صلاحيتن جو ڪرشمو بڻجي پئي

ٿو. ۽ اهڙا تجربا خليفي گل محمد هالائي کان وٺي شيخ اياز، نارائڻ شيام، وغيره تائين سنڌي شاعريءَ جي فني، تخليقي ۽ ڀرپور شاعري هُجڻ جي ساک ڏين ٿا.

خليفي گل محمد ”گُل“ هالائي جو ”ديوان گل“ ۾ ڏنل غزل هڪ نئين سفر جي نشانڌهي ڪري ٿو. اهڙي نشانڌهي جيڪا ان کان اڳ سنڌي غزل جي ڪئنواس تي ڪٿهن به ثابت نه ٿي سگهي هئي. چاڪاڻ جو ”گُل“ غزل جهڙي ٻاهران آيل اوپري صنف کي پنهنجائپ جي رنگ ۾ رنڱڻ جي جيڪا ڪوشش ڪئي آهي، اُها مان سمجهان ٿو ته سنڌي غزل جي مختصر تاريخ ۾ هڪ اهم ۽ بنيادي حيثيت رکي ٿي. اڄ جو پڙهندڙ پڇي ٿو ته اُن غزل کي روايتي غزل جو چربو چوي، پر شيخ اياز جهڙي سنڌي شاعري جي اهم ترين شاعر به ”گُل“ جي غزل کي نظرانداز نه ڪيو آهي. بلڪ اياز چوي ٿو ته ”گُل کان سواءِ سانگيءَ ۽ گدا کان ابراهيم ”خليل“ ۽ رشيد احمد لاشاريءَ تائين سنڌ جا غزل گو شاعر چار شعر چڱا به نه چئي سگهيا آهن.“ (ڏيئا، ڏيئا لاٽ اسان، ص 31)

شيخ اياز، ”گُل“ جي غزل کي احترام جي نگاهه سان ڏسي ٿو، چاڪاڻ جو ”گُل“ غزل ۾ ترڪيبون، ٻولي، تشبيهون، استعارا پنهنجي ڪلاسيڪل ورثي مان ڪنيا آهن. هُن ٻوليءَ جي نج ۽ ڀرپور استعمال ڪري، غزل مان اوپرائپ جو احساس مٽائي ڇڏيو آهي. گُل جي غزل تي ڪافي ۽ بيت وارو رنگ نمايان نظر اچي ٿو. هُن جي شاعريءَ ۾ مُحرڪ خدا جي ذات صفات ۽ سائنس عشق ۽ محبت جو مُقدس جذبو نمايان آهي. هُن جي غزل ۾ اهم خوبي نج سنڌي ٻوليءَ جو ڀرپور استعمال آهي. اُن کان علاوه ڪٿي ڪٿي اڄ جي دؤر جي جديد رائج شعري ٻولي پڻ ملي ٿي. مثال!

پيالو مي سنڌو ڏي، پُر ڪري محبُوب مَتوالا،
ته مَستيءَ ۾ مُحبت جي، ڪيون هِن هوش کي هالا

جنين کي سِڪ دلبر جي، سدا ڏونگر وتن ڏوريون،
پٿون ٿيا پير ٻَهٽن ۾، چپر ۾ پيا چُلي ڇالا.

”ديوان گُل“ جي پهرين غزل جو مقطع ۽ هڪ شعر سنڌي شعري روايت جا خوبصورت شعر آهن. پڙهڻ ۾ رواني ۽ معنوي اعتبار کان مڪمل طور تي آسان ۽ ڪن رس پيدا ڪندڙ آهن. پيالو، مي، پُر، محبوب، مَتوالا، مَستي، محبت، هوش، حالا/حال کان، جنين، سِڪ، دلبر، سدا، ڏونگر، ڏوريون، پٿون، پير، ٻهٽ، چپر، چُلي ۽ ڇالا، اهڙا لفظ آهن، جن ۾ لڳ ڀڳ سڀئي لفظ ٻنائي کان اياز تائين تخليقي، فني، فڪري ۽ رومانوي شاعريءَ جي اظهار جو آواز بڻجي پئي استعمال ٿيندا رهيا آهن.

آيو اڄ يار گهر پيهي، وِٺا ڏُڪڙا، وريا سُڪڙا،
مليو پرڏيهه ۾ ڏيهي، وِٺا ڏُڪڙا، وريا سُڪڙا.

-

ڪرم ڪيتڙو ڪمينيءَ سان، لاٿي دل دوست سيني سان،
گجهاندر ڳالهه ڪي ڪيهي، وِٺا ڏُڪڙا، وريا سُڪڙا.

”ديوان گُل“ جو پنجون نمبر غزل قافيي ۽ رديف جي استعمال سان پنهنجي هيئت ۾ توڙي جو غزل آهي. پر ان ۾ مواد/خيالن جو سٽاءُ ”ڪافي“ وارو آهي. جنهن ڪري هي ڪافي نُما غزل تي پيو آهي. پر، ڏيهي، پرڏيهي، ڪيهي، ويهي، ريهي، نرنهي، قافيو پُختو ۽ مُترنم آهي، جنهن جي استعمال سان رديف ملي ڪري پڙهڻ ۾ رواني پيدا ڪري ٿو. توڙي جو خيال جي حُسن سادگي ظاهر اچي ٿي، پر اُن سادگيءَ جي سونهن جي بي ساختگيءَ جو پنهنجو خُمار آهي. ”ديوان گُل“ ۾ جيڪا ٻولي ڪتب آيل آهي، سا بلڪل به نج ٻهراڙي جي ۽ لفظ پراڻا استعمال ٿيل آهن. هونئن به شاعر کي وفات ڪئي ڏيڍ سؤ سالن کان به وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي. اُنهيءَ ايتري عرصي ۾ ٻولي به ڪيتري نه مٽي، سٽي آهي. ان ڪري ”گُل“ جي شاعريءَ جو مطالعو ڪرڻ وقت اهو خيال ذهن ۾ رکڻ تمام ضروري آهي ته ”گُل“ کي جديد دؤر جي عينڪ پائي نه پڙهڻ گهرجي. بلڪ اُن کي اُن دؤر واري رنگ ۾ رهي ڪري ئي پڙهبو ته ”گُل“ جي غزل جي خوشبو پنهنجي ڏيمي، ڏيمي احساس سان پاڻ ڏانهن مُتوجهه ڪندي ويندي. حقيقت اها آهي ته مون جڏهن ”ديوان گُل“ اٿلي هيٺ ڪري حيدرآباد وڃي

سائين تاج جويي جي ٽورن سان ڪانئس ورتو ۽ پنهنجي مطالعي هيٺ آندو ته انتهائي ڪوشش ۽ ڌيان ڏيڻ جي هوندي به اُن ۾ ايڏي دلچسپي پيدا نه ڪري سگهيس. ڇاڪاڻ ته گُل جي غزل جي دنيا موضوعاتي اعتبار کان انتهائي محدود آهي ۽ ٻيو ته اُن ۾ استعمال ٿيل ترڪيبون پڻ روايتي ۽ فارسي زده هئڻ ڪري ايتريون توجهه طلب ڪونه پئي بڻيون، پر غزل جي بنيادي شاعر ۽ فارسي زده غزل ۾ سنڌي لهجو آڻيندڙ شاعر هئڻ جي ناتي گُل جي غزل جي مطالعي ۾ هڪڙو گهرو احساس ڪرموڙي جاڳي پيو ته گُل سنڌي غزل جي اوسر ۾ جيڪا غزل گوئي ڪئي آهي، اُن کي سنڌي غزل جي تاريخ مان ڪڏهن به خارج ۽ نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. ٻيو ته پُراڻي ڇپائي هئڻ جي ڪري مطالعي جو مزو ڪِرڪِرو ٿي وڃي ٿو، انڪري انتهائي غور ۽ فڪر سان گُل جي غزل جو مطالعو ڪرڻ انتهائي ضروري آهي، ائين جيئن پنير جو انتهائي ڪڙو ۽ اُگرو ذائقو محسوس ڪري به اُن جي تاثير ۽ فائدي کان انڪار نٿو ڪري سگهجي.

آءُ پيهي محبُ مٺا! منهنجي اڱڻ مهر منجها،
ناهي ڪو ٽول منهنجي گهر ۾ تنهنجي سور سوا.

مٿيون غزل جو مطلع پڙهندي ئي منهنجو ذهن غالب جي هڪ اردو شعر ڏانهن اُڏامڻ لڳي ٿو ته:

گھر میں کیا تھا کہ، تیرا غم اسے غارت کرتا
وہ جو رکھتی تھی ہم اک حسرتِ تعمیر سو ہے

غالب جي شعري عظمت پنهنجي جاءِ تي پر گُل جي غزل جي عُنايت جو لطف به پنهنجي ڏيهي احساسن هڳاءُ سان واسيو پيو آهي.

ڪيف هٿن تند طنبوري جي او هٿ تي ڪٿي،
جان جو سَنڌ، سَنڌ، رڳ، رڳ انهيجي ئي رباب.

—

پُنهون ٿيا پاڻ، سَسئيءَ جيئن نه رُلن روهه ۾ هرگز،
منجهيئي ڪيچي،منجهيئي آتڻ، منجهيئي ويڙهيون، مَنجهيئي هَب.

—

آءُ منهنجي مَن ۾ دلبر، تنهنجي تاري، تنهنجي تلته
بي نه ٻولي ڪائي اُجهي ووءِ، ووءِ، ووءِ وائي وات.

—

مُٺا جي محبت ۾ ماريا نه موته،
وَتن اجال جيئرا، فنا ڪيا نه فوت.

—

اُن جي مَڪتب ۾ رهي، ويراڳ ۽ بيراڳ ٿو،
الف آين اڳ ۾ هوءَ جا پڙهيائون پهرين سِٽ.

—

"جي پائين جوڳي ٿيان"، "گُل" ڇڏ تعلق پاءِ جوڳ،
دل ۾ لوڙهج مُڙس ٿي، ڇڏ ڪوڙا ڪينا ۽ ڪٽ.

—

سُور ٿيو سينگار جنجو، ڏُک تني جو جو آهه ڏيج،
ورهُ ووءِ، ووءِ ٿئو، او، روهڻ هاءِ! هي هي آهي هيج

مٿي ڪجهه پيش ڪيل ۽ ٻيا به گُل جي مختلف غزلن جا شعر ۽ مطلع پِڻائي جي ٻاجهاري فڪر ۽ فلسفي سان سلهاڙيل آهن ۽ جيڪي شعر ي صورت ۾ نماڻا ۽ نيارا پڻ آهن. گُل پنهنجي شعري روايت کي پنهنجي ڪلاسيڪل شعري دؤر سان روحاني طور تي گهرو ڳنڍي ڇڏيو آهي. ۽ پنهنجي شاعراڻي ٻوليءَ جي سرلتا کي نڀائڻ جي پڻ ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. گُل پنهنجي مزاج ۾ شريعت جو پابند ۽ تصوف جو بيحد تمنائي آهي. ۽ هو جڏهن پِڻائي جي اعليٰ شاعراڻي رستي تي هلندي پنهنجي ڪويتا جي جهول، جهَلي ٿو ته اُن ۾ مٿيان فڪري شعر ڪيس پِڻائي کان دان ۾ ملن ٿا. جن تي گُل پنهنجي سادي، سودي اظهار ۾ نمايان ٿي اچي ٿو.

گُل، سنڌي شعري روايت ۾ سنڌي غزل لکي، ۽ وري اُن کي ديوان جي صورت ۾ ترتيب ڏئي هڪ تاريخ ساز ادبي ڪارنامو سرانجام ڏئي ڇڏيو. هُن غزل ۾ پيش ٿيندڙ عربي ۽ فارسي مزاج سان سخت بغاوت ڪندي پنهنجي سنڌيت واري مزاج کي اُن جي هيئت ۾ جڏهن بدلايو ته سنڌي غزل جي روايت پٺي مان هڪ نئين رُخ ۽ تبديلي جو عالم جڙي پيو. جنهن گُل کي پاڻ کان اڳ توڙي پوءِ يا پنهنجي دؤر جي شاعرن ۾ هڪ الڳ مَقام ڏنو. گُل جي غزل جي ٻولي جڏهن ڪنيو ويس ڊڪي شاعريءَ جي منچ تي نمودار ٿي ته غزل جهڙي اوپري صنف، پنهنجائپ جي احساس سان مخمور ٿي پئي. گُل جي غزل ۾ قافيي

جي پختگي ۽ نج ٻوليءَ جو اُجرو استعمال غزل کي سنڌ جي سرزمين ۾ پختو پيوست ڪيو هو. اڄ جي جديد سنڌي غزل جا پيرا کڻبا ته اُهي وڃي گُل جي غزل جي دنيا ۾ داخل ٿيندا. جيڪي اُتان کان اڄ تائين وڏي حيثيت ۽ اهميت سان نروار ٿي پهچن ٿا. اِهوئي ڪارڻ آهي جو هت سنڌ ۾ اهڙي غزل[1] جي اهم ۽ بنيادي شاعر جو ڪوبه يادگار پروگرام نه ٿو ڪيو وڃي، پر هتان کان پنهنجي ڌرتي تان زوري ڌڪجي ڌار ڪيل، پنهنجي ديس مان جلاوطن ٿي پرديس ۾ دربدريءَ جي زندگيءَ گذاري، پنهنجي شناخت ۽ ٻولي کي بچائڻ لاءِ زندگي جي جنگ لڙندي، لڙندي نيٺ اُن ۾ ڪامياب ٿي ويل انهن هند جي سنڌين کي جَس هجي، جيڪي هندستان جهڙي گهڻ قوميائي ۽ ٻوليائي ملڪ ۾ اقليت ۾ هوندي به هُو پنهنجي خوابن جي هڪ ننڍڙي سنڌ اَڏي جيئڻ پيا. جن سنڌ سان عشق واري جذبات کي ڏينهون، ڏينهن جوان ۽ سگهارو پئي بڻايو آهي. اڄ انهن سنڌ جي اهڙي اهم شاعر خليفي گُل محمد ”گُل“ هالائي جي ٻه سؤ سالہ جنم ڏينهن جي نسبت سان هي هيڏو سارو پروگرام هندستان جي گاديءَ واري هنڌ ۽ شهر دهليءَ ۾ ملڪ جي وڏي ادبي اداري ساهتيه اڪيڊمي پاران ترتيب ڏئي، سنڌ جي ڪجهه اهم شاعرن کي اُن ۾ شامل ڪري، گُل جي غزل جي مختلف پهلوئن تي مقالا لکرائي، ڪيس وڏي پيٽا پيش ڪئي آهي. جيڪا اهڙي خوبصورت ۽ صحتمند روايت آهي، جنهن سان سنڌيت جو ڳاٽ اوچو ٿي وڃي ٿو ۽ اُن تي فخر پڻ ٿيڻ لڳي ٿو.

مددي ڪتاب

- وڪريل وٿون، سيد عبدالحسين شاهہ موسوي
- ورهاڱي کان پوءِ سنڌي غزل جو هئنڊ بوڪ، واس ديو موهي
- ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان، مهاڳ، شيخ اياز
- ”ديوان گُل“، خليفو گُل محمد ”گُل“ هالائي
- سنڌي غزل جي اوسر، اياز قادري

بورڊ جا نوان ڪتاب

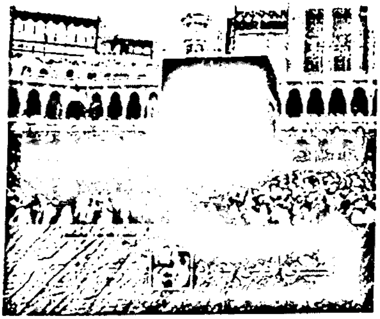

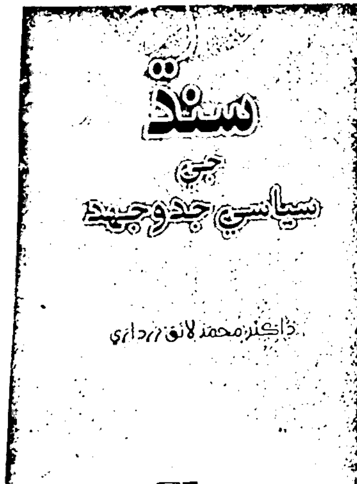

ادل سومرو

عشقُ پنهنجو آنا ڪان اڳتي هو.

(روبينہ ابڙو جي شاعريءَ جو تاثراتي اڀياس)

جڏهن بہ مُوهن جي دڙي وڃڻ ٿيو آهي تہ دل ۾ هڪ عجيب قسم جي سرشاري محسوس ڪرڻ سان گڏ، اڄاتل اڻاٽڪائي واري ڪيفيت وڪوڙي ويندي آهي. روشن ماضيءَ جي شاندار روايتن جو انتُ ۽ حالَ واري بدحاليءَ جوو تصور ڏُکارو بڻائي ڇڏيندو آهي. موهن جو دڙو- جتي رقصَ ۽ راڳَ هئا، شاعر موسيقار، مصور، سنگتراش، اُستادَ ۽ دانشور هئا. ڇا سنڌ، اُنهيءَ ساڳئي تسلسل ۾ سفر ڪيو آهي؟! ڳالهہ اُتي جو اُتيئي هُجي ها تہ بہ بهتر هو. اُنهيءَ ثقافتي، ڏاهپَ ۽ دانائيءَ واري ورثي مان سواءِ ڏاند گاڏيءَ جي، اسان وٽ ٻيو ڇا بچيو آهي؟

ڌرتيءَ جي تقدير بدلائڻ وارين تدبيرن کان وٺي عالمي انساني ڀائيچاري واري سوچَ ويچار جي پسمنظر ۾، بابہ، بگي، ٻلهڙيجي ۽ ڏوڪريءَ جي ڪامريڊن ۽ قومپرستن جا طبقاتي ۽ جاگيردار نظامَ، سماجي استحصال ۽ اڻ برابري پرولتاري انقلابہ جدلياتي ماديت شاهہ لطيف جي شاعري، وطن دوستيءَ ۽ انسان دوستيءَ وارن فلسفن تي بحث، تصور ۾ ڦري اچن ٿا. سياري جي راتين ۾ مچَ تي ٿيل اهڙن فڪري بحثن جا تاڪيا کوليندي، ٻاڪ ڦٽيءَ تائين، ڪامريڊ ڪنهن گڏيل نتيجي تائين پهچي نہ سگهندا هئا ۽ صُبح جو منهنجو دين مون سان ۽ تُنهنجو دين توسان، ڳالهہ اُتي جو اُتي.

ڳالهہ ڌرتيءَ جي هُجي يا عالمي ڀائيچاري، ڀائيچاري يا انسان دوستيءَ جي هُجي، پنهنجو ڳوٺُ سڀني کي پيارو هوندو آهي. ٻلهڙيجيءَ جي ذڪر تي، انور پيرزادي جي چهري تي سَرهائي جا رنگ ڦهلجي ويندا هُئا ۽ لوهہ جي باغ (گلشنِ حديد) رهندي، امرَ ۽ زرارَ جي ساهن ۾ ٻلهڙيجيءَ جون هوائون رقص ڪن ٿيون. پنهنجن ڳوٺن يا شهرن جي نسبت سان ڪيترن ئي شاعرن نظم لکيا آهن. بودليئر جو نظم ”پئرس“ امداد حسينيءَ جو شهر (حيدرآباد) رفعت عباس جو نظم ”ملتان“ نند جويريءَ جو شڪارپور ۽ ج ع مُنگهانيءَ جو نظم ”ڪراچي“ شاعرن جي پنهنجن ماڳن سان محبت ۽ اُنسيت کي ظاهر ڪن ٿا. ٽئگور هميشہ پنهنجي شانتي نڪيتن ۾ ئي شانتي محسوس ڪندو هو. آوار پوليءَ ڪانسواءِ ٻي ڪابہ ٻولي، نہ ڄاڻيندڙ بين الاقوامي شهرت يافتہ روسي شاعر ۽ اديبُ رسول حمزا توف کي پنهنجي داغستان سان تمام گهڻي محبت هئي، جنهن جو مثال سندس ڪتاب ”منهنجو داغستان“ آهي هن داغستان کي پنهنجي محبت ۽ دُعا سڏيو آهي. هُو لکي ٿو تہ:

داغستان!
تون ۽ صرف تُون ئي
اُهو موضوع آهين
جو منهنجن سڀني ڪتابن جو
خاص تصور
۽ منهنجي سڄي حياتيءَ جو
سرمايو آهي.

پنهنجي ڳوٺ بابت اِنهيءَ محبوبانئي تصور جو اظهار، مارئيءَ جي ملير کان وٺي، روبينہ ابڙو جي ڳيريلي تائين هڪ جهڙي ڪيفيت رکي ٿو:

منهنجا محبوب ڳيريلا!
پاڻ هڪٻئي کان
جدا ٿيا ئي ناهيون
اڳ ۾

مان تو ۾ وسندي هُيس
هاڻي تون
مون ۾ وسين ٿو.

اِنهيءَ سادي تخليقي اظهار ۾ ”ڳيريلو“ ڪنهن ڳوٺ جي نالي بدران، عاشقيءَ جو استعارو بڻجي وڃي ٿو. اِهو ئي تخليقڪار جو عقيدو ۽ عبادت جو محور بہ شمار ٿئي ٿو. ڳوٺ سان عقيدت جو اهڙو ظهار، وطن دوستيءَ جو اُهو بنيادي جُز آهي، جتان پهريان پنهنجو ديسُ ۽ پوءِ بين الاقوامي انسان دوستيءَ جو تصور پروان چڙهي ٿو ۽ انسانُ، رنگَ، نسلَ ذرمَ ۽ ذات پات جون سرحدون لتاڙي، ”ڪُلَ“ ۾ سمائجي وڃي ٿو. رُوبينہ ابڙو جو اسمِ اعظمَ ’ڳيريلوَ‘ بہ عام ڳوٺن وانگر ئي هڪ ڳوٺ آهي. جنهن جي دريءَ مان هُن سنڌ جي منظرن جا مُشاهدا ماڻيا آهن. ڳيريلي جي آسمان تي اُبرندڙ انڊلٺ ۾ هُن جي پسند جو رنگ شامل نہ بہ هُجي، تڏهن بہ اُها ڪيس موهي ٿي. ديس جي دلبريءَ جو درس بہ عشق جي مڪتبب مان ئي ملي ٿو ۽ پوءِ محبوب ڪان مٽيءَ جي موهہ تائين پهچندي پهچندي، ٻئي رنگ هڪبئي ۾ سمائجي، هڪ نئون رنگ تخليق ڪن ٿا، جنهن ۾ مٽي ۽ محبوب ملي هڪ ٿي وڃن ٿا. تخليقن جي تجزيي مان پروڙ پوي ٿي تہ ڳيريلي جي شاعره جو وجدان (Intution) حساسيتي ۽ جذباتي ڪيفيتن مان گُذرندو اچي ذرتيءَ تي ڊنگُ ڪري ٿو ۽ سندس سپنن جا سڀئي رنگ ”سنڌُ“ جهڙا ٿي وڃن ٿا.

مون ڪي هيءَ سنڌ ٿي رُڳي گهُرجي،
هَو سڄو آسمان تنهنجو آ.
عاشقيءَ جو رُتبو آ سِين ڪان مٽيءَ،
۽ اجا پِي مٽي ديسَ جي دلبري.

ديس جي دلبريءَ جو رُتبو جڏهن سِپني ڪان مٿانهون ٿي وڃي ٿو تہ پوءِ ذات جي داخلي اذيتن ڪان ديس جو اجتماعي ڏک، وڌيڪ اهم ٿي وڃي ٿو. اِهوئي سبب آهي جو روبينہ ابڙو جي تخليقي شعور جو وهڪرو سنڌ ۽ سچَ ڪان ٿيندو رومان ۽ تصوف جي وسڪتن تائين ڦهلجي وڃي ٿو. جڏهن سنڌ جا ڳوٺ ٻڏي ٿا وڃن تہ روبينہ جي دل بہ ٻڏي ٿي وڃي ۽ هُن لاءِ سنڌ جا سڀئي ڳوٺ ڳيريلو بڻجي وڃن ٿا.

درياهہ جي دهشت ڏسي،
هي هانءُ ٿو ٻُڏندو وڃي،
ٿي فيل مست آهي سنڌو،
برباد پئي سڀڪجهہ ڪري.

ڪي ڪيٽَ، خوابن وانگيان،
يادن جي ذرتيءَ تان مِٽيا،
ڪي ميت، گيتن وانگيان،
سا هن جي ڏوريءَ مان چِڳا.

اي ديس! تنهنجي پاڳَ ۾،
واڪا ڪري ٿي سنڌڙي،
ڪوئي مري ٿو ماڳَ ۾.

سنڌ ۾ ٻوڏ سبب آيل مصيبتن ۽ تباهيءَ بابت، انهيءَ ساڳئي تخليقي تسلسل ۾ ”منهنجو ڳوٺ هو لوڪو“ جي عنوان سان سندس هڪ گيت بہ آهي، جنهن ۾ سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جو ذڪر اهڙي انداز سان ڪيو ويو آهي، جو سڄي سنڌ اکين آڏو ڦري اچڻ سان گڏ، عقيدت واري احساس جي لهَر منَ ۾ اُڀري اچي ٿي. سندس اهڙو اِظهار، پنهنجي لوڪ- اِتهاس سان ڳانڍاپي جو اُهڃاڻ بہ لڳي ٿو. هن گيت جو تاڃي پيٽو لوڪ گيت وارو ئي آهي، جنهن ۾ عوامي انداز واري روايتي سادگي بہ آهي ۽ هيئت جي لحاظ ڪان ڪا مڪمل ترتيب بہ نہ رکي وئي آهي. ڪن بندن ۾ قافيي جو استعمال آهي تہ ڪِن ۾ ناهي. ان ڪانسواءِ جاگرافيائي حد بندين جي حوالي سان ذڪر ڪيل ڪن شهرن جي پاڻ ۾ نسبت بہ نٿي جُڙي، پرگيت ۾ سمايل احساساتي بيساختگي ۽ جذبي جي شدتہ اُنهن سڀني تي حاوي آهي. ان گيت کي جيڪڏهن لوڪ گيت ئي

چئجي تہ وڌيڪ مناسب لڳندو.

لاڙڪاڻي کان اڳتي
ڳيريلي کان پوءِ پنتي
باقراڻيءَ جي پر ۾
منهنجو ڳوٺ هو لوڪو!

ڳوٺ ۾ پير هو
صوفي فقير هو
ڪنڊ ۽ ڪيرُ هو

ڳوٺ ۾ چنگ بہ هو
راڳ ۽ رنگ بہ هو
پيار جو سنگ بہ هو

بلهڙيجيءَ کان اڳتي
سيهڙ کان پوءِ پنتي
۽ مهين جي پر ۾
منهنجو ڳوٺ هو لوڪو!

ڳوٺ ۾ واهہ بہ هو
ويڙهہ ۽ ناهہ بہ هو
سڀ جو الله بہ هو.
هاءِ لوڪو!
هاءِ لوڪو!

انهيءَ لوڪ گيت ۾ 'صوفي فقير'، راڳ رنگ جي ذڪر سان گڏ، ويڙهہ ۽ ناهہ جي بہ ڳالهہ ڪيل آهي، جنهن مان روبينہ ابڙو جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي شعور جي خبر پوي ٿي.

"سڀ جو الله بہ هو" واري خيال مان آسري ۽ اُميد جو اُتساهہ پيدا ٿئي ٿو ۽ اهو اظهار "ماندي ٿي نہ مارئي تنهنجو الله بہ آهي." واري دلجوئيءَ جهڙو آهي. جنهن مان صوفياڻي آدرش جي سُرهاڻ محسوس ڪري سگهجي ٿي. جڏهن روبينہ ابڙو پاڻ کي لطيف سائينءَ جي فقيرياڻيءَ جي رُوپ ۾ پيرڪرهيل پانداري، جي مُريدياڻيءَ، مِرڪان شيخڻ سان پنهنجي نسبت جوڙيندي چوي ٿي تہ:

مِرڪان، جا دل جتئي آهيان،
هر هر سنڌ ۾ ورتي آهيان.

تہ سندس اِهڙو اظهار عام رواجي پير پرستيءَ يا پيري مريديءَ وارو نہ پر فڪري رهنمائيءَ واري آڌار تي آهي. لطيف جي فقيرياڻي جو حوالو بہ اِهو ئي آهي. سنڌي سماج جي ڪجهہ حلقن پنهنجي روايتي ذهني پسماندگيءَ سبب صوفي مرڪزن کي ڏرمي غلافن ۾ ويڙهي، عوامي عقيدتمنديءَ کي اهڙيءَ ريت پنهنجي طابع بڻائي ڇڏيو آهي جو اُها ڏينهون ڏينهن وهمن جي اونداهيءَ ۾ وڪوڙبي ٿي وڃي. اهڙين زوال ڏانهن ويندڙ واٽن تي جڏهن عشق اڇي ڏمال هڻي ٿو تہ نا اُميديءَ جي جهانءَ ۾، اُميد جا نوان امڪان پيدا ٿي پون ٿا ۽ صوفيءَ جو روايتي گوشانشينيءَ وارو تصور ميسارجي جهوڪ جي جاڳرتا واري سڏ سان هم آهنگ ٿي، هڪ للڪار بڻجي وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت تنگ نظري ۽ تعصب جي بدبودار سوڙهين گهٽين ۾، روشن خياليءَ جي سُرهاڻ ڦهلجي وڃي ٿي.

صوفين جو سرتاجُ سڏائين،
جهوڪ اندر جهونجهار بہ تون
ئي.

سرمد جي سرمستيءَ اندر،
منصوري للڪار بہ تون ئي.

شاهہ گداگر مست قلندر،
رقصم وچ بازار بہ تون ئي.

جاهم جکرو ڏونگر ابڙو،
ڄام سخي سردار بہ تون ئي.

جهوڪ، سرمد، منصور، 'مست قلندر'، تصوف جي اُنهن استعارن سان گڏ، روبينہ سَالڪ، جوڳيءَ وارا رديف ۽ قافيا بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪيا آهن ۽ انهن ۾ ڪوبہ بناوتي انداز ناهي ۽ اُهي احساس توڙي لغت جي نسبت سان اصلوڪا (Original) محسوس ٿين ٿا.

باطن ۾ ڪا تارَ ڳَلن جي،
ظاهر ۾ زنجيرَ او سالڪ!

تُون سئن تي سئن نہ هڻ جوڳي،
هيئن منهنجو چئن نہ ڪڻ جوڳي!

خطيباڻي انداز ڪان آجي، روبينہ ابڙو جي شاعريءَ جو فڪري ڳانڍاپو، سنڌ جي صوفياڻي اِتهاس سان جُڙيل هوندي بہ معروضي حالتن ۽ انهن حالتن ۾ اذيت سان جيئندڙ انسانن جي ڀوڳنائن ڪان پري نٿو وڃي. سندس اندر ۾ موجود اُهڙي سرمستيءَ واري ڪيفيت جڏهن اکرن ۾ آشڪار ٿئي ٿي تہ اها سڄي عالم کي نچائڻ واري ڪلپنا تائين پهچندي، عالمي انسانذات سان پنهنجو ناتو جوڙي ڇڏي ٿي.

مليو جي رقص جو موقعو،
سڄو عالم نچايو سين.

تُنهنجو پي ايمان اَلستي،
منهنجو عشق بہ آ اڻمول،
آءُ ڪيون سڀُ ڏانوان ٻولُ.

جسمن تان هِي لاهِ زنجيرون،
روحَ جون ساريون رسيون کول،
آءُ ڪيون سڀ ڏانوان ٻول.

روبينہ ابڙو تصوف جي لغت ۽ لهجي ۾ فرسوده مذي خارج قدرن جي جاءِ تي، نئين روايتن قائم ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري ٿي، جتي جسم زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ روحَ رسين ۾ قيد نہ هُجن، ۽ اهڙي دنيا جي تشڪيل، حالتن کي ڏانوان ٻول ڪرڻ سان ئي مشروط آهي. سماجَ کي پوئتي ڌڪيندڙ پُراڻ- آلوده روايتن جي خاتمي ۽ انهن کي ڏانوان ٻول ڪرڻ سان ئي اڳتي وٺي ويندڙ نئين روايتن کي رائج ڪري سگهجي ٿو.

تصوف کي هڪ فلسفو چئجي، نظريو يا رويو اُن جو تعلق ڌرتيءَ سان ئي آهي ۽ روبينہ جا اِهي سيئي موضوع هڪٻئي سان ئي جُڙيل آهن: سنڌ، سچُ، تصوف ۽ عشق- هڪ جو ذڪرُ ڪبو تہ ٻئي جو حوالو، اُن ۾ پنهنجو پاڻ ئي شامل ٿي ويندو. اِهي ڳالهيون بار بار ورجايون ويون آهن، پر ڳالهہ کي پنهنجو انداز ۽ لهجو ڏيڻ ئي آرٽ آهي ۽ اهڙو آرٽ روبينہ ابڙو وٽ آهي. جيڪڏهن سندس ڏاهپ ۽ آرٽ پنهنجي ٻوليءَ جي اؤسر ۽ انهيءَ جي بچاءَ واري عمل جو حصو بڻجن ٿا تہ اِهوئي سندس تخليق جو اهم قومي ڪارج هوندو. ٻولي جي ماهرن جي راءِ مطابق دنيا ۾ اُهيئي ٻوليون پنهنجو بچاءُ ڪري سگهنديون، جن ۾ تخليقي ادب گهڻو سرجيو ويندو- ٻولين جي فنا ٿيڻ جي تاريخ گهڻي پُراڻي آهي. پنهنجي دؤر جون ڪيتريون عظيم ٻوليون حالتن جي دز ۾ دفن ٿي ويون. سُميري زبان اَڄُ صرف ماضيءَ جو قصو آهي. طاقت جي زور تي مڙهيل ٻولي لڏن، سون جي تعداد ۾ ٻين ٻولين کي ڳڙڪائي ويئي. نارائڻ شيام جو سنڌي ٻوليءَ بابت اُلڪو فقط جذباتي سطح جو شاعراڻو اظهار ناهي، پر شاعر جي ايندڙ وقت بابت اڳڪٿي آهي. ٻوليءَ جي تحفظ واري نظريي مطابق جيڪڏهن روبينہ جون تخليقون، پنهنجي ٻوليءَ واري بچاءَ بند جو حصو بڻجن ٿيون تہ اِهو سندس شاعريءَ جو اهم قومي ڪارج هوندو.

ڪنهن بہ تخليقڪار جون سڀئي تخليقون، هُن جي سُڃاڻپ جو حوالو نہ بڻبيون آهن. روبينہ ابڙو جي شعري پورهيءَ ۾، حوالي طور ڳڻائڻ لاءِ، سوين اهڙا شعر موجود آهن، جيڪي منفرد هئڻ سان گڏ، سنڌي ٻوليءَ جي ساراهہ لائق حصي بڻجڻ جو معيار رکن ٿا. شاعر يا تہ نوان موضوع دريافت ڪري، يا اڳ

۾ مُروج موضوعن کي نئين معنيٰ ڏني.

هر ملامت کان هو گهٽو اوچو،
عشق پنهنجو أنا کان اڳتي هو.

تُنهنجي ناراضگيءَ جي موسم ۾،
جڻ خدا پيو خفا خفا آهي.

تُون رهين يا تباهه ڪيس ڪرين،
دل اسان جي مڪان تنهنجو آ.

شاعريءَ جي لغت ۾ سُونهن، نيڪي، چڱائي وغيره سڀ سچائيءَ جو ئي پرتوو آهن. سُونهن، سچُ آهي ۽ سچَ، سُونهن آهي- پر اهڙو اظهار تمام گهٽو ورجايل آهي. ورجاءَ جي اهڙي وايو منڊل ۾، جڏهن روبينه ابڙو، سچَ جا نوان استعارا بيان ڪري ٿي ته أهي تخليقي تازگيءَ جو احساس ڏيارين ٿا، ورجاءَ جي شاعريءَ کان، هڪ نئون استعارو تخليق ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي.

سَچ پٽائيءَ جو تنبورو،
جنهن مان سُر سوين نڪرن ٿا،
سنڌ سموريءَ ۾ پکڙن ٿا.

سَچُ ڪنورَ جي لوليءَ جهڙو،
گونجي گهٽي گهٽي هر گام،
جنهن ۾ الله، ايشور، رام.

سَچُ ته سيدَ جي سمجهاڻي،
آچيو ايمانُ اسان جو،
سنڌ پرستي شانُ اسان جو.

سچَ ته سَوڀيَ اجي ارڏائي،
عشق أتلتا ساڻ هلن ٿا،
دنيا سان جي ڪين نهن ٿا.

رُوبينه ابڙو جي تخليق ۾ سُونهن ۽ سچائيءَ سان هر رڪاب ۽ هر آهنگ ٿيندي، پنهنجن آدرشن تائين پهچڻ جي سگهه آهي، ۽ اِها ئي تخليقي أدآمَ هن جي انفراديت جو سبب آهي.

منهنجي خيالَ ۾ شاعر هجڻ قابلِ فخر حوالو آهي، جيڪڏهن واقعي ڪو شاعر آهي ته ان کي ڪنهن سَنَد ڪنهن لقب جي ضرورت ناهي. ننڍ وڏائي يا نمبر ڏيڻ جون بدعتون، اسان جي، فيوڊل رو.يَن جون پيداوار آهن. روبينه ابڙو هڪ منفرد ۽ اوريجنل شاعره آهي ۽ سندس شعر ۾ موجود جذبي جي شدت اِها شاهدي ڏئي ٿي ته سندس غزل، نظم ۽ گيت صرف قافيا پيمائيءَ جو سبب نه پر، اندر جي اُڇل جو فطري اظهار آهن. فڪري حوالي سان هُن جا ڪي آدرش ضرور آهن، پر هُوءَ ڪن نظرياتي هدايتن قبول ڪرڻ ۽ ڏيڻ جي قائل ناهي. شاعر مبلغ ناهي هوندو، پر هُو پنهنجي آرٽ جي وسيلي پنهنجي فڪر کي محسوس ڪرائيندو آهي. مجهولن جي منصبن واري دنيا ۾ ادب ۽ آرٽ کي فضول سمجهيو ويندو آهي. انهن حالتن ۾ هڪبئي جي اهميت محسوس ڪندڙ فرد، مجتا ڏيڻ جا اهتمام ڪندا. شامون، ڪتابن جون مهورتون، رسالن جا نمبر، مجتا ايوارڊ وغيره ۽ پوءِ وري انهن جوئي ورجاءُ ٿيندو آهي. اِهي سڀ أتساهه به ڏيارين ٿا ته ٿڪائي به چڏين ٿا تخليق جي هن سفر ۾، اوهان لاءِ ڪجهه ماڻهو ته گُل ڪٽي بيٺل هوندا آهن، پر رستن تي ڪاوا أڇلائيندڙ مڪروهه چهرن سان به اوهان کي منهن ڏيڻو پوي ٿو- انهن حالتن مان اوهان تڏهن پار پئجي ويندا آهيو، جڏهن اوهان جا آدرش پنهنجي ذات کان مٿانهان هوندا آهن. روبينه ابڙو وٽ به انسانذات جي گڏيل خوشين جا گيت ۽ اجتماعي دردن جا نوحا آهن. اڌيتن مان آڇپي جا خواب آهن ۽ انهن خوابن جي ساپيان تائين مون کي أميد آهي ته سندس ذاتِ جاڳندي رهندي.

اياز پيتو

ڪراميل (Cromwell)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جو ترجمو ڪيل نظم

[هيءُ نظم [Poem] اصل ۾ مئٿيو آرلنڊ [Mathew Arnold] جو لکيل آهي. جنهن کي سنڌي لدبيات جي ماهر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو "اخبار تعليم" سن 1957ع ۾ ترجمو ڪري هن نظم [Poem] کي ڇپرايو. هن اخبار جو ايڊيٽر ديوان تاراچند شوقيرام هو: مترجم]

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب جي خاص سڃاڻپ سنڌي ادب جي تاريخ هئي، پر ان کان علاوه ادب جي ٻين صنفن تي به پاڻ ملهايو. ترجمي جي حوالي سان هيءُ ڀهرين ڪاوش آهي. ان کان پوءِ هن مَهانَ ماٿهوءَ 1974ع ۾ هڪ ناول "اڪيلي" ترجمو ڪيو.

ڊاڪٽر صاحب جي هن نظم کي، "ڪنمال" ۽ "زنبيل" ڪتابن ۾ ڪونہ آندو ويو آهي. جڏهن مون کي "اخبار تعليم" ۾ هي املهہ خزانو نظر آيو، تہ مون سوچيو تہ ڊاڪٽر صاحب جي هن ڪاوش کي ڇو نہ ڇپرائجي. اڃا بہ ڊاڪٽر صاحب جي مواد جي ڳولها ڪرڻ جي ضرورت آهي.

واضح رهي تہ هيءُ نظم ڊاڪٽر صاحب عبدالجبار شام جي نالي سان ڇپرايو آهي.

مئٿيو آرلنڊ (Mathew Arnold) اڻويهين صديءَ جو وڏو نقاد ڄاتو وڃي ٿو. جيڪو 1822ع ۾ "رگبي" ۾ پيدا ٿيو. ۽ 1888ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. سندس والد جو نالو ٿامس آرلنڊ هو.

مئٿيو آرلنڊ (Mathew Arnold) پهرياڻين شاعر هو، ان کان پوءِ تنقيد (Criticism) ڏي لاڙو ڪيائين. هن جو ڪراميل (Cromwell) نظم (Poem) ادبي حلقي ۾ تمام گهڻو مشهور ٿيو. اهوئي سبب آهي جو هن نظم (Poem) کي 1891ع ۾ نيوڊيگيٽ (Newdigate) پرائز (Prize) مليو.

"سندس هن نظم (Poem) تي هڪ اديب لکيو آهي، تہ مرمين هڪ تصوراتي جاندار آهي (يعني اڌ ماڻهو ۽ اڌ مڇي) اتر يورپ ۾ اهڙا قصا آهن، جن ۾ انسان ۽ مڇيءَ جي شاديءَ جو ذڪر آيو آهي. اهو شاعر ڏيکاري ٿو تہ ان مخلوق جو اولاد جيڪو ٿئي ٿو. تنهن جي شڪل جو مٿيون حصو انسان جو ۽ هيٺيون مڇيءَ جو آهي. هتي هُو ڏيکاري ٿو، تہ اهڙي هڪ مخلوق هڪ انسان ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي ۽ اِها ونس پاڻيءَ ۾ رهڻ لڳي. ڪين ڪي ٻار بہ ڄاوا، پر ڇوڪريءَ جڏهن شهر مان ديول جا گهنڊ ٻڌا، تڏهن هوءَ مڙس ۽ ٻارن کي ڇڏي هلي وئي." هاڻي اڄو تہ اهي دل ڏاريندڙ ورلاپ ٻڌون جيڪي سندس مڙس ڪري ٿو.

(1)

پيارا ٻارو! هلو تہ هُلون- هيٺ لهي هلون
منهنجا ڀائر سمنڊ جي ڪناري تان سڏ پيا ڪن.
سمنڊ جي ڪناري ڏانهن تيز هوائون پيون لڳن
ويرون لهنديون وڃن ۽ لوڻ ميدان تي پيو ڏسجي
وير جي ديوتا جا اڇا گهوڙا ٽپن بيٺا.
هوا ۾ لڏن ۽ ناز پيا ڪن.
پيارا ٻارو! اسان کي هلڻ کپي
هتان هن رستي تان، هن رستي.

(2)

مونٽڻ کان اڳ ۾ هن کي (ماءُ کي) هڪ
سڏ ڪريو.
اڃان بہ هڪ سڏ ڪريوس!
ائين جيئن هوءَ آواز سڃاڻي
"مارگريٽ- مارگريٽ"
ٻچن جو يسڏ مِٺو لڳندس.
وري سڏ ڪريوس.
هڪ ماءُ جي ڪن کي
ٻارن جو آواز درد وارو آهي.

ضرور هوءَ موٽي ايندي
هڪ سڏ ڪريوس پوءِ هليا اچو.
ٻارن جو آواز درد وارو آهي.
ضرور هوءَ موٽي ايندي!
هڪ سڏ ڪريوس ۽ پوءِ هليا اچو،
هن رستي
مِٺي امڙ! اسين ترسي نه ٿا سگهون.
سمنڊ جي ديوتا جا اڇا گهوڙا ديڄارين ٿا.
"مارگريٽ- مارگريٽ"
اچو، پيارا ٻارؤ، اچو ته هلون
وڌيڪ سڏ نه ڪريوس!
شهر جي سفيد پٿين تي آخري نظر،
۽ ننڍي چرچ تي هڪ نظر وجهو،
پوءِ هليا هلو.
اسين سڄو ڏينهن سڏيندا سين،
ته پوءِ هوءَ هاڻي نه ايندي
هلو ته هلون- هلو ته هلون.

(3)

پيارا
پيارا ٻچڙا، اِها ڪالهوڻي ڪالهه هُئي نه
جو اسين ٻهريلهِ ڪناري تي گهنڊ جا مِٺا
آواز ٻڌي، سگهياسين ٿي، پنهنجي گهر ۾ ليٽي
ليٽي ٻڌاسين.
لهرن ۾ ۽ موجن سان ڪيڏيندو،
چانديءَ جي گهنڊن جو آواز اسان وٽ پهتو ٿي
واريءَ جي ٿڌن ۽ اونهن گهرن ۾،
جتي روشني جو اثر گهٽجو وڃي،
جتي لوڻ جي ناليءِ ڪونهي
جتي سامونڊي جيت چوڌاري پکڙيل آهن
جتي سامونڊي نانگ ور ۽ وڪڙ پيا وجهن
۽ پنهنجي کل پيا سڪائين، اس پيا کائين
جتي وڏا جهاز اڇن ٿا.
سفر ڪندا، جاڳندا، سفر ڪندا
چوگرد، دنيا ۾ پئي هليا آهن جڏهن
موسيقيءَ جو آواز هتان آيو آهي
ٻچا، اهو ڪالهوڪو ڏينهن ناهي؟

(4)

ٻارڙا اهو ڪالهوڪو ڏينهن ناهي؟
هڪ پيرو وري ٻه سڏيو، هوءَ ته هلي ويئي
ڪڏهن هوءَ اوهان ۽ مون سان سمنڊ جي دل ۾
سون جي تخت تي ويٺي هئي.
ننڍڙو سندس گوڏي تي ويٺو هو،
۽ هوءَ سندس چمڪندڙ وارن کي آگرين سان
سنواري رهي هئي، ۾ جڏهن پري کان
گهنڊ جو آواز ٻڌائين، تڏهن ٿڌو ساهه ڀري
سمنڊ جي مٿاڇري تي نهاريائين: "مون کي
کپي ته پنهنجي ماءُ پيءُ سان گڏجي ننڍي
ديول ۾ عبادت وڃي ڪريان،
"ايسٽر" جا ڏينهن هوندا، ڪٿي دنيا؟ ۽
هاءِ آءٌ،
آءٌ پنهنجي احساس کي وڃايو ويٺي آهيان،
مرمين! ٻڌين ٿو"
مون چيو وڃ. مِٺي لهرن مان ترندي
هلي وڃ
عبادت ڪري ۽ منين لهرن ڏانهن موٽي اچُ
هُو لڳي مشڪڻ ۽ پوءِ هلي ويئي
ڪناري سمنڊين مان نڪري شهر ڏانهن وئي.
ٻارڙا اهو ڪالهوڪو ڏينهن هو نه؟

(5)

پيارا ٻارو!
سمنڊ ۾ طوفان اچي ويو آهي
ننڍڙو روئي ٿو. ماٽس جي عبادت نه کٽي
اسين نڪتاسين ۽ ڪناري تي پهچي،
واريءَ کي لتاڙي، اڳتي نڪري شهر ۾ پهتاسين
شهر جو گهٽيون سوڙهيون ۽ پڪيون هيون.
ماٽ ئي ماٽ لڳي پئي هئي.

پر چرچ جيڪو ”ٽڪري“ تي هو،
ان مان آواز آيو ٿي
عبادت ڪندڙ گڏجي ڳائي رهيا هئا.
اسين ٿڌي هوا ۾ بيٺا هئاسين؛
هُو ٿنيي وٽ بيٺي هئي!
مون چيو: ”مارگريٽ! جلد اچ، اسين بيٺا آهيون
توڪان وڇڙئي گهڻو وقت ٿي ويو آهي.
سمنڊ ۾ طوفان اچي ويو آهي، ننڍڙا روئن ٿا.“
پر افسوس! هن مون ڏانهن نهاريو ئي ڪين،
سندس نظرون پاڪ ڪتاب ۾ ڪتل هيون
پادري ڏاڍيان پيو ڳالهائي،
اچو ٻارڙا! هاڻي سڏ نه ڪريوس،
هلو ته هلون، بس هاڻي نه سڏيوس.

(6)

سمنڊ جي اونهائيءَ تائين
هوءَ شهر ۾ ويٺي آهي، ۽ ويٺي ڳائي: ٻڌو
”واهه واهه، آواز سان ٻرندڙ گهڻيءَ ۾
ٻار پنهنجي راندڪي سان،
پادري لاءِ گهنڊ ۽ پاڪ کوهه بس آهي
مون لاءِ چمڪندڙ سج
ائين پئي هوءَ ڳائي، نهايت خوشي ۾ پرجي
جيسين سندس هٿ مان ائٽ جو وٽو ڪري
ٿو پوي
۽ چرخو بند ٿي ٿو وڃي. هوءَ دريءَ وٽ
اچي ٿي، ٻاهر نهاري ٿي
او سمنڊ ڏانهن!
هوءَ دور، خلا ۾ پئي گهوري
اجهو ٿڌو شوڪارو پريائين،
اجهو ڳوڙها ڳڙي پيس
ڏک ڀريل اک مان
۽ ڏکويل دل مان
هڪ ڊگهو ساهه
هن جي منجهيل اکين مان ۽ هن جي
سونهري وارن جي چمڪي مان
هلو ٻارو، هلو ته هلون
هوا تمام ٿڌي ٿي وئي آهي
شهر ۾ بتيون روشن ٿي ويون آهن.
هوءَ جڏهن در کڙڪندو ٻڌندي،
تڏهن ٻاهر نڪرندي، هوءَ هوائن جو گهوگهاٽ ٻڌندي،
ويرن جي گجگوڙ ٻڌندي،
اچو ته ڳايون، هتي هڪ آدم زاد آئي،
هوءَ بيوفا هئي.
سمنڊ جا بادشاهه هميشه اڪيلا پيا گذارين.

(7)

پر ٻارڙا! اڄ رات جو
جڏهن ترو ۽ تازي هوا لڳي ٿي.
جڏهن چنڊ جي روشني بلڪل صاف آهي
جڏهن وير لٿل هوندي آهي،
جڏهن سمنڊ ڏانهن ويندڙ هوائون لڳن ٿيون؛
اسين سٺل شهر ڪي واريءَ جي دڙن، پار ڏسون
ٿا ۽ پوءِ موٽيو اچون- اچو ته ڳايون
”هوءَ هاڻي نه ايندي، اسان جا لڙڪ اجايا ٿيا.
هوءَ اوهان جي جيجي نه رهي آهي، منهن جي
رفاقت به پسند نه ڪيائين- هلو ته هلون
هتي هوءَ پياري رهي ٿي، پر هوءَ بي رحم آهي،
هن سمنڊ جي بادشاهن کي هميشه اڪيلو گذارڻ
لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو.“
ٻارؤ هلو ته هلون
هاڻي ڪيس نه سڏيو
هن جي آرام ۾ خلل نه پوي، تنگ نه ڪريوس
هلو ته هلون.

◙

رئوف عباسي

اي سنڌ توکي الوداع
سرڪش سنڌيءَ ۽ مشتاق چنگيزيءَ جي ياد ۾

1. سرڪش سنڌي:

سائين سرڪش سنڌيءَ سان لڳ ڀڳ 20 سالن کان وڌيڪ عرصي جو ادبي تعلق رهيو. هُو، انتهائي مخلص، دردمند دل رکندڙ، وطن دوست، سنڌ جي محبت ۾ فنا، سنڌي مزاحمتي ۽ قومي شاعريءَ ۾ هڪ نمايان مقام رکندڙ شاعر هو.

سرڪش سنڌي، ٽوڙي جو هڪ مذهبي ڪٽنب جي پيداوار هو. ان جي باوجود هُو، ترقي پسند ۽ قومي فڪر ۾ رڱجي ويو. هُو، پنهنجي مزاج، انداز، سوچ، خيال ۾ ارڏو، بيباڪ، نِبر، ۽ دل جي ڳالهه منهن تي چئي ڏيڻ وارو البيلو شخص هو.

هُو، مخاطب کي اڪثر طور ”مَن“ يا ”ادا“ جي وڻندڙ ۽ دلي احترام جهڙن لفظن سان خطاب ڪندو هو يا گفتگو ڪندو هو.

جديد سنڌي شاعريءَ جي مزاحمتي ۽ رومانوي رُخ کان جن شاعرن پاڻ مڃايو. هيءُ پڻ انهن مان هڪ هو.

هونءَ ته ان حوالي سان هڪ وڏي کيپ آهي. پر، هن جي همعصر شاعرن ۾ استاد بخاري، ابراهيم منشي، غلام نبي گل، احمد خان مدهوش، راشد مورائي، تاج جويو، ادل سومرو، اياز گل، ۽ محمد علي پٺاڻ وغيره اچي وڃن ٿا.

سرڪش سنڌي، جديد سنڌي شاعريءَ ۾ اسلوب انداز ۽ فڪر جي حوالي کان انفرادي سُڃاڻ رکي ٿو. هُو، شاعريءَ جي حسين ديويءَ سان پيچ اڙائڻ کان پوءِ نثر، جي ڪٺن سفر تي به آزمودا ڪرڻ لڳو، ۽ نثري لکڻيون/ تحريرون به سندس شاعريءَ جيئان، ادبي قارئين کي موهڻ/ متاثر ڪرڻ لڳيون.

سرڪش سنڌي، قومي درد رکندڙ/وطن دوست شخص هو. آڱرين تي ڳڻڻ جيترا سنڌي شاعر وطن دوستي يا سنڌ دوستيءَ کي اون ڪندا آهن، نه ته اڪثر واهه واهه جي پويان هوندا آهن.

هُو، جهڙوڪر ضمير جو قيدي هو. ان مطابق زندگي گذارڻ کي اهميت ڏيندو هو، وڏي شان ۽ مان سان زندگي گذاريائين. فارسي علم جي ڄاڻ هوندي به ڪڏهن، ادبي دوستن/ مداحن مٿان ان جو رعب نه رکندو هو. سرڪش سنڌيءَ کي جڏهن ڏٺو، بيمثال ۽ باڪمال ڏٺو. وڻندڙ چهرو، چاپئين ڏاڙهي، سنڌي ٽوپي، مُرڪ سان آجيان، ۽ مُدلل گفتگو. مخالف لاءِ به اخلاقي حدن اندر گفتگو. سندس ادبي سفر 40،50 سالن تي محيط آهي. جنهن تي تحقيق جي ضرورت آهي.

سرڪش سنڌي، جديد ادب جي حوالي کان هڪ ناقابل فراموش ڪردار آهي. هن جي شاعري اهڙو طلسم آهي، جنهن ۾ ماڻهون/ ٻڌندڙ/ پڙهندڙ مُنجهي ٿو وڃي.

سندس قومي گيت، سنڌ جي اڪثر مشهور ڳائڻن/ ڳائڻين ڳاتا آهن.

هُو به قومي ڪردار/ وطن دوست ڪردار ۾ آخر تائين ثابت قدم رهيو. ائين جيئن نجم عباسي، استاد بخاري ۽ نياز همايوني وغيره.

بلاشڪ سرڪش سنڌي صاحب جي وفات سنڌي ادب قوم ۽ سندس پوئلڳن جو وڏو نقصان آهي.

وڏي وِٽ هٿام، ٻاروچا ڀنيور ۾. (شاهه)

2. مشتاق چنگيزي:

اتفاق سان جڏهن به ڪو سنڌي فلمن جو اداڪار يا T.V آرٽسٽ گذاري ويندو هو ته، ان جي ياد ۾ جيڪو پروگرام حيدرآباد ۾ منعقد ٿيندو هو. ان ۾ مشتاق چنگيزيءَ کي ڳالهائڻ لاءِ

آئيندا هئا. ۽ هُو، پڻ تقرير ۾ چوندو هو ته ڪو اداڪار/ فنڪار مري ٿو ته پوءِ مان ڪين ياد اچان ٿو.

مان گذريل سال اپريل 2011ع ۾ حيدرآباد ويس، اتي شوبز جي سينئر صحافي اقبال راهيءَ سان ملاقات ٿي. ان وٽ رهائش به هئي.

اتفاق سان سنڌي آرٽسٽن جو ذڪر ڪندي مشتاق چنگيزي جو ذڪر نڪتو. هن چيو اهو ته منهنجو يار آهي. جڏهن چئو ته ساڻس ملاقات ڪجي.

تنهن ڏينهن "سنڌي لئنگويج اٿارٽي" ۾ 'عباسي اتحاد پاڪستان' پاران ميمبر شمس عباسيءَ جي ياد ۾ ادبي ريفرنس هو. اقبال راهيءَ کي چيم ته ادبي ريفرنس Attained ڪري پوءِ چنگيزي صاحب سان ملنداسين.

لئنگويج اٿارٽيءَ جي ممتاز مرزا هال ۾ اندر گهڙياسين، ته مردن کان وڌيڪ عورتون آيل هيون. جهٽ گهڙي کان پوءِ هڪ رٽائرڊ پروفيسر وهيل چيئر تي آئي. مون کي نالو ياد نه ٿو اچي (گل محمد عمراڻي سنڌس ياد ۾ مضمون لکيو هو) انگلش ادب ۾ ماهر هئي.

خير، سج لهڻ وارو هو، پر مئدم شمس عباسي وارو پروگرام شروع نه ٿي سگهيو. اتي مرد اديبن ۾ تاج جويو، ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، علي دوست عاجز نظر آيا.

اسان اتان رفو چڪر ٿيڻ بهتر سمجهيو. اقبال راهيءَ جي ڪار ۾ ريڊيو پاڪستان آياسين، مقصد مشتاق چنگيزيءَ سان ملاقات هئي. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد وارن ٻڌايو ته هُو، گهر ويو آ، اتفاق سان مشتاق چنگيزيءَ جي موبائيل به بند هئي.

اسان سنڌن لطيف آباد واري گهر آياسين. ايتري ۾ سج لهي ويو هو. هُو، سانجهيءَ جي نماز پڙهي، گهر جي ڏاڪڻين تان لهي آيو. (اسان جي اطلاع تي) اقبال راهيءَ، منهنجو ساڻس تعارف ڪرايو. پوءِ، ويجهو ئي هڪ هوٽل تي وڃي ڪچهري ڪئيسون. سنڌس لهجو نج سنڌي هو، وقت جي سردين، گرمين مشتاق چنگيزيءَ سان ڪيئي وارتائون ڪيون. پر، سنڌس زبان تي ڪابه گلا/شڪوه ڪانه هئي.

مشتاق چنگيزيءَ ڏاڍي موهيندڙ پنهنجي ماضي جي موويز، هيروئنز ۽ هدايتڪار جو ذڪر ڪيو. ان وقت منهنجي اڳيان سنڌس عروج جي دؤر جون موويز "شهروفيروز"، منڙا شال ملن"، "جيجل ماءُ"، اچ ته ڀاڪر پايون"، "علي گوهر"، "شهيد" ۽ "جاسوس" (اردو ۾) هن جي اسڪرين تي هلڻ لڳيون.

هُو، پنهنجي پيدائش ڪاڇي مان، ٻڌائي رهيو آهي. جڏهن ته هن جو فيورٽ ائڪٽر محمد علي هو.

هُو اداڪار چڪوريءَ بابت پڇيل سوال تي ڏاڍا ساهه ڀري رهيو هو. مشتاق چنگيزيءَ جو چڪوري سان حقيقي عشق هو. جنهن اڳتي هلي ازدواجي روپ ورتو. مشتاق چنگيزي، سنڌي فلمي دنيا ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، سيد حسين شاهه فاضلاڻي کان پوءِ اهم پرفارمر هو. جنهن سنڌي فلمن جي ترقيءَ لاءِ شاندار ڪردار ادا ڪيو. هُو، سنڌي فلمن جي تاريخ ۾ سدا ياد رهندو، ان کان سواءِ اداڪار وسيم به چڱو خاصو مقبول رهيو. ٻين اداڪارن/ هيروز ۾ بابر، ابوبلاول، محبوب عالم، قربان جيلاني، وغيره آهن.

مشتاق چنگيزيءَ جي گانن تي محمد يوسف جا ٻول ائين ڪمپوز/ سيٽ ٿيندا هئا. جيئن محمد علي جي سين/ گاني تي مهدي حسن جا ٻول، ٺهڪندا هئا.

حيات علي شاهه، مشتاق چنگيزيءَ جي يادگيرين جي حوالي سان لکيو آهي، ته هُو، جڏهن هارون رند جو نالو ٻڌي "ديوارين" لاءِ ڪردار گهرڻ ويو ته هارون رند کيس مايوس ڪري موٽائي ڇڏيو. جڏهن ته سنڌ کان ٻاهر جي آرٽسٽن کي ڪاسٽ ڪيائين.

مشتاق چنگيزيءَ، فالج جي حملي بابت به ڳالهه ڪئي، مان ڪائنس ثقافت کاتي پاران مدد/سهائتا لاءِ پڇيو ته چيائين "ثقافت کاتي رڳو اٺ هزار ڏنا هئا." ايڏي مهانگائي ۾ فالج جهڙي خطرناڪ بيماريءَ ۾ انهن هزارن جي ڪهڙي اهميت آ؟

بهرطور، مشتاق چنگيزي سنڌي فلمي دنيا جو اهڙو هيرو هو، جنهن پنهنجي ڪردار جي ٻين ڪيترن اداڪارن تي ڇاپ ڇڏي، ۽ آخرڪار هُو به اسان کان موڪلائي ويو ۽ پنهنجون اڪيچار يادون ڇڏي ويو. ◘

نظام الدين ڪلهوڙو

عبدالله "شجاع" سنڌي ۽ سندس شاعري

اها مڃيل حقيقت آهي تہ شاعري احساسن جي مجموعي، لفظن جي سونهن ۽ سهڻي ترتيب جو ٻيو نالو آهي، جنهن ۾ انساني جذبن ۽ احساسن جي پختگيءَ سان گڏوگڏ، روح جي گهرائيءَ جي صلاحيت بہ سمايل هوندي آهي. شاعري نہ صرف جمالياتي پهلوءَ ۽ حُسن جي هاڪ جو باعث آهي، پر اها زندگيءَ جي مختلف حالتن، مسئلن ۽ ڪيفيتن جي پرچار پڻ آهي. پوءِ اهي حالتون، انفرادي هُجن يا اجتماعي، مگر شاعري، زندگيءَ جي گوناگون مشاهدن، سماجي معاملن، ڪائناتي صداقتن ۽ انسانيت جي ڪارگر اصولن جي نمائندگي ڪري ٿي تہ، اهائي معياري شاعري پڻ آهي، جنهن ۾ اڪثر ڪري توانائي، تازگي، لطافت، ڪارفرما سوچن ۽ افاديتي خيالن جو جزو برقرار رهي ٿو.

مطلب تہ شاعري، سماج جي اثرن، انساني مسئلن، مزاجن ۽ زندگيءَ جي روين جي ترجماني ڪري ٿي. انڪري شاعر کي سماج جو ترجمان چيو وڃي ٿو. شاعر جيئن تہ معاشري جو ئي فرد ٿئي ٿو. تنهنڪري هُو رشتن ۽ ناتن کان متاثر ٿئي ٿو. وصال ۽ وڇوڙي، رنج ۽ راحت، وفا ۽ بيوفائيءَ، مجبوري ۽ مفلسيءَ، فنا ۽ بقا جي انيڪ قلبي وارداتن، ذهني پيڙائن ۽ فڪري تجربن مان گذري ٿو. جنهن جو سندس دل، دماغ، احساسن ۽ سوچن تي اثر پوي ٿو. هُو انهن تجربن، احساسن ۽ وارداتن کي پنهنجي ذات ۽ ذاتي، مشاهدي ۽ مٽيا جي زور تي اظهار ڪري ٿو. جيڪو شاعريءَ جي روپ ۾ معاشري جي سامهون اچي ٿو. اهڙي تجربتي ذات ۽ فني اظهار ڪندڙن ۾ عبدالله "شجاع" سنڌيءَ جو نالو بہ احترام جي لائق آهي.

حسب نسب:

شجاع جو ڏاڏو فيض محمد نگڙ اصل ۾ ضلعي لاڙڪاڻي، تعلقي رتي ديري ۽ نئون ديري جي ڳوٺ "سرائي سلطان احمد ميتلي" جو رهاڪو هو. ڪيس

۾ پُٽ، محمد بخش ۽ غلام محمد هئا. فيض محمد زماني جي لاهن ۽ چاڙهن جي ڪري پنهنجي ڳوٺ مان لڏي اچي، لاڙڪاڻي جي اهم شخصيت نواب اميرعلي لاهوريءَ جي پاڙي "لاهوري محلي" ۾ وينو. هُو اتي معاشي ضرورت لاءِ محنت ۽ پورهيو ڪندو رهيو. سندس محمد بخش وڏو فرزند هو، جيڪو "علي بحر قبرستان" جي پرسان (موجوده عباسي ڪالونيءَ ۾) اَنَ جو واپار ڪندو هو. ان سان گڏوگڏ هُو حڪمت جو ڄاڻو بہ هو، حتيٰ ڪ قرآن شريف جي تعليم ڪان پڻ روشناس هو. هن بہ شاديون ڪيون. پهرين گهر واريءَ مان هڪ پُٽ ڄائو ۽ ٻئي گهر واريءَ مان بہ نياڻيون ۽ چار پٽ تولد ٿيا. جن مان عبدالله نالي ٽيون نمبر فرزند اڳتي هلي، "عبدالله شجاع سنڌيءَ" جي نالي سان مشهور ٿيو (جيڪو اسان جي موضوع جو مرڪز پڻ بڻيل آهي.)

جنم ۽ ننڍپڻ:

شجاع ضلعي لاڙڪاڻي جي شهر "نئين لاهوري محلي" ۾ 14 صفر سن 1397هجري مطابق 4- فيبروري 1977ع تي حڪيم محمد بخش نگڙ جي گهر ۾ جنم ورتو.

شجاع ننڍپڻ کان ئي تيز فهم ۽ سليم طبع جو صاحب هو، بلڪ ننڍي هوندي سندس مزاج، سنجيدگيءَ، سچائيءَ ۽ مزاح سان پڻ سرشار هو، پر البت بااخلاق گفتگو ۽ بذلہ سنجي سندس وٽندڙ عمل هئا. وڏن جو ادب ڪرڻ ۽ ساڻن خوش اسلوبيءَ سان پيش اچڻ سندس اهم ڪردار پڻ هو. اڪثر ڪري ٻالڪپڻي ۾ تنها ۽ اڪيلو هرگز نہ گذاريندو هو. ليڪن هو پاڙي جي ٻارن سان گڏجي راند روند بہ ڪيڏندو هو.

مقصد تہ شجاع ننڍپڻ ۾ تفريح ۽ وندر ورونهن جو نهايت ئي ڪوڏيو هو، مگر هو دل پرچائڻ لاءِ بين ٻارن سان پَرَ واري باغ توڙي گهٽيءَ ۾ ظريفاڻي ڪچهري بہ ڪندو هو. جنهن مان ڪيس ڏاڍو مزو ۽ لطف ايندو هو. ان ڪان علاوه، شجاع ننڍي هوندي غريبن سان همدردي ۽ محبت ڪندو هو، بلڪ اميرن سان بہ چڱيءَ طرح پيش ايندو هو.

تعليم ۽ تربيت:

شجاع جڏهن 6 ورهين جي عمر جو مس ٿيو، تڏهن سندس والد پَرَ واري مدرسي ۾ قرآن شريف جي تعليم لاءِ ڪيس ويهاريو. ان سان گڏوگڏ هن شروعاتي ۽ ابتدائي تعليم جي تحصيل لاءِ پرائمري بي.وي اسڪول لاڑڪاڻي ۾ داخلا ورتي. 1988ع ۾ انهيءَ اسڪول مان پنج درجا پاس ڪيائين ان ڪان پوءِ شجاع پائلٽ هاءِ سيڪنڊري اسڪول لاڑڪاڻي ۾ داخل ٿيو. جتان مئٽرڪ جو امتحان 1993ع ۾ پاس پڻ ڪيائين. هن وڌيڪ تعليم لاءِ ڊگري ڪاليج لاڑڪاڻي ۾ داخلا ورتي. 1995ع ۾ انٽر جو امتحان پاس ڪيائين. اهڙيءَ طرح شجاع کي اعليٰ تعليم پرائڻ جو ڏاڍو شوق ۽ دلي لڳاءُ هو. تنهنڪري اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ساڳئي سال يعني 1995ع ۾ سچل سرمست اورينٽل ڊگري ڪاليج لاڑڪاڻي ۾ بي.اي ۾ داخلا ورتائين. ان ڪاليج مان 1997ع ۾ بي.اي جو امتحان پاس ڪيائين.

ملازمت ۽ مشغولي:

شجاع جي والد محمد بخش ٽگڙ جي وفات 1994ع ۾ ٿي تہ گهر جو سمورو بار سندس والده توڙي پنهنجن ڪلهن تي اچي پيو. ان ڪري شجاع گهر جي گذاري ۽ معاشي ضرورت لاءِ لاڑڪاڻي شهر جي مختلف هنڌن تي خانگي طور تي ملازمت ۽ پورهيو ڪندو رهيو، ان سان گڏوگڏ، هُو سرڪاري نوڪري لاءِ بہ ڪوشش ۽ جاکوڙ ڪندو رهيو، پر سرڪاري ملازمت ڪيس نہ ملي سگهي. ليڪن سرڪاري نوڪري نہ ملڻ ڪري، هُو پيٽ گذر ۽ مادي حاصلات لاءِ محنت ۽ پورهيو، ملازمت ۽ ڌنڌو پڻ ڪندو پيو اچي. مگر ان ڪانپوءِ سندس والده بہ بيماريءَ سبب لاڏاڻو ڪري ويئي تہ ڪيس تمام گهڻو صدمو پهتو پر تنهن هوندي بہ شجاع، همت نہ هاري ۽ سگهوئي روزگار ۽ پورهئي جي حاصلات لاءِ وڌيڪ تلاش ڪندو رهيو. تان جو لاهوري محلي لاڑڪاڻي ۾ "ميمڻ جماعت آفيس" پاران ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي نالي سان لائبريري قائم ڪئي ويئي، تہ شجاع کي ان لائبريريءَ جو انچارج پڻ مقرر ڪيو ويو. ٿوري عرصي بعد اها لائبريري بند ڪري، اتي ئي غريب ۽ مسڪين شاگردن ۽ شاگردياڻين جي تعليم ۽ تربيت لاءِ هينئر "ڪمپيوٽر، شارٽ هينڊ ۽ انگريزي ٽائيپنگ سينٽر" جو اهتمام پڻ ڪيو ويو آهي. ان سينٽر ۾ شجاع پنهنجا فرائض سرانجام ڏيئي رهيو آهي. بلڪ سندس رهائش بہ اتي ئي آهي.

ان ڪانسواءِ، شجاع کي اخبارن، رسالن، ڪتابن پڙهڻ ۽ گڏ ڪرڻ، شعر ۽ نثر لکڻ جو بيحد ذوق ۽ چاهہ آهي. هو بزمِ سچل لاڑڪاڻي (ادبي تنظيم) جو سرگرم ميمبر بہ آهي. بصيرت جي شعاعن ۾، شجاع مشاق اديب ۽ شاعر آهي. انڪري هو بزمِ سچل، سچل ادبي مرڪز، سنڌي ادبي سنگت، رائيٽرس ڪلب وغيره ۽ سنڌ جي بين ادبي و علمي تقريبن ۾ گهڻي قدر شرڪت ڪندو آهي. جتي نامور اديب، شاعر ۽ محقق اچي جمع ٿيندا آهن. اتي هو بہ انهن جي محفلن ۾ شعر پڙهي، خوب داد وصول ڪندو آهي. نہ فقط ايترو، پر طلوعِ اسلام، اين.جي.اوز ۽ سياسي پروگرامن ۾ پڻ شامل ٿيڻ جو شرف حاصل ڪندو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو شجاع کي علم و ادب ۽ شعر و شاعريءَ سان شوق آهي. ان سان گڏ، هو اسلامي تعليم، سائنسي علوم، سماجيات، نفسيات، لسانيات، فلسفي ۽ سياست جي موضوعن سان بہ ڏاڍي دلچسپي رکي ٿو. اهڙي مفيد مشغوليءَ کان شجاع هرگز پري ۽ وانجهو نہ رهيو آهي. حقيقت پسنديءَ جي حيثيت ۾، شجاع ديني تعليم، قرآن فهميءَ جي ڄاڻ توڙي علم و ادب جي سکيا جو متلاشي ۽ جاکوڙي رهيو آهي. بهرحال شجاع اسلامي، علمي، ادبي ۽ سياسي جلسن، جلوسن ۽ مجلسن ۾ شريڪ ٿيندو آهي. شجاع عالمن، اديبن، شاعرن، اڳواڻن ۽ دانشورن جي ڪچهريءَ توڙي صحبت مان فڪر، فهم، زندگي ۽ شعور جو فيض بہ حاصل ڪندو آهي.

لهٰذا هو انهن مصروفيتن، شغلن ۽ مشغولين

سان لاڳاپيل آهي، جيڪي سندس قلبي قرار ۽ دماغي دوا جو سبب بڻيل آهن.

شخصيت ۽ ڪردار:

شجاع، قد جو ڊگهو، بدن پورو، رنگ پورو، اکيون وڏيون، پيشاني ڪشادي، منهن تي مُرڪَ، جسم تي عام ۽ سادا ڪپڙا، پر پنهنجي لباس کي هر وقت صاف رکندو آهي. کاڌ خوراڪ به سادي ۽ عام قسم جي کائيندو آهي. دل جو ڪشادو ۽ هٿ جو سخي انسان آهي، جيڪو هوندو اٿس، سو محتاجن، مسڪينن ۽ غريب دوستن کي "حال پريان نال" ڪندو آهي. خلق خدا جي عزت ۽ خدمت خاطر سوچ سدائين سڦلي رکندو آهي، بلڪ انسانيت سان محبت به سندس عظيم خوبيءَ ۾ شامل آهي. هن جا اصول پختا ۽ اٽوٽ آهن. ڪيس عزتِ نفس جي زندگي گذارڻ جو وڏو عمل دخل آهي. هو ڪاوڙ ۽ ڪيني جي ويجهو اصل نه آهي، بلڪ، هُو صبر، حق، سچ ۽ توڪل جو مجسمو پڻ آهي. البت هو ڪنهن کي چيڙائڻ يا ايذائڻ جي ڪُڏي ڪم کان بلڪل پري آهي.

شجاع، هڪ پاسي خلوص، الفت، خوش خلقيءَ، انسان دوستيءَ، ۽ معاشري جي اصلاح جو پيڪر آهي، ته ٻئي پاسي هُو ظلم، ڏاڍ، بربريت، ناانصافيءَ ۽ استحصال جو متنفر آهي. سندس قول ۽ فعل ۾ يڪسانيت آهي، پر خوش طبعي ۽ ڪل ڀوڳ سندس اهم خصوصيت ۽ خوبي پڻ آهي. هن جو واسطو دوستن، عزيزن، پنهنجن، پراون، اميرن ۽ غريبن سان همدردانه، لازوال، بيمثال ۽ اٽوٽ آهي.

مطلب ته شجاع سيني کي درجي آهر خلوص، ڪشاده دلي ۽ بي لوث محبت ۽ عزت ڏيندو آهي. ڪائنن خير و عافيت به پڇندو آهي. هو صاف دل، ملنسار ۽ مرغوب مزاج جو مالڪ آهي. مگر هُو خوش اخلاق، حاضر جواب ۽ ڪچهريءَ جو ڪوڏيو انسان پڻ آهي. اهڙيءَ طرح شجاع نه صرف امن ۽ آشتي، پيار ۽ سِڪ کي سيني ۾ سانڍي ٿو، پر هُو درد جون دانهون ۽ سور به ٻين کي سليندو رهي ٿو. هو غريبن جو يار، هيڻن جو همدرد ۽ غم خوار انسان آهي، ليڪن سندس دل ديني ۽ اسلامي فڪر، تصور، ذڪر ۽ فهم جي خزاني سان ڀريل آهي. حقيقت ۾ شجاع بامروت، سونهن وارو ۽ محبوب ماڻهو آهي. هن جي شخصيت، دلڪشيءَ جي دلالت پڻ آهي. سندس ڪرداري عمل، محبت ۽ اخوت جو بهترين نمونو آهي. هي هڪ طرف وفا، صداقت، شعور، سچائيءَ، جدوجهد، وعدي، خوشحاليءَ ۽ انصاف جو سالاري آهي ته ٻئي طرف هي نفرت، انياءَ، ڪروڌ، ڏڪار، بغض ۽ حسد کان پاڻ کي پري رکڻ جو خواهان آهي.

ادبي سندون:

درحقيقت عبدالله "شجاع" سنڌي انساني معاشري، سنڌي قوم، ڌرتيءَ جو گوهر ۽ مانجهي مڃيادار انسان آهي. ڪيس ادبي خدمتن جي عيوض ۽ اعزاز ۾ ڪيترائي سرٽيفڪيٽ ۽ ادبي سندون مليون آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿيون:

(1) سچل ادبي مرڪز لاڙڪاڻو پاران 14- مارچ 1999ع تي ڪهاڻي لکڻ جي مقابلي ۾ ڪيس "ڪهاڻين جو مڃتا سرٽيفڪيٽ" مليو.

(2) ماهوار "هالار" ۽ ماهوار "سنڌ رنگ" ڊائجسٽ حيدرآباد پاران ليکڪ طور "مڃتا جو سرٽيفڪيٽ" 1- جنوري 2002ع تي ڪيس ڏنو ويو.

(3) "همدرد فائونڊيشن پاڪستان" جي صدر ۽ شهيد حڪيم محمد سعيد جي صاحبزادي محترمه سعديه راشد طرفان ڪيس ادبي صلاحيتن جو مڃتا سرٽيفڪيٽ 2004ع تي مليو.

شاعريءَ جي شروعات:

عبدالله "شجاع" سنڌيءَ کي جيئن ته ننڍي هوندي لکڻ، پڙهڻ، ۽ شعر ٻُڌڻ جو بيحد شوق هوندو هو، چو ته هن جي چوڌاري ۽ پاڙي ۾ ڪيترائي شاعر ۽ اديب رهندا هئا. اهي شاعر، شعر و شاعريءَ جي مانداڻ مچائيندا هئا ته شجاع به سندن شعر ٻُڌڻ ويندو هو. تنهنڪري سندس دل ۾ شعر لکڻ جو اُتساهه پيدا ٿيو ۽ طالبِ العلميءَ جي ايامڪاريءَ ۾ 13 سالن جي عمر دوران يعني 1990ع کان ئي شعر و سخن لکڻ جي شروعات ڪيائين. ان وقت هو ڪچا ڦڪا شعر ناهيندو هو، پر تنهن هوندي به هو شعرن جي اصلاح ۽ درستيءَ لاءِ ٻين استاد شاعرن ۽ ڪهنه مشق اديبن کي ڏيکاريندو هو. ان کان پوءِ شجاع کي موزون شعر لکڻ جو تمام گهڻو چاهه پيدا ٿيو ۽ هو چڱيءَ طرح شعر جوڙيندو

رهيو. تان جو سندس پهريون شعر سنڌي ٻاراڻي رسالي "گل ڦل" (جام شورو سنڌ) ۾ ڇپيو ته کيس بيحد خوشي محسوس ٿي.

شاعريءَ جو اپياس:

جڏهن اسان عبدالله "شجاع" سنڌيءَ جي شاعريءَ جو گهرو اپياس ڪيون ٿا، تڏهن اهوئي معلوم ٿئي ٿو ته سندس شاعري بيشڪ اندر جو آواز ۽ اڌمو آهي. هن جي شاعريءَ ۾ ديني، اخلاقي، قومي ۽ رومانوي جذبن جا عنصر موجود آهن، سندس شاعريءَ مان هن جي شخصيت جو سماجي روپ نِڪري، نروار ٿي بيهي ٿو. هو ذاتي طور تي زندگيءَ ۾ خوددار انسان رهيو آهي. انڪري سندس شعرن ۾ خودداريءَ، خوداعتماديءَ، اجتماعيت ۽ انفراديت جا جذبا شامل آهن، جيڪي سراسر نزاڪت ۽ رنگيني پيدا ڪري رهيا آهن.

دراصل شجاع جي زندگي، سچ لکڻ جي سهاري تي قائم پڻ آهي. ڇو جو هُو شاعريءَ کي حياتيءَ کان ڌار نه ٿو ڪري، بلڪ هُو زندگيءَ جو بي پايان، بحر قدر پڻ ڪري ٿو ۽ ان جي اهميت ۽ افاديت کان باخبر پڻ رهي ٿو. پر البت هن جديد فڪر ۽ ترقي پسند سوچ واري شاعريءَ کي سهڻي ميلاپ ۽ انداز سان پيش ڪيو آهي.

تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته شجاع جديد نظرئي ۽ ترقي پسندانه تصور جو قائل آهي، پر هُو زندگيءَ جي اصل راز، مقصد ۽ ڪارج جو خواهشمند پڻ آهي. اُهي احساس ۽ جذبا سندس ڪلام ۾ نمايان آهن.

گويا شجاع جي دل الله پاڪ جي ذڪر ۽ تعليمات ڏي مائل آهي، مگر هُو اسلام جي پيغمبر رحمت اللعالمين نبي ڪريم ﷺ جي عملي زندگي، رهڻي ڪرڻي ۽ سيرت پاڪ جو پيروڪار پڻ آهي. سندس رڳ رڳ ۾ الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول اڪرم ﷺ جي بيحد محبت ۽ عشق سمايل آهي. انڪري وڌيڪ هيئن چئجي ته شجاع اسلام جي تهذيب جو پاسدار، سماجي سڌارڪ ۽ گهڻگهرو شاعر آهي، هن پنهنجي قلم کي خاموش نه رکيو آهي ۽ حق ۽ سچ کي عوام اڳيان ظاهر ڪري رهيو آهي. حقيقت پسنديءَ جي حيثيت ۾، شجاع شعري صداقت ذريعي ڪائنات جي تسخير، حقيقتن ۽ انڪشافن کي بيان ڪري ٿو. هو زندگيءَ جو ترجمان آهي. زندگي ماديت جي عبارت آهي. سندس شاعريءَ ۾ زندگيءَ جي سچائي ۽ صداقت، غم ۽ محبت جو سوز سمايل آهي. اهڙيءَ طرح شجاع زندگيءَ جي سفر ۾، سونهن کي شاعراڻي نظر سان ڏٺو آهي ۽ ان سونهن کي ڏسڻ لاءِ شاعريءَ جو سهارو ورتو آهي. لهٰذا، شجاع ڪائنات ۽ زندگيءَ ۾ نصرت ۽ پوشيده شين کي مسخر ڪرڻ جو متلاشي آهي. هُو الله تعاليٰ جي ثنا، حمد ۽ نعمتن جو بخوبي ذڪر ڪري ٿو. سندس ڪجهه سٽون هن ريت آهن:

خدا پنهنجي سڃاڻپ لئه، ڪيون هِن خلقتون پيدا،
وئي حيران ٿِي ڏاهپ ڏسي، هِي حيرتون پيدا.
ڇوي ٿو مالڪ و موليٰ، ڪيو دنيا فتح ساري،
ته حاصل جيئن پوشيده، ٿين سڀ نعمتون پيدا.
پکي، پوپٽ، گُلن اندر سندس ادنيٰ صنائي آ،
قمر، سج، سمنڊ جي اندر ڏٺيون هِن حڪمتون پيدا.

شجاع اسلامي اصول، الاهي قانون جو پابند ۽ مُوحِد آهي، مگر هو ديني علم، عمل ۽ ڪردار جو متمني پڻ آهي. سندس ڪلام پڙهڻ سان اهو پتو پوي ٿو ته هو خدا پاڪ ۽ اُن جي رسول ﷺ جي حڪمن جي پيروي ڪرڻ کي دنيا ۽ آخرت جي ڀلائي ۽ ڪاميابي سمجهي ٿو.

اهڙيءَ طرح نبي ڪريم ﷺ جي شخصيت، آمد ۽ رحمت جا ڳڻ بيان ڪندي، چيو اٿس ته:

نبي آيو .ڀلي آيو، اڪين جو ٺارُ ٿي آيو،
سڄي جڳ جي نصيحت لئه، اُتم ڪردار ٿي آيو.
سڄي مخلوق لئه سهڻو ٿيو، رحمت جو مثال آهي،
سچائيءَ جي علامت، صاحبِ ادوار ٿي آيو.

ٻئي هنڌ نبي ڪريم ﷺ جي تعريف ۽ واکاڻ هن ريت ڪئي اٿس:

نبيءَ جي نانءَ تان صدقي، نبي خيرالبشر آهي،
سڄڻ سنسار لئه آيو ٿي، رحمت جو ڪڪر آهي.
پتو جن کي نه هو ڪوئي، ته دنيا هيءَ آهي ڇا؟
اچڻ محبوب سان روشن، وئي ٿي رهگذر آهي.

شجاع جي شاعري، بصيرت جي نگاهن ۾، انسانيت کي صحيح مقام ۽ مرتبي جو رستو ڏيکاري ٿي، پر اها انسان ذات ۽ قوم کي احساس ڪمتريءَ ۽

مايوسيءَ جي ڌنڌ مان ٻاهر ڪڍڻ جي پڻ ڪوشش ڪري ٿي، جيئن ته:

دل جي دروازن کي کوليو ”فڪر“ سان،
ڪائناتي علم پلئڻ جي ڪجي.
زندگيءَ جي مختصر لمحن اندر،
ٿي امر ماڻهو ڏيکارڻ جي ڪجي.

ياد رهي ته شجاع جي شاعري مرده لفظن جو مجموعو نه آهي، مگر اها حيات جي بنيادي حقائق ۽ اخلاقي مقاصد جي حامل پڻ آهي. سندس شاعريءَ ۾ انساني همدرديءَ، رهبريءَ، چڱائيءَ جو احساس ۽ تاثر نمايان آهي. عقل جون قوتون، همه گير اصول ۽ زماني جي حالات جا منظر وغيره سندس شعر جا موضوع آهن. هن جي شاعريءَ جو انحصار فقط قافئي، رديف، محاوري، تشبيهه، استعاري ۽ ڪِنائي وغيره تي نه آهي، بلڪ سندس داخلي جذبي، خارجي مشاهدي ۽ تفڪر جي تحريڪ تي منحصر پڻ آهي. اهوئي سبب آهي، جو شجاع جي شاعري نفيس خيالن ۽ لطيف سوچن جي ترجمان آهي، دراصل شجاع انساني مزاج ۽ فطرت جو گهرو ۽ ڳوڙهو مطالعو ڪيو آهي. ان سان گڏوگڏ، محيط ماحول ۽ معاشري جو به تجزيو ڪيو آهي، انڪري هو چوي ٿو ته:

ڪائناتي رهنما، سروَر سچوءَ
پو پلا ٻيو ڇو؟ وڃي رهبر ڪجي.
ماڻهپي جو قول آ، ماڻهن اڳيان،
”بيڪسن جي وقت تي، واهُر ڪجي.“
خـدمـتِ انسـانيـت آ، آبِ - حيات
هي عمل دنيا اندر، برتر ڪجي.

اهڙيءَ طرح هن پنهنجي شاعريءَ ۾ انسان جي سُورن، تڪليفن، اهنجن ۽ ايذائن جي ڳالهه ڪئي آهي. هو سماج جي مظلوم ماڻهن جي حقن جي پاسداري ۽ حمايت ڪري ٿو. هن وٽ انسانيت جو احساس سڀ کان اُتم ۽ اهم محرڪ آهي: انسانذات جي اهميت ۽ حيثيت سندس مکيه موضوع آهي. تنهنڪري شجاع جي شاعري دل تي اثر انداز چڱيءَ ريت ٿئي ٿي. هو سماج جي دردن، خطرن ۽ ڏکن کان نه ٿو ڊڄي، بلڪ هو انهن سان منهن ڏيئي مقابلو پڻ ڪري ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي، جو شجاع هڪ جرئتمند، بيباڪ، باعمل ۽ مُصلح انسان آهي، بلڪ هن جو عزم پختو ۽ ارادو بلند پڻ آهي. سندس ڪلام بهترين ڪردار ۽ تصور جو نمونو آهي. جنهن مان پڙهندڙن کي ظاهري طور تي اخلاقيات ۽ روحانيت جي رمزن جو سبق ملي ٿو. شجاع جو اهوئي مقصد ۽ مراد آهي ته: ”زندگيءَ ۾ هر انسانُ، انسان جي ڪم اچي، ساڻس نرميءَ ۽ خوش اخلاقيءَ سان پيش اچجي.“ ان ڪري چيو اٿس:

زماني جي ظلمت ۾، پو نُور ايندو،
اگر باعمل سڀ، حُڪم تي رهو.
ڪري مٽ ويهن نه، مظلوم سارا،
نه شاڪر ڪڏهن، ڪنهن ستم تي رهو.

مطلب ته شجاع جي شاعري هڪ رنگين گلدستو آهي، جنهن ۾ مختلف گُلن جي خوشبوءِ ۽ جدا جدا رنگ موجود آهن. جيڪي طرحين طرحين هبڪار ۽ سونهن جو ڏيک ڏيئي رهيا آهن.

جيئن ته قرآن مجيد، الله تعاليٰ جو آخري ۽ سچو ڪتاب آهي. اهو انسانيت جي رهنمائيءَ ۽ هدايت جو سرچشمو پڻ آهي، جيڪو قيامت تائين قائم رهندو. تحقيق خدا تعاليٰ جي نهيل ڪائنات ۾ نشانيون ڦهليون پيون آهن. انهن نشانين تي غور و فڪر ڪرڻ کان پوءِ زندگيءَ جو حقيقي مقصد مقرر ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن انسان زندگيءَ جي حقيقي مقصد لاءِ عمل نه ڪندو ته پوءِ هُن جو اُٺندڙ هر قدم غلط راهه تي هلندو، جنهن جو نتيجو پنهنجي جان تي ظلم ڪرڻ ئي آهي، پر ساڳئي وقت، قرآن شريف غور و فڪر لاءِ ڪيترو حڪم ڪيو آهي، تنهن جي اهميت کان ڪوبه انڪار ڪونه ڪري سگهندو. جيڪا دنيا ۾ اتحاد جون برڪتون کڻي اچي ٿي، تنهن لاءِ هو چوي ٿو ته:

قرآني ڪيون آءُ، ادراڪ حاصل،
زمانو مڃيندو پو، آزي سدائين.
شجاع! پيرَ اڳتي، وڌايون ٿي ڏاڍو،
ڪيون ڇا ڪري، ياد ماضي سدائين؟

پوري وثوق سان اهو چئي سگهجي ٿو ته انساني معاشري ۾ جڏهن اخلاقي قدرن، سماجي تربيتن جو بگاڙ ۽ خاتمو ٿي ويندو آهي، تڏهن اتي ڪيترين ئي خرابيون ۽ بدعنوانيون اُڀرن ٿينديون آهن. جهڙوڪ:

بي ايماني، ٺڳي، چوري، خونريزي، فرقہ بندي، پرماريت، رشوت خوري، جهالت، بي حسي ۽ بي روزگاري وغيره. تنهنڪري شجاع، پنهنجي ڪلام ۾ موجوده سماج ۽ ماحول جي عڪاسي ڀرپور نموني سان ڪئي آهي.

سماج مان جڏهن اَمن جو عنصر موڪلائي وڃي ٿو. تڏهن انسانيت کي ڪيترائي خطرا ۽ دهشتون نظر اچن ٿيون، تنهنڪري شجاع هن ريت چيو آهي تہ:

دهشتون ۽ وحشتون جاري ڏسي،
آدميءَ کي جانور، ٿيندي ڏٺم.
پيچرا افسوس! جيڪي ڪالهہ جا،
پُرامن ها، پُر خطر ٿيندي ڏٺم.

جهڙيءَ ريت انسان وقت جي حالتن سان مهاڏو اٽڪائي ٿو، تهڙيءَ ريت ڪيس واقعن ۽ اثرن جي پروڙ پليءَ پَٽ پئجي وڃي ٿي. انهن حالتن جي هو اشاراتي انداز ۾ عڪاسي ڪري ٿو، پر سندن تصوير بہ منقش ڪري ٿو:

نہ پيتو آ جنهن پيي، زهر حالتن جو،
ٻڌائي نہ سگهندو، اَثر حالتن جو.
تجربن ڪيو پارکُو، جو چوان پيو،
آ چهرن مان ظاهر، حشر حالتن جو.
زماني جي ظلمت ۾، جنهن جوت آندي،
ٿو خوشبو ڪري، سو پگهر حالتن جو.
خدا موت خلقيو نہ آ، بي سبب هي،
ختم نيث ٿيندو، جبر حالتن جو.

انسان نہ صرف محنت ۽ جاکوڙ سان اعليٰ مقام تي پهچي ٿو، مگر معاشرو بہ جدوجهد، همت ۽ نيڪ عمل ذريعي ترقيءَ جي منزل تي رسي ٿو. حتيٰ ڪہ حُسن ڪارانہ ڪردار ۽ ڪارج جي ڪري انساني زندگي، عظمت جي بلند درجي تي پروان چڙهي ٿي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو انساني دنيا توڙي سماج کي چڱن ڪمن ۽ سچن انسانن جي سخت ضرورت هوندي آهي، جو تہ انهن ڪانسواءِ قومون، ترقيءَ ۽ شعور جون راهون حاصل نہ ڪري سگهنديون آهن، جيئن تہ:

عمل سوا ڇا سماج صالح ٿيندو هي؟
بيانَ لفظي اخبارن ۾ ڇپجن ٿا.
سُقراطي، منصوري ۽ هِي بلاولي،
دنيا! توکي چو نہ، سچار! گهُرجن ٿا؟

مطلب تہ شجاع جي شاعري انيڪ خيالن، فڪرن ۽ سوچن جي ملتحت خاص مقام رکي ٿي. سندس ڪلام ۾ اُهي تمام خوبيون ۽ خصوصيتون ملن ٿيون، جيڪي هڪ عمدي شاعر ۾ سمايل هونديون آهن، هو شعري تاثير ۽ ڪلام وسيلي انسانيت، قوم، سماج ۽ خدا پاڪ جي مخلوق کي سچ جو سبق ۽ نصيحت جو نياپو پڻ ڏيئي ٿو، جيڪو بيشمار نڪتن ۽ حڪمتن سان ڀريل آهي، هو چوي ٿو تہ:

سوَن ۾ ڪو انسانُ، انسان چئبو،
ڏُکي جان تي جنهن کي، ايندو جهُبو آ.
ڪٿي سچ خاطر، ڪٿي ڪُوڙ خاطر،
ٺُٺي دوستيءَ جو تہ، ويندو سَڳو آ.
منظر جي ٿئي پونءِ، انصاف سان هِيءَ،
تہ پوءِ خواب تعبير جو، هر سچو آ.

حقيقت ۾ شجاع، سماجي ڏکن ۽ ناسُورن جو معالج نظر اچي ٿو. هو انسان جي اندر ۾ جهاتي پائي، انهن جي دردن جي دوا ڪري ٿو، مگر هو سندس ڏوجهرن ۽ ڏکن کي ڏور ڪرڻ جو متقاضي پڻ ٿئي ٿو. ۽ برملا چوي ٿو تہ: ”جيڪڏهن هرهڪ انسان، ٻئي جي ڏک کي پنهنجوئي ڏک سمجهندو تہ پوءِ ان جو غم غرق ٿي ويندو، پر منجهس قلب ۾ قرار ۽ دل ۾ خوشيءَ جي لهر پيدا ٿيندي، جيڪا ڪيس يقيني طور تي نوبنو ۽ چاق ڪري ڇڏيندي“ اهڙو اظهار هن ريت بہ ڪيو اٿس:

ڏٺو دل جي لغت کولي، جڏهن ”انسان“ جو مطلب،
”رکي مرهم، مسيحائي ڪري، جيڪو فگار آهي.“
بين جا غم اگر پنهنجا ڪيو، محسوس مجموعي،
تہ پو پنهنجن ڏکن جو پي، لهي ويندو غبار آهي.

شجاع هاٿوڪي دؤر جو جائزو، عام جيون، رهڻي ڪهڻي، تاريخ، تهذيب، گذر معاش ۽ انساني نفسيات جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي جيئن تہ:

حالات جو ادراڪ ٿيو، مون سانْ مخاطب،
”پيچيده ڏسي وقت کي، تون اهلِ قلم . ٿي.“

جاڙ چو حقن لاءِ پيو ڪوئي رُلي ٿو؟
حق ڪنهن جو غضب ٿيو ۽ مُٺ ڪنهن جي گرم ٿي.

گويا شجاع انساني حياتيءَ کي نہ فقط اهميت ۽ اوليت ڏني ٿو، بلڪ هو زندگيءَ کي ڪليل ڪتاب پڻ سمجهي ٿو، جنهن مان ڪيترائي راز ۽ عنوان ملن ٿا:

زندگي آهي، ڪهاڻين جو ڪتاب
ڪِٿ ڳلن جو، ڪِٿ ڪُهاڙين جو ڪتاب
حاصلاتِ غم ۽ سڪتيون آٿتون،
ڪونجي ٿو جي، ڏهاڙين جو ڪتاب

شجاع، ڪلام ۾ انسان جي ڏاڍ، ڏهڪاءَ، غريب طبقي جي مجبوري ۽ استحصال تي نهايت ئي دردناڪ دانهن ڪئي آهي. ڪڏهن ڪڏهن مٿس قنوطي ڪيفيت طاري ٿئي ٿي تہ هو زندگيءَ خواهہ دنيا کي ڏکن ۽ دردن جو درياءُ سمجهي ٿو. منجهس ڪيترائي انسان غمن جا غوطا کائي، موت جي آغوش ۾ هليا وڃن ٿا، تہ انهن جي حالتن کي ڏسي، پاڻ ئي ڳوڙها ڳاڙي ٿو.

ٽِمي ٿي ڪٿي جهوپڙي ۽ مان پَر ۾،
رُعونت ۾ ماڻهوءَ کي، رَهبو ڏسان ٿو.
ڪٿي ٿا گذارن، ڪي جيئري قبرَ ۾،
ڪٿي وڌ مُصَرف ڪان، رَقبو ڏسان ٿو.
شجاع! بيوسي مون ڏسي لُڙڪ هاريا،
جو پٽڪن کي پيرن ۾، رُلبو ڏسان ٿو.

شجاع هن ديس جو خيرخواهہ گهڻگهرو، سماج سڌارڪ، باشعور ۽ انسان دوست شاعر آهي. هن ظلم وسيلي عوام دشمن قوتن، غريبن کي ايذائيندڙن ۽ موذين کي ننديو آهي، پر هُو جاگيردارانہ ۽ سرمائيدارانہ سرشتي کي ناپسند پڻ ڪري ٿو. جتي مسڪينن جي روزي تنگ هوندي آهي ۽ ماڻهو گذرمعاش لاءِ پريشان هوندا آهن، اِتي انسانيت جو معراج ۽ سربلنديءَ جو عنصر ختم ٿي ويندو آهي. تنهنڪري انسان، معاشري اندر زوال ۽ غربت جي حياتي گذاريندا آهن. ڪين خدا پاڪ جي رضامندي ۽ انساني اوڄ ڪان سراپا آگاهہ ڪندي چيو اٿس:

سدائين صاحبِ دولت رهيا چو پنهنجي ليکي ۾؟
غريبن لاءِ غربت ٿي، اگهاڙي هڪ ترار آهي.
خدا جي جنهن اطاعت ڪئي، اهو انسانُ اعليٰ آ،
اهو ان لاءِ جو اُن جي، صداقت ڏي بہار آهي.
هميشہ اوڄ ٿيو آ، غور سان پيدا،
مسلمانن هٿان نڪري، وئي اهڙي مهار آهي.

جڏهن انسان مان حرص، لالچ ۽ لوڀ جا اوگڻ ختم ٿين ٿا، تڏهن ڪيس حقيقي سُڪون ۽ روحاني غذا ملي ٿي، جيئن تہ:

لوڀ، لالچ ڪان، ڪِنارو مون وتو،
جڻ تہ جنت ۾، گذارو مون وتو.

شجاع پنهنجي چوڌاري ڇُرندڙ پُرندڙ ماحول ۽ سنسار کي چڱيءَ طرح ڏٺو آهي ۽ ان کي پوريءَ طرح محسوس بہ ڪيو آهي، پر البت هن انهيءَ احساس ۽ جذبي، ويچار ۽ سوچ، جوش ۽ تاثر کي وڏي ڪمال سان پيش ڪيو آهي. هن پنهنجي شاعرانہ نِظريي وسيلي عوام جي نفسياتي ڪيفيتن، رياست جي نظام جي ڪارڪردگيءَ ۽ سماج جي نشاندهي، علامتي انداز ۾ ڪئي آهي. جنهن مان انساني ڪردارن، مُحرڪن ۽ مختلف خيالن جا اشارا ملن ٿا:

مهانگائي نظرانداز ٿيندي، ڪنهن چيو مون کي،
وڏا سرڪار جا ٿورا، وَڏائي جنهن پگهارَ آهي.
نہ جن جي نيڪ حسرتن ۽ خوابن منزلون ماڻيون،
انهن جڻ موت ڪان اڳ ئي، ڏني پنهنجي مزار آهي.
حقوقِ آدميت جو، شعوري سلسلو ڪونهي،
رڙون، چالاڪ هڪلينڌو، رهيو هتڙي ڏنار آهي.

مگر انسانيت جي بقا صرف هڪ ڳالهہ تي منحصر آهي يعني انصاف. جڏهن بہ دنيا مان انصاف جا چشما خشڪ ٿي ويندا آهن، تڏهن دنيا تي تباهي لامارا بہ ڏيندي نظر ايندي آهي. تنهن بعد ماڻهو لاچار ۽ اُداس ٿي ويندا آهن. انڪري هو چوي ٿو:

لوڪ هي انصاف ڪان خالي گهڻا،
مُنهن لٽل ماڻهو رَکي بيداد ٿو.

هاڻوڪي ۽ نفسانفسيءَ واري دؤر ۾ جبر ۽ بي روزگاريءَ سبب ماڻهو تمام گهڻا پريشان ۽ ششدر آهن، بلڪ سندن جياپو مايوسيءَ جي مرض ۾ پڻ مبتلا آهي. اهڙو بيان هن ريت ڪيو اٿائين:

هرڪنهن شهر ۾ اڄ ڪلهه،
جبري پهرَ ۾ اڄ ڪلهه،
جيون اُداس آهي.
هِڪُ مان رڳو نه آهيان،
بَر پَٽ، بَحرَ ۾ اڄ ڪلهه،
جيون اُداس آهي.
”بيروزگارُ- سنڌ“ جي،
غربت اثر ۾ اڄ ڪلهه،
جيون اُداس آهي.

درحقيقت انسان ڪي دنيا ۾ ڏک به ملن ٿا ته ڪيس سُک به ملن ٿا. تنهنڪري شاعر زندگيءَ جي فلسفي ۽ مختلف حالتن جو بيان علامتي طور تي پيش ڪري ٿو:

ماٺيي ۾ زندگي ڪاڏي وڃي،
حالتن جي بي حسي ڪاڏي وڃي.
آ اِرادن ۾ خلل دنيا وڏو،
بيوسي ۽ بيڪسي ڪاڏي وڃي.
دل ڳهريا انسان جي وڇڙي وڃن،
زندگيءَ جي هر خوشي ڪاڏي وڃي.

موت هڪ اٽل حقيقت آهي، انسان به هن جهان ۾ فنا جي شيءِ آهي. سندس شاياِن شان ڪردار، خوبصورت عمل، ڪارفرما فڪر ۽ حسين تصورئي ياد رهندا آهن، ان امله انسان جي لڏي وڃڻ ڪري، صالح سماج جا فرد اڪثر ڪري گهري ڏک ۽ الم جو اظهار پڻ ڪندا آهن، شجاع سندن زبانيءَ جو وستار هيئن ڪيو آهي:

جڳ مان مان صداقتن جا، آثار اڄ هليا ويا،
تعليمِ خدا جا پو، وِيچار اڄ هليا ويا.
هر دل ڪان ڏار ٿي وئي، مهمان نوازي آ،
افسوس! خدمتن جا، ڪردار اڄ هليا ويا.
جي فيصلو ڪندا ها، الله جي رضا سان،
خوفِ خدا سان ماٺهو، سرشار اڄ هليا ويا.

دنيا توڙي سنڌ جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته هي علائقو (سنڌ ڌرتي) هميشه خوشحال، سيراب ۽ مالامال رهيو آهي نه فقط ايترو، پر هي خطو تهذيبي ۽ تمدني لحاظ ڪانءُ به شاهوڪار ۽ مهذب رهيو آهي. انڪري ڪيس ”جنت السنڌ“ جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ليڪن هن علائقي جي محنتڪش ۽ پورهيت انسانن ڪي سهاري جو ڪِرٽو نظر اچي رهيو آهي، جيڪو سندن ڪاميابيءَ ۽ روشنيءَ جو رستو پڻ آهي.

نظر هِڪڙي تحقيق، واري چوي ٿي،
هِي زرخيز صدين ڪان، پنهنجو خطو آ.“
صبح نيٺ ٿيندو شجاع! رات ڪان پو“
جفاڪش پَليو ڪين، هي آسرو آ.

ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته وطن جي حب ايمان جو جزو آهي، پر ساٿيهه جي سڪ لافاني جذبو پڻ آهي، اهڙيءَ طرح شجاع ڪي پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ديس سان بيحد عشق ۽ الفت آهي. سندس هر شيءِ سان ڪيس محبت ۽ پيار آهي. ان ڪري شجاع وطن ۽ ديس جي خوشحاليءَ ۽ ترقيءَ لاءِ دعا گهري ٿو، مگر هو سندس شان ۽ هاڪ جو هوڪو به ڏئي ٿو:

رهي خوشحال دنيا ۾، وطن پنهنجو خواهش آ،
نه ٿئي محتاج ڪنهن پي، صفا ڪنهن جو خواهش آ.
رياضت سان سدا ڳنڍجي، ڪيون اوچو سندس نالو،
ته پو ٿيندو مرحلو، هر ادا سهنجو خواهش آ.
نظارا هي ”شجاع“ ساٿيهه جا، موهي وِجهن ٿا پيا،
هُجي قائم هميشه رَب! حُسن تنهنجو خواهش آ.

جيئن ته شاهه لطيفؒ شاعرن جو سرتاج شاعر آهي، جنهن جي ڪلام ۾ امن، اتحاد، انسان دوستيءَ، جدوجهد، محنت ۽ تصوف جو فڪر سمايل آهي، بلڪ سندس شاعريءَ ۾ عالمگيريت جو عنصر به موجود آهي. شاهه جو ڪلام سنڌ توڙي دنيا جي ڪُنڊڪڙڇ ۾ پڙهيو وڃي ٿو، ڪيس نهايت ئي عقيدت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. سندس رسالي ڪي پڙهڻ ۽ پُرجهڻ سان روح ڪي راحت ملي ٿي. تنهنڪري شجاع به شاهه ڀٽائيؒ سان حُب ۽ سِڪ سيني ۾ رکي ٿو ۽ لطيفؒ بابت چوي ٿو ته:

خدا جي خاص رَحمت جو مليو، سڀ ڪي انعام آهي،
عطا اعليٰ ڀٽائيءَ ڪي، علم جو جامُ، جامُ آهي.
ڀٽائي برگزيده، واقفِ آ رازِ يزداني،
مُفسّر ٿي ٻڌايو جنهن، خدا جو هي ڪلام آهي.
رسالي ڪي پڙهڻ ڪان پوءِ، رسي ٿي روح ڪي راحت،
ڏئي تسڪين ٿو دل ڪي، ٻڌو جنهن پي ڪلام آهي.

شجاع، شعرن ذريعي محنت ڪش هاريءَ جو

مانُ ۽ عزت ڪري ٿو، پر هو سائس محبت جو اظهار به ڪري ٿو. هُو هاريءَ جي اُهنجن ۽ تڪليفن جو احساس ڪري ٿو. سندس محنت ۽ پورهئي کي ساراهي ٿو. مگر ڪيس ٻمندڙ پگهر سان به سُجاڻي ٿو. تنهنڪري، شجاع هاريءَ جو حامي، مددگار ۽ قدردان نظر اچي ٿو، هنن ٻِ سٽن ۾ چيو اٿس:

هاري! توسان منهنجو پيار،
تنهنجي اُڻتڪ محنت سان،
هر پَلُ جَرڪي ٿو سنسار.

• • • • •

پورهئي سان آ تنهنجو پيار،
تنيءَ تڏيءَ ۾ سهٽا سائين،
سُستيءَ ڪان تون آهين ڏار.

ان ڪانسواءِ شجاع پنهنجي ڪلام ۾ بهار جي آمد، موسم جي فطري حُسن ۽ لذت جي منظرڪشي اهڙي ته سهڻي نموني ۾ ڪري ٿو، جو انسان جي دل ۾ هڪ خاص احساس ۽ ڪيفيت پيدا ٿي پوي ٿي ۽ انهيءَ جو نقشو اسانجين اکين آڏو سراسر بيهاري ٿو. جيئن مُصور ڪائنات جي مختلف رنگن مان ڪم وٺي ٿو، تيئن شجاع انساني جذبن، خيالن ۽ قدرتي نظارن جي تصوير ڪڍي ٿو. شجاع جي شاعريءَ ۾ فطرت شناسيءَ سان گڏوگڏ، سندس شعر ۾ تازگي، باريڪي ۽ سادگي اها ئي موجود آهي، جيڪا شجاع جي ڪلام جو ڪارگر سرمايو آهي.

اهڙيءَ طرح بهار جي خِوشيءَ جو رنگ ۽ رونق پيش ڪئي اٿس:

موسم بهار آئي آهي،
هر ڪنهن خوشي ملهائي آهي.
پکي باغن ۾ لاتيون لنون ٿا،
سيئي خدا جي تعريف ڪن ٿا.
واه واه! خدا جي خدائي آهي،
موسم بهار آئي آهي.

مطلب ته شجاع جي شاعريءَ ۾ اهڙو تاثير ۽ دلربائي آهي، جا هر انسان جي دل لاءِ ڪشش جو سبب بڻجي ٿي. سندس ڪلام ۾ اهڙيون ئي خوبيون موجود آهن، جنهنڪري هر انسان خودبخود ان جي طرف مائل ٿي وڃي ٿو.

مخفي نه رهي ته شاعريءَ ۾ محبت جو اظهار، انساني لڳاءَ ۽ فن جو دلڪش ميلاپ ڪري ٿو. پيار ۾ ڏک ۽ خوشيءَ جا احساس شاعريءَ ۾ جنم وٺن ٿا. انهن احساسن ۽ جذبن جي ترجماني سُهڻي ۽ معتدل مزاجيءَ سان ڪئي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح جو ڪڏهن ڪڏهن ڏک ۽ درد جي اُپٽار، زخمي دل ۽ ڦٽيل روح جو علاج ٿيو پوي:

سوا تنهنجي مٺا! منهنجي نه ڪا دارون دوا ٿي آ،
ڏني مون کي جُدائي تو! نه توکان ڪا پُڇا ٿي آ.
پتو ڪوئي نه آ مون کي مِٺا! مون کان رُٺو آهين،
وڇوڙي جي اهائي ڳالهه پيارا جا بجا ٿي آ.

شجاع جي شاعريءَ جو مطالعو ڪندي، اهو معلوم ڪيون ٿا ته هو اسان کي اخلاقي، ديني ۽ قومي شاعر هجڻ سان گڏوگڏ، حُسن ۽ عشق جو شاعر به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس شاعريءَ ۾ عاشقانه نڪتا ۽ سندرتا مضمون شامل آهن، جيڪي پنهنجي سونهن ۽ عشق جا احوال پيش ڪري رهيا آهن.

شجاع، فطرت جي حسين سرچشمن مان ڦُٽي نڪتل محبت، سوڀيا ۽ سهڻي شيءِ جو ثناگر ۽ چاهيندڙ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، هيٺئين غزل ۾ چيو اٿس ته:

محبت جو نغمو آ، جنهن پي ٻُڌو،
ٿيو عشق تنهن دل ۾ آهي ڪُنو.
نه ڪُسجي سگهيا، جي ترارن هٽان،
انهن کي محبت، جي نظرن ڪُنو.
گُلن سان ڪري، پيار ماڪي نهي،
ننڍن جيتڙن مان، فياضي پَسو.

ساڳيءَ طرح عشق ۽ زندگي به لازم ملزوم شيون آهن، هر انسان کي قدرت جي ڪنهن نه ڪنهن شيءِ سان محبت هوندي آهي. ائين ڪٿي چئجي ته دنيا محبت تي قائم آهي ته به درست ٿيندو. تنهنڪري شجاع هيئن چيو آهي ته:

پيار ۾ سارو، ڪُٺل سنسار آ،
ڪين ڪو تنهن، ڳالهه ڪان انڪار آ.
مون ڇڏي دنيا، صنم تنهنجي ڪري،
دل وڃان توسان، ڪيو مون پيار آ.

شجاع جي شاعري انسانيت جي الفت، محبت ۽ جذبات جي فراوانيءَ جو اهڃاڻ آهي. سندس

ڪلام مان پاڪيزگي، لطافت، دلربائي ۽ ذوق جماليات جو تاثر ملي ٿو. هن سهڻا لفظ ۽ اصطلاح جوڙي نه صرف پنهنجي ڪلام ۾ خوبصورتي، عمدگي ۽ نزاڪت پيدا ڪئي آهي، مگر ٻوليءَ جي رعنائي، زيب و زينت ۽ حُسن ۾ اضافو پڻ ڪيو اٿس. شجاع شاعريءَ ۾ وڻندڙ تشبيهون، محاورا ۽ استعارا استعمال ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ، ڪشادگيءَ، وسيع النظريءَ، جماليات ۽ ڪماليت جو چٽو ثبوت ڏنو آهي. انڪري سنڌ جا عام توڙي خاص ماڻهو شجاع جي شاعريءَ کي پڙهن ۽ سمجهن ٿا، بلڪ اهي سندس ڪلام مان چڱيءَ طرح فائدو، لاڀ ۽ حظ به حاصل ڪن ٿا. هن جي نظم جي خوبي اهائي آهي ته جڏهن به ڪو فرد سندس ڪلام جو اڀياس ڪري ٿو، تڏهن ان جا اثر ۽ احساس، پڙهندڙ جي دل ۽ دماغ کي متاثر ڪن ٿا. تنهن بعد هو ازخود پڙهڻ جي لاءِ مجبور ۽ قاصر رهي ٿو.

شجاع، جو ڪجهه لکيو آهي، سو اُن جي پيڙا ڀريون پاڻ ڀوڳي چڪو آهي ۽ اُن ڀوڳنا کي شعرن جي شڪل ۾ عوام جي آڏو ڪڻي آيو آهي. سندس شاعري حقيقت پسنديءَ جي حيثيت ۾، انس جو آبشار ۽ درد جو درياءُ آهي؛ جنهن مان انسانيت کي پُرسوز سبق ۽ حَسين زندگيءَ جا سرچشما پڻ لڀن ٿا. هن جو عشقيه ڪلام، جاذب ۽ دلڪش آهي، پر اهو نهايت ئي وڻندڙ ۽ دلاويز به آهي. سندس شاعريءَ ۾ فطري حُسن، مجازي محبت، عشق جي تعريف، فرقت جو ڦٽ، اُڪير جي اُڄ ۽ سِڪ جي سنگت وغيره جا وستار ملن ٿا، پر البت دلبر جو ديدار ئي سندس خوشيءَ جو لمحو آهي ۽ چوي ٿو:

ڏسان جي نه ٿو، پنهنجي محبوب کي،
خوشيءَ جو ٿو هر پَلُ، رُنل ئي پوي،
بچايان اکين کي، حُسنَ وِچُ ڪان،
متان منظرن جو، وصل ئي پوي،
جڏهن پيڙا، دردن جو ميلاپ ٿئي،
پو پيدا ٿو تنهن دم، غزل ٿي پوي.

شجاع پنهنجي شاعريءَ ۾ نه رڳو درد جو داستان بيان ڪري ٿو، مگر هو عشق ۽ جمال جو عظيم تصور ۽ فلسفو به عيان ڪري ٿو. اهڙي واردات هن نموني سان پيش ڪري ٿو:

ڪيو جن کي همراز قلبي سدائين،
وڃڙيا سي رقيبن سان رَلجي سدائين.
ڏنو خوبصورت رُخن سان مون اڪثر،
محبت جو پنڇي آ زخمي سدائين.
وري عشق جي ٻاهه ۾ ڪو نه پَچبو،
وڃان ٿو مگر آءٌ پُلجي سدائين.

شجاع جو رومانوي ڪلام نرم، نازڪ، ڪومل ۽ نفيس جذبن جو پندار آهي، پر منجهانئس انسانذات کي حُسن ۽ عشق جي ڪيفيت جو درس ملي ٿو. جڏهن عشق جي پڃري ۾ انسان ڦاسي پوندو آهي، تڏهن هو جمال جي جلوي جو قيدي پڻ بڻجي ويندو آهي. تنهن لاءِ چيائين:

سهڻن کي صفتن جو، ڪو ڪمال ٿو کپي،
تارن، گلن ۽ چنڊ جو، خصال ٿو کپي.
سيرت کي ڇڏي، صورت جي دامَ ۾ نه اُڙجي،
سڪتو نه رڳو عشق ۾، جمال ٿو کپي.

مطلب ته شجاع جي شعر جو لب و لباب ۽ جوهر، انسانذات جي سونهن ۽ سوڀيا تي مشتمل آهي. سندس سيني ۾ سڪ، پيار ۽ جمال جي جوت سمايل آهي، هڪ طرف پرينءَ جي محبت، محب کي مَسرور ڪري ڇڏي ٿي ته ٻئي طرف محبوب جي محبت چُور ڪري ڇڏي ٿي، جيئن ته:

نه جو سونهن کي اربي، چاهت سگهيو آ،
حقيقي سو ماڻي نه، راحت سگهيو آ.
سندم روح زخمي ٿئي، مَسرُور جنهن سان،
نه اهڙي ڪا اربي هُو، ساعت سگهيو آ.

گويا شجاع جي شاعري امن، پيار، انس ۽ رواداريءَ جو پيغام ڏيئي ٿي، پر اها دنيا ۾ انسانيت جا اعليٰ قدر ۽ جماليات جا جلوا به ڏيکاري ٿي. ان ڪان علاوه حُسن جو ناز، عشق جو انداز، وڇوڙي جا وَڍَ، مهراڻ جي موڄن جو مزو وغيره سندس شعر جا عنوان آهن. پرينءَ جي بي رُخي عاشق لاءِ عذاب آهي ۽ محبوب جو مُڪ ئي ان جي لاءِ حياتيءَ جي گران بها ۽ فرحت بخش رونق آهي. شجاع اهڙي ڪيفيت هن طرح ظاهر ڪري ٿو ۽ چوي ٿو:

تو جو رُکو ٿي، دلبر! رشتو ڇني ڇڏيو آ،
آواز غم سماعت، هڪدم ٻُڌي ڇڏيو آ.
دنيا جي ڪشش ساري، ڪمزور ٿي وئي ہو،
تنهنجو جو خوبصورت، چهرو ڏسي ڇڏيو آ.

شجاع جي شاعراڻي زبان حساس، مٺي ۽ پياري آهي، بلڪ اها عام فهم، سادي سلوڻي، سُپڪ ۽ سڀ ڪي سمجهه ۾ اچڻ واري پڻ آهي، تنهنڪري هو پنهنجي اندر جي آلاپ ۽ مَتر آواز ۾ محبوب کي اچڻ لاءِ آزي نيازي ڪري ٿو ته:

پَنَ چَڻَ دل جي موسم ۾ تون،
مون ڏي آءُ پرين او پيارا!
ڏينهن ته تنهنجي فرقت ۾ پيا گذرن پر،
تارن جي ڪنهن ٽم ٽم ۾ تون،
مون ڏي آءُ پرين او پيارا!
منجهه مٺيءَ سُرهاڻ پري آ ساوڻ رُتِ،
اهڙي رُتِ جي اگر ۾ تون،
مون ڏي آءُ پرين او پيارا!

ياد رهي ته شاعر پنهنجي محبوب کي بي بها نشاني سمجهي ٿو، پر ڪيس محبت ۽ سخاوت جو پيڪر بہ سڏي ٿو.

ڇوان ڇا يار کي آءُ، اهو منهنجي نشاني آ،
ٻُڌايان ٿو اوهان کي، مان لِکل جا راز ذاتي آ.
محبت جو سخي آ، هُو محبت جي سخاوت لئہ،
ڪيان اج ڳالهہ مان ڪهڙي؟ جو حالت بي بياني آ.

بهرحال، شجاع جي شاعري پيڙا ۽ پيار جي ميلاپ مان جنم ورتو آهي. سندس هينئيون سٽون پڙهڻ سان محسوس ٿيندو ته هن جو مَنُ ڪيڏو نه درد سان ڀريو پيو آهي ۽ چوي ٿو ته:

دل جو ڌڙڪڻ آ اهو، يا ساز ڪو پُرسوز آ،
مُحبَ خاطر بيقراري، انتظاري روز آ.

شجاع پنهنجي ڪلام ۾ بروقت سڄڻ کي ساري ٿو، ليڪن هو سندس سچي سڪ، محبت ۽ انس جي حالت بہ ٻڌائي ٿو، هو دوئي ۽ بيائيءَ کي ناپسند ڪري ٿو. سندس شاعريءَ مان هڪ اهڙي عشق ۽ الفت جو اسرار ملي ٿو:

آ اثر اهڙو سڄڻ جي سارَ ۾،
بيخودي طاري ٿئي ٿي پيارَ ۾.

اها ڳالهہ ذڪر جي لائق آهي ته عشق جي راهہ ۾ ڪڏهن وفا ملي ٿي ته ڪڏهن بي وفائيءَ جو صدمو سهڻو پوي ٿو، مگر عاشق لاءِ محبوب جو وصال ئي بيش بها نعمت ۽ عظيم سچائيءَ جو سڏ بہ آهي.

اگهي ڇڏِ لُڙڪ پنهنجا تون، زمانو بيوفا سمجهي،
ڇُريو چاهت ۾ ٿي ويندين، سڄڻ کي باوفا سمجهي.
هزارين نعمتون آهن برابر، پنهنجي دنيا ۾،
وصالِ يار کي عاشق آ، نعمت بي بها سمجهي.

ان ڪانسواءِ، هُو پرينءَ جي چاهت کي نہ ٿو وساري، جو تہ هر انسان کي قدرت جي ڪنهن نہ ڪنهن حسين شيءِ سان محبت هوندي آهي. تنهنڪري محبوب جي ياد، سڪ ۽ چاهت ئي سندس روح جي راحت هوندي آهي.

تو سندي چاهت، نہ ٿي وِسري اڃا،
روح جي راحت، نہ ٿي وِسري اڃا.
تو اڳيان ويهي، ڪئي هئي گفتگو،
سا پرين! ساعت، نہ ٿي وِسري اڃا.

مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته: "هن جو ڪجهه لکيو آهي، سو ان جي پيڙا ڀريون پاڻ پوکي چڪو آهي، ان پوکنا کي شعرن جي شڪل ۾ اسان جي آڏو ڪٺي آيو آهي."

ٿو چوي عِلمي، قلم آڻي پکهر،
سوچ جو آهي، عرق لفظن اندر،
دل جي ٽڪرن جو آ نالو شاعري!
فڪر سان گڏ، فن هجي سيني سِبيلُ،
پوئجي مالها، نهي اکرين اکر،
دل جي ٽڪرن جو آ نالو شاعري!
ٿي غرق گهرو معاشي ڏُن هٽان،
ڪيترن جي هٽ، ڇڏي بي ڏن پچر،
دل جي ٽڪرن جو آ نالو شاعري!

ٻئي هنڌ هُو چوي ٿو ته:

ڪِٿي سوچ ۾ رات، ساري آ شاعرُ،
ڪِٿي رنگ ڏيندي، پيامي مُصَورُ،
وڏي ذات هرڪا مُصرَف ٿي ڳولي.
محقق جي "تحقيق ورقن" ورائيو،
"رڳو علم جو هڪ، نہ آهي ڪو محورُ"،
وڏي ذات هرڪا مُصرَف ٿي ڳولي.

ان کان سواءِ، شجاع جو ظريفاڻو ڪلام بہ اهميت جي لائق آهي. ڪيس مزاح ۾ بذله سنجيءَ جي استادانہ صلاحيت حاصل آهي، هو چوي ٿو تہ:

رکي ٻوڙ سرڪار، امتحان جي لئہ،
ڪِريو سهڪي پُنتي، ٿلهو ۽ متارو.

اهڙيءَ طرح شجاع پنهنجي شعر ۾ اهڙي مزاح ڪري ٿو، جو ننڍا توڙي وڏا ماڻهو کِلي پون ٿا، پر غمگين ۽ دردمند انسان بہ سندس ظرافت واري شاعريءَ تي خوشيءَ ۾ نہ ٿا ماپي سگهن، جيئن تہ:

نہ شادي ڪندي ڪن، سبب هي ٻُڌايو،
جمڻ سان ٿُخر ئي، نٺر ٿي پوي ٿو.
امن و امان ڪهڙو هن ملڪ ۾ رهيو آ؟
اڌ- رات جو ڪُتو پي چالان ٿي پوي ٿو.

شجاع سماج جي عڪاسي ظرافت جي انداز ۾ ڪري ٿو:

مهانگي دؤر سان شايد چڙو ئي ڪو پُڄي پوندو،
سوا ٻارن ٻچن جي جو، يڱانو آ اجا تائين،
انهن کي پي ڏنو افسوس! استادي ڪندي آ، جن،
ٻتو استاد جي هٿ جو، نہ ڱانو آ اجا تائين،
ڪئي گهَر جي خريداري، خبر پئي سو هو سرڪاري،
رهيل نقلي رقم وارو، بيانو آ اجان تائين.
شجاع! خضري حياتيءَ ڪان، متي ڪوشش ڪيون ٿا پيا،
ڪِريو پر موت جي هٿ مان، نہ ڪانو آ اجا تائين.

گويا شجاع جي مذاقي شاعريءَ ۾ ناصحاڻا نڪتا سمايل آهن، پر منجهن اخلاقي تهذيب، پاڪيزه ماحول ۽ مسائل حيات جو حل پڻ موجود آهي، انڪري چيو اٿس:

ويو نفس اُگهلي، سڄي ڏيهہ جو آ،
گُذر ئي نٿو ٿئي، پگهارن جي هوندي.
گهٽن شاعرن ۽ اديبن جا نسخا،
نہ ڇپجي سگهيا هِن، ادارن جي هوندي.
عوامي خوابن نہ، منزل پسي ڪا،
ٻڙي مال ويو آ، ڌنارن جي هوندي.

سندس مزاحيہ ڪلام پڙهي، ائين معلوم ٿئي ٿو تہ انساني زندگي ۽ جديد فڪر ڪي ڪجهہ وقت لاءِ ڪل پوڳ ۽ مسخريءَ جو مزو چکائي ٿو. سندس مذاقي شعر جون چند سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:

بي علم سان بحث ۾، ٻِستو دماغ ٿئي ٿو،
دانشوريءَ جو جاهل، هرڪو لڳي ٿو ڏاڏو.
نعم البدل جي ايندي، بهتر اٿر شجاع ڏس!
ڏُڌ ۾ مَکڻ جي اڄڪلهہ، چاڏي نہ ڪو آ چاڏو.

شجاع ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ:

رهندي شڪايتن ۾، دانهون ڪندڙ گهٽن ڪي،
جهڙو آ روح تهڙن، ختمن چني چڙيو آ.
صاحب گهُري مڇي جي، آهي ڪِڪڙ پي حاضر،
هٿ دال جي اسان ڪي، دڙڪن چني چڙيو آ.

شجاع جي شاعريءَ ۾ اهڙو مزاح جو عنصر موجود آهي، جنهن ۾ هن سماج جي مختلف پهلوئن جو جائزو ورتو آهي:

خُتلبين ڏي آئي، مُلان جي هدايت،
”نہ روڪيو هٿن کي، ڇُهارن تي پهچي.“
اِدارو اهو آ چڱو، قوم لئہ جتِ،
مِلي خوب رشوتہ پگهارن تي پهچي.

بهرحال، شجاع شاعريءَ ذريعي معاشري جي غلط رسمن، ڪردارن ۽ اثرن جي چٽي تصوير پڻ ظاهر ڪئي آهي:

ترقيءَ سان برسلت جو، ٿيو نہ نيڪر،
جو عيدن تي هٿ ۾، ٻُهارا ڏناسين.
زراعت ۾ مشهور، آ ملڪ پنهنجو،
ٻُڪن تي چو پو پي، گذارا ڏناسين؟

شجاع نہ صرف ٻين تي مذاق، بلڪ هو ڪڏهن ڪڏهن پاڻ تي بہ چرچو گهٻو ڪري ٿو:

آهي ڪرفيو لڳل ٻاهر، وڃان ٿو خير سان موٽان،
مزو چا وات کي ايندو، ائين نسوار ڪان خالي؟

ٻي جڳهہ تي هُو هيئن چوي ٿو تہ:

مَنَ چُنان پاڙي سندي، بدبوءِ ڪان،
عطر بازار جو، ڪِنارو مون ورتو.
روڊ پنهنجي تي، وجي ترڪن مَکيون،
وارَ ڪوڙائي، منارو مون ورتو.

شجاع ڪي سنڌي، اردو ۽ انگريزي ٻولين تي عبور حاصل آهي، مگر ڪيس عربي، فارسي ۽ سرائڪي زبانن جي ٿوري گهڻي واقفيت پڻ آهي. هن جي بيشمار سنڌي شاعري، ڪيترين ئي سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپي آهي، ان سان گڏوگڏ سندس اردو

شاعري بہ شايع ٿي آهي.

موجوده ماحول جي حالتن توڙي معاشري ۾ پيش ايندڙ روين، تبديلين، مسئلن ۽ واقعن بابت شجاع جو ڪافي مواد موجود آهي، هن جي شاعريءَ ۾ هر قسم جو موضوع ملي ٿو. الله تعاليٰ هن شاعر کي وڏي ڄمار عطا فرمائي، تہ جيئن پنهنجي شاعريءَ وسيلي، هو "سنڌي علم و ادب" جي خزاني ۾ اضافو ڪندو رهي. بقول شاهہ لطيف جي:

ماڻهو سڀ نہ سهڻا، پکي سڀ نہ هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.

بورڊ جا نوان ڪتاب

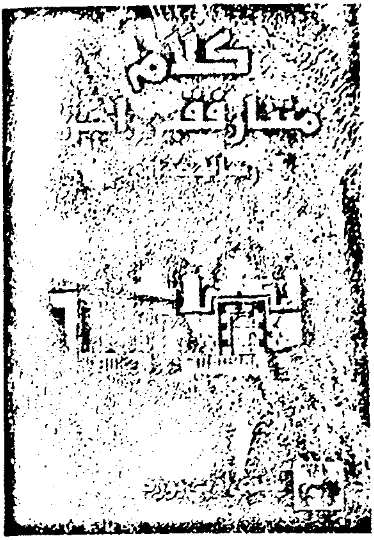

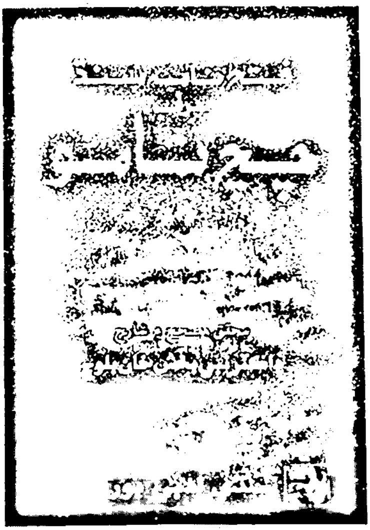

مددي ڪتاب ۽ رسالا

(1) ٻگهيو، محمد قاسم، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين" سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي 1998ع.

(2) ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1996ع.

(3) عباسي، شمس مسز: "مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي شخصيت، علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتون"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سنڌ 1988ع.

(4) سومرو، خ.ق: "سلامتيءَ جو سڏ"، قومي هجري ڪميٽي، اسلام آباد، 1982ع.

(5) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد جون-جولاءِ 1998ع.

(6) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد، مئي-جون 2000ع.

(7) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد، جون 2001ع

(8) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد، جولاءِ-آگسٽ 2001ع

(9) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد، جون-جولاءِ 2005ع.

(10) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد، سيپٽمبر 2006ع.

(11) ماهوار "نئين زندگي"، حيدرآباد جنوري- فيبروري 2006ع.

(12) ماهوار "گل ڦل" ڄام شورو، فيبروري 1991ع.

(13) ماهوار "هالار" ڊائجسٽ، حيدرآباد، مئي 2000ع.

(14) ماهوار "هالار" ڊائجسٽ، حيدرآباد، فيبروري 2005ع.

(15) پندرنهن روزه "عبرت مئگزين" حيدرآباد، 16- مئي 2004ع.

سعيد سومرو

مٽيءَ مان اُٿڻ جو سڏ

شام کان بارش ۾ ڀنل اڪيليءَ ڇوڪريءَ جو هٿ، تنهنجي روح جيترو سرد اڃا ناهي ٿيو، وچ ڪيس پڪڙي وٺ.

منهنجي ماءُ جون اکيون، منهنجو انتظار ڪندي پٿرائجي ويون، مان اهڙي پرديس جي پيسي ڪي ئي ڪڏ ۾ هٿان!

سرنهن جي کيت ۾، اڪيلو ڀنل سورج مُکي تنهنجي مرڪندڙ سلام جي انتظار ۾ پريشان آهي. تون اڄ رستو بدلائي ڪيئن هلي وئي آهين؟!

تون صبح سوير اٿي، باغيچي ۾ آرس ڀڃي، پوءِ ڀلي سمهي پوندي ڪر، ڇو جو ڪجهه ڀڪي تنهنجي دعا جهڙي مرڪ ڏسڻ بنا، پنهنجو آکيرو نہ ڇڏيندا آهن!

ستارن جي دعا ۾ مٽيءَ جا ذرا شامل ڪرڻ واري روح کي مان اڪيلو ئي مجتائي سلام پيش ڪرڻ چاهيو هو، هيءَ هيڏي ڀيڙ ڪٿان آئي!؟

تنهنجو ڳوڙهو ڳوڙهو، منهنجي گيت جيان هجي هان تہ مون کي امرتا جي ڪلپنا ئي نہ هجي هان!

تنهنجي لڙڪن جي ٻوڏ ۾ منهنجا ڪيترا نوان نظم لُڙهي ويا. ٻوڏ کي بندَ ٻڌُ تہ ٻُهير ڳالهين جي ڳوٺ واپس وَرون!

پوسٽ مارٽم ۾ ڪٽجي ويل لاش جا وارث، پنهنجا ڳوڙها ڪٽي رکي آيا آهن!

مرحيات مرڪن جا مامرا نبيرڻ وارا، ڪنهن بيواهہ دل جي پاراتي کان وَئون وڃن، تہ جيڪر ڳيرو ڳيا ڳيا نہ ٿين!

اوتارن جي عشق ۾ انساني چڱائيءَ جو باب بند ڪندڙ فرد کي 'جلاد' سان ڀيٽيندي، منهنجو قلم نٿو ڏڪي.

مان اهڙو صوفي ناهيان، جيڪو منصور بن حلاج جي وڍيل ٻانهن ڏسي مسڪرائي سگهان.

اڌ وهيءَ ۾ ڇٽيل گلن جو غمُ ڏسڻ لاءِ، پوپٽ جهڙي دل گهرجي.

آءٌ پنهنجي مصلوب محبتن جي اڌ ڪٽا ٻڌائڻ کان پوءِ، تنهنجا ڀنل نيڻ ڏسي، ماٺ آهيان. اکيون اُگهہ تہ درد جا ٻيا دور دهرايون.

اڌو اڌ ٿيل چاهتن جا خواب ميڙيندي، نيڻن جا هٿ زخمي زخمي ٿيڻ جي شڪايت ڪرڻ رَوا ناهي!

اسان پنهنجي روح جون اکيون پاڻ ئي کڏي ڇڏيون آهن - هاڻ هُو ڪنهن بہ نئين حيرت جي صورت سجاڻي نٿو سگهي!

اسان تہ ڪائنات کي نئون رقص سيکارڻ چاهيو پئي، پر هوءَ اپاڳي پراڻيون بيساکيون ڀڃڻ لاءِ تيار ئي نہ هئي!

منهنجي معصوم دل جي پيرن ۾ ڪروڌ جا ايترا ڀڳل شيشا رکي، ڪيس مرڪڻ لاءِ چوندڙ ڇوڪري! منهنجي دل 'سنڌ' ناهي، جو هر حال ۾ 'راضي' هجي!

تنهنجو حُسن ئي اسان جي ايمان سلامتيءَ جي عمر آهي.

جن يارڙن بنا، حياتيءَ جو تصور بہ بيڪار هجي، اُهي بہ جڏهن اگهاڙي تلوار ٿي وڃن تہ ڇا ڪجي!؟

ڪاش؟! اُن مختصر ملاقات جو آغاز، ڏکائيندڙ نہ هجي ها، تہ اسين دير تائين مُرڪندڙ احوال ڪري سگهون ها!

ڪتاب جي آخري خالي پني تي مون کي جيترو پيار آيو، اُن پوري ڪتاب ۾ ڪنهن سٽ تي بہ نہ آيو هوندو!

خاموشيءَ کي ڪيڏا سڏ آهن! مان لنوائي بہ ڪيترو لنوايان!

هيلوڪيءَ ٻوڏ ۾، جيڪي رڳو پاڻ بچائي نڪتا آهن، تن کان سندن محبوبن جي ٻُڏل قبرن جو احوال نہ پڇ!

هن ديس ۾، هوائن ۾ اڏامندڙ ردي پنن جهڙا، اسان جهڙا گهٽا ئي ماڻهو، خودڪشيءَ کي حرام قرار ڏيڻ خلاف، بک هڙتال ڪرڻ لئہ تيار آهن!

اسان پنهنجي نجي ڳوڙهن جا بينر کڻي، ڪٿي احتجاج ڪريون؟ هتي تہ چونڪ چونڪ تي اجتماعي بک هڙتالي ڪئمپون لڳل آهن!

سوچيان پئي: لڙهي ويل اميدن جو ماتم ڪريان، يا بچي ويل آسرن سان عيد ملهايان!؟

هڪڙي ڪتاب ۾ 'راين' جا انبار ڏسي، الاءِ ڇو مون کي منائيءَ جي دڪان تي مڙيل مکيون ياد آيون پئي.

راشن جي قطار ۾ بيٺل منهنجي پاڙيسري جو ٻارُ، ڇا منهنجي پريل پيٽ مٿان ملامتون نہ پيو ڪري!؟

مينهن ۾ پُسيل ڇوڪريءَ جا انگ، ايترا رنگ رکندڙ آهن جو ڪيترا شاعراڻا ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

ڪيبل تي سنڌي چينل جا 'رنگ' ڏسي، منهنجيءَ امڙ ٽي - ويءَ کي گهروڙي پوندو ڏنو. مان سوچيان پيو، ڇا اُن رڳو ٽي - ويءَ کي ئي پوندو ڏنو!؟

ڪتاب جي آخري پني جي نصيب ۾، ڇا تنهنجي ڪا رقص ڪندڙ سٽ نہ هئي، جو تو ڪيس خالي ڇڏي ڏنو!

هلو هلو، هن گنهگارن جي پيڙ کان ٿورو اڳتي هلو. فرشتا، اسان معصومن جي انتظار ۾ بيٺا آهن.

اڙي عالمي نقاد! بند ڊائريءَ ۾ مري ويل ڪيٽول جي غم ۾، نظم لکندڙ شاعر کي ايترو نہ ساراهہ جو هُو بي گناهہ ماڻهوءَ جي فوتگيءَ تي ڪجهہ لکي ئي نہ سگهي!

نم هيٺان ونجهٽي جي جهلڪيءَ تي ننڊ ورتل ڪراڙيءَ جا نيڻ، ڪهڙو سک جو سپنو ڏسندا هوندا!؟

اسان پنهنجي پنهنجي گناهن جي ٻار سان، پشيمان بيٺا آهيون، 'يوم ِ حساب' جو سج اسان تي ڪلي رهيو آهي!

سچل سرمست!
ماڻهو خدا آهي ڪہ انسان؟ هاڻ اهو بحث ڇڏ، هل تہ هلي ڪنهن ٻار جا لڙڪ اگهون.

آنءُ، تنهنجي پيرن جي دزَ چمي مسڪرايان پيو. مون کي هاڻ فناءِ بقا جو ڪو خوف ناهي.

تنهنجي سوچ ٻار هئي! جنهن منهنجي پنيوريءَ جهڙي جسم پويان ٻوڙي، ڪيس پڪتو. راند ڪيڏندي تو منهنجا ڪيترا املهہ رنگ رهڙي ڇڏيا، توکي ان جي ذري بہ پرواهہ نہ ٿي، ڇو جو تنهنجي سوچ ٻار هئي!

اسان پنهنجي خيال جي خدائيءَ ۾ مري ويا آهيون. مدتون ٿيون آهن، اڃان ڪنهن مٽيءَ مان اُٿڻ جو سڏ ناهي ڏنو!

اي ستار ايڌي! اُهي لاش، جيڪي بنا ڪفن جي دفن ٿي ويا، تن جي حصي جي 'ڪرک' ڪنهن کي ملي!؟

ياخدا! تو جڏهن يوم ِ حساب' مقرر ڪيو آهي تہ هي تنهنجا ماڻهو، اسان کان روز روز حساب ڇو ٿا گهُرن!؟

امان! ڇا تو منهنجو نالو 'سجدہ' مون کي 'ڪاري' ٿي مرڻ کان بچائڻ لاءِ رکيو هيو!؟

اهي ڪوئي، جيڪو سڏ ڏئي تہ جيڪر اسان مٽيءَ مان سجاڳ ٿيون.

توڪي پري محفل ۾ نہ ڳالهائڻ گهربو هيو. ڇو جو جيستائين چُپ هئين، وڏو داناءُ پيئي لڳين!

ڪراڙا هٿ، جوان هٿن مان وڏيون اميدون رکندا آهن. پر جوان هٿ، ڪراڙن هٿن مان ڪي اميدون نہ رکندا آهن!

جن کي منهنجي وجود مان ڪرب ٿي اچي، مان انهن جي مسڪرائي آجيان ڪرڻ جو فن ڪنهن کان سکي اچان!؟

پنهنجا پنهنجا ننڍڙا خواب ڪٽي، اسين بي شڪستہ وقت هٿان شهيد ٿيڻ نڪتا آهيون، ڪوئي آهي، جيڪو اسان کي 'غازي' بڻائي!

پراڻيءَ بس جي سيٽ تي لکيل اُن تازي شعر جي خوشبوءِ ڪي مان ڪيتري دير تائين محسوس ڪندس؟

تنهنجيءَ وڏيريءَ دل کي اسان جي هارياڻيءَ جهڙي ساهہ تي ترسُ اچي بہ تہ ڇو اچي!

سانوڻي جي چانڊني ڪيتري بہ وڻندڙ ڇو نہ هجي، اُها تنهنجي اجريءَ مرڪ جي مَٽِ نٿي ٿي سگهي.

اسان کي اُن سفر تي نہ اماڻ، جتان واپس اچي وڃون.

ڀاڻ ٻئي هڪ ٻي جي تقدير جو ڪيتو لوڙيون يا هڪ ٻيرو ملندڙ حياتيءَ جي بهار جا مزا ماڻيون!؟
اسان جي هڪ مرڪ جو پوسٽ مارٽم ڪنديءَ تہ ايترن المين جا آثار ملندئي جو اکيون ڇنڀڻ وسري ويندئي!

مان قيامت اچڻ جي دعا، ان لاءِ نہ گهري تہ ڪو هيءَ ڌرتي هاڻ رهڻ لائق جاءِ ناهي، پر ان لاءِ گهري تہ مون کي خدا جي ديدار ڪرڻ جو شوق، هت سڪون سان رهڻ نٿو ڏئي!

اسان، جنهن شهر کي 'محبوبِ شهر' سمجهي ڏسڻ گهريو سي، اُتي قاتلن جي پيڙ ڏسي ، واٽڙا نہ ٿيون تہ ڇا ٿيون!؟

پنهنجي پنهنجي حصي جا حوصلا سنڀالي رکو، متان ڪنهن شڪستہ شڪاريءَ لاءِ ڏڍ ٿين!

ننڍڙا ننڍڙا حادثا ڏيکاري، اسان جي ساهہ کي ڪنهن وڏي حادثي لاءِ تياري پئي ڪرائين ڇا!؟.

جلاد جي ماءُ بہ ڇا پنهنجي جلاد پٽ لاءِ ، ڊگهي عمر جا وظيفا پڙهندي آهي!؟

ننڍڙي پهاڙي، وڏي پهاڙ جي پاسي ۾ ائين بيٺل هئي، جڻ ٻيءُ پرسان، ننڍڙا وار کولي بيٺل ڌيئڙي هجي.

جنهن بہ شخص کي ڳوڙهن جي ذائقي جي ڄاڻ آهي، تنهن اڳيان شاعري پڙهڻ مون لاءِ بيشڪ 'حق' آهي.

فضول عمر جي اجاڙ لمحي لمحي کي، مون تنهنجيءَ سڌيءَ سينڌ وانگر سنوارڻ چاهيو پئي تہ تو پنهنجا هٿ ٻئي جي هٿن ۾ ڏئي ڇڏيا.

هيترن حادثن جي هجوم ۾ بہ مان زنده آهيان. مون کي تہ ڪو ايوارڊ ملڻ گهرجي!

تنهنجي دل ۾ مون لاءِ محبت جو ڪو 'بيلنس' باقي ناهي، مان آهيان جو 'مس ڪال' تي پيو 'مس ڪال' ڪيانءِ!

هٿيارن جو هاڻ هجي ها تہ نابين ٻار جو سينو چيرڻ کان اڳي ڦٽي مرن ها!

تڙ تڪڙ ۾ sms ڪري، 'نہ اچڻ' جو ٻڌائي، تو تہ منهنجي من کي انتظار ۽ اڻ تڻ جي مزي کان ئي محروم ڪري ڇڏيو!

اسين ديوانگيءَ جي داستان کي ڪيترو بہ ننڍڙو ڪريون، پڙھڻ لاءِ توکي شايد ٻيو جنم بہ ترسڻو پوندو!

آئيني تي ڪريل ڳوڙھي جو داغ تہ ڌوئي وڌيو، تنھنجي ارپيل صنمي جي صدي، وقت ڪڏھن ختم ڪندو، مان ڇا ڄاڻان!

ميگھ ڏڻ ۾ آلي ٿيل گھاٽ ـ واٽ جي ڀنيءَ سڳنڌ جو ساءُ وٺندڙ اُھا ڪنواري دل، خبر ناھي، ھاڻ ڪھڙي حويليءَ جي قيدياڻي آھي!

سنڌوءَ جو پاڻي اغوا ڪندڙ کي ڪيستائين روز روز پيا نئون 'ڀُنگُ' ڏيندا سين؟ اسين نيٺ اُن ڌاڙيل جي انت جو ڇو نٿا سوچيون؟

پنھنجي ناسي نيڻن واري برگر ٻارڙيءَ جي گلابي ڳل تي چمي ڏيندڙ ماءُ! جھُوپڙي ٻاھران ڪيڏندڙ ڪوجھن ٻارن جي ميرن ڳِلن جي پارت اٿئہ!

اسان جي ڌڙڪنن کي ترتيب مان ڪيندڙ سونھن جو قسم! اسين مرڻ قبول ڪيو پر بي وفائيءَ ڪرڻ جو گناھ نہ ڪنيو.

زماني جي دلين جي امامت ڪندڙ ڇوڪري! اسان جي نھارن جي ثوابن کان خائف ڇو آھين!؟

منھنجي روح جو رھيل رقص ڏسڻ لاءِ، تون پنھنجون اکيون اجان ڪڏھن کوليندين!؟

ھن 'جھنم' ۾ پھچڻ جو حادثو اسان سان ان ڪري پيش آيو، جو اسان 'جنت' جي گھٽين ڏانھن ويندڙ پيچرو وساري ڇڏيو!

چانڊوڪيءَ ۾ تنھنجي اڌ ڪليل ڇھري جو منظر، مون لاءِ اھڙو ئي مقدس آھي، جيئن ڪنھن راھبا لاءِ انجيل جو ورق، جيئن ڪنھن ٻُڪي لاءِ ماني ڀِيو ......

ھن حياتيءَ جو فنا جي ھٿن ۾ اچڻ بہ اھڙو ئي ھيو، جھڙو اونداھيءَ ۾ ڪنھن اڌ سڙيل سگريٽ جو ڏيک ...

پنھنجا احساس گل فروشڻ جي ٽوڪريءَ مان ڪريل اُن گل جھڙا آھن، جنھن کي ڪٿي ڪنھن بہ ڀنين زلفن ۾ سجائڻ پسند ناھي ڪيو.

خبر ناھي تہ تنھنجي خُسناڪين جا حوالا، حقيقت ۾ ڏسڻ لاءِ، ھن جڏي جيءَ کي اجان اميدن جا ڪيترا رڻ جھاڳڻا پوندا!

منھنجي دل کي مقدس ڪتابن جي ڪا دعا سمجھي ياد ڪرين ھا تہ اُھا ايترو جلد فنا نٿي ھا!

جن کي پوپٽ جي پرن تي لکيل نظم پڙھڻ ۾ اچن ٿا، سي گھٽيءَ ۾ ستل اڌ اگھاڙي ٻار جي درد کان ٿل آشنا ٿين!

اُھو نظم، جيڪو تو بي حس ماڻھن جي لوڌ ۾ پڙھيو، مون اُھو ھڪ جھرڪيءَ جي تنھائيءَ تي بارش ۾ لکيو ھيو!

ڇٽيل گل، اُتر جي تيز ھوا کي ٽڙيل گُلن جي ڪھڙي پارت ڪن!؟

ڪنھن نہ ڪنھن خوشيءَ جي جنم جو انتظارُ، دک ۾ ورتل ھر دور ۾ زنده رکيون ٿو اچي!

اسان پنھنجي خوابن جي قاتل کي 'معاف' ڪري ڇڏيو آھي، آھي ڪو، جيڪو اسان کي 'ولي' سڏي!

مان پنھنجي تنھائيءَ جي محفل ڇڏي، تنھنجي نيڻن ۾ صحرا جي ڀيپھري ڏسڻ تہ نہ آيو ھئس.

مان جيڪر ڪٿي ساھي پنيان ھا تہ منھنجي ڊگھي پنڌ جو اتھاس پڙھندي، تنھنجا نيڻ ٿڪي نہ پون ھا!

بي پرواھ ٿيڻ جيڪڏھن خدا جو اولين ڳڻ آھي تہ مان خدا ٿيڻ نٿو چاھيان.

توکي تنھنجي نئين عشق جون مبارڪون ڏجن يا پراڻي نينھن جي فوتگيءَ تي تعزيت ڪجي!؟

تنهنجي نصيب جو ڪاتب ، منهنجي مقدر جي ڪاتب جو مخالف نہ هجي ها تہ هوند 'تون ۽ مان'بدران اڄ 'اسان' هجون ها.

اسان موت کي جيتڻ جي جستجوءَ ۾ ، پنهنجي مرضيءَ سان حياتي هارائي آهي. تون ڪير ٿيندو آهين جو اسان کي 'ڇريي' جو خطاب ڏئين!

ڪڏڙو، پنهنجي پيءُ ماءُ کي پاراتو ڏيندي، ڇا خدا کي وساري ڇڏيندو آهي!؟

اڙي زمانا! وڃ وڃي، ٻيو ڪو ڳول! اسان تنهنجي امامت ڪرڻ نٿا چاهيون!

سڀ سرحدون تو تائين آهين، مان توکان آزاد ٿيان بہ تہ ڪيئن ٿيان!

مون پنهنجو پاڻ کي هاڻ انا ۾ قيد ڪري ڇڏيو آهي، جنهن مان مون کي ڪير بہ آزاد نٿو ڪري سگهي. سواءِ منهنجي.

ڪتاب جي ٽائيٽل وانگر وٽندڙ ڇوڪريءَ جو اندر ، ايترو موهيندڙ ڇو نہ هيو!؟

مان، خدا سان گڏ رهڻ نٿو چاهيان. ڪوئي آهي، جيڪو اسان کي ڌار ڪري.
اسان جي رولاڪ پيرن لاءِ، هڪ جاءِ ترسڻ جي دعا ٿي گهرين يا سزا ٿي طلبين!؟

عمر جي شراب جو قطرو قطرو ڪاٽي زيان ڪري آئين جهونا! جو هاڻ سنڀالڻ چاهيندي بہ نٿو سنڀالي سگهين!

منهنجي جسم ۾ هاڻ، روح ناهي .تون چاهين تہ تون بہ دور وڃي سگهين ٿي!

مون پنهنجي اندر جو آئينو پورا پورا ڪري ڇڏيو آهي. تون پنهنجو چهرو ٻي ڪنهن وٽ وڃي ڏس.

اُن بت کي سجدي لاءِ نہ چئہ مون کي، جنهن کي مون پاڻ ٺاهيو آهي.

مان هُن جي قبر تي گل رکڻ نہ ويندس. هو جيستائين مون سان آهي، زنده آهي.

جنهن اڌ ٽڙيل گلن لاءِ بہ فنا آندي، ان وحشي هوا کي سزا ڪير ڏيندو؟

ٿڪن جا ننڍڙا ننڍڙا بند ٻڌي، تو منهنجي ڳوڙهن جي ٻوڏ روڪي ڇڏي.

تون، منهنجي لفظن ۾ الجهي نہ پوندي ڪر. توکي هر معنا سمجهائڻ لاءِ، منهنجا ناسي نيڻ ڪافي آهن.

تنهنجي حُسن ڊڪٽيٽر ٿي، منهنجي من تي مارشلا هڻي ويو آهي. مان چاهيندي بہ پنهنجي مرضيءَ جي جمهوريت آڻي نٿو سگهان.

مان پنهنجي ان بيواهہ پيڻ ڏانهن ڪيئن وڃان؟ جيڪا مون کي مٺي چانهہ بدران لڙڪن جي ذائقي واري چانهہ پيش ڪندي آهي.

توکان سواءِ گهر، جهنم جي وچ ۾ ٺهيل ڦاهي گهاٽ جهڙو ٿو لڳي.

* ثناخوانيءَ جي زماني ۾ اسان جهڙن تنقيدي تلوارون کڻي ٻيٺلن کي تو پارا گهٽا ٿي نفرت سان ڏسندي، منهن ڦيري ويندا آهن.

سمنڊ ترسي تہ جيڪر لهر لهر تي تنهنجو نانءُ لکان.

منهنجا ڳوڙها مون وانگر پوڙها ٿي ويا آهن.

اسان جهڙن جي جذبن تي ٿي ڪنهنجو ڌيان ناهي تہ اي وقت جا قلندر! تون تہ ٻي ڌيانيءَ جي زماني سان شڪايت نہ ڪر.

آنءُ پنهنجو خوابن جو پاڻ قاتل آهيان، پوءِ به ماڻهو مون کي مقتول ٿا سمجهن!

هي پهاڙين تي ايترا اگهاڙا گل، ڇا منهنجي نهار لاءِ ترسيل ها!

مون کي تو وٽ پنهنجي مصلوب ٿيل خوابن جو قسم! مون اکيون ٻوٽي ڇڏيون آهن، تون جنهن کي چاهين پهرين قتل ڪر.

منهنجي خوابن جو قاتل سڏائڻ کان پهريان تنهنجي سڃاڻپ ڇا هئي!

هر ورهيه هڪ نئون دک جنمڻ کان بهتر آهي ته منهنجي گرڀ خالي ئي هجي!

امڙ! اسان جي نصيب جا نيلامي ڪپڙا ڪير چورائي ويو!؟ ڇا ان کي اسان کان به وڌيڪ ضرورت هئي؟

پنهنجي هجڻ تي تون نظر پئڻ بي دفعي اڇجانءِ، هن مهل مان روئڻ ٿو چاهيان، پنهنجي هجڻ تي!

اڃا ڪيترا تخليق جا پهاڙ کوٽجن؟ دل جي ڌرتيءَ تان بارُ هلڪو ٿيندو الائہ نہ!؟

اي وقت جا قلندر!
تنهنجي جنون جي سڪون جو نالو قيامت آهي ڇا!؟
ورق ورق تي ورائي ورائي تنهنجو نالو لکڻ کان بهتر آهي ته 'تون' - 'مان' بدران 'اسان' ٿي وڃون.

ابن منصور!
منهنجي خوابن ۾ اچڻ کان توکي ڪنهن منع ڪئي آهي!؟

روپا راتيءَ جون رڳون، تندور وانگر نہ تپجن هان ته دودا، دودا ٿي نہ ڇمن ها!

منهنجي ڪمري جا ميرا ٿي ويل ڪاغذي گل!

معاف ڪجانءِ، منهنجو ڏيان توتان ڇا، پاڻ تان به هٽي ويو هو!

صبح سان هي يتيم ٻار ڪيڏو نہ خوش آهي ايڏي!
جڻ رات خواب ۾ خدا ڪيس خرچي ڏئي ويو آ.

سعيد!
پنهنجي يقين تي ڀروسو ڪندڙ ڇوڪريءَ کي تنهنجي عشق بزدل ڪري ڇڏيو آهي.

چانڊوڻيءَ ۾ ندي پرسان ٻڙ، وار ڪولي ڪنهن ڳيرو بيواهہ مثل بيٺل آهي.

زندگيءَ جي حساب مان تنهنجا ڏنل ڳوڙها مائينس ڪيان تہ ڪيئن ڪيان، پاڇي ۾ ڪجهہ بہ نٿو بچي.

اي ديس!
تنهنجي ايندڙ حادثن تي سوچي، منهنجي اکين تي بي انت ڪوهيڙو لهي ٿو اچي.

پوري عمر جي پونجي، تنهنجي رستن تي خام خرچجي وئي. هاڻ حاصلات جو حساب گهرندڙ کي کهڙو جواب ڏيان!

آنءُ پنهنجو حق بہ ادا نہ ڪري سگهيو آهيان تہ 'حقوق انسان' ادا ڪرڻ جي دعويٰ ڪيئن ڪريان.

شعر جي عمر ڪٿجي يا اُن جي لکندڙ جي ....!؟
ڪا بہ مجلس ڪو بہ واعظ، تنهنجي حسن جو ذرو بہ حق ادا ڪري نٿا سگهن. مان شريڪ ٿيان تہ روز روز ڪٿي ڪٿي شريڪ ٿيان!

سيءَ - سانجهيءَ ۾ اڪيلي ٿي ويل گهٽيءَ جو قسم!
رات بارش ۾ انتظار جو نڌڙو ثواب بہ نہ ڪٽي سگهيس.

تون جو ڳاڙهي ساڙهيءَ ۾ ملڻ آئينءَ تہ مون کان مقتل جي رتول سانجهہ وسري وئي!

ڪاغذ جي هڪڙي هڪڙي ننڍڙي ٽڪريءَ تي، هڪڙو هڪڙو لفظ لکي، چٺي اماڻيندڙ ڇوڪريءَ کي ڇڻ ته مختصر جوانيءَ ۾ ڏگها عشق نه ڪيا آهن.

آنريل نديءَ ۾ چنڊ جو پوريون عڪس ، ڪائنات ۾ تنهنجيءَ جوانيءَ ڪان پوءِ جي ڪهاڻي آهي.

آءٌ اجا تائين توڪان جدا نه ٿي سگهيو آهيان، تون آهين جو مون کي ڌار ڪري به ڌار ڇڏيو ناهي!

اعتراضن جي آسمان تي اڏرڻ جي منع آهي، هن ديس ۾ ....!

هن ديس جي وائڙي تاريخ واري گرپ مان هيل جيڪي بقايا خودڪش بمبار جمندا، خدا جون لکين مهربانيون، جو اُهي اسان جون اکيون نه ڏسنديون. ڇو جو پاڻ اڳيئي شهيدن جي لسٽ ۾ ڳنجي ويل آهيون.

منهنجي ماءُ سورن سان، مون کي انهيءَ لاءِ ڄڻيو هيو ڇا، ته مان وچ بزار ۾ ننڍڙي پيٽ کي رانديڪا وٺي ڏيندي، خودڪش بمبار هٿان شهيد ٿي وڃان!

منهنجيءَ هٿ ـ ترىءَ تي پلي ٽانڊا رک، محبوب جي ڇمي ميسارجي نه سگهندي.

اکين کي آڪيرو ڇٽي، تو خوابن کي پکي ڪري ڇڏيو.

وطني مٽيءَ ڪان پري، ماڻهوءَ جو روح، فوت ٿيڻ ڪان پوءِ به سڳنڌي هوندو آهي. شرط اها آهي ته ماڻهو مرڻ وقت مري ته ديس ۾ مري.

ابابيلن جي آهَ ڪان ڊڄڻ سکي ورتو اٿئه ته وڏيڪ عبادت نه ڪر.

منهنجي ڇپن تي مرڪ جي سُکي دعا گهرڻ ڪان وڌيڪ، امڙ جي اکين جا لڙڪ روڪڻ سکين هان ته بهتر هو.

دليل کي دل هجي ها ته ورچي ٿي نه هان!

پوپٽن جا پٽيل پرَ ...... شاعرَ ڏانهن تحفي ۾ اماڻي، تو ڪيترن پکين جون بددعائون ڪٽيون آهن!!

تون ڄاڻين ٿي ته ڪنول کي پٽر چوڻ ڪان اڳي، مان شاعر نه هيس!

هيءُ زندگيءَ جو بُور ناٽڪ .... يا خدا! يا ته ختم ڪر، يا ان ۾ ڪو نئون ڪردار آڻ.

هن ڌرتيءَ تي رهڻ جو ڪرايو ادا ڪرڻ ويو هئس، پر مون ڏي ايترو ته گندگيءَ جو بل نڪتو جو مان سڄو پُورجي ويس!

اسان ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي، ضروري ناهي ته توهان به ماٺ ٿي وڃو.

هي پٽائيءَ جي پيرن ۾ ڪير ستل آهي اياز! جيڪو اُٿي ئي نٿو ۽ توکي پٽائيءَ جا پير ڇهڻ نٿو ڏي!

ڪامريڊ! مرڻ ڪان پوءِ قدر ڪرڻ واري قوم سان جيئري ڪهڙي شڪايت ....!؟

زاهد! عبادت مان اکيون کولين ته اسان سان اچي ۾ خدائيءَ جو منظر نامو ڏسجانءِ.

اڙي منهنجا روٺا روح! رڙيون نه ڪر! متان ڪير ڪنهنجا نيڻ ڇمندي چرڪ نه پري.

جلادن سان جام پيئندڙ! تون هتان نه گذرندو ڪر، توکي ڏسي ڪوئل ڪوڪندي ڪوڪندي چپ ٿي ويندي آهي.

ڪيترا نام نهاد دوست، اُوڪاري اچلڻ جهڙا هوندي به، هانوَ تي ٿُورَ ٻڌجي، زندگيءَ سان پيا هلندا آهن!

موڙ موڙ تي ڏکيون سگهيون ٿي تہ تون مون کي سمجهي ويئي آهين، پر مان توسان وار چاندي ڪري بہ ڄهو نہ ٿو پريان!

اي پوڙها نقلا! ڇمي ڪڏهن بہ پراڻي ناهي ٿيندي ۽ چانڊوڪيءَ ۾ اڪيلي رستي تي پاڻل پاڪر، ڪڏهن بہ 'ورجاءُ' ناهي ٿيندو!

ڳوڙها ڳڙڻ کان واندڪائي ملي تہ ڪوئل جي 'ڪو ... ڪو ...' ٻڌجي ...!

سومرا! تون ڪنهن ساديءَ مٽيءَ جو نهيل راندڪو آهين. جنهن تي ڪنهن 'چالاڪڙ' جو ليبل هٽي ڇڏيو آهي!

پرخلوص مرڪ جي تول سان پرچي پوندڙ سادي دوست تي، ڏيکاءُ واري چانهہ جا پيسا خرچ نہ ڪر.

مريم جي پوترتا جي گواهي ڏيندڙ عيسيٰ کان، هيءُ ڪير پوترتا گهري پيو!؟

گهٽيءَ ۾ ٻرندڙ بلب جي روشنيءَ ۾ گنرندڙ هاڻ رڳو ڪتن جا قافلا ٿي آهن! رات جا رولاڪ سڀ اغوا ٿي ويا آهن سنڌ ۾!؟

مون کي ٻاري وسائي ڇڏين ٿي، وسائي ٻارين ٿي. تون بہ ڪا راند ڇو نٿي ڪيڏين!؟

زندگيءَ جو آخري سُک قبر آهي، تہ ماٺهو جبر ۾ صبر ڇو ڪيون وينو آهي!؟

اگر ڪيپٽي انقلابي ٿيڻ جا ٽلنڪ روز ٿين پيا. اسين ڪهڙا چينل بدلائي ڪهڙا بدلايون!؟

محترم آهن اُهي اکيون، جيڪي وحشي ٿيڻ بدران حسن جي اُگهاڙي پڻ جي تعظيم ۾ جهڪن ٿيون!

ماءُ! اسان جو پنهنجي جيءَ سان جهاد پورو ٿيو تہ زماني جا بيا بہ جهاد ڪنداسين!
تنهنجي 'سهڻيءَ' مان 'ميهر' بنجڻ، معجزو نہ هجي ها، تہ صوفي اعتبار جا چوڏا لاهي ڇڏيان هان!

زندگيءَ کي جڏهن پورو پورو سمجهيو سين تہ اها هُٽي ٿي ڪا نہ ....

مريم جي جهوليءَ ۾ مرڪندڙ عيسيٰ جي اکين ۾، ڪائنات سنوارڻ جو خواب بي معنا تہ ناهي!

چنڊ راتڙين جي ڪنار لمحن کي مرڪندڙ سلام ڏيندڙ اکين کي، اسان جا بہ سلام پهچائڻ وارا ڪٿي رهجي ويا آهن!؟

ڀڳت ڪبير جي دوهن جو ترجمو پڙهي پڙهي دانشور سڏائيندڙ عينڪ پاٽل ڪاڪي جي خالي دائري! هُن سان گهمندي لڄ تہ ايندي هوندءِ!؟

يا خدا! سنڌ جي ايندڙ اڻ پڙهيل نسل کان، مون جهڙن کي پناهہ ڏجانءِ.

تنهنجي وارن ۾ سفيد چانئوڪيءَ ڏسڻ کان اڳ مان خودڪشي ڪري ڇڏيان تہ مون کي معاف ڪري ڇڏجانءِ.

هڪ نئين ڳائيندڙ کي 'لتا' جي آشيراود نہ مليل هجي ها تہ شايد مون کي نہ وڻي ها!

ننڊڙا ننڊڙا نظم لکي، پنهنجي جيئري هجڻ جو دوستن کي اطلاع ڏيندڙ شاعر کي، خبر ناهي، وقت جي ڪهڙي اڌوهي کائي وئي!

ننڍي لاڪون هٿ مان ڪير هارجڻ تي 'بدشگني' جو وهم پاليندڙ ابي تڦ هنئي، هاڻ مون کان هفتي ۾ هفتي ڪير هارجي پوندو آهي، پر مون کي پُٽ اجا تڦ ناهي هنئي!

جلادن جي شهر ۾ پکين جون اکيون رکندڙ ڇوڪري جي در تي، خدا پاڻ پهرو ڏيندو آهي.
قدرت جو ڪارخانو آهي، تہ 'ڪمائيءَ' جو سرس حساب ڪتاب بہ ٿيڻ گهرجي.

گرب ۾ ئي مري ويل اڻاوڙي ٻار جي ماءُ! تنهنجي انتظار جو درد لاهيندڙ ديوتا جلد جاڳندو.

هجرت جي شام قبوليندڙ پکين کي، واپسي جي سوچ ناهي هوندي.

تنهنجي پيرن ۾ جنت نہ بہ هجي هان، مان تڏهن بہ توسان ايترو پيار ڪيان هان!

ايترا ڏيندڙ آهن، پوءِ بہ يا خدا! تنهنجي مَٽَ تہ ناهن ني!

تون ڏئين ٿو، مان ورهايان ٿو، خبر ناهي تہ ماڻهو معتبر مون کي ڇو ٿا سمجهن!؟

اي بلهي شاهہ جي مزار جا مٽ پريندڙ ملئي! تنهنجي تعظيم ۾ اسان جهڙا گنهگار اُتي نہ بيهن تہ بيو ڇا ڪن!

رشتن جي رش ۾ مان جنهن کي وجائڻ نٿو چاهيان، اُها ماءُ جي دعا آهي فقط.

آهُ افسوس جو سمنڊ آهيان سعيد! مون لاءِ حوصلي جي وڏي هوا جي دعا گهر.

مون کي قرآن جو ڪو لفظ سمجهي ياد رکين هان، تہ جيڪر خودڪشي نہ ڪيان ها!

سعيد! اُها سٽ ڏاهڻ ڪيڏي سولي لڳندي اٿئہ، جيڪا سمجهي ناهين سگهندو!

ٻڍائيءَ کي 'بابا بابا' سڏيندڙن کي ڇئو، تہ نافرمان اولاد کان بي اولادي هجڻ سٺو تصور ڪيو ويندو آهي.

ٻڍائي کي نہ سمجهي سگهندڙ اسان جو هيءُ نسل، اسان کي ڪهڙا ايوارڊ ڏيندو!!

سدا منهنجي ساهہ کي، ڳيي جي ڳولا' شيخ اياز جي اها سٽ، تنهنجي قسمت ڇو ٿي وئي آهي!؟

مون پنهنجي يتيمي جي دڪدائڪ آتم ڪٿا لکڻ اڌ ۾ ان لاءِ ڇڏي ڏني، جو ڪالهوڪي خودڪش بم ڌماڪي ۾، منهنجي پاڙي جا پنج ٻار يتيم ٿي ويا!

بارش کان اڳ ابابيلي هجوم، پونءِ کي ايندڙ سرهائي جي اڳواٽ مبارڪ ڏيڻ ايندو آهي، پر اسان جي شهر جا ڪچا گهر کين ڏسي الائي ڪيتري ڏپ ۾ ويڙهجي ويندا آهن.

بورڊ جا نوان ڪتاب

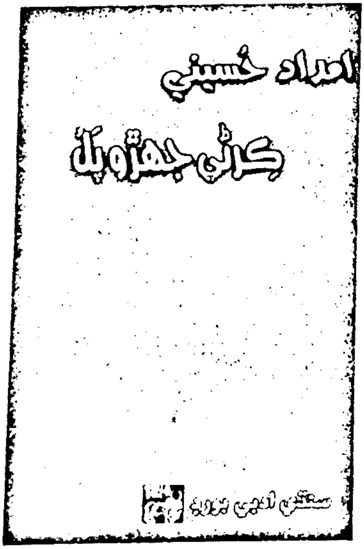

بورڊ جا نوان ڪتاب

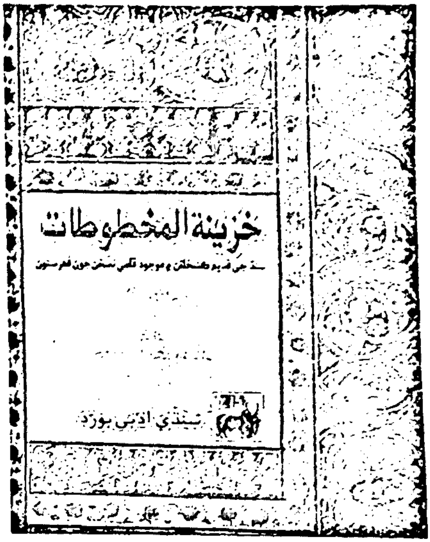

بورڊ جا نوان ڪتاب

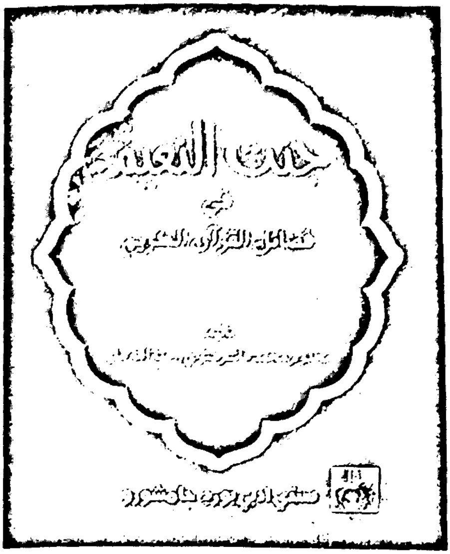

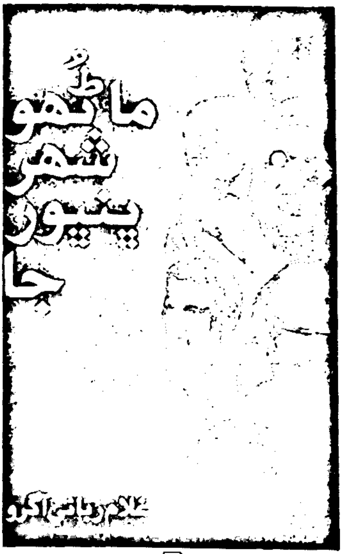

غلام سرور سيف

پنو عاقل جا چار چنڊ

(عبدالقادر پنهواري، عبدالعزيز ٽريچاڻي، محمد صالح بائجي، حماد الله هاليجوي)

پنوعاقل، ضلعي سکر جو اهم تعلقو آهي. هيءُ شهر پنهنجي زرخيزيءَ ۽ مردم خيزيءَ کان مشهور رهيو آهي، جتي ڀلا فصل ۽ ڀلا ماڻهو پيدا ٿيندا رهيا آهن، جنهن مان سنڌو وهي ٿو. هن جا هتي ٻن کان وڏيک گهاڙ آهن، جنهن جون ڍنيون ڍورا، وڻ ڦڳڻ، جهنگ ڀلا مشهور آهن. جتي انسان ذات جي هر مادي ضرورت جو سامان ملي ٿو. جنهن کي وسيع، سرسبز، شاداب ڪچو آهي، جنهن جون حدون شڪارپور ۽ جيڪب آباد ضلعن سان ملن ٿيون، جنهن ۾ منو ۽ لذيذ جر آهي، جنهن کي جنهن پيتو تنهن ياد ڪيو، جنهن کي وارياسو ٿر آهي، جيڪو انديا سان ملي ٿو. جتي خوبصورت تل ترايون آهن، اُوچا ۽ ڊِنون آهن، چار، پَسون پيرون آهن، خوبصورت منظر آهن، جتي زرخيز مٽي آهي، جنهن ۾ ماڻهو پوک ته ڇمي پوي، هر پوک هر فصل ٿئي، جيڪو ٻيرن، انبن، کجين، جو ديس آهي، جتي کوهن ۾ رابيل ۽ گلاب پوکجن ٿا. جتي جي سبزي ڪريلو، پيندي پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڃي ٿي. جنهن کي عظيم اتهاس، ثقافت، ۽ تاريخ آهي، جنهن کي طويل سياسي، منهبي ۽ سماجي تاريخ آهي، جيڪو هر دور ۾ هر هلچل جو مرڪز رهيو آهي. جنهن جي سياسي ۽ ديني بيداري سڄاڻپ رهي آهي، جيڪو شاعرن مشاهيرن جو وطن آهي، ولين اوليائن جو مسڪن آهي، جيڪو عاقلن ۽ عالمن جو چمن آهي، شاعرن اديبن جو زمن آهي. جيڪو الله لوڪن، درويشن، صوفين ۽ سنتن جو صحن آهي، جن جي ٻنين تي ڪروڙين ماڻهو سلامي آهن، جيڪي آرزوئن ۽ التجائن جا سهانا سپنا اکين ۾ سجائي پيرين اگهاڙا مَٽيون پريندا آهن، باسون باسيندا آهن. جتي احمد سلطان، پير حضوري، جاني شهيد، شيخ المشائخ، نول مشائخ، ابراهيم شاهه، ميان تاجو، محمد شاهه مست، ميان ميرو، احمد غبارو، پير بعد، صديق سيهڙ سميت ولايت جي صاحبن ستن سلطانن جا آستانا آهن، جتي وڃڻ وارن جي روحن کي قرار، دلين کي سڪون ملي ٿو، جتي بگو شير، فقير صالح، ميان حنيفو، ميان جماالدين، ميان ابوبڪر، ميان بيگ، پير قريشي جون خانقاهون آهن، جتي بائجي شريف، هاليجي شريف، ٽريچاڻي شريف جون درگاهون آهن. جتي طريقت ۽ معرفت جي موتين جي پالوٽ ٿئي ٿي، جتي شريعت جا شعاع دلين کي منور ڪن ٿا، رشد و هدايت جا ڪرڻا ظلمتن ۾ روشني پکيڙين ٿا. گمراهن جا سونهان ٿين ٿا.

پنوعاقل سنڌ آهي ۽ سنڌ امن و سلامتي جو ديس آهي، روحانيت جو ديس آهي، جتان جي هوائن لاءِ جنت جي هيرن جي بشارت آهي، جتي ڪيئي غوث ۽ قطب پيدا ٿيا، عالم ۽ ابدال پيدا ٿيا، جن معرفت جي مينهن سان راڄن کي ريج ڪيو، عالم کي آگاهه ڪيو. اهڙن مڻيادار مانجهين مان هڪ مجتهد عصر، قطب الزمان مولانا تاج محمود امروٽي صاحب به هو، جنهن پوري جڳ کي معرفت جون مامون سمجهايون. اسلام جي اشاعت ڪئي، خدا تعاليٰ جي ڪلام ۽ مني محمد ﷺ جن جو پيغام گهٽي گهٽي گام گام پهچايو. ان جو پنوعاقل سان گهرو سبند ۽ واسطو آهي. هو پنوعاقل مان فيض ياب ٿيو ۽ پني عاقل کي فيضياب ڪيو. هن جو استاد پني عاقل جو، هن جا ٽي اهم خليفا پني جا. امروٽي صاحب جي نسبت سان انهن چئن شخصيتن، جن کي پني عاقل جا چار چنڊ چئجي ٿو. انهن جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

استاد العلماءَ علامه عبدالقادر پنهواري شريف

پنهواري، پنوعاقل تعلقي جو قديم واهڻ ۽ سنڌ جو آڳاٽو پٽڻ آهي. جتي محمد بن قاسم اچ ويندي ٽي ڏينهن دابو ڪيو هو. جنهن جي هاڪ ڏيهان ڏيهه مشهور هئي. هتي مغل دور ۾ وڏي فوجي ڇانوڻي هئي، جنهن کي مدد خان پٺاڻ پنهنجي گهوڙن سوارن جي حملي

سان تلراج ڪيو هو، سو اڄ بہ سنڌ جي ديني ادب ۽ اشاعت اسلام جي تاريخ ۾ مٿاهون مقام والاري ٿو. سنڌ جي عظيم شخصيت علامہ عبدالقادر هن ننڍي شهر ۾ هڪ عظيم درسگاهہ قائم ڪئي. جتان دين اسلام جا ڪيئي نامور علماء بزرگ فارغ التحصيل ٿيا. علامہ عبدالقادر غالباً 1218هجري ۾ قاسم پور ۾ پيدا ٿيو. سندس خاندان علمي ۽ ادبي خاندان هو، سندس وڏو ڏاڏو محمد فاضل السنڌي (1145هہ) شاهہ ولي الله محدث دهلوي جو استاد هو. علامہ عبدالقادر پنهواري جي علم دوست سيد شاهہ عثمان جي گذارش تي قاسم پور کان پنهواري لڏي اچي وينو ۽ درس تدريس جو سلسلو شروع ڪيو. قاسم پور، پنهواري کان سڏ پنڌ تي هڪ وسندڙ پلٽي شهر هو. جنهن جا ڪي نشان اڄ باقي آهن. علامہ عبدالقادر صاحب همايون جي مدرسي مان مولوي محمد يعقوب همايونيءَ کان دستارِ فضيلت حاصل ڪئي. وقت جو جيد عالم عارف ۽ شاعر مولوي عبدالغفور همايوني سندس هم سبق هو. جتي وقت جا ناميارا عالم جن ذهن کي روشني پهچائي. مولوي عبدالرحمان سکر وارو، مولوي عبدالله سومراڻي، مولانا عبدالستار مهر، مولوي عبدالغفار مهر (احمد خانڳڙهي جو والد) ۽ نور محمد شهدادڪوٽي سندس جماعتي هئا.

علامہ عبدالقادر صاحب باطني فيض مجذوب سيوهاڻي کان حاصل ڪيو ۽ سهروردي سلسلي جي بزرگ نظام الدين جو مريد هو.

علامہ عبدالقادر سموري ڄمار رشد و هدايت ۽ درس تدريس ۾ گذاري. سندس نامور شاگردن ۾ حضرت مولانا تاج محمود امروٽي، خليفو عبدالعزيز ٽريچاڻوي، شيخ احمد بن حيلت، مولوي غلام حيدر شاهہ، حڪيم قائم الدين، ميان فيض الڪريم مولوي غلام محمد پيرزادو، حڪيم عبدالڪريم، مولوي محمد عيسيٰ وغيره شامل آهن.

علامہ عبدالقادر هڪ نامور عالم دين ۽ اعليٰ مدرس سان گڏ قادر الڪلام شاعر ۽ فاضل مصنف هو. سندس لکيل فارسي ڪتابن ۾ خلاصہ حدود امراض، فرهنگ ڪبير ۽ خلاصة الاوزان مشهور آهن. مولوي صاحب جي هٿ جو لکيل هڪ وڏو بياض پڻ آهي جنهن ۾ علمي ۽ طبي ذخيرو موجود آهي.

علامہ عبدالقادر جا بہ فارسيءَ جا بيت ڏجن ٿا:

نام من مسڪين عبدالقادر است
بن محمد بن محمد فاضل ست
نوبڪند يد چاهہ حامد شاهہ
برتوڪل خدائي برسر راهہ

مولوي عبدالقادر صاحب هڪ وڏو عالم هئڻ سان گڏ يگانو عالم هو. سندس دعا ۽ تعويز پري پري تائين مشهور هئا. سندس ورد وظائف مشهور هئا. دلائل الخيرات هميشہ سندس مطالعي ۾ هوندو هو. مشهور صاحب طريقت ۽ عارف باالله پير عبدالرحمٰن سکر واري سان خاص انس ۽ محبت هئس. ياد رهي تہ هيءُ ئي اهو بزرگ آهي، جنهن ڏانهن مولوي عبدالقادر پنهنجي پياري شاگرد ۽ مستقبل جي روشن چراغ تاج محمود امروٽي صاحب کي موڪليو هو ۽ جنهن امروٽي صاحب جي روشن پيشاني ڏسي ڪيس پاڪر ۾ پيڪوڙي معرفت جو موتي دل ڏانهن منتقل ڪيو هو ۽ امانت جي حقيقي منتقلي تي شڪرانو بجا آندو هو.

پير حزب الله شاهہ پاڳاري سان بہ گهاٽو واسطو هئس ۽ ٻنهي بزرگان جون رهاڻيون ۽ ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. پير صاحب جو اهڙو مڪتوب، حافظ علي گوهر انڊڙ وٽ موجود آهي. چون ٿا تہ پير سائين شاهہ مردان شاهہ پاڳارو بہ بہ دفعا وٽس دعا تعويذ لاءِ آيو هو ۽ هڪ پيرو رات جو اچي سائس نويڪلائيءَ ۾ ڪچهري ڪئي هئائين. پير جان الله شاهہ رضوي صاحب سان بہ گهرو محبت جو رستو هوس ۽ سندن وچ ۾ دلچسپ گفتگو جو احوال 'ديوانِ بيدل' ۾ موجود آهي.

مولوي صاحب کي امروٽي صاحب سان بيحد انس ۽ پيار هو. هن پنهنجي وڏي نياڻي سان، جيڪا خود وڏي عالمہ، عارفہ ۽ حافظ هئي جو رشتو امروٽي سان ڪيو هو، پر خانداني قبيلائي رنجشن ڪري ۽ مٽن مائٽن جي ناراضپي سبب رخصتي ٿي نہ سگهي.

انهيءَ مائي جنهن جي خود امروٽي صاحب سان محبت هئي. تنهن ڪٿي به شادي نه ڪئي.

امروٽي صاحب جڏهن قرآن مجيد جو ترجمو ڪيو ۽ تفسير لکيو ته اهو علامه عبدالقادر صاحب کان پڙهائي، تصحيح ڪرائي، رايا وٺي پوءِ ڇپرائي پڌرو ڪيو.

وقت جي هن عظيم استاد کي آخري عمر ۾ فالج جو حملو ٿيو ۽ 4 ذوالحج 1328ھ ۾ 110 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين، ڪيس پنهواري ۾ شاهه عثمان جي مقام ۾ دفن ڪيو ويو.

2. ٻيون چنڊ:

خليفو شيخ عبدالعزيز ٽريچاڻوي

شيخ عبدالعزيز ٽريچاڻوي صاحب امروٽي صاحب جو خاص خليفو ۽ معاونِ خاص هو. جيڪو تقريباً سن 1865ع ۾ قاسم پور ٽريچاڻي ۾ مشهور بزرگ آخوند شيخ محمد حيات جي گهر تولد ٿيا. ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب وٽ حاصل ڪيائون. بعد ۾ پنهواري جي مشهور زمانه مدرسي ۾ مولانا عبدالقادر پنهواري واري وٽ پڙهڻ لاءِ ويا. جتي علامه تاج محمود امروٽي صاحب به پڙهندا هئا جيڪي اڳتي هلي سندن طريقن جا رهبر ۽ مرشد بڻيا. بعد ۾ پنهواري ڇڏي امروٽ شريف جو مدرسو وسايائون. مولانا عبيدالله سنڌي کان شاهه ولي الله جو فلسفو پڙهيا ۽ مولانا سنڌي سان نشر و اشاعت اسلام جي شعبي ۾ معاون ٿيا.

امروٽ ۾ ئي امروٽي صاحب جي نظر فيض حاصل ڪيائون. طريقت جا سلسلا طئي ڪري منصب خلافت تي پهتا. ڪين اهو به اعزاز حاصل آهي ته پاڻ پنهنجي مرشد سان مسلسل گڏ رهيا. امروٽ شريف جو لنگرخانو سنڀالڻ سان گڏ سياسي، سماجي ۽ تبليغي تحريڪن ۾ برابر شريڪ رهيا. حضرت امروٽي صاحب جي وفات کان پوءِ ٽريچاڻي آيا ۽ هتي پنهنجي رشد و هدايت جي سلسلي کي قائم ڪيائون. ديني مدرسن جي سرپرستي ڪرڻ سان گڏ ذڪر و اذڪار ۽ سياست ۾ مصروف رهيا.

خلافت تحريڪ ۾ پنهنجي مرشد جي اڳواڻيءَ ۾ ڀرپور حصو ورتائون ۽ مصائب ڏٺائون. مسجد منزل گاهه واري واقعي وقت سندن اثر ڪري انگريز سرڪار ڪين خانپور ڪٽورو پنجاب ۾ نظر بند ڪري رکيو. قيد و بند جي صعوبتن کي خوشيءَ سان قبول ڪيائون ۽ ثابت قدم رهيا.

مولانا عبدالعزيز جي حلقهٔ احباب ۾ مولوي احمد علي لاهوري، خليفو محمد صالح، مولانا حماد الله هاليجوي، مولوي عبدالڪريم ڪهاڙو، ميان دين محمد شاهه ۽ عبدالڪريم چشتي شامل آهن. مولانا احمد علي لاهوري جا پويان اڄ تائين سندن درگاهه جا پانڌيڙا آهن ۽ هر سال درگاهه ٽريچاڻي شريف تي سورت يوسف جو لک ڪيرائيندا آهن.

خوش طبع، خوش مزاج، قاطع شرڪ و بدعت، مهمان نواز ۽ سنت رسول جو پابند مولانا عبدالعزيز ٽريچاڻوي صاحب 6 آگسٽ 1950ع ۾ رحلت ڪري ويا. سندس مرقد ٽريچاڻي لڳ سانگي ۾ آهي.

3 چنڊ:

خليفو محمد صالح باڄوي

ولي ڪامل خليفه محمد صالح ڏاريجو پنوعاقل تعلقي جي مشهور زميندار خاندان ۾ خدا بخش خان ڏاريجي جي گهر تقريباً 1850ع مطابق 1269ھ ۾ باڄجي ۾ ڄائو. باڄجي اصل ۾ بايزيد آهي، جيڪو تخفيف ٿيندو باڄجي سان مشهور ٿي ويو. اوائلي داخلا رڪارڊ ۾ بايزيد جي تعلقي ننڍا پور ضلع شڪارپور لکيل آهي. خليفي محمد صالح جي جد اعليٰ جو نالو بايزيد هو جيڪو "بايزيد ثاني" جي نالي سان پنو عاقل کان ڏکڻ تي ميل پنڌ تي مشهور ماڳ پير احمد سلطان جي پر ۾ واقع ڳوٺ باڄجي پراڻي جي ساڪن هو جو لڏي سلطان پور ۾ وڃي ويٺو، جتي سندس تربت "پير مشائخ جي قبي" سان مشهور آهي ۽ جتي ساليانو وڏو ميلو لڳندو آهي.

خليفو محمد صالح جيڪو پنهنجي پيءُ جو ٻيو نمبر پٽ هو، پنهنجي تعليم سنڌي، فارسي ۽ عربي مشهور عالم دين مولوي جمال الدين پٺي صاحب کان پنهنجي ڳوٺ ۾ ئي حاصل ڪئي. بعد ۾ پنهنجي اباڻي

ڌنڌي زمينداري ۾ مصروف ٿي ويا. جواني ۾ "ملهه" جا ڏاڍا شوقين ۽ پهلوان هئا، وڏن وڏن ملاڪڙن ۾ وڃي ملهون وڙهندا هئا ۽ فتح حاصل ڪندا هئا.

چون ٿا ته هڪ ڀيري ڪنهن مقدمي جي سلسلي ۾ روهڙي ويا، اسٽيشن کان ڪورٽ ڏانهن پئي آيا ته رستي ۾ هڪ مست اچي وچ تي بيٺو، پاڻ ٽڪو ڪڍي فقير کي هٿ ۾ ڏنائون ته ان مجذوب ساڳيو ٽڪو کيس واپس ڏيندي چيو ته "فقيري ايسي شاهي هي، جس کو گدائي نهين". مٿيون جملو درويش ٽي دفعا دهرايو. خليفي صاحب جڏهن فقير کان سڪونت پڇي ته فقير جواب ۾ چيو ته:

نشا نم بي نشان، باشد، مکانم لامکان باشد
نه تن باشد نه جان باشد، نه باشد جان جانا باشد

ائين چئي مست الوپ ٿي ويو. مست جي هن گفتگو خليفي صاحب جي دل تي ايڏو اثر ڪيو جو طبيعت ۾ رقت ۽ غم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي. دنيا کان دل ڪڄندي ويئي ۽ دين ڏي دلچسپي وڌندي ويئي. مالڪ حقيقي ڏانهن رجوع شروع ڪيائون.

انهن ئي ڏينهن ۾ سائين تاج محمود امروٽي صاحب جي عرفان جي مشهوري ظاهر ٿيڻ شروع ٿي. گگل ڳوٺ جو عباس ڏکڻ امروٽي صاحب جو معتقد ۽ پانڌيڙو هو. خليفي صاحب ان جي هٿان امروٽي صاحب کي سلام موڪلڻ شروع ڪيا. انهيءَ عباس فقير جي دعوت تي جڏهن علامه تاج محمود امروٽي صاحب گگل ۾ آيو، ته ان دعوت ۾ خليفو محمد صالح به پنهنجي استاد مولوي جمال الدين پٽي سان اچي، شريڪ ٿيو. دعوت ۽ صحبت کان واندا ٿي جڏهن خليفي صاحب جن موڪلايو ته سائين امروٽي صاحب جن کين اڳيرو ڪرڻ لاءِ به فرلانگ پنڌ ڪري آيا، ۽ ماڪي واهه جي پل تي کيس ڀاڪر پائي موڪلايو. بس انهي ڀاڪر ۾ سڀ ڪجهه ٿي ويو. خليفو صاحب ڪافي وقت غشي جي حالت ۾ رهيو ۽ وڏي مشڪل سان مولوي جمال الدين کيس کڻي بائجي پهچايو. ستت ئي خليفي صاحب امروٽي وڃي سن 1310هه ۾ امروٽي صاحب کان بيعت ورتي. بيعت ڪري کيس خاندان وارن جي مخالفت سهڻي پئي. زمين، مال ملڪيت کان هٿ ڌوئڻو پيس، پر پاڻ مرشد جي عشق ۾ ثابت قدم رهيا.

1312هه ۾ سائين تاج محمود امروٽي وڏي جماعت جي اڳيان کيس خلافت جي خلعت عطا ڪئي ۽ خلق خدا جي رهبري ڪرڻ جي اجازت فرمائي. ان کان پوءِ بائجي بائجي شريف ٿي ويئي. درگاهه قائم ٿي ۽ ذڪر فڪر جاري و ساري رهڻ لڳو. خليفي محمد صالح جي خليفن ۾ مخدوم غلام رسول، مولانا محمد حيات ناڙي وارو، ميان صابل شاهه ۽ فقير ولي محمد شيخ مشهور آهن.

درگاهه بائجي تي ننگر عام هلندو هو پوشاڪ شاهاڻي پائيندا هئا، غذا سادي کائيندا هئا. ظاهري تعليم توڙي جو محدود هئن پر حديث ۽ فقه جي وڏن وڏن ڪتابن تي کيس دسترس حاصل هئي. انگريزي به سٺي نموني پڙهي ويندا هئا. سندس علمي بصيرت جي اها حد هئي جو ڪيترائي ديني نُڪتا جي وڏا وڏا ولي ڪامل ۽ ديني عالم سُلجهائي نه سگهندا هئا، اهي خليفو صاحب گهڙيءَ ۾ حل ڪري وٺندو هو.

امروٽي صاحب جو سندس متعلق چوڻ هو ته "اسان کان ٻين خليفن امروٽ اچي فيض ورتو، پر محمد صالح کي الله تعاليٰ جي حڪم سان ان وٽ وڃي فيض ڏنو."

پنوعاقل جا ماڻهو مريد جڏهن امروٽ شريف ويندا هئا ته سائين امروٽي کين فرمائيندو هو ته "هتي جيڪا ٻاهه ٻريل آهي ان مان خليفي محمد صالح چڻنگ کڻي وڃي بائجي شريف ۾ ٻاري آهي، اوهان آئنده اتي ويندا ڪريو ۽ هيڏانهن اچڻ جي تڪليف نه ڪندا ڪريو." ان بعد فقير اڪثر بائجي شريف اچڻ لڳا.

خليفي صاحب جا خاص صحبتي مولوي عبدالرحمٰن سکر وارو ۽ عباس فقير ڏکڻ هئا. لنجاري شريف جا بزرگ به سندس درگاهه جا طالب هئا. خليفي صاحب 92 سالن جي عمر ۾ 6 اپريل 1942ع ۾ وفات ڪئي. سندس ٻاريل مشعل درگاهه بائجي شريف تي مسلسل ٻرندي رهي ٿي.

4 چنڊ:

مولانا حماد الله هاليجوي صاحب:

سنڌ جا صالح پٽ جن هميشه رشد و هدايت ۾ حياتي گذاري اسلام جو بول بالا ڪيو، ۽ وطن جي خدمت ڪئي انهن ۾ هڪ وڏو نالو هڪ عظيم روحاني شخصيت مجتهد العصر، سلطان الاولياء حضرت مولانا حماد الله هاليجوي شريف جي آهي، جيڪي حضرت تاج محمود امروٽي صاحب جا خاص خليفا ۽ فيض يافته هئا. پاڻ پنوعاقل تعلقي جي ننڍڙي ڳوٺ هاليجوي شريف ۾ هڪ غريب درويش ۽ فقير خاندان ۾ ميان محمود عيسائي انيڙ جي گهر سن 1310ھ ۾ تولد ٿيا. سندن جد اعليٰ حماد الله (اول) به اهل الله ۽ درويش هئا. سندن والد صاحب ولادت کان پنجن ڇهن سالن بعد گذاري ويو، جنهن ڪري ننڍپڻ يتيمي فڪر واري زندگي گذاريائون. خدا تعاليٰ جي هن نيڪ بندي علم جي حاصلات لاءِ ڏاڍا ڏاڪڙا سٺا، شروعاتي تعليم مولوي ابراهيم ۽ مولوي منا صاحب وٽ حاصل ڪيائون. آخوند حبيب الله وٽ نامر حق پڙهيا، فارسي تعليم مفتي عبدالڪريم عباسي، آخوند عبدالرحيم عباسي ۽ مولانا نور محمد عادلپوري کان حاصل ڪيائون، ڪجهه وقت پنهواري جي مشهور مدرسي ۾ مولوي عبدالقادر وٽ به پڙهيا، عربي تعليم وقت جي وڏي عالم استاد قمرالدين انيڙ کان حاصل ڪيائون، بعد ۾ پير جهنڊي واري مدرسي ۾ مولانا عبيدالله سنڌي ۽ مولانا محمد صاحب لغاري کان حاصل ڪيائون. تعليم کان فارغ ٿي پنهنجي ڳوٺ هاليجي ۾ مدرسو قائم ڪيائون. بعد ۾ نيڙهي واري مدرسي ۾ مدرس ٿيا جتي ڪيترائي ناميارا عالم سندن علمي بصيرت کان فيضياب ٿيا، اونهاري ۾ نيڙهي ۾ پڙهائيندا هئا ۽ سياري ۾ پنهنجي ڳوٺ هاليجي شريف ۾ درس و تدريس ڏيندا هئا، اڄ تائين پنهنجي مدرسن ۾ سندن فيض عام جاري آهي. سندن لائق شاگردن جو هڪ وڏو تعداد سڄي سنڌ خواهه پاڪستان ۾ روحانيت ۽ موحديت پرچار ڪرڻ لاءِ پکڙيل آهي. نيڙهي واري مدرسي ۾ مدرس دوران وقت جي قطب حضرت تاج محمود امروٽي جي بيعت ڪيائون، جنهن سڃاڻ ڪري، معرفت جي فيض سان ڪين مالامال ڪيو. امروٽي صاحب جي بيعت ڪري سندن مٽ مائٽ ناراض ٿيا پر پاڻ ان اٽل ارادي تي بيٺل رهيا. موحدن جي واٽ ورتي شيخ الموحدين جو رتبو مائٽن ۽ هر قسم جي شرڪ، بدعت ۽ الحاد جي خلاف جنگ جوٽيائون، سڄي عمر شريعت ۽ سنت نبوي جا پابند رهيا، سندن مجلس ۾ اڪثر قرآن مجيد ۽ حديث جو دور هلندو رهيو. مولانا رومي جي مثنوي ۽ ابن فارض جي شاعري سان سندن خاص شغف هو.

مولانا حماد الله صاحب سڄي عمر فرنگين جي خلاف جهدوجهد ڪندي گذاري. پاڻ آزادي پسند ۽ سر فروش عالمن جي جماعت جمعيت العلماءِ هند سان وابسته رهيا. سندن ڪوشش سان 1942ع ۾ پنوعاقل جي تاريخي لوڙهي واري مدرسي ۾ ڪل هند ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ ذڪڻ ايشيا جا عظيم عالم مولانا حسين احمد، مولانا عبيدالله سنڌي، مولانا حفظ الرحمٰن سهارنپوري، مولانا احمد علي لاهوري، سيد عطاءالله شاهه بخاري ۽ ٻيا شريڪ ٿيا. سندن تعلقات وسيع هئا. مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا محمد اجمل، مولانا غلام الله، مولانا غوث هزاروي، مولانا ٿانوي، مفتي محمد شفيع، مولانا محمد علي جالنڌري سميت ڪيترائي هاڪارا عالم هاليجي شريف ايندا رهندا هئا. خدا تعاليٰ کين قرآن خواهه حديث ۾ اهڙو ملڪو عطا ڪيو هو جو جڏهن بيان فرمائيندا هئا ته گويا بحربيڪران جاري ٿي ويندو هو، جنهن ۾ وينل سيراب ٿيندا هئا.

پاڻ ڪافي ڪتابن جا مصنف هئا، سندن تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتابن ۾ الياقوت والمرجان، شرح قصيده باخت سعاد خطبات، سورت بقره، خطبات سورت حم مومن، خطبات سورت آل عمران، خطبات سورت النساء، ملفوظات الغت القرآن، اٺ مسئلا، الوء لو والمرجان ۽ تعليقات سبع تعلقات، جيڪي سڀئي ديني ادب جو بيش بها خزانو آهن. وقت جو هيءُ ولي اٺ مهينا بستر تي علالت جي حالت ۾ رهي 12 ذوالقعد 1381ھ بمطابق 1962ع ۾ 80 ورهين جي عمر ۾ گذاري ويا.

حضرت حماد الله لاءِ سندن مرشد حضرت تاج محمود امروٽي صاحب جا چيل شاندار لفظ تاريخ جو حصو ۽ پنهنجي پياري مريد ۽ خليفي لاءِ خراج تحسين آهن ته "اسان جيڪو ڏڏ ولوڙيوسون، ان مان جيڪو مکڻ نڪتو سو مولانا حماد الله کڻي ويو، هاڻي ته اسان لسي پيا ٽا ورهايون."

حافظ احمد الدين انڍڙ

نيشنل بوڪ ڏي فيئر

ڪتاب جي قومي ڏينهن جي حوالي سان نيشنل بوڪ فائونڊيشن طرفان، اسلام آباد ۾ پاڪ چائنا فرينڊشپ سينٽر ۾، 22- اپريل 2012ع کان 26- اپريل 2012ع تائين (پنج ڏينهن) ڪتابي ميلو لڳايو ويو.

وزيراعظم پاڪستان جناب سيد يوسف رضا گيلاني صاحب جن 22- اپريل 2012ع تي شام جو 5:00 وڳي هن ڪتابي ميلي جو افتتاح ڪيو.

هن ڪتابي ميلي ۾ پوري پاڪستان مان ڪتابن جي 84 پبلشرن ۽ بوڪ سيلرن شرڪت ڪئي.

سنڌ مان سنڌي ڪتابن جي پبلشر ادارن مان صرف سنڌي ادبي بورڊ شرڪت ڪئي.

جناب مخدوم جميل الزمان صاحب چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ جي هدايت تي، سائين نظر محمد ڳاهو صاحب جن جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري الهڏتو وگهيو صاحب، اڪائونٽ آفيسر غلام حيدر ڪڇي، پبلڪ رليشن آفيسر حافظ احمد الدين انڍڙ، بڪ اسٽال جو سيل مين سڪندر ملاح ۽ نائب قاصد جمشيد سومرو ان ڪتابي ميلي ۾ شريڪ ٿيا.

سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال تي اسلام آباد جي سنڌي ماڻهن، ڪتابي ميلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي اسٽال کي ڏسي تمام گهڻي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. انهيءَ موقعي تي عبدالمجيد نظاماڻي بورڊ کان ڪتابن جو مڪمل سيٽ خريد ڪيو ۽ پنهنجي ذاتي لائبريريءَ لاءِ پڻ ڪتاب خريد ڪيائين. هتي محترم عاصم جهانگير صاحب موٽروي آفيسر صاحب کي به ٽئو وساري سگهجي، جنهن اسان کان روزانو ڪتاب خريد ڪيا. بلڪ وي.پي ذريعي اجا تائين ڪتاب گهرائيندو رهي ٿو. اِهي اَهي ماڻهو آهن، جيڪي زبان ۽ نسل کان مٿي علمي سوچ رکندڙ آهن، ڇاڪاڻ جو سندس مادري زبان پنجابي آهي، پر هميشه اهي ماڻهو سنڌي ادب ۽ سنڌ جي تاريخ کي پڙهڻ جو وڏو ذوق رکن ٿا. اسلام آباد جي سنڌي ماڻهن اميد ظاهر ڪئي ته ادبي بورڊ آئنده به اهڙن ڪتابي ميلن ۾ شريڪ ٿئي اسلام آباد ۾ اسان کي سنڌي ڪتابن جي خريداريءَ جو موقعو فراهم ڪندو رهندو.

سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال تان ملڪ جي جن ناليوارن سياستدانن، اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن ڪتابن جي خريداري ڪئي، انهن ۾ جناب حسين هارون صاحب، جناب مظهرالاسلام صاحب، جناب مستنصر حسين تارڙ صاحب ۽ جناب قوي احمد صاحب شامل هئا.

اسلام آباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي عملي جي رهائش ۽ ٻين بندوبستن جو انتظام محترم خادم حسين پٽي صاحب ڊائريڪٽر پاڪستان انجنيئرنگ ڪائونسل اسلام آباد ڪيو، جنهن ڪري اسان جي رهائش جا مشڪل مرحلا آسان ٿي ويا. خادم حسين پٽي صاحب اسان لاءِ اسلام آباد ۾ بڙ جي گهاٽي ۽ ٿڌي ڇانوَ وانگر هو، اسان جي پهچڻ کان اڳ اسان لاءِ رهائش جو بهترين بندوبست پاڪ چائنا سينٽر جي بلڪل پرسان آب پاره جي سٽي رائل هوٽل ۾ ڪيل هو، جتان سڌ پنڌ تي پاڪ چائنا سينٽر هو. صبح- شام اچڻ وڃڻ پنڌ ٿيندو هو، رستي ۾ اسلام آباد جو خوبصورت

نيشنل بوڪ فائونڊيشن اسلام آباد پاران منعقد ڪيل ڪتابي ميلي ۾
سنڌي ادبي بورڊ پاران لڳايل بوڪ اسٽال جو هڪ ڏيک

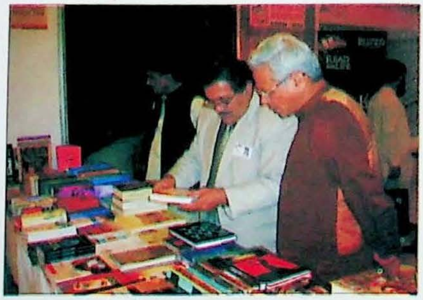

وزيراعليٰ سنڌ جو پوليٽيڪل سيڪريٽري ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي مالياتي ڪاميٽيءَ جو چيئرمن جناب نظر محمد ڳاهو نيشنل بوڪ ڊي فيئر ۾ ڪتابن جي هڪ اسٽال تي ڪتاب ڏسي رهيو آهي.

اسلام آباد جا عالم ۽ اديب سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال تان ڪتابن جي خريداري ڪندي.

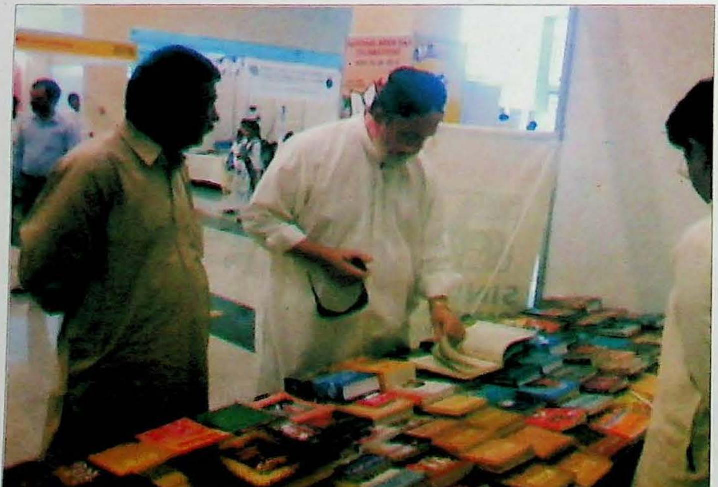

سنڌي ادبي بورڊ پاران لڳايل بوڪ اسٽال تي جناب حسين هارون، بورڊ جا شايع ٿيل ڪتاب ڏسي رهيو آهي، ٻئي پاسي بورڊ جو سيڪريٽري جناب الهڏنو وگهيو بورڊ جي ڪتابن جي ڇپائي ۽ معيار بابت ڪيس معلومات ڏيندي.

جاسمين پارڪ جيڪو گلابن جي مختلف قسمن جي ڪري مشهور آهي. جنهن جي گُلن جي خوشبو پاڪ چائنا سينٽر تائين مهڪندي رهندي هئي. پاڪ چائنا سينٽر جي مين گيٽ اڳيان شهيد ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جو ٺهرايل چنڊ ستارا (چاند تاره) چوڪ آهي. جنهن کي ڏسندي ئي شهيد ڀٽو ياد اچيو وڃي. پاڪ چائنا سينٽر جي پوئين پاسي اسلام آباد جي خوبصورت وادي شڪرپڙيان هئي. خادم حسين ڀٽي صاحب ڏينهن ۾ ٻه دفعا ايندو هو ٻنپهرن جو ۽ رات جو، هر دفعي ڪانه ڪا شيءِ کائڻ لاءِ ضرور کڻي ايندو هو. دير سوير ڪنهن به شيءِ جي ضرورت پوندي هئي ته صرف فون ڪريو ڀٽي صاحب ڪجهه ئي دير ۾ ان شي سميت حاضر هوندو هو.

سنڌي ادبي بورڊ جي ان سڄي عملي جو مير ڪاروان وزيراعليٰ سنڌ جو پوليٽيڪل سيڪريٽري ۽ بورڊ جي مالي ڪاميٽيءَ جو چيئرمن سائين نظر محمد ڳاهو صاحب هو، سائين ڳاهي صاحب جي رهائش اسان کان الڳ اسلام آباد جي ”سنڌ هائوس“ ۾ هئي، سائينءَ کي سنڌ هائوس طرفان گاڏي به مليل هئي، ۽ شام جو ڳاهو صاحب ۽ ڀٽي صاحب گاڏيون کڻي ايندا هئا ۽ اسان کي اسلام آباد جو سير ڪرائيندا هئا. آخري ڏينهن تي سائين ڳاهو صاحب ۽ ڀٽي صاحب راول ڊيم/جهيل گهمائڻ وٺي هليا ۽ ان کان پوءِ شاهه فيصل مسجد، زيرو پوائنٽ، پارليامينٽ هائوس، ايوان صدر ۽ سپريم ڪورٽ، شڪر پڙيان، لوڪ ورثہ ڏيکاري ٻنپهرن جو ڪوهه مري وٺي هليا، ڪوهه مريءَ ۾ ڳاهي صاحب سنڌ هائوس ۾ مانجهاندي جو انتظام ڪيو هو، ڪوهه مريءَ جي سنڌ هائوس ۾ ٻن ملازمن جا نالا حيرت انگيز طور عاشق، معشوق هئا، عاشق 50 سالن جو پٺاڻ بورچي هو ۽ معشوق 22 سالن جو اٽينڊنٽ گهوٽڪيءَ جو سنڌي نوجوان هو، بهرحال ٻنهي عاشق معشوقن جي مهرباني، اسان جي سٺي خدمت ڪيائون. مانجهاندي کانپوءِ چانهه پي، سائين ڳاهو صاحب ڪوهه مريءَ جي مال بازار، زيرو پوائنٽ گهمايو.

ڪتابي ميلي جي آخري ڏينهن جناب وزيراعليٰ سنڌ سائين سيد قائم علي شاهه پنهنجي ڪابينہ سان گڏ اسلام آباد آيل هو، ان موقعي جو فائدو وٺندي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جناب الهڏتو وگهيو صاحب، سائين نظر محمد ڳاهو صاحب کي تجويز پيش ڪئي ته سائين سيد قائم علي شاهه، وزيراعليٰ سنڌ سان ملاقات ڪجي ۽ بورڊ جي ڪارگذاري پيش ڪري، بورڊ لاءِ مالي مدد حاصل ڪجي. ان سلسلي ۾ سائين نظر محمد ڳاهو صاحب ۽ جناب سيڪريٽري صاحب رات جو 8:00 وڳي سنڌ هائوس ۾ وزيراعليٰ سنڌ سائين سيد قائم علي شاهه سان ملاقات ڪئي ان ملاقات ۾ سنڌ ڪابينہ جا وزير به موجود هئا. جناب وزيراعليٰ سنڌ، بورڊ جي ڪم ڪار کان مطمئن ٿيندي بورڊ جي چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان جن جي تعريف ڪندي چيو ته مخدوم صاحب بورڊ جي بهتريءَ لاءِ تمام سٺو ڪم ڪري رهيو آهي، سائين، بورڊ جي هر طرح مالي مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو ۽ چيو ته بورڊ ان سلسلي ۾ جيڪا به اسڪيم ٺاهي ڏيندو اها منظور ڪئي ويندي.

رپورٽ

خوبصورت شاعريءَ جي خالق ۽ اديب شمشير الحيدري سان رهاڻ

چنچر 19- مئي 2012ع تي آرٽس ڪائونسل ڪراچي ۾ ناليواري شاعر، اديب، دانشور محترم شمشيرالحيدريءَ سان رهاڻ ملهائي وئي، جيڪا اطلاعات کاتي جي وزارت جي سهڪار سان پاڪستان آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ منعقد ڪئي وئي هئي. خاص مهمان وزيرِ اطلاعات محترمہ شازيہ مري هئي. انهيءَ پروگرام ۾ سنڌ جي نامورن اديبن، استادن، شاگردن ۽ دانشورن شرڪت ڪئي.

جناب شمشيرالحيدري کي روزاني اخبار "مومل" ڪراچي جي چيف ايڊيٽر محترمہ حسينہ آزاد جتوئي گلدستو پيش ڪري رهي آهي. صوبائي وزيرِ اطلاعات محترمہ شازيہ مري پڻ موجود آهي.

تقريب ۾ شريڪ سامعين

سنڌي ادبي بورڊ پاران سندن ڪيل ادبي خدمتن عيوض شيلڊ پيش ڪئي وئي، جيڪا بورڊ جي چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان پاران بورڊ جي فنانس ڪميٽي جي چيئرمن جناب نظر محمد ڳاهو پيش ڪئي، جڏهن تہ ادبي بورڊ پاران سندن مالي مدد طور ٽن لکن جو چيڪ بورڊ جي چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان جن جي سربراهيءَ ۾ بورڊ جو سيڪريٽري الهڏتو وگهيو صاحب اڳ ۾ ئي ڏئي چڪو هو، جڏهن تہ سندن ڪيل خدمتن عيوض اطلاعات کاتي پاران بہ شيلڊ ۽ 5 لک رپين جو مالي مدد جو اعلان ڪيو ويو. ان کان علاوه روزاني اخبار "مومل" ڪراچي جي چيف ايڊيٽر محترمہ حسينہ آزاد جتوئي، پاران ۽ ٻين ادارن پاران پڻ شيلڊون، اجرڪ ۽ گلدستا پيش ڪيا ويا.

ان کان علاوه پي.ٽي.وي جي شروعاتي ڏهاڙن ۾ سنڌي پروگرام لاءِ شمشيرالحيدري جي خدمتن حاصل ڪرڻ عيوض مجتا طور پي.ٽي.وي جي عيوضي گلدستا پڻ ڏنا.

جناب شمشير الحيدري کي محترم مهتاب اڪبر راشدي سنڌي ادب جي خدمت جي مڃتا طور شيلڊ ڏئي رهي آهي، صوبائي وزير اطلاعات محترم شازيه مري پڻ موجود آهي.

پوليٽيڪل سيڪريٽري وزيراعليٰ سنڌ ۽ چيئرمن مالياتي ڪاميٽي سنڌي ادبي بورڊ، جناب نظر محمد ڳاهو، جناب شمشير الحيدري کي، سنڌي ادب ۾ خدمتن جي مڃتا طور، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جناب مخدوم جميل الزمان طرفان شيلڊ پيش ڪري رهيو آهي. ناميارو صحافي ۽ اديب يوسف شاهين به ان موقعي تي نظر اچي رهيو آهي.

محمد انس راڄپر

خاندان حضرت غازي عبّاس علمدار

علم الانساب تاريخ جو نهايت پيچيده علم آهي، هن علم ۾ غور و فڪر ڪرڻ ۽ ان ۾ پهچ حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي دماغ، گهري مطالعي ۽ گهڻي وقت جي ضرورت درپيش ٿيندي آهي. عزت مآب عالي جناب محترم سائين مخدوم جميل الزمان صاحب سنڌ حڪومت ۾ پنهنجي وزارت جي مصروفيتن، سياسي ڪمن ڪارين ۽ بين عوامي خدمت جي ڪمن ۾ وقت ڏيڻ باوجود هن علم جي ڏکي گهري ۽ عميق واديءَ ۾ قدم رکيا آهن، جيڪا ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته علم سان سندن عشق ديوانگيءَ جي درجي کي پهتل آهي. ٻي جيڪا ڳالهه هن مان ثابت ٿئي ٿي، سا اها ته مخدوم صاحب جن کي امير المؤمنين سيدنا علي المرتضيٰ ڪرم الله وجهه جي اولاد سان محبت ۽ انسيت آهي، خاص طرح ڪربلا جي شهيدن سان کين بجاطور محبت ۽ عقيدت آهي. پاڻ ان ئي محبت ۽ سڪ ۽ عقيدت مان جناب امام ابوالفضل عباس ابن اميرالمؤمنين علي ڪرم الله وجهه جن جي شان ۾ ڏاڍو شاندار سلام پيش ڪيو اٿن:

شاه ميدان شجاعت جو نگهبان حرم
تنهنجو ڪردار ۽ رتبو آ زماني ڪان اُتم
تون شهنشاهه وفا، رشڪ وفا، روح وفا
مون کي توسان محبت آ وڏو فخر اٿم.

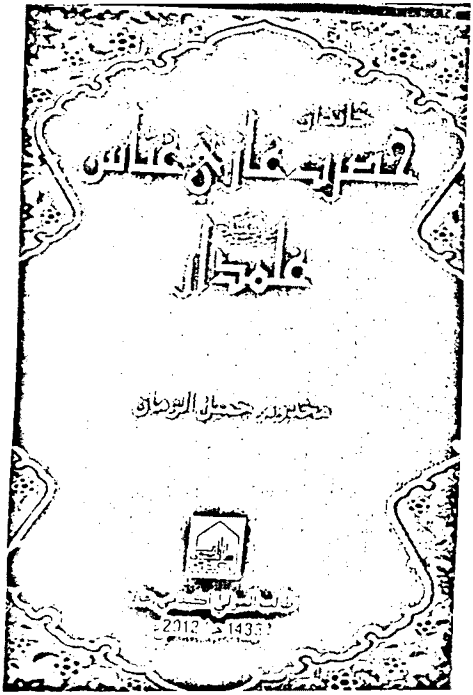

ڪتاب ۾ شجرن ۽ انساب جي بيان جي سلسلي ۾ مخدوم صاحب 476 شخصيتن جو ذڪر ڪيو آهي، حضرت آدم عليه السلام کان شروع ڪري، حضرت ابراهيمؑ کان حضرت اسماعيلؑ جي ذريعي عرب قبيلي قريش جي ابن ڏاڏن جي نسب ۽ ان مان بنو هاشم جي خاندان ۽ حضرت امير المؤمنين علي ڪرم الله وجهه ۽ سندس فرزند ابوالفضل عباس

رضي الله تعاليٰ عنہ بن علي بن ابي طالب جن جي نسب جو ذڪر ڪيو آهي. ان کان پوءِ سندن نسب جو سلسلو جيڪو اڳتي هليو ان جو آخر تائين ذڪر ڪيو آهي.

برصغير ۾ جناب ابوالفضل عباس بن علي بن ابي طالب جي نسب مان ڪوبہ شخص يا خاندان ڪونہ پهتو. پاڻ ان سلسلي ۾ بہ حوالا نقل ڪيا اٿن، ۽ ان بعد لکيو اٿن تہ: ”مون ڪوشش ڪئي تہ غازي عباس علمدار جن جي اولاد مان سنڌ ۾ ڪو فرد موجود هجي تہ ان جو ذڪر بہ هن ڪتاب ۾ شامل ڪريان، پر معلوم ٿيو تہ سنڌ ۾ سندن خاندان جو اچڻ ناهي ٿيو.

ڪتاب ۾ شيخ المشائخ نوشہ گنج بخش جو مٿان کان هيٺ تائين مڪمل شجرو بيان ڪيو اٿن، حضرت نوشہ گنج بخش 959ھ/1552ع ڌاري گجرات ۾ ڄاوا ۽ 1064ھ/1654ع ۾ وفات ڪيائون. شجرن جي سلسلن ۾ مخدوم صاحب جن آخر ۾ تيم بن مره بن ڪعب بن لوئي کان هيٺ جو شجرو خليفہ اول امير المؤمنين حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه تائين ۽ ان کان هيٺ قاضي محمد بن عبدالله بن عبدالرحمٰن بن اميرالمؤمنين خليفہ اول حضرت ابوبڪر صديق جي شجري جو، هندستان ۾ سهروردي صديقي خاندان جي مؤسس اعلي ابوجعفر عبدالله عمويہ بڪري، تيمي قريش کان وٺي حضرت مخدوم سرور نوح صديقي قريشي هالائي تائين بيان ڪيو آهي.

آخر ۾ مرزا سلامت علي دبير جو حضرت عباس علمدار جي شهادت تي مرثيو شامل ڪيو ويو آهي. جنهن ڪتاب جي رنگ کي دوبالا ڪري ڇڏيو آهي.

ڪتاب ۾ حوالن جي فهرست ۽ حاشيا بہ شامل ڪيا ويا آهن، جن کي ڏسي عالي جناب مخدوم صاحب جن جي محنت ۽ تحقيق جو اندازو ٿئي ٿو. پاڻ ڪتاب جي تصنيف ۾ جيڪا جاکوڙ ڪئي اٿن، گهرو مطالعو ۽ کوڙ ڪتابن کي اُٿلايو اٿن، سو تہ قابل داد آهي، پر ان کان بہ وڌي ڳالهہ اها آهي تہ شجرن ۽ نسبي سلسلن ۾ جتي اختلاف ۽ مونجهارو نظر اچي ٿو، اتي پاڻ ماهرانہ ۽ مجتهدانہ راءِ جو اظهار بہ ڪيو اٿن. ۽ شجرن جي منجهيل سٽ کي ڪمال درجي جي مهارت سان سلجهايو بہ اٿن. اميد آهي تہ هيءُ ڪتاب عوام وٽ قبوليت جو شرف ماڻيندو ۽ دعا آهي تہ الله تعاليٰ عالي جناب مخدوم صاحب جن جي ذوق تحقيق کي وڌيڪ جلا بخشيندو.

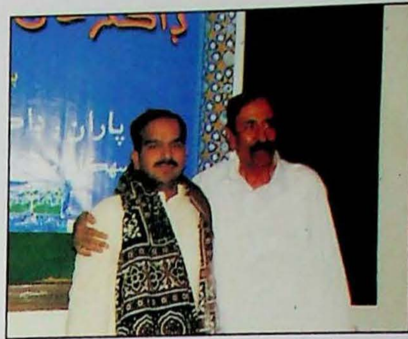

سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم جو سرپرست
محمدعثمان منگي، ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي فرزند
سارنگ پنهور کي اجرڪ پارائي رهيو آهي.

مَرڻان اڳي جي مُئا، سي مَرِي ٿِيَن نہ ماڻ،
هونداسي حَياتِ، جِئڻان اڳي جي جِئا.
(شاهہ)

سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم جو سرپرست محمد عثمان منگي
ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي گهرواريءَ
محترمہ نسيم خان پنهور کي چادر پارائي رهيو آهي.

ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي 13 ورسيءَ جي موقعي تي ڊاڪٽر قاضي خادم حسين، سڪندر ميمڻ، عبدالمجيد پنهور، رسول بخش ٻگهيو، نياز پنهور، محمد علي ڏيپلائي، ذوالفقار علي، تاج جويو، هدايت بلوچ، نسيم خان پنهور، نصير مرزا، سهڻي پنهور، رابعہ پنهور ۽ سُمير الزمان ميمڻ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري رهيا آهن.

عاشق علي جوکيو

(ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي 13 ورسي)

نالي واري سماج سڌارڪ، استاد، صحافي ۽ سنڌ ڳوٺ سڌار سنگت ۽ سنڌيونيورسٽي ۾ ماس ڪميونيڪيشن شعبي جي باني ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي 13 هين ورسي هن سال پڻ 27 مئي تي ملهائي وئي. ڊاڪٽر خان محمد پنهور ٽرسٽ پاران، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، سنڌ ثقافت کاتي ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي گڏيل سهڪار سان اٿارٽي جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هال ۾ ورسي جي تقريب منعقد ٿي. مشهور محقق ۽ اديب ڊاڪٽر قاضي خادم حسين ان موقعي تي صدارت ڪئي، جڏهن ته ريڊيو پاڪستان حيدراباد جو اسٽيشن ڊئريڪٽر ۽ نالي وارو شاعر محترم نصير مرزا خاص مهمان ۽ نالي وارو شاعر هدايت بلوچ اعزازي مهمان هئا. ورسيءَ جي تقريب ۾ نالي وارن اديبن ، شاعرن ، سماجي ورڪرن ۽ شاگردن ۽ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي خاندان جي فردن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. تقريب جي شروعات قرآن شريف جي تلاوت سان ٿي، جنهن جي سعادت مس رابعه پنهور حاصل ڪئي.

صدارتي تقرير ڪندي ڊاڪٽر قاضي خادم حسين چيو ته: ڊاڪٽر پنهور هڪ محنتي انسان هئو. هن هميشه ٻين جي مدد ڪئي ۽ ٻين جي ڪم ايندي هُو خوشي محسوس ڪندو هئو. هن ڊاڪٽر پنهور جي هر سال ورسي ملهائڻ تي ڊاڪٽر خان محمد پنهور ٽرسٽ کي جَس ڏنو ۽ چيو ته ورسيءَ جي موقعي تي سيمينار ڪرائي مقررن کي مقالن لاءِ عنوان ڏنا وڃن ته جيئن ڊاڪٽر پنهور جي شخصيت ۽ سندس عملي جدوجهد بابت تحقيقي مواد گڏ ٿي سگهي، جنهن کي ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪرائي سگهجي.

محترم نصير مرزا چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور هڪ عظيم استاد هئو. هن چيو ته هن علامه آءِ آءِ قاضي کي ته نه ڏٺو، پر سندس نظر ۾ خان محمد پنهور علامه آءِ آءِ قاضي هئو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور تاريخساز شخصيتن کي سنڌ جي نوجوانن سان متعارف ڪرايو. هن چيو ته سندس استاد صاف سٿرو انسان هئو. هن ۾ ڪابه لوڀ لالچ ڪانه هئي. هن چيو ته هن دور ۾ جڏهن هر ماڻهو لالچ ۾ وڪوڙيل آهي، پر سندس دعوا آهي ته اهڙي دور ۾ به سندس استاد جا هٿ صاف هئا ۽ هُو هڪ نهايت ايماندار انسان هئو.

محترم هدايت بلوچ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جون ساروڻيون سارينديءَ چيو ته ڊاڪٽر پنهور سندس ويجهو دوست ۽ ساٿي هئو. هن ڪيس سنڌ جي نامور شخصيتن شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ پير حسام الدين راشدي سان ملايو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور تمام سچو ۽ وڏو انسان هئو. هن وٽ معاشري جي بهتريءَ لاءِ تڙپ هئي. هن چيو ته سنڌ ٽروسينچريز ڪانفرنس جي انعقاد لاءِ ڊاڪٽر پنهور جون خدمتون هميشه ياد رهنديون.

محترم تاج جويو چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور مختلف شعبن ۾ ڪم ڪيو ۽ پنهنجو پاڻ ملهايو. هُو هميشه متحرڪ هوندو هئو ۽ ٻين کي پڻ سرگرم رکندو هئو. هُو محبت ڏيندو ۽ محبت وٺندو هئو، عزت ڏيندو ۽ عزت ماڻيندو هئو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور سگا جي بنياد وجهندڙن مان هئو.

محترم نياز پنهور، ڊاڪٽر پنهور جي حوالي سان يادگيرين بابت ويچار ونڊيندي چيو ته ڊاڪٽر پنهور گهڻ پهلوئي شخصيت جو مالڪ هو. هن سنڌي ادب تي پڻ گهڻو ڪم ڪيو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور عملي طور ادب جي واڌاري ۽ ترقيءَ ۾ ڪردار ادا ڪيو. هن پبليڪيشن ۽ رسالن ذريعي سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ ڀرپور جدوجهد ڪئي.

نالي واري اديب **محمد علي ڏيپلائي** چيو ته ڊاڪٽر پنهور ادارا ساز ۽ شخصيتون ناهيندڙ انسان هئو. هن تحريڪ آزادي جي اڳواڻ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ کي نوجوانن آڏو متعارف ڪرايو. هن چيو ته جڏهن هُو سعودي عرب مان آيو ته سندس وٽ هڪ وڊيو ڪئميرا هئي. ڊاڪٽر پنهور کي جڏهن خبر پئي ته هو پنهنجي شاگردن جي هڪ گروپ سان وٽس آيو ۽ سندس والد محمد عثمان ڏيپلائي جو انٽرويو رڪارڊ ڪيو . جيڪو هڪ تاريخي خزاني جي حيثيت رکي ٿو.

ڊاڪٽر خان محمد پنهور ٽرسٽ جي چيئرمين **محترم سڪندر ميمڻ** چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور سماجي ۽ ادبي ڪمن جي شروعات ٻارڙن جي ٻاري، بزمِ اداره ادب کان ڪئي. هن چيو ڊاڪٽر خان محمد پنهور هڪ بي لوث ۽ سچو انسان هئو.

ماس ڪميونيڪيشن شعبي جي اسسٽنٽ پروفيسر ۽ لطيف سائين جي راڳي **ذوالفقار علي قريشي** چيو ته جديد گلوبل وليج کان گهڻو اڳ ڊاڪٽر پنهور گلوبل وليج جو تصور ڏنو.

رسول بخش گجراتي چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور ۽ سنڌ ڳوٺ سڌار سنگت جي خدمتن کي تاريخ ۾ هميشه ياد رکيو ويندو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور هڪ بي لوث انسان ۽ محبتون ونڊيندڙ هئو. هن چيو ته سنڌ ڳوٺ سڌار سنگت جي سرگرمين کي اجاڻ وڌيڪ سرگرم ڪيو ويندو. **عبدالمجيد پنهور** چيو ته ڊاڪٽر پنهور ڳوٺ سڌار جي صورت ۾ هڪ تحريڪ جي شروعات ڪئي. ڊاڪٽر پنهور جديد سماج سڌارڪ ۽ جديد ڳوٺاڻي ترقيءَ جو تصور ڏنو. هن چيو ته سنڌس سرگرمين جو مرڪز ڳوٺ هئا. هُو نياڻين جي تعليم کي اهميت ڏيندو هئو. هن ادب، سماج، صحافت ۽ سنڌ جي تاريخساز شخصيت جي خدمتن جي واڌاري لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور نه صرف سنڌس پاءُ هو، پر هُو سنڌس استاد پڻ هئو.

سهڻي پارس پنهنجي والد جون ساروڻيون ياد ڪندي چيو ته هو نياڻين کي پٽن وانگر اهميت ڏيندو هو. هن ڪيس پٽن وانگر تربيت ڏني ۽ چوندو هو ته هُو سنڌس پٽ آهي. هن چيو ته هوءَ پنهنجي والد جي مشن کي اڳتي وڌائڻ چاهي ٿي ته جيئن معاشري جي بهتريءَ لاءِ سنڌس والد جي ڪم ۽ خدمتن کي اڳتي وڌائي سگهجي.

سميرالزمان ميمڻ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي سماجي ڪمن کي ساراهيندي چيو ته پنهور صاحب پنهنجي ننڍڙي ڄمار يعني تيرهن ورهين ۾ پنهنجون سرگرميون شروع ڪيون، انهيءَ مان اِهوئي ثابت ٿئي ٿو ته هُو غير معمولي انسان هو. هُو اسان لاءِ سقراط به هئو. ته ٽنگور به، پر اسان وٽ وڏي غلطي اِها آهي ته اسان پنهنجن هيروز کي بيماريءَ کان پوءِ پڇندا ئي ڪونه آهيون، هن وقت سنڌ کي پنهور صاحب جهڙن ماڻهن جي سخت ضرورت آهي.

محترم عبدالفهيم نوناري، ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي سماجي جاڳرتا لاءِ ڪيل جدوجهد تي روشني وڌي هن چيو ته ڊاڪٽر پنهور سنڌ جي جهر جهنگ ۾ تعليم جو نعرو بلند ڪيو ۽ جاڳرتا مهم ذريعي والدين کي اولاد خاص طور تي نياڻين کي پڙهائڻ جي تبليغ ڪئي.

رابعه مشتاق پنهور چيو ته سنڌس چاچو ڊاڪٽر پنهور هميشه نوجوانن جي صلاحيتن مان پُراميد نظر ايندو هئو. محنت ۾ يقين رکندڙ ۽ محنت لاءِ اتساهيندو هو. هن چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور کي سماج جي بهتري، ڳوٺن جي ترقي ۽ انساني ڀلائي لاءِ ڪيل ڪم سبب سدائين ياد رکيو ويندو ۽ ڪڏهن به معاشرو سنڌس خدمتن کي وساري نه سگهندو.

ان موقعي تي سنڌ ماٽڪ موتي تنظيم جي سرپرست محمد عثمان منگي پاران ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي گهرواريءَ محترمه نسيم خان پنهور کي پوٽي اوڍائي ۽ ڊاڪٽر پنهور جي وڏي فرزند سارنگ خان پنهور کي اجرڪ پارايو.

بزم روح رهاڻ پاران ٽينڊڙ هفتيوار ڪچهرين جي سلسلي ۾ پڻ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي ياد ۾ هڪ ويهڪ 10 جون تي منعقد ٿي. جنهن ۾ مقررن ڊاڪٽر خان محمد پنهور کي سنڌس خدمتن تي خراج تحسين پيش ڪيو. ان موقعي جي صدارت بزم روح رهاڻ جي سرپرست حميد سنڌي ڪئي جڏهن ته ڊاڪٽر قاضي خادم حسين خاص مهمان هئو. ان موقعي تي مقررن سنڌيونيورسٽي ۾ ڊاڪٽر خان محمد پنهور رسرچ چيئر ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ ڊاڪٽر خان محمد پنهور يادگار ڪارنر قائم ڪرڻ جي سفارش ڪئي.

پروفيسر سيد قلندر شاهه لڪياري، محترم گل محمد عمراڻي، پروفيسر اعجاز قريشي، الحاج شاهنواز مسافر، محترم رسول بخش ٻگهيو، محترم محمد ذڪريا راهپوٽو، محترم عبدالمجيد پنهور، محترم ناصر علي پنهور، محترم غلام نبي ڪاڪا، محترم سليم چنا ۽ ٻين ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي خدمتن تي روشني وڌي.

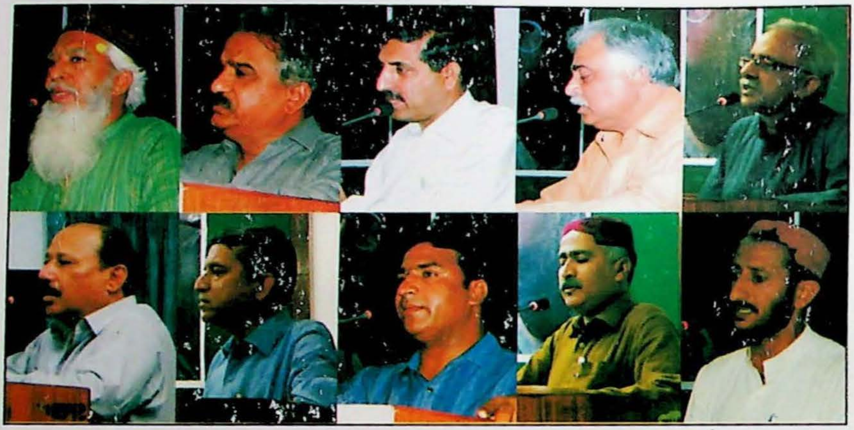

سنڌي ادبي سنگت، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سهڪار سان ڪوٺايل طارق عالم ابڙو جي 11 جون 2012ع تي پهرين ورسيءَ جي موقعي تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڊاڪٽر اين اي بلوچ هال ۾ بيدل مسرور، ادل سومرو، مشتاق ڦُل، سميع بلوچ، ڊاڪٽر محمود مغل، نصير مرزا، انعام شيخ، اسحاق سميجو، منور سراج ۽ حافظ احمد الدين انڊڙ خطاب ڪري رهيا آهن.

تقريب ۾ شرڪت ڪندڙ سامعين

سرسيد انجنيئرنگ يونيورسٽي ڪراچي ۽ پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس طرفان ڊاڪٽرنبي بخش بلوچ جي ياد ۾ منعقد ڪيل تقريب دوران سنڌ جي سينئر وزير، وزير تعليم جناب پير مظهر الحق شاهنواز کي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جناب الهڏتو وگهيو، ٽماهي مهراڻ جو "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نمبر" پيش ڪري رهيو آهي.

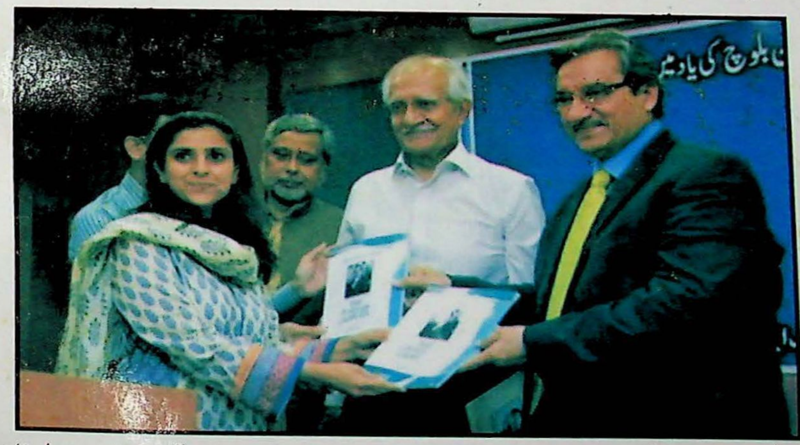

سرسيد انجنيئرنگ يونيورسٽي ڪراچي ۽ پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس طرفان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ياد ۾ منعقد ڪيل تقريب دوران سنڌ جو سينئر وزير، وزير تعليم پير مظهر الحق شاهنواز، جناب مظهر الحق صديقي، محترمہ ٽينا بلوچ شايع ڪيل سووينئر جي مهورت ڪري رهيا آهن. پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جو ريذيڊنٽ ڊائريڪٽر آغا نور محمد پناڻ پڻ تصوير ۾ نظر اچي رهيو آهي.